

2025-yil, avgust 14-son

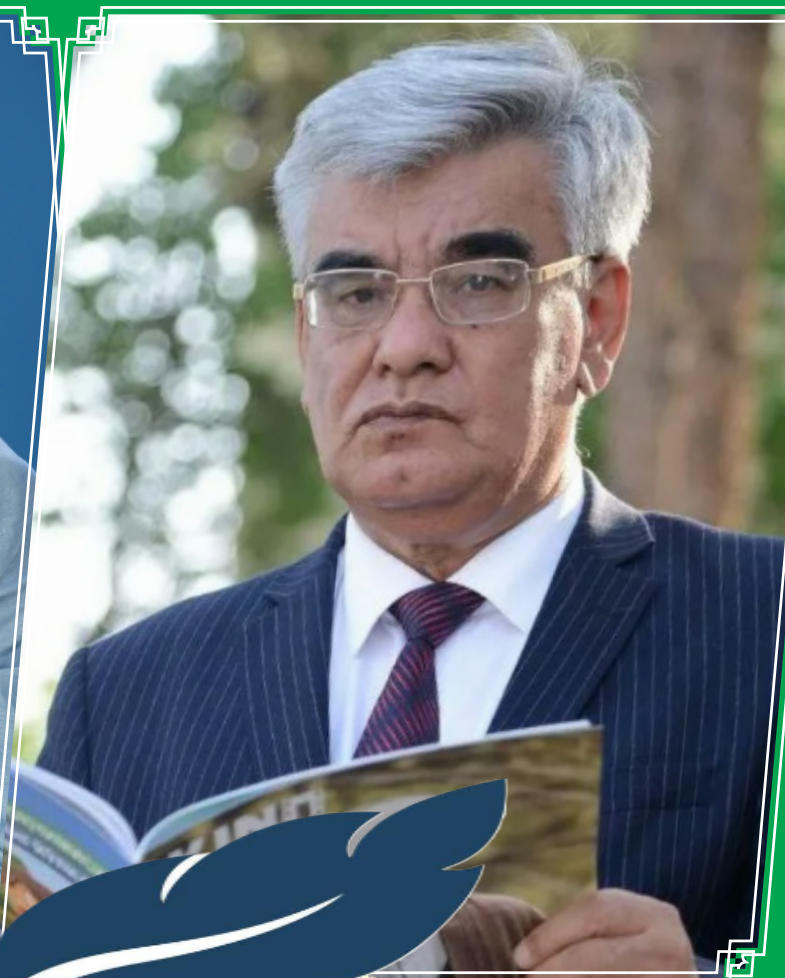

ISSN 2021-9752

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

«Til va adabiyot – Преподавание языка и литературы – Language and literature teaching» (e-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

*Zamonaviy o'zbek adabiyotining taniqli namoyandalari
O'zbekiston xalq yozuvchisi Erkin A'zam va O'zbekiston xalq shoiri
Usmon Azimni qutlug' 75 yoshlik yubileyi bilan muborakbod etamiz!*

DOLZARB MAVZU

Dildora OMONOVA,

Buxoro davlat pedagogika instituti maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti boshlang'ich ta'lim kafedrası doktoranti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd), dotsent

ONA TILI DARSliklari MAZMUNINI TAKOMILLASHTIRISH ZARURATI

Annotatsiya: ushbu maqolada bevosita bugungi kunda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yaratilgan ona tili darsliklari, ularning tuzilishi hamda o'quvchilar uchun berilgan mashq va topshiriqlarning turlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'zbek sinfdagi ona tili darsliklari hamda ingliz bolalarining ona tili darsliklari o'rganilib tahlil qilingan. Ulardagi yutuq hamda kamchiliklar taqqoslangan.

Kalit so'zlar: *tilshunoslik yondashuvlari, mashq, topshiriq, interaktiv topshiriqlar, pedagogik yondashuvlar, muloqot, interfaol metodlar, didaktik vositalar.*

Аннотация: в статье рассматриваются современные учебники родного языка для учащихся начальной школы, их структура, виды упражнений и заданий, предлагаемых учащимся. Также изучены и проанализированы учебники узбекского языка и учебники английского языка для детей. Сравнены их достижения и недостатки.

Ключевые слова: *лингвистические подходы, упражнение, задание, интерактивные задания, педагогические подходы, диалог, интерактивные методы, дидактические средства.*

Annotation: this article discusses the current native language textbooks created for primary school students, their structure, and the types of exercises and tasks given to students. Also, native language textbooks in Uzbek classes and native language textbooks for English children were studied and analyzed. Their achievements and shortcomings were compared.

Key words: *linguistic approaches, exercises, tasks, interactive tasks, pedagogical approaches, dialogue, interactive methods, didactic tools.*

Kirish. Bugungi ta'lim tizimida ta'lim mazmuni, shakli, sifati, samaradorligiga yo'naltirilgan o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalarining nazariy-metodik jihatlarini tahliliy o'rganilib, ta'lim jarayoniga tatbiq etilgan. Birlashgan millatlar tashkiloti (YUNESKO, YUNISEF va boshqalar) tomonidan Xalqaro forumda qabul qilingan 2030-yilgacha ta'lim deklaratsiyasida "... ta'lim sifatini oshirish va shaxsning butun umri davomida ta'lim olishini muvofiqlashtirish va monitoringini o'tkazish" e'tirof etilgan bo'lib, malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash jarayonida zamonaviy bilim-tajribalar, ta'lim texnologiyasi, innovatsion va interfaol metodlar, ta'limning didaktik vositalari, axborot texnologiyalaridan foydalanish sifati – samaradorligini oshirish zarurati yuzaga kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmonida "... darsliklarni yaratish tizimida xilma-xillikning yo'qligi ularni yaratish va nashr qilishni monopollashtirishga omil bo'lib qolmoqda hamda ularning mazmuni, metodikasivanashrsifatigasalbiyta'siretmoqda; davlat ta'lim standartlari kompetensiyaviy yondashuvga asoslanganligiga qaramasdan, o'qitish va baholash metodlari, shuningdek, darsliklar va boshqa o'quv

materiallarini, asosan, axborotni yodlash va bayon qilishga qaratilgan bo'lib, tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish ko'nikmalari va boshqa malakalarni rivojlantirishga to'sqinlik qilmoqda; foydalanilayotgan darsliklar sifatini oshirish, xorijiy o'quv qo'llanmalarini qo'shimcha yoki muqobil o'quv materiallari sifatida qo'llash amaliyotini yo'lga qo'yish talab etilmoqda; xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish maqsadida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan PISA (The Programme for International Student Assessment) umumta'lim maktablarida ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish; pedagog xodimlarning malaka talablarini, shuningdek, yangilangan ta'lim standartlarini joriy etish uchun egallanadigan ko'nikmalarni aniqlashning yangi usullarini joriy etish xalq ta'limi tizimi oldida o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammo va kamchiliklar saqlanib qolayotganligi tanqidiy-tahliliy bayon etilgan [5]. Shu maqsadda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan kelib chiqib, xalq ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish, kadrlar tayyorlash mazmunini tubdan qayta ko'rish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash jarayonini isloh qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Asosiy qism. Darsliklarning rivojlanish tarixiga nazar solsak, dastlabki yaratilgan darsliklarda illyustratsiyalar, asosan, rasmlardan iborat bo'lgan bo'lsa, endilikda ular o'rnini turli diagrammalar, xarita-chizmalar kabi didaktik materiallar bilan boyitilgan. Keyingi yillarda amaliyotga kiritilgan darsliklarga infografikalarni joylashtirish boshlandi. Respublikamizda "Milliy o'quv dasturi" loyihasini yozishdan boshlab darslik tayyorlashgacha bo'lgan barcha jarayonlar amaliyotchi o'qituvchilar ishtirokida yaratildi. Qaysiki, ta'lim mazmunini yangilash jarayoni uni shakllantirish va takomillashtirishga qaratilgan o'zaro dialektik bog'lanishdagi davlat ahamiyatiga molik bo'lgan uchta muhim hujjat: ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va o'quv rejalarida o'z aksini topadi.

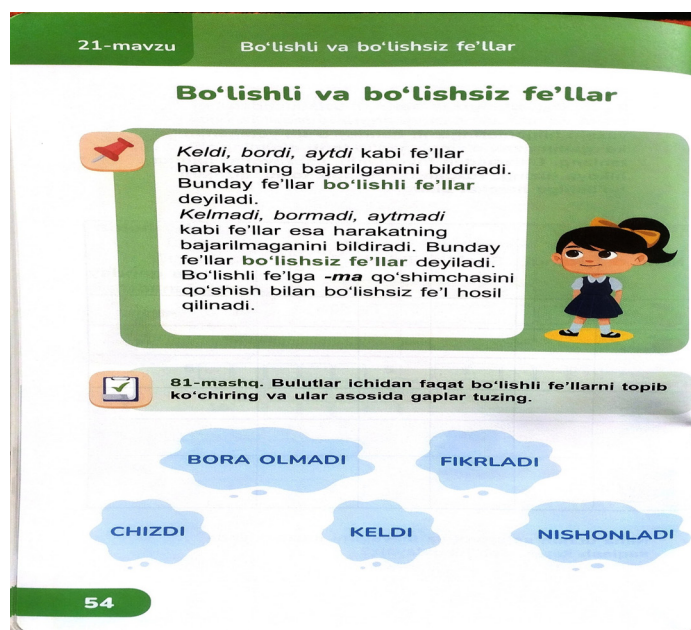
Respublikamizda yaratilgan dastlabki darsliklarning tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, pedagog olim Y. Abdullayevning «Eski maktabda xat-savod o'rgatish» asarida, Aliasqar ibn Bayramali Kalinning «Muallimi soniy» darsligi haqida ma'lumotlar berilgan. Bayramali 1903-yilda ikkinchi sinflar uchun «Muallimi soniy» darslik-majmuasini yozgan. U majmuani tuzishda S.M. Grameniskiyning «Kniga dlya chteniya» (1889) darsligiga tayandi. Muallif rus tilini yaxshi bilgani uchun A.S. Pushkin, S. Krilov, L. Tolstoylar ijodiga mansub bolalarning yosh xususiyatlariga mos asarlarni tarjima qildi va darslikka kiritdi.

Ma'lumki, darslik bu o'quvchiga bilim yetkazib beruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Bugungi kun o'quvchisi ehtiyojiga javob beradigan darslikni yaratish uchun esa har tomonlama mukammal bo'lgan, zamonaviy talablarga javob beradigan darslik yaratish zarurati dolzarb hisoblanadi.

Muhokamalar. Boshlang'ich ta'lim uchun yaratilgan ona tili darsliklari o'quvchini faqatgina qoida yodlatishga qaratibgina qolmasdan, balki

uning lingvistik bilimlarini rivojlantirishga, og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga, mustaqil fikrlash ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Shuningdek, ona tili darsliklarida berilgan topshiriqlar nafaqat o'quvchining nazariy bilimni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi, balki ularning axloqi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan ijobiy munosabatni rivojlantirishga xizmat qilishi zarur. Ona tili darsliklari o'quvchiga nafaqat bilim beruvchi vosita balki, ona tili – millat tafakkuri, madaniyati va ma'naviyatining asosi hisoblanadi. Har qanday xalqning o'zligini anglashida, yosh avlodni ma'naviy va madaniy jihatdan yetuk shaxs etib tarbiyalashda ona tili ta'limi muhim o'rin tutadi. Shu sababli, maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan ona tili darsliklarining mazmuni zamon talablari, lingvistik yondashuvlar va yosh psixologiyasi asosida doimiy ravishda yangilanib borilishi lozimligini ko'rsatadi.

Olib borilgan izlanishlarimiz, o'rgangan adabiyotlarimizdan ayonki, boshlang'ich sinflar uchun yaratilgan darsliklarda yutuqlari bilan birgalikda ayrim mulohazali o'rinlar ham kuzatiladi. Jumladan, **tilshunoslik yondashuvlari.** Ba'zi darsliklarda haligacha zamonaviy tilshunoslikda rad etilgan yoki o'zgargan nazariyalar saqlanib qolgan. Ya'ni bazi sinflar uchun yaratilgan darsliklarda (1-4-sinflar nazarda tutilyapti), ularda berilgan mashq va topshiriqlarda ko'pincha o'quvchini zeriktirib qo'yishini, buning natijasida o'quvchi keyinchalik darsga qiziqishi kamayganini ko'rishimiz mumkin. **Ko'proq nazariya va kam amaliyot.** O'quvchilarda tilga nisbatan qiziqishni uyg'otadigan interaktiv topshiriqlar, o'yinlar, muloqotga asoslangan mashqlar yetarli emasligini kuzatdik va aynan 4-sinf ona tili darsligining 3-qismi va aynan xuddi shu sinfning ingliz tili darsligida berilgan topshiriqlarni tahlil qildik:

Yuqorida olingan darslikdagi namunalardan shuni ko'rishimiz mumkinki, 4-sinf ingliz tili darsligida berilgan topshiriqlar, ancha sodda va o'quvchining oson tushunishi uchun imkon beradi. Aynan bizning boshlang'ich sinf o'quvchilarimiz uchun yaratilgan 4-sinf ona tili darsligining 54-sahifasi 21-mavzusida aynan qoidalar asosida o'quvchiga topshiriqlar berilgan.

Yoki ingliz tili darsliklarining takrorlash qismini ko'radigan bo'lsak, o'quvchilar uchun takrorlash qismi juda sodda va tushunarli qilib berilganini ko'rishimiz mumkin.

Review Units 1 and 2

1 Find the words in the puzzles and match to the photographs.

fis   boarding
 skate   hing
 kaya   arding
 snowbo   king

2 Listen and say the names.

3 Answer the questions.

- Where's Fred?
- What's Josh good at?
- Is Mia good at skiing?
- Is Alice in the square?

Biz ushbu tahlillar bilan boshlang'ich sinf ona tili darsliklaridagi mashqlarni kamchiliklari mavjud deb izohlamochi emasmiz, ammo ushbu boshlang'ich sinf ingliz tili darsliklari bevosita o'quvchini darsga qiziqtirish maqsadida ko'proq o'yinlar shaklida berilganini ko'rishimiz mumkin. Bunday mashqlar bevosita o'quvchini yanada darsga qiziqtirish uchun asos bo'ladi deb o'ylaymiz. Ushbu o'yin topshiriqlari asosida berilgan topshiriqlar bevosita o'quvchini kreativ fikrlashi uchun, mustaqil fikrlashi uchun hamda dars davomida darsda zerikib qolmasligi uchun juda foydali hisoblanadi. Aynan ingliz tili darsliklarining boshlang'ich sinf o'quvchilari darslikda berilgan topshiriqlar o'yin shaklida tashkil qilingan. Ko'pincha bu narsa darsliklardagi takrorlash darslariga alohida e'tibor berilgan.

Zamonaviy matnlar va uslub yetishmasligi. Darsliklarda ko'p hollarda hayotdan uzoq, quruq

matnlarga duch kelinadi. Bu esa tilga nisbatan befarqlikni kuchaytiradi. Demak, bugungi kun darsliklarida berilgan mashq va topshiriqlarni ko'proq hayotiy voqealar asosida berilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Kuzatishlar natijasi o'laroq bugungi kun darsliklarida berilgan mashq va topshiriqlarni takomillashtirish uchun ba'zi tavsiyalarga amal qilinsa maqsadga muvofiq bo'lar edi:

1. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy qilish. Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvlar, bugungi kunda zamon talablariga javob beradigan misol uchun CLIL (Content and Language Integrated Learning) kabi metodlarni ona tili o'qitishga moslashtirish;

2. Interaktiv topshiriqlarni ko'paytirish. Multimedia vositalari bilan uyg'un holda ishlaydigan topshiriqlar, bugungi kunda berilgan QR-kodli qo'shimcha materiallarni yanada takomillashtirish va har bir o'quvchi uchun tushunarli tipda yaratish;

3. Til madaniyati va muloqot ko'nikmalariga e'tibor. Ona tili darsliklarida berilgan mashqlarni faqat grammatikani o'rganish emas, balki o'quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish asosiy maqsad qilib olinishi kerak;

4. Differensial yondashuv. Har bir sinfning yosh va psixologik xususiyatiga moslashtirilgan mavzular va topshiriqlar taklif etilishi kerak. Ushbu mashqlarni tushuntirishda albatta o'qituvchi e'tiborli bo'lishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta'kidlashimiz mumkinki, ona tili darsliklari – yosh avlodga til boyligimizni, madaniy merosimizni va milliy o'zligimizni singdirishda muhim vositasi hisoblanadi. Shuni inobatga olgan holda, ularning mazmunini zamon talablari asosida takomillashtirish, o'quvchi ehtiyojidan kelib chiqqan holda, bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Darsliklarda tilshunoslik nazariyasi bilan amaliy mashqlar o'rtasida muvozanat bo'lishi, ya'ni nazariya bilan cheklanib qolmasdan hayotiy masalalar orqali misollarni keltirish, milliy qadriyatlarimiz, yangicha yondashuvlar, kompetensiyaviy o'qitish tamoyillari inobatga olinishi zarur. Shu bilan birga, darsliklar tilining ravon, tushunarli va yosh bolalarga mos bo'lishi, ularning mustaqil fikrlashi va savodxonligini oshirishga xizmat qilishi lozim. Ona tili darsliklari mazmunining takomillashuvi nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki barkamol avlodni tarbiyalashga ham bevosita xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaev Y., Yo'ldosheva Sh. Yangi alifbo va imlo. – T., 2000.
2. Alizoda Said Rizo. Birinchi yil: Turkiston ibtidoiy maktablarining 1-sinfi uchun darslik. – Samarqand: Zarafshon kutubxonasi, 1917. 96-b.
3. Behbudiy M. Eski musulmon madrasalarida nimalar o'qitilar edi // Oina. 1913. №15. 248-258-betlar.
4. Jo'rayev, R. H., Safarova, R. G., Ibragimov, X. I., & Musayev, U. Q. Pedagogika fani konsepsiyasi. Xalq ta'limi, 2004.
5. Guess what 4-sinf darsligi Student's book Susannah Reed with Kay Bentley Series Editor: Lesley Kous.

Abdulhamid XOLMURODOV,
 Navoiy davlat universiteti professori,
 filologiya fanlari doktori

QISSADA YANGICHA TALQIN: TABIAT VA INSON

Annotatsiya: maqolada qissada yozuvchi uslubi, badiiy mahorati, psixologik talqin, jahon nasri bilan mushtarak va farqli jihatlar tahlilga tortilgan. Nasrda peyzajni qo'llash, lirik tasvir, an'anaviylik, inson va tabiat munosabatlari ining novatorona ifodalari kabi jihatlar yuzasidan umumlasmalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: *badiiy ifoda, peyzaj, janr tabiati, talqin, komparativistika, milliylik, ijtimoiylik, obraz, ot va odam.*

Аннотация: в статье анализируются манера письма, художественное мастерство, психологическая интерпретация, а также сходства и различия с мировой прозой в рассказе. Были сделаны обобщения относительно таких аспектов, как использование пейзажа в прозе, лирические образы, традиционализм и новаторские выражения взаимоотношений человека и природы.

Ключевые слова: *художественное выражение, пейзаж, жанровая природа, интерпретация, компаративизм, национальность, социальность, образ, лошадь и человек.*

Annotation: the article analyzes the author's style, artistic skill, psychological interpretation, common and different aspects with world prose in the story. Generalizations are put forward on such aspects as the use of landscape in prose, lyrical imagery, traditionalism, and innovative expressions of the relationship between man and nature.

Key words: *artistic expression, landscape, genre nature, interpretation, comparativism, nationality, sociality, image, horse and man.*

Istiqlol davri o'zbek adabiyotida fikri teran, atrof muhitga ziyrak ko'z bilan qaraydigan qahramonlar kirib kela boshladi. Endi, bu qahramonlar qat'iy ravishda ijobiy va salbiy guruhlariga bo'linmaydi. Biroq ular bir-biridan butunlay farq qiladi. Chunki ularning har birining qalbida o'zga bir olam yashaydi.

Bunday yondashuv Tog'ay Murod qissalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Yozuvchining "Ot kishnagan oqshom" qissasida milliy qadriyatlarimizni hayot tarziga aylantirgan sodda insonlarning ma'naviy ichki dunyosi bilan tanishamiz. Qissaning bosh qahramoni Ziyodulla kal hech qachon milliy g'urur, milliy qadriyatlar haqida lof urmaydi. Ziyodulla kalning mustaqil hayoti osonlikcha kechmaydi. Uni kal deb kamsituvchilar, yetim deb tahqirlovchilar har qadamda uchraydi. "El menga-da burnini jiyirib qaradi, otingada burnini jiyirib qaradi. El, og'zini ushlab kuldi, piq-piq kuldi, qo'li bilan ko'rsatib kuldi, pana-panalarda kuldi. Bildim, el, Ziyodulla kal, otingni ko'rdim-ahmadi forig', onangni ko'rdim-tovoni yoriq, ko'rpangga qarab oyoq uzat, dedi. O'zing bir sag'ir bo'lsang, senga kim qo'yibdi otni, dedi. Yana tag'in kal bo'lsang, kalga ot nima, dedi. Kalga eshak ham bo'ladi, dedi. Birodarlar, el shunday! El og'ziga elak tutib bo'lmaydi! Odamzot shunday! Bor bo'lsa, ko'rolmaydi, yo'q bo'lsa, berolmaydi! Shunday

ekan, odam bo'laman desangiz, el og'ziga e'tibor bermang! Odam bo'laman desangiz, el gapiga parvo qilmang! Ammo beparvo-da bo'lmang!" [3; 107-108].

Mana, shu o'rinda "el" termini tom ma'noda o'zining ijobiy mazmunidan uzoqlashadi, dono, zahmatkash, adolatli xalq mazmuni emas, olomon, johil to'da ma'nosida ishlatiladi.

Tabiat va inson muammosi jahonning peshqadam vakillari ijodida asosiy o'rin tutadi. Tog'ay Murod shu tajribalardan samarali foydalangan holda o'z adabiy dastxatiga ega ijodkor. Shuni ham ta'kidlash joizki, atoqli yozuvchi Chingiz Aytmatov asarlarida tabiat va hayvonot dunyosi go'zal ifodasini topgan.

Jahon adabiyotida Seton-Tompson, Mixail Prishvin kabi yozuvchilarning asarlari bu yo'nalishda juda katta kashfiyot bo'lgani ma'lum. Masalan, Tompson asarlarida tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar izchil tasvirlanib ular tengma-teng qo'yiladi. Mixail Prishvin ham tabiat va insonning ajralmasligini o'z asarlarida yuksak mahorat bilan tasvirlagan edi.

Chingiz Aytmatov va Ernest Seton Tompson asarlarining yaratuvchilik qudratini Tog'ay Murod, Shukur Xolmirzayev qissalarida ishtirok etuvchi jonivorlar tasvirida kuzatamiz. "Ot kishnagan oqshom"dagi ot obrazi, "Yur, tog'larga ketamiz"

qissasidagi Qoraboy obrazlarida hamohanglik mavjud. Adibning “Jamila” qissasi butun dunyo adabiy jarayonida katta voqea bo‘lganligini alohida ta’kidlash joizdir. Ushbu qissaning yaratilganligiga oltmish yildan oshgan bo‘lsa-da, u o‘zining badiiy saviyasini yo‘qotgani yo‘q.

Qissada Jamila va Doniyorning muhabbati asosiy syujet qilib olinadi. Ovuldoshlari Jamilani bevafoqlikda ayblaydi. Ammo, muallif Jamila va Doniyorning muhabbatini yuksak darajada kuyladi. Mashhur fransuz adibi Lui Aragon ta’biri bilan aytganda “Jahonda eng go‘zal sevgi qissasi”ga aylandi. Qalb go‘zalligi, undagi pokiza tuyg‘ular silsilasi har bir millat-u elatning go‘zallik haqidagi qarashlarida bor. Shu bois ularni umumbashariy qadriyatlar desak bo‘ladi. Chingiz Aytmatov yaratgan qahramonlar, samimiy, rostgo‘yligi, yuksak insoniy fazilatlar bilan millionlab kitobxonlar e’tiborini qozondi.

Taniqli adabiyotshunos olim Qaldibek Seydanov bu jarayonning o‘ziga xos tomonlarini dalillar asosida sharhlaydi [2;6]. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, “Jamila”da tasvirlanganidek, sadoqatga yo‘g‘rilgan muhabbat qalb go‘zalligi ekan. P.Qodirovning “Erk” qissasida esa xuddi shunday muhabbat bo‘lmagan oila mustahkam bo‘lmasligini qiyosiy jihatdan anglab olish mumkin.

Taniqli rus yozuvchisi, Valentin Rasputin qissalari rus adabiyoti mundarijasida alohida o‘rin tutadi. Yozuvchining “So‘nggi muhlat”, “Omon bo‘lsang, unutma”, “Yasha va yod et”, “Yong‘in” qissalari adabiyotshunoslar uchun tadqiqot obyektiga aylanib kelmoqda.

Qissada rus qishloqlaridan birida bo‘lib o‘tgan yong‘in ta’sirida kishilarning ruhiy olami ochib beriladi. Yong‘in bahonasida kimning kimligi ayon bo‘ladi. Soxta kommunistlarning ma’naviyatdan yiroq qiyofasi ochib beriladi. Yong‘in oddiy voqea emas, ijtimoiy-siyosiy voqelikning yonib inqiroz yoqasiga borib qolganligining badiiy ifodasi. “Yana tez-tez orqalariga xavfsirab qaragancha, ishga tutindilar. Misrang qidirib ketgan yigit qaytishda misrang o‘rniga yangi gap topib keldi: chala kuygan “Ural”ni olov ichidan olib chiqishibdi. Aravachalik “Ural” mototsikli, o‘rmon sanoati xo‘jaliklarida bu mototsiklni “Jiguli”dan ko‘ra ko‘proq qidirib, izlab yuradilar. Yigit ko‘z tanish odamlardan edi, hozir bundaylar ko‘p, ular har yoqlardan kelishgan, bu yerlarda ancha- muncha vaqtdan beri turishadi, biroq hali shu paytgacha ham

ular haqiqiy tanishga aylanishmagan. U jahli chiqib shovqinlardi:

– Buni qarang, bor ekan-a, bor ekan bu “Ural” degani! Kimga olib qo‘yishganikin uni?! Nima uchun asrab, berkitib qo‘yishgan?! Men Kachayevdan yaqinida so‘ragan edim. Yo‘q, devdi. Lekin bor ekan, shu yerda turgan ekan!” [4; 11]. Qishloqda ro‘y bergan yong‘inning ayanchli ahvolini yozuvchi mana shunday ochib bera boshlaydi. Yong‘inda odamlarning ayrimlari o‘t o‘chirishga astoydil kirishadilar. Ayrimlari esa yonib yotgan omborni talash bahonasida kelishadi.

Ushbu qissaning tarjimoni Ibrohim G‘afurov qissa haqida shunday yozadi: “Rasputin xuddi Aytmatov kabi har bir mehnatkash, oddiy insonga misoli bir butun davlat kabi qaraydi. Inson deb atalgan davlatning barcha qudratli va zaif tomonlarini yashirmay, oshkora yozadi. Achchiq, haddan tashqari keskin, ammo rost so‘zlarni yozishdan o‘zini tiymaydi. U vijdoniylikni inson davlatini davlat qilib, ustuvor etib turgan oliy ma’naviy hodisa kabi qaraydi [5; 77].

Haqiqatan ham, “Yong‘in” qissasida mana shunday holatni kuzatish mumkin. Qissada loqayd kishilar, havoyi nafs uchun o‘zini olovga ham tashlashdan tap tortmaydilar. Adib bu obrazlarni chuqur psixologizmga, voqealar va detallarning o‘ziga xos maneralari asosida, qolaversa, jasorat bilan tasvir etadi. Bunda yozuvchining zamondoshlarini ogohlikka chorlashi, mavjud ma’naviy hayotga nisbatan isyoni aks ettirilgan.

Bu asar haqida tanqidchi V.A.Chalmayev shunday fikr bildiradi: “Yong‘in” qissasida davrimizning yakuniy pardalarini yoki o‘sha davrning o‘z umrini yashab bo‘lganligi ta’kidlanmoqda. Orttilgan ma’naviy boyliklarning sarob bo‘layotganligini otabobolarimizdan qolgan yuksak ma’naviy meroslarni inqirozga yuz tutayotganligi aks etgandek” [6;8].

O‘zbek adabiyotida M.M.Do‘stning “Iste‘fo” qissasini V.Rasputinning “Yong‘in” asari bilan bog‘lab turgan mushtarak maqsad borki, bu davr fojiasini adabiy-badiiy aspektda yoritishdan iborat. Har ikkala qissada ham o‘z umrini yashab bo‘lgan davr kishilarining ma’naviy inqirozi badiiy talqinda o‘z ifodasini topgan. “Iste‘fo” qissasida katta amaldor Elomonov obrazi orqali davr va shu davr tarbiyalab “yetishtirgan” kimsalarning tubanliklari tasvirlangan.

Qissada ruhiy-psixologik tahlil qahramonlar hatti-harakati, gap-so‘zlari orqali ochib beriladi. T.Murod

bu ulug' yozuvchilarning an'analarini davom ettirib, o'ziga xos yangicha usul tanladi. Bu o'ziga xoslik qahramon dunyosini ruhiy dalillash orqali ochib berishda ko'rinadi.

Chindan ham, Tog'ay Murod otlar va chavandozlar haqida yozar ekan, ularga butun mehrini bag'ishlaydi. Ana shu bois satrlarda jonli timsollar namoyon bo'ladi. "Birodarlar, mashina deganlari temir! Joni yo'q! Joni yo'q temir odamga el bo'lmaydi! Temirning yuragi yo'q -da! Ot odamga el bo'ladi. Boisi, otning joni bor, yuragi bor-da!" [3;106].

Yozuvchi dunyoda to'rt oyoqli jonivor ko'p, lekin duch kelgan jonivor odamga el bo'lmaydi, deydi. Yozuvchining fikricha to'rt oyoqli jonivor, avval ot bo'lishi kerak deydi. Albatta, bu fikrlar chinakam chavandozning fikrlari. Uning fikrlari o'zbek millati ma'naviy-ruhiy dunyosini namoyon etadi. Faqat o'zbek xalqiga xos psixologik holatlarni ifodalaydi.

Atoqli yozuvchimiz Said Ahmad adib mahoratiga quyidagicha baho berdi: "Tog'ay Murod qissalari – sof milliy o'zbek qissalari. Tog'ay Murod qissalarida tasvirlangan odamlarga boshqa xalq libosini kiydirsangiz ham o'zbekligi bilinib turadi. Ularning xulq-atvori ham boshqa xalqqa aslo o'xshamaydi..... Tog'ay Murod otni shu qadar mehr bilan ta'riflaydiki, adib qo'shiq aytayotibdi, deb o'ylaysiz. Adib ko'ngli kitobxon ko'ngliga ko'chib o'tadi. Ot minib adirlarda yelday uchgingiz, ot yollarini silagingiz keladi" [1;3-4].

Qissada yozuvchi uloqni mardlar o'yini deb baholaydi. Lekin, bu o'yinda ham ayrimlarning g'irromligi bilinib qoladi. Aslida haqiqiy chavandozlar mard bo'lishadi. Shu bois ular nohaqlik ro'y bergan paytda befarq o'tib ketolmaydilar. Yozuvchi chavandozlar tilidan shunday deydi.

"Birodarlar, chavandozlar nimaga etagini qoqib ketayapti? Adolatga! Nimaga tupurib ketayapti? Adolatga! Kimdan arazlab ketayapti? Adolatdan! Bir to'da nomard, imonsizga achchiq qilib, adolatni o'tga tashlab ketayapti!

Birodarlar, biz hamisha adolat, adolat deymiz... Adolat yo'q, adolat osmonda, deymiz. Yo'q, birodorlar, adolat yerda! Oyoqlarimiz ostida! Adolat tuproqqa qorishib yotibdi!" [3; 126]. Qissa qahramoni Ziyodulla kal adolat yo'lida hech narsadan qaytmaydigan insonlardan biri. U hayotni pokiza ko'radi. Uning bolalarday beg'ubor qalbi bor. Shu sababli atrofda kechayotgan noxush voqealardan o'rtanadi.

Tog'ay Murod chavandozlarning shijoatiga qoyil qoladi. Ularning g'ayratini ko'rib, g'ururlanadi. "Birodarlar, otning shamoli bor! Uloqni ana shu shamol olib ketadi! E'tibor etgan bo'lsangiz, ot uloqdan ko'z uzmadi! Ot menga kift berdi! Atayin, men uchun qulaylik yaratdi! Uloqni ko'tarayotganimda esa, yelkasiga yuk olayotgan odamdayin bir silkindi! Ana shunda men uloqni yerga tashlab yubormasam bo'ldi, birovga berib yubormasam bo'ldi. Chavandozligimni qilsam bo'ldi! Ot-otligini qiladi!" [3; 159]. Insonning ruhiy holati va otning odamzot maqsad-muddaosini tushunishdek holati yozuvchining dalillash san'ati orqali g'oyat jozibali tasvirini topgan.

Bu tasvirlar Tog'ay Murodning yozuvchilik mahoratidan darak bersa, ikkinchi tomondan chavandozlar hayotini mukammal o'rganganligidan, chavandoz va ot psixologiyasini bilishidan dalolat beradi.

Umuman olganda, Tog'ay Murod uslubi yangi o'zbek nasrida mutloq yangi hodisa bo'lib u ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik tomonidan davomli jiddiy o'rganilishga loyiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аҳмад С. Тоғай Муроднинг қўшиқлари "От кишнаган оқшом", "Шарқ" нашриёт - матбаа концернининг Бош таҳририяти. –Тошкент: 1994.
2. Айтматов Ч. "Жамила" Танланган асарлар. Икки томлик. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, – Т.: Қиссалар. 1978.
3. Мурод Т. "От кишнаган оқшом". "Шарқ" нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти. –Тошкент: 1994.
4. Распутин Б. "Ёнғин", –Тошкент: "Ўқитувчи", 1989.
5. Ғафуров И. "Жом садоси". В. Распутин. "Ёнғин", –Тошкент: "Ўқитувчи", 1989.
6. Чалмаев В.А. «Откройте русскому человеку русский «свет» Литература в школе, –М.: 2005.-№9.

Nasiba BOZOROVA,
TDYUU, O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING “KITOBAT UL ATFOL” O'QUV QO'LLANMASI XUSUSIDA

Annotatsiya: mazkur maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan XX asr boshlarida jadid maktablari uchun ish yuritish qoidalarini o'rgatishga bag'ishlangan “Kitobat ul atfol” (“Bolalar uchun yozuv kitobi”) o'quv qo'llanmasi xususida so'z yuritilgan. Qo'llanmani yaratishdan muallif nazarda tutgan g'oyalar tahlil etilib, asarning milliy madaniyatimiz taraqqiyotidagi tarixiy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mahmudxo'ja Behbudiy, usuli jadid maktablari, “Kitobat ul atfol”, hujjatchilik tarixi, xat, rasmiy xatlar, davlat boshqaruvi, ish yuritish hujjatlari.

Аннотация: в статье рассказывается об учебном пособии «Китабат ул атфол» («Прописи для детей»), написанном Махмудходжой Бехбуди в начале XX века и посвященном правилам работы в современных школах. Анализируются идеи автора при создании пособия, а также подчёркивается историческое значение произведения в развитии нашей национальной культуры.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, школа усули-джадид, «Китабат уль-атфол», документальная история, письмо, официальные письмо, государственное управление, делопроизводство.

Annotation. This article discusses the textbook “Kitabat ul atfol” (“Writing Book for Children”) by Mahmudkhoj Behbudi, which was dedicated to teaching the rules of business administration for Jadid schools at the beginning of the 20th century. The author's ideas for creating the textbook are analyzed, and the historical significance of the work in the development of our national culture is emphasized.

Key words: Mahmudkhoj Behbudi, Usuli Jadid schools, “Kitabat ul atfol”, history of documentation, letter, official letters, state administration, business documents.

MILLAT qayg'usini anglash va shu maslakda umr kechirish hammaga ham nasib etmaydi. Bu tanlanganlargagina ato etilgan, qalbi salim, iymoni butun, tafakkuri keng zotlar qismati. Ular o'zlarini, tom ma'noda, birlik va to'g'rilikka moyil Ibrohim millatining vorislari, deb bilishgan va shu vorislik mas'uliyati bilan umr kechirishgan. Aynan shu tuyg'u ularning irodasini bukish, o'z yo'lidan chekinishga yo'l qo'ymagan va har qanday sinovga mardonavor turish, hatto o'limga-da tik boqishga undagan. Shunday tanlangan zotlardan biri Turkiston musulmonlarining birinchi muftisi Mahmudxo'ja Behbudiy hazratlaridir. O'z davridayoq “Turkistonning yangilik davri tarixida yorug' bir chirog'” deya “Turkiston tarixida ziynatlik mumtoz o'run olishga munosib” [4.92] topilgan bu zot o'z taqdirida bitilgan Millat ertasi, taraqqiyoti, islohi masalasini sharaf bilan ado etdi. Yozgan asarlari, maqola va darsliklari, amaliy faoliyati bilan mudroq qalblarni uyg'otib, unga Vatan, Erk, Din, Millat, Maorif, Madaniyat, San'at, Til, Adabiyot, Teatr, Siyosat, Huquq, Iqtisod haqida qayg'urmoq saodatini soldi. Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodiga doir tadqiqotlarda bu xususda ko'p va xo'p gapirilgan, ochiqilgan.

Mazkur maqolada biz Mahmudxo'ja Behbudiyning jadid usulidagi maktablar uchun yaratgan “Kitobat ul

atfol” (“Bolalar uchun ish yuritish”) o'quv qo'llanmasi xususida fikr yuritamiz.

Mahmudxo'ja Behbudiyning “Kitobat ul atfol” asarini tadqiq etgan va uning to'liq tabdilini amalga oshirgan adabiyotshunos N.Avazovning e'tirofiga ko'ra, mazkur asar o'zbek va fors tillarida yozilgan bo'lib, Samarqandda dastlab 1908-yilda keyin esa 1914-yilda qayta nashr etilgan [1.107]. Ushbu asar S.Qosimov tomonidan O'zSE uchun tayyorlangan “Behbudiy” maqolasida adibning darsliklari qatorida sanab o'tilgan [5.203]. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti muammolari yuzasidan chuqur izlanish olib borgan adabiyotshunos B.Qosimov esa 1999-yilda “Istiqlol qahramonlari” rukni ostida Mahmudxo'ja Behbudiyning tanlangan asarlarini nashr ettirib, “Kitobat ul-atfol” (1908) dan parcha e'lon qilgan [2. 216-221]. Kitobning 1908-yildagi nashriga nisbatan to'liq bo'lgan 1914-yilgi varianti N.Avazov tomonidan tabdil etilib, 1995-yilda “Mahmudxo'ja Behbudiyning ijodiy merosi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasining 60-84-sahifalarida berilgan. “Kitobat ul-atfol”ning mazkur tabdili 2020-yilda “Sharq yulduzi” jurnalida, shuningdek, 2022-yilda N.Avazovning “Behbudiy ijodida millat va milliyat talqini” nomli monografiyasida to'liq keltirilishi orqali

keng ilmiy jamoatchilik, kitobxonlar ommasiga yetib bordi [3. 118-147]. Manbashunos olim N.Avazov Behbudiyning "Kitobat ul-atfol" asarida avlod tarbiyasi masalasining ifodalanishini o'rganar ekan, Behbudi tomonidan XX asr boshlarida usuli jadida maktablari uchun ish yuritish qoidalarini o'rgatish maqsadida yangi uslubiy qo'llanma yaratilganini va u XX asr boshida Turkiston o'lkasida davlat boshqaruvida va hujjat yuritish sohasida islohotlarni amalga oshirish nuqtayi nazaridan tuzilganini qayd etadi [2. 107-108].

"Kitobat ul-atfol" 27 sahifadan iborat kichik hajmli qo'llanma bo'lsa ham, katta maqsadni ko'zda tutib yaratilgan. Aytish mumkinki, taraqqiyparvar Behbudi hazratlarining buyuk orzulari, ulug' g'oyalari shu kitobchada tezis sifatida berilgan. Birinchi va asosiy maqsad – MILLIY TIL muammosi. Risolaning muqaddimasida o'qiyimiz: "Turkistonning qadim maktablaridagi bolalar 4-5 yil o'tkargandan so'ng xat mashq qilib, ba'dinda insho yozadurlar. O'shal insholar nihoyat mushkul suratda arabiy maxlut (aralash) forsiy va turkiy yozilgandurki, shogirdlar nari tursin, ba'zi maktabdorlar zo'rg'a bilur. O'yla, mushkul ibratlik uzun insholar, albatta, bola zehnini ochmay, balki fikrini yo'q bo'lishig'a sabab bo'lur" [3.120]. Ko'rinadiki, Behbudi hazratlari arabcha aralashgan, forsiy hamda turkiy yozma nutqni isloh qilish zaruriyat ekanini urg'ulagan. Negaki, uzun va murakkab jumlar bola zehnini ochmay, fikrining yo'q bo'lishiga sabab bo'ladi. Demak, bu qarashlari bilan muallif arabcha, forsha va turkiy so'zlar aralashmasidan iborat murakkab imlomizni soddalashtirish fikrni aniq, qisqa, izchil ifodalash usullarini ishlab chiqish g'oyasini ilgari surgan.

Ikkinchi maqsad – ILG'OR TA'LIM masalasi. Bilamizki, Mahmudxo'ja Behbudi juda ko'p joylarga sayohat qilgan. Sayohatlari natijasida ko'pgina islohotlar, yangiliklarni o'rgangan va yurtga qaytgach, ularni amalga oshirgan. Shunday yangiliklaridan aksari darsliklar yaratish bilan bog'liq bo'lgan. "Kitobat ul-atfol" darsligi ham xorij tajribasini o'rganish asosida tuzilgan. Bu xulosamizni esa asar muqaddimasida quyidagi so'zlar tasdiqlaydi: "... mamoliki islomiyaning muntazam maktablaridagi bolalar uchun yengil suratda insho tayyorlanibdurki: ibtidoiya, rushdiya, e'dodiya. Maktab talabalarining har birig'a muvofiq suratda ishsho ta'lim berilur. Ya'ni shogirdlar ibtidoiy maktabg'a kirib, qalam yurgizganidan so'ng har nav' maktub ta'lim olmoq ila batadrij usuli tahrir va kitobati zamoniya va mahalliy ham adabiyoti milliy tahsilni boshlab, bora-bora tahsillarini oxirig'acha mahorat hosil etadurlar". Demak, ayonlashadiki, o'quvchilarning yozma nutqini oddiydan murakkabga

tomon tadrijiy ravishda shakllantirish lozim. Bu o'sha davrda bir qator islom davlatlari tajribasida qo'llanib, yaxshi natijalarga erishilgan. Demak, ta'lim usulini xorij tajribasidan olamiz, lekin ta'lim mazmuni milliy bo'lishi lozim. Ya'ni yozma nutqni rivojlantirish uchun o'quvchilarning yosh xususiyatini e'tiborga olib oddiy, o'rta, murakkab matnlar tanlanadi, tanlangan material esa Behbudi e'tirof etganidek, adabiyoti milliydan bo'lishi lozim. Aniqroq aytganda, milliy adabiyot tahsili orqali o'quvchining so'z boyligini oshirish, yozuvini mukammallashtirish kerak. Negaki, milliy adabiyot tahsili bilan bolada milliy tafakkur shakllanadi, o'qish, mushohada qilish jarayonida so'zlarning ruhi, mazmuni qalbg'a singadi. Badiiy so'z vositasida milliy dunyoqarash shakllanib, sekin-sekin bashariy qadriyatlar axloq, odob, muomala-munosabatlarda o'sish, ulg'ayish hosil bo'ladi. Shuni nazarda tutgan Behbudi shaklni o'zga davlatlar tajribasidan olsa ham, mazmunda millilikni saqlaydi. Bu esa jadid ma'rifatparvarlarining taraqqiyotga erishishdagi yakdil yondashuvi edi.

Uchinchi maqsad – AMALDAGI ISH YURITISH HUUJATLARINI o'rgatish. Risola muqaddimasidagi kirish so'zni o'qishda davom etar ekanmiz, muallifning yana bir ulug' maqsadi nima ekanligini anglaymiz: "Biz ham shul qoidag'a binoan "Majmuayi kitobat va insho" unvona avlodi vatan uchun rasmiy va xususiy hamda Turkistonning shar'iy va milliy mahkamalarina ma'mul (amaldagi) barcha vasoyiq (vasiqalar), hujjat va biljuma musulmon valasno'yi upraviteli (nohiya mudiri) huzurinda bo'laturgon dozonniya, protoko'l, qabohatnoma va rasmiy har nav' maktubotlarni muhtaviy (o'z ichiga olgan) bir necha juzdan murakkab bir asar tahrir va nashr etmoq amalinda eduk. Shu maqsadg'a ushbu "Kitobat ul-atfol" nashri ila shuru' etdim" [3.120]. Asarda xat yozmoqning qoidalari va shartlari; mahalliy hokimiyatga ariza yozish; ma'lumotnoma; tasdiqnoma; mamlakat fuqaroligi uchun va xorijiy pasport berish; shahodatnoma; tilxat, iqronoma kabi hujjatlarning yozilish tartibi va qoidalariga namunalar berilgan. Demak, har bir zamonda davlat boshqaruv idoralari, mahalliy hudud rahbarlari, boshqaruvchi shaxslar, oddiy fuqarolar ma'muriy-idoraviy va yuridik hujjatlarni tuza olishi muhimdir. Negaki, hujjat inson hayotining daxlsizligi, erk va irodasi, xohish va istaklarini ifodalaydi. Behbudi o'sib kelayotgan millat farzandlarining o'z haq-huquqini tanib, istak va xohishini erkin va qiyinchiliksiz bayon eta olishini orzu qilgan, qolaversa, birovga tobe bo'lmay mahalliy boshqaruvda o'z farzandlarimiz faoliyat olib borishini niyat qilgani shubhasiz.

To'rtinchi maqsad – maktub vosita QALB AMRLARINI bayon etish. Risola muqaddimasida yana “Matlabimizning asosi bolalar va barcha talaba toqatincha, tavhidi lison ta’imim va tafhimi, maktuboti turkiya va forsiyadan iboratdur” [3.120] degan muddao bayon etilgan. Bu maqsad ifodasi uchun kitobchada kattagina qism ajratilgan. Tilimiz go’zalligi, betakrorligi, yagonaligini anglash uchun shu tilda bosh qotirib qalam qoralamoq joiz. Behbudiy hazratlari “Kitobat ul-atfol”da xat yozish usullari, odobi va madaniyati, xatlarning turlari, shaxsiy va rasmiy xat xususiyatini mukammal bayon etib, insonning turli munosabat bilan otasiga, onasiga, ustoziga, do’stiga, farzandiga yozishi mumkin bo’lgan xat namunalarini bergan. Shaxsiy munosabatlarni ifodalaydigan xatlar jami 39 ta bo’lib, shundan 21 tasi turkiy 18 tasi forsiyda bitilgan. Maktublar alohida tadqiq etilsa, ularda ulug’ millatparvar Mahmudxo’ja Behbudiy hazratlarining so’z-u muomalada qay darajada zarofatli bo’lganlarini ko’ramiz. Jumladan, xatlarning “Ulug’ tangrim oti ila mehribon otajonim xizmatlarig’a”, “Sababi vujudu saodatim padari buzrukvor huzurlarig’a”, “Sevikli onam huzuri shariflarina”, “Janobi ustoz kiromim huzuri anvarlarina”, “Do’stim va ma’naviy og’am”, “Nuri chashmim suyukli o’g’lim”, “Boisi izzatim qiblagohim, valene’matim otam xizmati shariflarig’a”, “Siddiqi muhtaram joni birodaram” kabi murojaat shakli bilan boshlanganining o’ziyoq xatda so’zlarning qalbga yetib boradigani saralab olingani va ular muallifning go’zal ichki olamidani xabar berayotganini isbotlaydi.

Bilamizki, maktub – dil tarjimoni. Noma mehr, muhabbat, gina, araz, erkalik – barchasini o’ziga sig’dira oladi. Quvonchni ham qayg’u-iztirobni ham egasidan egasiga yetkazadi. Faqat so’z topilsa, bas. Ammo har doim ham so’zlar xizmatga shay turmaydi. Ayniqsa, qayg’u va hasratda qolgan do’sting, birodaringga tasalli berish uchun so’z qayda? Hazrat Behbudiyning maktublaridan namuna olsangiz, bunday vaziyatda nima demoq durust va nimani

aytmoq lozim emasligini bilasiz. Behbudiy hazratlari bunday vaziyatda shunday nasihat qilib, ko’ngilga tasalli beradi:

“Siddiqi muhtaram joni birodaram! Eshitgan qora xabarim baloyi osmonidek nozil bo’ldi. Ko’zlarimdan yoshlar ravondur. Barchamiz bolalarimizni asirimiz. Falakni munday sitamlari yalg’uz sizga emas! Na chora, hukmi qadardur. Sevgili hazrati payg’ambarimiz va toji sarimizni necha farzandi arjumandlarida hazratdan ilgari va yoshlik hangomida vafot etib payg’ambarimizni xuni jigar etib edilar. Oh, na chora! Achchig’ sabrdan boshqa iloj yo’q. Yosh ketganlar: hisob va azobdan qutulganlari ustida biz-u sizdek ro’siyohlarga, inshoolloh shafotchi bo’lurlar. Zotan oxir o’lim ekan, kulfatu mehnat tortib yurgandan yoshlik o’lumi haqiqatan yaxshidir. Ana bularni o’ylaganda inson tasalli topar. Jon birodar! Hukmi xudog’a bo’ysunub musibatga taskin beringiz! Yig’lamangiz, navha etmangiz. Qolganlar uchun shukur etingiz. Navhavu nolangiz marhumni ruhiga og’irlik va kulfat kelturganidek sizga ham zarar etar. Faryodu fig’on behuda. Hukmi xudog’a guyo norozilikdur...”[3.140].

Risoladagi maktublar faqat yozuv namunasi emas. Ular maktab o’quvchisining yozma nutqining ravon bo’lishi, o’z fikrini erkin bayon etishga o’rgatish bilan birga bolaning iymon-e’tiqodli, mehr-oqibatli, kimgadir tayanch bo’la olishi, xushmuomalasi bilan kimningdir dardiga malham bo’lishi mumkinligiga ishonitiradi.

Xullas, “Kitobat ul-atfol” faqat ish yuritish hujjatlari, yozma savodxonlikni oshirishga mo’ljallangan, til islohiga bag’ishlangan darslik bo’lmay, millat bolalarining ma’naviy, ruhiy jihatdan barkamol bo’lishi, haq-huquqini tanib, o’z Vatani, Millati, Tarixi, Tili, Dini, Buguni va Ertasi uchun qayg’uradigan chin o’g’lon, fidoyi insonlarni tarbiyalashni maqsad qilgan asardir. Behbudiy hazratlari nazarda tutgan g’oyalarni amalga oshirish uchun mazkur asarni o’rganish, maktab darslariga kiritish va amaliy ahamiyatini isbotlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авазов Н. Беҳбудий ижодида миллат ва миллият талқини. – Тошкент: “Fan ziyosi”, 2022.
2. Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006.
3. Беҳбудий М. Рисолайи Китобат ул-атфол // Авазов Н. Беҳбудий ижодида миллат ва миллият талқини. – Тошкент: “Fan ziyosi”, 2022. – Б.118-147.
4. Маҳмуд Вадуд. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2007.
5. Ўзбек Совет Энциклопедияси. – Тошкент: “Энциклопедия”, 1971.

Shavkat IBRAGIMOV,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy
universiteti Jurnalistika kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi.

E-mail: ibragimov_shavkat@inbox.ru

Taqrizchi: O'zDJTU Xalqaro jurnalistika fakulteti professori,
filologiya fanlari doktori A.KARIMOV

IQTISODIY TELEKO'RSATUVLARD BOSHLOVCHI MAHORATI MASALALARI

Annotatsiya: ushbu maqolada televideniya noyob sohalardan biri bo'lgan iqtisodiy ko'rsatuvlar boshlovchilari tayyorlashda qo'yilgan talablar va mahorati masalalari ilmiy-nazariy tahlil qilindi. O'ylaymizki, bu soha bo'yicha mutaxassislar tayyorlashda jurnalistika fakultetlari o'quv rejasida bo'lg'usi jurnalistlarni iqtisodiyotning dolzarb masalalari haqida bilim va ko'nikma beruvchi fanlar kiritish davr talabidir.

Kalit so'zlar: *televideniye, telejurnalist, teleboshlovchi, mahorat, iqtisod, reportyor, muharrir.*

Аннотация: в этой статье были научно-теоретически проанализированы требования и навыки, предъявляемые к ведущим программ, являющихся одной из уникальных областей телевидения. Мы думаем, что в учебном плане факультетов журналистики при подготовке специалистов в этой области внедрение знаний и навыков журналистов по актуальным вопросам экономики является требованием времени.

Ключевые слова: *телевидение, тележурналист, телеведущий, мастерство, экономика, репортер, редактор.*

Annotation: this article provides a scientific and theoretical analysis of the requirements and skills for program hosts, which are one of the unique areas of television. We believe that the introduction of knowledge and skills of journalists on current economic issues in the curriculum of journalism faculties when training specialists in this area is a requirement of the times.

Key words: *television, TV journalist, TV presenter, skill, economics, reporter, editor.*

Kirish (VVEDENIE/INTRODUCTION). Hozirgi kunda butun dunyoda Internet rivojlanib borayotgan bir paytda televideniye – ommaviy axborot vositasi sifatida o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Istiqbol yillarining ilk kunlaridanoq eski tuzumdan qolgan iqtisodiy tizimning o'rniga yangi xususiy mulkchilik kirib kela boshladi. Iqtisodiy islohotlarni o'ziga xos "O'zbek modeli" sifatida sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlariga joriy etishda televideniyaning roli beqiyosdir. Ayniqsa, jamoatchilikga yangi iqtisodiy islohotlar haqida axborot yetkazishda bevosita teleboshlovchilarning mahorati muhim ahamiyat kasb etadi.

Televideniya ko'rsatuv boshlovchilarini jurnalist kasbidek biror bir ta'lim maskanida o'qitib o'rgatishmaydi. Teleboshlovchi bir necha yillik tajribasidan so'ng to'plagan bilim va mahorati bilan o'zini studiyada kamera qarshisida tanlagan mavzusi bo'yicha sinab ko'radi. Ushbu sinovda uning telejozibadorligi, nutqining ravonligi, bilim va mavzuni yaxshi bilishi va eng asosiysi tanlangan mavzuni ifodali gapira olish mahoratini namoyon qilish qobiliyati juda muhimdir. Teleboshlovchi nutqi turli yoshdagi insonlar ruhiyatiga ta'sir etuvchi, ularning dunyoqarashini

shakllantiruvchi qudratli muloqot omilidir. Ommaviy auditoriya, potensial teletomoshabin va axborot iste'molchilari bilan televideniya muloqot teleboshlovchi shaxsi asosida quriladi. Bu erda axborot shaxslanadi, ya'ni personifikatsiya (teleekrandan inson nutqi orqali axborot uztish – Sh.I.) jarayoni yuz beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, mustaqillikdan ilgari davrlarda boshlovchi vazifasini asosan televideniya diktorlari bajarishar edi. Shunday bo'lishiga qaramay, o'sha davrlarda "Qizlar davrasi", "Axborot tanqid qiladi", "Olamga sayohat", "Olamda nima gap", "Iqbol" kabi o'nga yaqin ko'rsatuvlarni boshlovchilar olib borishar edi. Hozirgi davrga kelib diktorlarning vazifasi o'zgardi va har bir ko'rsatuvlarning o'z boshlovchilari bor. Telejurnalistika yo'nalishida boshlovchi kasbining o'ziga xos tomonlari, ularni tayyorlash, mahoratini oshirish muammolari yaxshi o'rganilmagan. Kimdir bu kasbga artistik qobiliyatga ega shaxslarni tavsiya qilsa, boshqalar jurnalist yoki shu sohaning mutaxassisi bo'lgan kishilarni boshlovchi bo'lishi kerak deyishadi. Nima bo'lganda ham teletomoshabin hurmat qiladigan va ishonadigan boshlovchilar o'z auditoriyasida katta nufuzga ega bo'lishgan va bo'lib kelyapti.

Adabiyotlar tahlili va metod. Maqolaning nazariy asosi telejurnalistika fani yuzasidan chop etilgan V.V. Vorashilovning “Jurnalistika”[1], Sh.Ibragimovning “Telejurnalistika asoslari”[2], F.Ro‘ziyev va X.Jo‘rayevalarning “Telejurnalistga tavsiyalar” [3], M. Obidovning “Men ko‘rgan dunyo”[4], “Televizionnaya jurnalistika:”[5], M.Muhamedov, F.Fayziyeva va b. “Televideniye asoslari”[6] kabi telejurnalistika fani yuzasidan chop etilgan darslik, ilmiy metodik o‘quv qo‘llanmalardan tashkil topgan.

Ushbu maqola ustida ish olib borishda nazariy va metodologik asos bo‘ladigan ilmiy adabiyotlar o‘rganilib teleko‘rsatuvlarda boshlovchi mahorati va uning teledastur olib borishdagi o‘rni qanday, degan savolga javob topishga harakat qildik. Muallif zamonaviy teleboshlovchi obrazi va uning kasbiy faoliyatini kuzatuv metodi asosida o‘rgandi.

Muhokama (Obsujdenie/Discussion). Bugungi kunda O‘zbekiston televideniyesida iqtisodiy ko‘rsatuvlarni mahorat bilan olib borayotgan, o‘z kasbining bilimdoni xususiyatlariga ega bo‘lgan bir nechta boshlovchilar borki, ularning fazilatlarini teletomoshabinlarning diqqat-e‘tiborini qaratadi. Uyoki bu loyiha muvaffaqiyatli bo‘lishi aynan boshlovchining shaxsiga va mahoratiga bog‘liq ekanligi ham shundan. Kinorejissor Zulfiqor Musoqovning fikriga ko‘ra, “Bugungi kunda boshlovchiga nisbatan ko‘plab professional talablar qo‘yiladiki, bular orasida informatsion mahsulotni yaxshi bilish, o‘z shaxsiy fikriga ega bo‘lish, kamera oldida o‘zini tuta bilish va auditoriya bilan kontaktga kirishish kabilar ayniqsa, muhim” [7].

Iqtisodiy teleko‘rsatuvlar tayyorlashda boshlovchining o‘rni haqida gap ketar ekan, ushbu masalani yanada chuqurroq tadqiq qilishda bir jihatga e‘tibor qilishimiz kerak. Ya‘ni, janr jihatdan xilma-xil teledasturlarni ikki asosiy toifa – informatsion va muammoli ko‘rsatuvlarga bo‘lib, ulardagi boshlovchining o‘rnini bir-birida farqlab ko‘rib chiqishimiz kerak. Televizion dasturda reportyor yoki muharrir sifatida ish boshlagan jurnalist, vaqti kelib bunday dasturning boshlovchisi bo‘lishdek yuksak muvaffaqiyatga erishishi mumkin. Ushbu lavozimning nufuzi esa har kuni teleekranda eng muhim yangiliklar bilan paydo bo‘lishdek noyob imkoniyat bilan ta‘minlanadi. Rossiyalik teatr tanqidchilaridan biri A. Svobodin aytganidek “Televizion boshlovchi bo‘lish uchun, shaxsning qandaydir bir alohida xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak emas, balki aksincha, qandaydir xususiyatlardan xoli bo‘lish zurrur, chunki teleekran ana shu kerakmas jihatlarni ochib tashlaydi” [8, 155 b.].

Boshlovchi ko‘rsatuvlarda o‘zini erkin his etib ko‘rsatuv kompozitsiyasini belgilab boradi. Mavzuga aloqador fikrlarni jamlaydi, “ramkaga soladi”, kutilmagan masalaning yechimini topishga harakat

qiladi. Yangiliklar boshlovchisi ushbu rolda o‘z fikrini erkin ifodalash huquqiga ega emas. Unga yozib berilgan matndan tashqariga chiqishi mumkin emas, tomoshabinlarga “aql o‘rgatish” uchun boshlovchining o‘rnini bosgan emas. Mohiyatan, jurnalist diktator qilgan ishni bajaradi, ya‘ni telesuflayda berilayotgan satrlarni o‘qib beradi. Biroq tomoshabinda o‘zi o‘qiyotgan narsani yaxshi tushunayotgandek taassurot uyg‘otadi.

Bugungi kunga kelib O‘zbekiston telekanallar dasturi aksariyat ko‘ngilochar ko‘rsatuvlar, intellektual teleo‘yinlar tashkil qiladi. Asosiy intellektual teleo‘yinlar: “O‘zbekiston” telekanalidagi “Zakovat”, “Bilimdon” intellektual teleo‘yini, “Toshkent” telekanalidagi “Ziyrak” va “Intellektual auktsion”, “Madaniyat va ma‘rifat” va boshqa bir qator o‘yinlarning markazida yoshlar ongini turli savollar orqali aqlni charxlash, bilimdonlikni oshirish, tahliliy fikrlarga o‘rgatish turadi. Bunday ko‘rsatuvlarni tashkil etish, namoyish etish va auditoriyalarga taqsimlab tayyorlash kerak bo‘ladi.

Natijalar (Rezultat /Results). Bugungi kun muammolari va dolzarb mavzulari haqida qiziqarli ko‘rsatuv olib boradigan teleboshlovchi hamisha teletomoshabin diqqat markazida bo‘ladi. Televizion tahliliy publitsistik janrlarida voqea-hodisalar mazmun mohiyatini tasvirlash juda muhim ahamiyat kasb etadi. Voqealar qancha obyektiv va jamotchilikni o‘ylantirayotgan mavzuda dadil gapirgan ko‘rsatuv boshlovchisi auditoriyani shunchalik tez zabt eta oladi. Bu yerda voqea-hodisalar kadr ortidan sharhlanayotgan bo‘lsa ham, asosiy figura jurnalist-boshlovchi hisoblanadi. Garchi voqea-hodisalar ekran monitoridan bir-bir o‘tib tursa ham, tomoshabin uni o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, qulog‘i bilan eshitsa ham asosiy voqelikni sharh orqali yaxshiroq tushunadi. Shu o‘rinda, aytish kerak, boshlovchi voqea-hodisalarni ommaga tushuntirib berishda juda katta rol o‘ynaydi.

Tahliliy janrlardagi ko‘rsatuvlarda ham yangiliklar bo‘lishi mumkin: mamlakatdagi yirik korxonalardan birida joriy etilgan yangi texnologiyalar yoki ishlab chiqarish natijasi (ma‘lum bir ommaviy axborot vositalari e‘tibor qaratgan voqealar haqida gapirish), mavzuli (masalan, siyosat, avtomobillar va h.k.), yangi faktlarni e‘lon qilish (raqamlarni qiyoslash, mavzularini ochib berish). Masalan: “O‘zbekiston 24” telekanalida efirga uzatilgan “Taraqqiyot formulasi” ko‘rsatuvida boshlovchi-moderator Dilshod Nazirov “Taraqqiyot formulasi: Energosamaradorlik va tejamkorlik uchun har birimiz mas‘ulmiz!” [9] ko‘rsatuvida Energetika vazirligi tizimidagi mutasaddi xodimlar va bojxona qo‘mitasi xodimi ishtirok etib mamlakatimizda energetika tejamkorligi masalalari haqida munozara yuritiladi. Ko‘rsatuvda tizimdagi mavjud erishilgan yaxshi natijalar bilan birga sohada muammolar yechimini ham muhokama qilishadi. Bu sohada studiyaga taklif qilingan mutasaddilar tomonidan aytilayotgan gaplarni hali biror axborot

tarmog'i yoritmagan bo'lishi mumkin. Mamlakatda energetika muammolarini bartaraf etishda qanday usullardan va imkoniyatlardan foydalanish va kelgusi rejalar haqida ko'rsatuvni boshlovchi mohirlik bilan olib bordi.

Shunday ko'rsatuvlardan yana biri "O'zavtosanoat" AJ faoliyati haqida sharh janridagi "Milliy avtosanoat: transformatsiya va tarmoqdagi kutilayotgan o'zgarishlar"[9] mavzusidagi ko'rsatuvda O'zbekistonda avtomobil ishlab chiqarish muammolari haqida gap boradi. Ko'rsatuvda "O'zavtosanoat" AJ raisi o'rinbosari Sardor Tojiyev, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi bo'lim boshlig'i Shoyadbek Boboyev va iqtisod fanlari doktorlari Mixail Xamidulin, Bobir Valiyev, Nodirbek Rasulovlar qatnashib O'zbekistonda avtomobilsozlik muammolari, jahonda avtomobilsozlik holati va kelgusida belgilangan vazifalar hamda uni hal etish bosqichlari haqida qiyosiy tahlildan iborat munozara efirga uzatildi.

Iqtisodiy ko'rsatuvlardan "Agar siz..." muallifi Shavkat Melixanov o'ziga xos tok-shou boshlovchisi. Uning ko'rinishi o'ziga xos fizanomiyada bo'lib juda kelishgan kishi bo'lmasa ham, o'z harakatlari va tashkilotchiligi bilan ajralib turardi. U tok-shouga faqat fermer va tadbirkorlarni taklif qilib ularning erishgan yutuqlari haqida gapirishi bilan birga ular faoliyatidagi to'siq va muammolari haqida gapirib studiyadagilar fikrini ifodalovchi munozaraga aylantira olar edi. Shuningdek, ko'rsatuvda og'ir va yengil sanoat, kichik va xususiy biznesni rivojlantirishdagi yutuq va muammolar, ichki iste'mol bozorini o'zimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan tadbirkorlar sa'y-harakatlari haqida fikrlar teletomoshabinlar auditoriyasiga havola etilardi.

"Farz va qarz" tok-shousida asosan soliq to'lovlarida soliq madaniyatini targ'ib etish ko'rsatuvning bosh mavzusi hisoblanadi. Soliq to'lovidagi imtiyozlar korxonalar rivojiga, odamlar turmush tarziga qanday ta'sir qiladi? Ko'rsatuvdan soliq tizimidagi yangiliklar hamda bular yuzasidan soliq to'lovchilarning fikrlari ham o'rin olgan. Ko'rsatuv boshlovchisi Komiljon Boboyev soliq sohasidagi bilimi sezilib turadi va studiyada o'tirgan soliq idorasi xodimlarining berilgan savollarga aniq, tushunarli tarzda javob berishi tomoshabinlar e'tirofiga sazovor bo'ldi. "Telemuloqot" ko'rsatuvida telestudiya bilan tomoshabinlar o'rtasida telefon aloqasi o'rnatilib, tegishli savollarga studiyaga taklif qilingan mutasaddi xodimlar tomonidan berilgan javoblar bilan birga ijtimoiy-iqtisodiy hayotimizdagi yutuq va muammolar nimalardan iboratligi haqida mulohazalar beriladi. Tok-shouda tomoshabin va soha mutaxassislari o'rtasidagi yuzma-yuz bahs-munozaralar, fikr almashishlar bo'ladi. Ko'rsatuv boshlovchisi Ziyodulla Mo'minov o'z fikrini erkin gapirishi uchun imkoniyat beradi va munozaraga o'zi

ham aralashib ketishi ko'rsatuvning qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi.

Informatsion dastur boshlovchisidan farqli o'laroq, ko'ngilochar ko'rsatuvlar boshlovchisining professional sifatlari biroz boshqacha yo'nalishda namoyon bo'ladi. Xususan, bunda boshlovchi dastur tizimiga uyg'unlasha olishi, lozim. Iqtisodiy ko'rsatuvlar boshlovchilari ham teletomoshabinlarda aynan shu mavzu uchun kun, hafta, oy davomida faqat izlanishda bo'lganligini ko'rsata oladigan inson bo'lishi zarur. O'zbekiston telekanallari orqali namoyish etilgan iqtisodiy teleko'rsatuvlarning boshlovchilari turli yosh, ko'rinish va turli yo'nalishda ko'rsatuvni olib borishadi. Teletomoshabinlarni qiziqtirgan masala, ba'zan ma'naviy dunyosi bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ularning qiziqishlarini aniqlash orqali har bir fuqaroning dunyoqarashi, tashqi olamga munosabatlar ko'lami haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Shunday ekan mavzularni tanlashda auditoriyani qiziqтира va o'ylantira oladigan masaladan foydalanish kerak bo'ladi. Bundan tashqari qiziqishlar ko'lami aqliy faollik, aqliy-intellektual yo'nalganlikdan dalolat beradi. Qiziqishlar saviyasi tomoshobinning tashqi olamga aqliy-emotsional munosabatlarini, hayotiy sohalarga befarq emas ekanligidan xabar beradi.

Zero, boshlovchilar teleekran qarshisida turli jins va turli yoshdagi teletomoshabinlarning o'tirishini inobatga olishlari zarur. Yuqoridagi tahlillar natijasida ko'rinib turibdiki, ba'zi bir muammoli mavzudagi ko'rsatuvlarning boshlovchilari mahorati yetarlicha emas. «Hech kim mahoratli bo'lib qolmaydi. Mahorat deganlari yillar davomidagi uzluksiz mehnat, o'qib-o'rganish natijasida shakllanadi»[10, 74 b.] – deb yozadi publitsist Ahmadjon Meliboyev o'zining «Qirq beshinchi bekat» kitobida. Darhaqiqat, jurnalistlardagi boshlovchilik mahorati iqtidorga ham qarasada, ammo o'qish, izlanish, doimiy ravishda malakasini oshirib borish zarur.

Dunyoda yuz berayotgan yangiliklar bilan tanishish maishiy ehtiyojimizga aylangan desak, xato bo'lmaydi. Buning uchun, albatta, informatsion ko'rsatuvlarda faoliyat ko'rsatayotgan jurnalistlarning kadrdagi fikrlariga quloq tutamiz. Ushbu jarayonda axborotning o'rni tahliliga qay darajada yondashilganligi, jurnalistning bu boradagi munosabati bizning diqqat-e'tiborimizni egallaydi.

Hozirgi kunda boshlovchidan universal mahorat talab etiladi. Shuning uchun ham televizion dastur tayyorlash jarayonida boshlovchiga turli mavzularda ko'rsatuv tayyorlash yuklanadi. Turli mavzularda yoki bir mavzuda faoliyat olib borishidan qat'i nazar boshlovchi ensiklopedik bilim sohibi bo'lishi kerak. Biroq, hech kim, hech qachon boshlovchidan har qanday mavzu bo'yicha, darhol o'z mulohazasini bildirishni talab etmaydi. Ko'rsatuv muallifidan

mutaxassis bo'lishi boshlovchi uchun shart emas, u shunday bo'la olmaydi va bu talab ham etilmaydi. Lekin u muallif yozgan televizion asarning mazmun va mundariyasi kompozitsiyasining umumiy metodologiyasini egallagan bo'lishi, ko'rsatuvning mazmun-mohiyati (predmeti)ni tasavvur etishi, asosiy ilmiy-adabiy manbalardan xabardor bo'lishi va ulardan foydalana olishi shart. Boshlovchi uchun hamma narsani bilish, deganda shuni tushunish kerakki, u matn yoki ssenariy ustida ishlaganda birorta tushunarsiz narsa qoldirmasligi lozim: birorta ham ibora, birorta ham so'z. Bundan tashqari ma'no ifodasi unga aniq bo'lmagan so'zni ham mazmuni g'aliz jumla ham uning e'tiboridan chetda qolmasligi lozim. Amaliyotdan ma'lumki, ayrim «g'o'r» boshlovchilar ma'no ifodasi o'zlari uchun unchalik aniq bo'lmagan terminlar (umuman so'zlar)ni «ha kerakli tomoshabinning o'zi tushunib olsa bo'ldi», deb o'tkazib yuboradilar. Agar boshlovchi namanidir bilmadimi, bu holni hech bir kechirib bo'lmaydi. Bilmadingmi yoki shubha qildingmi, albatta, tekshir va buni eng samarali usulini izla hamda bajar.

Televizion boshlovchi ko'rsatuv ssenariysidagi har bir so'zlarni va gapni o'z o'rnida ishlata olish bilan birga o'z fikrini ko'rsatuv muallifi bilan maslahat qilish huquqiga ega. Tajribali boshlovchi o'qigan ssenariyni, undagi har bir fikrni shunchaki ma'lumot sifatida emas, balki o'ziga xos voqelik tarzida qabul qiladi, uning mazmuniga chuqur va tadriijiy suratda kirib boradi, uning barcha unsurlarini xayolan muayyan hayotiy timsollarda tasavvur etadi. Ana shunday mutaxassisona o'qishni o'rganish mumkinmi? Albatta, mumkin. Mumkingina emas, hatto shart. Aks holda boshlovchi «zargar» emas, oddiy «hunarmand»ligicha qoladi. Bundan tashqari tomoshabinga ta'sir etuvchi bayonning turli usullarini ham yodda doimo tutish kerak. Ssenariy matnini chuqur va diqqat bilan o'qish mobaynida boshlovchi uni aniq baholashga muvaffaq bo'ladi. Agar matn har jihatdan – tili va uslubi, shakli, g'oyasi va boshqa

ko'rsatkichlar bo'yicha e'lon qilish uchun maqbul bo'lsa, boshlovchining ustida ishlashni boshlaydi va tuzatishlar kiritadi. An'anaviy tahrir usuli ayni shuni taqozo etadi. Bunda asar turidan qat'iy nazar bunga amal qilinadi. Tuzatishlarni esa diqqat bilan chuqur o'qishdan so'ng matnni boshiga berishdan oldin butun matn boshdan oyoq yana ko'zdan o'tkaziladi. Boshlovchilik faoliyati andozaviylikni mutlaqo rad etadi. Boshlovchi mavzu g'oyasini tuzatish va usulini o'zi tanlash huquqiga ega, lekin bu usul to'g'ri, asoslangan bo'lishi lozim, shuningdek, uni to'g'ri qo'llay bilish kerak.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi boshlovchilardan har biri ma'lum bir sifatlar uyg'unligini talab qiladi. Shunday ekan, boshlovchi bo'lishni niyat qilgan har bir yosh o'zining individual xususiyatlariga qarab ixtisoslashuv tanlashi, eng asosiysi – tinmay o'z ustida ishlashi, ma'naviy kamolotga intilishi darkor. Teleboshlovchilar faoliyatidagi til va uslub masalalari imij va yuksak mahoratni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki til va uslubda boshlovchilik qobiliyatidan tashqari, uning savodxonlik darajasi ham namoyon bo'ladi.

Mustaqillik yillarimizni asrlarga tenglashtirishda juda katta ma'no bor. Buning sabablarini mamalakatimizdagi islohotlarni har birimiz o'z ko'zimiz bilan ko'rib, qalbimiz bilan his qilib turibmiz. Ulkan bunyodkorlik ishlarida o'zimiz ishtirok etib, o'zimiz ana shunday olamshumul natijalarning ijodkori, amalga oshiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lmoqdamiz. Ayniqsa, yosh avlodga bo'lgan e'tibor, ta'lim sohasidagi islohotlarning samarasi dunyo miqyosida tan olinishi azaldan intellektual salohiyat va iqtidorlar makoni bo'lgan zaminimizda yoshlarimizning yanada ko'proq kamol topayotganidan, ularga yaratilayotgan imkoniyatlar cheksizligidan dalolatdir. Bilimli va salohiyatli yosh jurnalistlar kelgusida o'zlari yaratgan yangi loyihalar asosida tayyorlangan teleko'rsatuvlarda boshlovchilik rolini bajarishiga hech shubha qilmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ворашилов В.В. Журналистика. Учебник. –СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. -304 с.
2. Ibragimov Sh. Telejurnalistika asoslari. – T.: O'zMU, 2012. 68-b.
3. Ro'ziyev F., Jo'rayeva X. Telejurnalistga tavsiyalar. – T.: "Sharq" nash-ti, 2013. 176-b.
4. Obidov M. Men ko'rgan dunyo. – T.: Yangi asr avlodi, 2016. 286-b.
5. Телевизионная журналистика: Учебник. 3-издание. – М.: Изд-во МГУ, 2002. -304 с.
6. Muhamedov M., Fayziyeva F., Ablyayeva V. Televideniye asoslari. Darslik. –Toshkent: O'zDSI, 2008. 134-b.
7. "Jannatmakon" jurnali, 2003 yil, №4.
8. Свитич Л.Г. "Профессия: журналист.-М.: "Аспект пресс", 2003. -С.155.
9. "O'zbekiston 24" telekanalida 2022-yil 16-fevralda e'fira uzatilgan "Taraqqiyot formulasi" ko'rsatuv.
10. Meliboyev A. Qirq beshinchi bekat. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008. 74-b.

Adolat NURALIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti
O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası
katta o'qituvchisi
E-mail: adolat.nuraliyeva.87@mail.ru

ALISHER NAVOIYNING «LAYLI VA MAJNUN» DOSTONIDAGI QAHRAMONLARINING FOLKLORDAGI ZAMINI

Annotatsiya: ushbu maqolada xalq og'zaki ijodida yaratilgan "Layli va Majnun" dostoni va uning yaratilish tarixi xususida to'xtalib, kitobiy shakli qiyoslanadi. Navoiy "Layli va Majnun" dostonining xalq ijodiyoti zaminida paydo bo'lgani, uning "avom" (oddiy xalq) va roviylar og'izdan-og'izga o'tkazib hikoya qilib kelganini ta'kidlaydi va o'z dostonida Layli va Majnun haqidagi afsona va rivoyatlardan foydalanadi. "Layli va Majnun" dostonidagi qahramonlarining vujudga kelishi va takomili, bir tomondan, ko'hna tarixga, ikkinchi tomondan, xalq ijodiyoti bisotiga bog'lanadi. Qays (Majnun), Layli kabi obrazlar aslida tarixiy prototiplar asosida vujudga kelgan bo'lsa ham, ular xalq fantaziyasi, badiiy ijodkorligi bilan yo'g'rib, folklor qahramonlari sirasidan o'rin olgan, keyin yozma adabiyot obidalarini tomon yo'l olganligi, kamolot cho'qqisiga ko'tarilganligi xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodida yaratilgan "Layli va Majnun" dostoni, kelib chiqish tarixi, qiyoslanishi, Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostoni bilan qiyoslanishi, talqini, tahlili.

Аннотация: в данной статье рассматривается эпическая поэма «Лейли и Меджнун», созданная в устном народном творчестве, история её создания, а также проводится сравнение с книжной формой. Навои подчёркивает, что эпическая поэма «Лейли и Меджнун» возникла в сфере народного творчества, передавалась устно «простым народом» и сказителями, и использует в своей эпической поэме легенды и сказания о Лейли и Меджнуне. Возникновение и развитие образов героев эпоса «Лейли и Меджнун» связано, с одной стороны, с древней историей, а с другой – с поэзией народного искусства. Хотя такие персонажи, как Кайс (Меджнун) и Лейли, изначально создавались на основе исторических прототипов, изначально они формировались народной фантазией и художественным творчеством, заняли своё место среди героев фольклора, а затем перешли в памятники письменной литературы, достигнув вершины совершенства.

Ключевые слова: эпическая поэма «Лейли и Меджнун», созданная в народном устном творчестве, её история возникновения, сравнение, сопоставление с эпической поэмой Алишера Навои «Лейли и Меджнун», интерпретация, анализ.

Annotation: this article focuses on the epic poem «Layli and Majnun» created in folk oral art and the history of its creation, and compares it with the book form. Navoi emphasizes that the epic poem «Layli and Majnun» appeared in the field of folk art, that it was passed down orally by the «common people» and narrators, and uses legends and tales about Layli and Majnun in his epic poem. The emergence and development of the heroes of the epic poem «Layli and Majnun» is connected, on the one hand, with ancient history, and on the other hand, with the poetry of folk art. Although characters such as Qais (Majnun) and Layli were originally created on the basis of historical prototypes, they were initially shaped by folk fantasy and artistic creativity, took their place among the heroes of folklore, and then moved towards monuments of written literature, reaching the peak of perfection.

Key words: the epic poem "Layli and Majnun" created in folk oral literature, its history of origin, comparison, comparison with Alisher Navoi's epic poem "Layli and Majnun", interpretation, analysis.

"Layli va Majnun" jahon adabiyotida sevgi haqida yaratilgan eng g'amgin qissalardan biridir. Bu qissani "Romeo va Juletta" bilan qiyos qilar ekan, mashhur arabshunos, akademik I. Y. Krachkovskiy, jumladan, bunday degan edi: "G'arb syujeti Shekspir tomonidan abadiylashtirilgan "Romeo va Juletta" qissasidan ko'ra jahonda alamiroq qissa yo'q, deb allaqachonlar aytgan edi, Sharq, albatta, Romeo va Julettani bilmagan va ular bilan faqat XIX asrdagina tanishgan edi, ammo uning uzoq asrlar davomida yashab kelayotgan o'z g'amgin qissasi, "Layli va Majnun" qissasi bor... Bu qissa o'nlab ulug' shoirlarni romantik

dostonlar yaratishga ilhomlantirdi va u hozirgi kunga qadar Yaqin Sharqning turli xalqlari shoirlarining ham, dramaturglarining ham, musiqachilarining ham ijodida o'z aksini topib kelmoqda. G'arbdagi Romeo va Julettaning shuhrati bilan qiyos etganda, Sharqda Majnun va Layli yanada mashhurroqdir..." [1. 30].

"Layli va Majnun" ko'p asrli murakkab tarixga ega. Qissaning vujudga kelishi tarixini birinchi manbalar asosida sinchkovlik bilan tekshirgan I. Y. Krachkovskiyning fikricha, uning kurtaklari VII asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi [2. 173]. Ayrim arab manbalarining ma'lumotiga ko'ra, Majnun tarixiy

shaxs bo'lib, u Bani Omir qabilasidan chiqqan, uning asl nomi Qays ibn Mulavvah (yoki Qays ibn Muod) bo'lgan [1. 31]. Qays o'z qabiladoshi Layli ismli qizni sevgan [4. 88], o'z sevgisi va hijron alamlari haqida mungli she'rlar bitgan. Bunday ma'lumot, jumladan, ibn-Qutayba (889-yilda vafot etgan)ning «Kitob ush-she'r va shuaro» asarida ham keltiriladi. Lekin boshqa bir qator manbalar bu ma'lumotlarni rad etadi. Masalan, 764-yilda vafot etgan arab olimi Avon ibn Hakim al-Qalbiy ham, 819-yilda vafot etgan arab tarixchisi Hishom al-Qalbiy ham Majnun tarixiy shaxs emas, uning nomi majoziydir, she'rlar esa o'z yaqin qarindoshlaridan birining qiziga oshiq bo'lgan umaviylar xonadoniga mansub bir yigitning she'rlari bo'lib, u o'z nomini oshkor etmaslik uchun Majnun taxallusini qo'llagan, deyishadi. Shunday qilib, Majnun tarixiy shaxsligi masalasi munozarali bo'lib qoladi. Lekin shunisi ravshanki, VII asrning ikkinchi yarmidayoq arab poeziyasida Majnun taxallusi zikr etilgan ko'pgina mungli she'rlar vujudga keladi, bu she'rlarning miqdori ko'payib boradi, to'plamlarga kiritiladi. Ammo Majnun nomi zikr etilgan she'rlarning barchasi ham yolg'iz bir kishiniki emas. Arab olimlari al-Johiz (IX asr) va 908-yilda vafot etgan Ibn al-Mu'tazzning aytishicha, kishilar Layli nomi bilan bog'liq bo'lgan barcha she'rlarni Majnun nomiga nisbat beraverganlar. XII asrda Abu Bakr al-Volibiy degan kishi Majnun nomiga nisbat berilgan she'rlarni devon qilib tuzadi, ularga sharhlar beradi hamda, she'rlarni Majnun haqidagi rivoyatlarning syujetiga kiritadi [7. 150].

Demak, Majnun tarixiy shaxsligi masalasi munozarali bo'lgani kabi, Majnun nomiga nisbat berilgan she'rlarning muallifi masalasi ham munozaralidir. Biroq shunisi aniqki, mana shu she'rlar zaminida Majnun haqida rivoyatlar paydo bo'la boshlagan edi. Agar VIII asr boshlarida Majnun haqidagi ana shunday ayrim rivoyatlar paydo bo'lgan va ular hali u qadar keng tarqalmagan bo'lsa, IX asrga kelib bunday rivoyatlar ko'payib, keng tarqalib boradi, X asrda esa Majnun nomi, Majnun she'rlari va rivoyatlari faqat Arabistondagina emas, balki Yaqin va O'rta Sharqning boshqa o'lkalarida ham keng tarqaladi. Rivoyatlar turli kitoblardan o'rin oladi. Majnun nomi shoirning she'rlarida tez-tez zikr etiladi. Majnun haqida bizgacha saqlanib qolgan rivoyatlar, Y. E. Bertels ta'kidlaganidek, tarqoq epizodlardan iborat bo'lib, izchil, mukammal syujet va kompozitsiyaga ega emas edi. [3. 30]

Agar Majnun nomiga nisbat berilgan she'rlar turli rivoyatlarning vujudga kelishiga asos bo'lgan bo'lsa, rivoyatlar yozma adabiyotda Layli va Majnun haqida yirik obidalarning paydo bo'lishiga zamin tayyorladi. Layli va Majnun haqida birinchi marta 1188-yilda ulug' Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy doston yaratdi. Nizomiy qalami bilan "Layli va Majnun" qissasi g'oyaviy-badiiy yuksak va mukammal bir badiiy asar darajasiga ko'tariladi, xamsachilikning an'anaviy dostoni bo'lib qoladi. "Layli va Majnun"ning tadrijiy ta-

komilida Navoiy dostoni yangi va ulkan voqea bo'ldi. [3. 31]

Navoiyga qadar "Layli va Majnun", bir tomondan, xalq rivoyat va qissalarida, ikkinchi tomondan, yozma adabiyotda qayta-qayta ishlanib, katta yo'l kechgan va ma'lum an'analarni vujudga keltirgan [1.31]. Navoiy kitoblardan o'rin olgan rivoyatlar bilan ham, o'z salaflari dostonlari bilan ham yaqindan tanish bo'lgan. Shu bilan birga xalq og'zida, roviylar hikoyatida aytilib yurgan afsona va rivoyatlar ham ko'p bo'lib, Navoiy ulardan xabardor bo'lgan.

Navoiy "Layli va Majnun"ning xalq ijodiyoti zaminida paydo bo'lgani, uning "avom" (oddiy xalq) va roviylar og'izdan-og'izga o'tkazib hikoya qilib kelganini ta'kidlaydi [3. 31]

Navoiy "Layli va Majnun" dostonini yaratishga kirishar ekan, ma'lum adabiy an'analardan voz kecholmasdi, albatta, uning oldida mana shu adabiy an'analardan ijodiy foydalanish va shu asosda davrining yangi va muhim talab hamda ehtiyojlariga javob berish vazifasi turar edi. Bu haqida shoirning o'zi dostonining xotimasida bunday deydi:

*Gar nuktalari jahonni tutti,
G'avgolari insu jonni tutti* [4. 454].

*Kim shuhrati jahonga to'lgay,
Turk eliga dog'i bahra bo'lg'ay...* [4. 454].

Bu parchada Navoiy ikki masalaga, birinchidan "afsona" va "mazmun"ga, ya'ni asarning qobig'i va mag'zi, ichki mohiyati masalasiga, ikkinchidan, til masalasiga e'tibor qiladi.

Navoiy o'z dostonida Layli va Majnun haqidagi afsona va rivoyatlardan foydalanadi. Biroq, uning asl maqsadi "afsona" so'zlash emas, balki "mazmun" bay-on etishdir. "Afsona" asarning "mavzun libosi" bo'lsa, hayot, Navoiy yashagan muhit masalalari asarning mazmuni, mohiyatidir. Sirtidan qaraganda, dostonidagi voqealar qachonlardir arab sahrolarida bo'lib o'tgandek tuyuladi. Bu adabiy an'analarda zaminida vujudga kelgan va asarning romantik hikoyaviy koloritini kuchaytiruvchi shartli elementlardir. Mohiyat e'tibori bilan esa Layli va Majnun ham, ularning alamlari, fojiali sarguzashtlari ham feodal-klerikal muhit bilan, Navoiy yashagan zamin va zamon bilan uzviy bog'liqdir. Shoir Layli va Majnun fojiasi bilan yashagan muhitning dahshatli qonun-qoidalariga, urf-odatlariga qarshi isyon ko'taradi. Shu bilan birga, bu doston, insonni, uning haq-huquqini, samimiy sevgisini himoya qilishga, kishilarning shaxsiy va oilaviy baxt-saodati uchun kurashga chaqiruvchi kuchli sado edi. Bundan tashqari, Navoiy birinchi bo'lib o'zbek tilida va umuman turkiy tillarda buyuk salaflari asarlari bilan basma-bas keluvchi "Layli va Majnun" dostonini, Layli va Majnunlarning mukammal epik obrazini yaratdi.

Navoiy dostoni kelib chiqishi, o'z ildizi bilangina emas, balki syujet va kompozitsiya, uslub va usul jihatdan ham xalq ijodiyotiga yaqin turadi. Uning obrazlari ham ko'p xalq qissalari va rivoyatlaridagi obrazlarga o'xshab ketadi. Bu birinchi navbatda dostonning bosh qahramoni Majnun obraziga

taalluqlidir. Layli Navoiy dostonida folklor asarlaridagi jasoratli xotin-qizlar kabi xiyla faollashtirilgan (uning Ibn Salomga qarshi zaxarli xanjar tayyorlab qo'yishi va xafaqoni tutib behush yotgan kuyov – Ibn Salomni qoldirib, Majnun bilan uchrashish xayolida biyobonga yo'l olishi epizodi), Navfal esa xalq asarlaridagi o'jizlarga madadkor, darmondalarga mushfiq, adolatpesha, oliyjanob inson va pahlavonlarga o'xshab ketadi. Bularning barchasi Alisher Navoiyning xalq va xalq ijodiyotiga e'tiborini, folklor an'analaridan ilhomlanishi va ijodiy foydalanishini yana bir bor ta'kidlaydi [4. 98].

“Layli va Majnun” dostonidan tashqari Layli va Majnun obrazlari Navoiyning lirikasi, boshqa dostonlari hamda falsafiy-ta'limiy asarlaridan o'rin olgan. Ishq kuychisi bo'lgan Navoiy lirikasida tez-tez Layli va Majnunlarga murojaat etadi, ularning sevgisi va fojiasini eslatadi, Laylini go'zallik va poklikning, Majnunni oshiqlik va fidokorlikning ramzi sifatida qo'llaydi. Bir necha misol keltiramiz:

*Ko'p so'z yasodi Layli Majnun so'zida xals,
Ermas nachukki husnangu ishhim afsonasi* [5. 358].

Chu Layli qildi Majnun ko'nglining

sarmanzilin xilvat,

Na sud ar ho'ymasa hay girdida oni

arab hargiz [5. 358].

Birinci baytda shoir Layli va Majnun “so'z”i (dardi, fojiasi) haqida xalqning so'zi (afsona va rivoyatlari) ko'pligi ta'kidlansa, keyingi ikki baytda Majnunning ko'rlanishi, tahqirlanishi ta'kidlanadi.

Navoiy o'zga asarlarida bu qahramonlar haqida ko'pincha bir epizoddan iborat bo'lgan kichik hikoyalar keltiradi. Jumladan, “Saddi Iskandariy”da “Majnun hikoyatikim, qish kunining uzun qorong'u tuni Layli zulfining mushkin isin yel korvonidin istishmom qilib, gom urar erdikim, baxt mashshotasi ul sarrishtai murodin ilgiga berdi» (XXXIII bob), “Majnun hikoyatikim, firoq tog'i og'irlig'idin o'zni tog'din tashlamoq tiladi va Layli nomasi ilik tutub va qosidi kamarin tutub tashlamoqqa qo'ymadi” (LXVI) hikoyalari bor. Bu har ikkala hikoya ham “Eshittimki...” so'zi bilan boshlanadi, bu ham ularning xalqqa, xalq ijodiyotiga taalluqligiga bir dalildir. “Lison ut-tayr” da

ham “Layli va Majnun” bilan bog'liq ikki hikoya bor [6. 231]. Ammo bu hikoyalar mistik mohiyatga ega bo'lib, Majnun ishq – ishq ilohiy tarzida ta'rif qilinadi. “Mahbubul-qulub”ning ikkinchi qismidagi 10-faslda berilgan hikoya o'z hayotiyiligi bilan “Lisonut-tayr” hikoyalardan farq qiladi. Unda hikoya qilinishicha, bemor yotgan Majnun Layli yo'llagan maktubni qayta-qayta o'qiydi, shu bilan taskin va shifo topib, tuzalib turadi [6. 154].

Navoiy keltirgan hikoyalarga monand hikoyalar xiyla keng tarqalgan bo'lib, ular turli to'plam va tazkiralardan, tarix kitoblari va memuarlar hamda ilmiy-badiiy asarlardan o'rin olgan. Navoiy zamondoshlari musannifotida ham ular ko'p uchraydi. Bu Layli va Majnun hikoyatlarining keng tarqalgani, el orasida latifa bo'lganini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Alisher Navoiy “Xamsa”sining vujudga kelishida xalq og'zaki ijodiyoti – folklor muhim bir adabiy faktor, g'oyaviy-badiiy manba sifatida xizmat qiladi. Alisher Navoiy xalq ijodiyotidan bevosita va bivosita foydalandi. Xalq og'zaki ijodi Navoiy “Xamsa”sining g'oyaviy-badiiy qimmatiga qimmat qo'shdi, uning keng ommalashuvi va xalqqa manzur bo'lishida muhim omil bo'ldi. Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida “Ishqni majoz usulida tasvirlashdan maqsad uni real hayotiy material orqali ko'rsatishdir; tirik insonlarning shavq-u zavqi, g'am va shodliklari, kurash va dramalari obrazlarda, voqea-hodisalar tasviri jarayonida beriladi, natijada so'fiyona dard g'alayoni keng o'quvchilar tab'iga mos keladiga sarguzasht ishqiy qissa ichida gavdalanadi.

“Layli va Majnun” dostonidagi qahramonlarining vujudga kelishi va takomili, bir tomondan, ko'hna tarixga, ikkinchi tomondan, xalq ijodiyoti bisotiga bog'lanadi. Qays (Majnun), Layli kabi obrazlar aslida tarixiy prototiplar asosida vujudga kelgan bo'lsa ham, boshlab ular xalq fantaziyasi, badiiy ijodkorligi bilan yo'g'rilib, folklor qahramonlari sirasidan o'rin oldi, keyin yozma adabiyot obidalari tomon yo'l oldi, kamolot cho'qqisiga ko'tarildi. “Xamsa” badiiy ijodiyotning ikki turi – folklor va yozma adabiyotning uzviy aloqasi va o'zaro ta'sirining mislsiz tajassumidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе, Сб. “Алишер Навои”, изд. АН СССР. – М., — Л., 1946, стр. 31.
2. Насир-и Хусрай. Сафарнама. Книга путешествия. Перевод и вступительная статья Е. Э. Бертельса. – М., – Л., 1939, стр. 173.
3. Е. Э. Бертельс. “Лейли и Меджнун”, сб., “Родоначальник узбекской литературы”. – Ташкент, 1941, стр. 30-31
4. T. Ahmedov Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni, O'zbekiston SSR. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1970.
5. Xamsa. 358, 454-bet
6. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T.: Fan, 1974.
7. Asarlar. O'n birinchi tom, 214-215, 230-231-betlar.

Roʻzixon MAVLONOVA,
Fargʻona viloyati Oʻzbekiston tumanidagi
16-umumiy oʻrta taʼlim maktabi faxriy oʻqituvchisi

OSHIQ KO'NGILLAR IZHORI

(Muxlislar va maktab o'quvchilari uchun)

Alisher Navoiyning 584 yilligi oldidan

Annotatsiya: ushbu maqolada o'quvchilarni taxayyul mulkining sultoni Navoiy ma'naviy olamini anglashga yetaklash maqsadida ularga ayrim adabiy-tasavvufiy timsollar haqida nazariy ma'lumot berilgan.

Kalit soʻzlar: „*tomosho*“, *ter*, *gulob*, *e'tirof*, *iltifot*, *iqror*, *qaroko'z*, *rafiq*.

Annotation: in this article, in order to guide readers to the understanding of the spiritual world of the Sultan of the Takhayyul estate, Navoi provides theoretical information about some of the literary and mystical symbols.

Key words: „*tomosho*“, *skin*, *rose*, *acknowledgment*, *compliment*, *confession*, *black-eyed*, *friend*.

Аннотация: в данной статье с целью помочь ученикам понять духовный мир султана воображаемого царства Навои, предоставляется теоретическая информация о некоторых литературных и суфийских символах.

Ключевые слова: «*томошо*», *тер*, *гулоб*, *признание*, *комплимент*, *признание*, *черноглазый*, *спутник*.

Gʻazal mulki sultoni Alisher Navoiyning „Qaro koʻzum“ gʻazalining oshiqona sharhi insonni insonga, insonning dunyoviy oshyolarga boʻlgan muhabbatidan chiqib keladi. Oshiqona gʻazallarning oʻzini ham ikki turga boʻlish mumkin:

1. Oshiqning qiz (zaminii yor, manzur) ga boʻlgan sevgisi va bu muhabbat yoʻlidagi iztiroblari ifodalangan gʻazallar.

2. Oshiq (solik)ning Yor (samoviy, ilohiy yor, husni mutlaq)ga boʻlgan cheksiz muhabbati majoz va tasavvufiy ramzlarsiz toʻgʻridan-toʻgʻri izhor qilingan hamd, naʼt, hayrat va munojot gʻazallar.

Oshiqonagʻazallarda sevguvchi qalb iztiroblari, qiz husni goʻzalliklari, ayriliq azoblari, visol shodliklari, yorning iltifoti yoki iltifotsizligi, rashk, sevgi yoʻlidagi fidoiylilik, bevafoqlikdan hasrat,

qizning nazokatlar va tamannosi; Yaratganning cheksiz qudrati, bu qudrat oldidagi tubsiz hayratlar, Ollohning sifat-subutiyasi, paygʻambar va sahobalarining takrorlanmas fazilatlar oʻz aksini topgan boʻladi (va hokazolar...)

Bunday gʻazallarni tasavvufiy istiloh va ramzlar (suv, nur, may...) ishtirok etgan, maqomotlarni egallash va riyozat qiyinchiliklari ifodalangan rindona gʻazallardan farqlash zarur.

Agar gʻazalning rindona: tasavvufiy, yaʼni soʻfiyona sharhi chiqarilsa, unda gʻazalning botiniy, siyratdagi, haqiqiy maʼno va mazmun tushlari ochiladi.

Demak, bu galgi tahlilimiz bashariy yor – qizga bagʻishlangan boʻlib, uni: oshiqona sharh yoki gʻazalning zohiriy, suvratdagi, majoziy maʼno va mazmun qirrasini deyish mumkin:

Qaro ko'zum, kelu mardumlig'**emdi fan qilg'il,****Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il.**

Ey qaro ko'zlik nigorim, kelib oshiqlaringdan mehr-muhabbatni, vafodorlikni o'rgangin. Ey sarvinoz, ko'nglim osoyishtaligini istasang, oshyon uchun ko'zim qorachig'iga joylashib olganing afzaldir. (Ya'ni qarshimda, nigohimda bo'lganing o'rinli...)

Qorachig'iga yor suratini naqshlab olgan ko'z doimo ma'shuqa yuzini tomosha qilishi bilan mast bo'ladi:

Ey jism, aning kuyin paydo qilako'r,**Ey ko'ngil, o'shal kuyni ma'vo qilako'r.****Ey ko'z, sen oning yuzin tomosho qilako'r,****Ey ishq, oning kuyi sori oqilako'r.**

Bunday "tomosho" talab ko'zli yigit ko'ngli qaro ko'zli suluvning kuyini ma'vo qilishi shubhasiz:

Yuzing guliga ko'ngil ravzasin**yasa gulshan,****Qading niholig'a jon gulshanin****chaman qilg'il.**

Menga qolsa yuzing guliga ko'nglim bog'idan munosibroq joy yo'q. Qani endi qalbim qonishi uchun qading niholiga jonim gulshanini chaman qilib olsang. Shunda boshqa raqib oshiqlardan shubhaga o'rin qolmas edi...

Takovoringg'a bag'ir qonidin xino bog'la,**Ittingg'a g'amzada jon rishtasin****rasan qilg'il.**

Bilaman bugun ham odatdagidek oshiqlaringni sinash uchun "ko'ngil ovi"ga chiqasan... Mening esa hajringda yurak-bag'rim xuni oqmoqda, shu qonlarimni sayyodlar odatiga ko'ra oting dumi va oyoqlariga xino qilib surtib ola qol, zora qoniqsam...

Doimiy hamrohing bo'lgan qo'riqching va vafodor itingga esa bo'yinbog' (tasma) qilib g'am azoblaridan ingichkarib borayotgan jonim ipini bog'lab ola qol, shunda bir tarafdin eng sodiq do'sting bilan birgaligim quvontirsa, ikkinchi tomondan bo'yinbog' uchi har qalay sening "nozik qo'llaring"da bo'ladi-ku... Qayerga yetaklasang jonim qoqindiq... (bosh ustiga...):

Firoq tog'ida topilsa tufrog'im, ey charx,**Xamir etib yana ul tog'da ko'hkan qilg'il.**

Ey g'addor dunyo, sening musibatlarining yetishmasmidiki, kamiga bu bevafo qiz yo'lida har

kuni minglab yigitlar niyoz-u qurbon... Bu ayriliq o'tida kuygan oshiq yigitlarning hokiga qaragin naqd tog' bo'layozdi... Ish shu ketishda davom etaversa, olamda yigit urug'i qolmasov. Shunda biror erkak zoti yaratishga zaruriyat tug'ilsa, bu oshiqlar tufrog'idan ko'hkan yasaganing durust, o'shagina yana bunday ishq azoblarini yengishi mumkin:

Yuzing visolig'a yetsun**desang ko'ngullarni,****Sochingni boshdin oyoq chin ila****shikan qilgil**

Bizlar-ku, ishqing kuyida o'lib ketamiz, shekilli, ammo Ko'ngil tinchimaydi, Ko'ngil... Agar so'nggi sinov uchun uyingdan to ayriliq tog'iga qadar bo'lgan yo'llarni soching kabi jingalak qilib o'rib qo'yganingda ham yuzing visoliga oshufta Ko'ngillar so'zsizki, undan o'rmalab, chirmashib, jamoling visoliga yetib borgan bo'lar edi ...

Xazon sipohig'a, ey bog'bon, emas mone',**Bu bog' tomida gar ignadin tikan qilg'il.**

Ey bog'bon, o'zingdan qolar gap yo'q. Bu yashil bog'laringga kuz (xazon) kirmasin deb atrofini qo'qondevor bilan o'rab, ustiga ignadan tikanlar qadaganingda ham baribir xazon fasliga to'siq bo'la olmaganingdek, mening umrim fasliga ham kuz yaqinlashmoqda. Bilasanki, undan so'ng qish ... Aftidan, bu bevafo qizga yetish uchun bitta umr kamlik qiladiyov, menimcha...

Yuzida terni ko'rib o'lsam, ey rafi, meni ,**Gulob ila yuv-u, gul bargidin kafan qilg'il.**

Ey do'stim, "Agar oshiqlaring yuz mingta bo'lsa, bilgingki ularning bittasi menman", – deb yurib umr ham oxirlab qolganga o'xshaydi. Zora, u sitamkor umr so'ngida vafo qilsa... So'nggi nafaslarda boshim tepasida bo'lsa, mening bu sodiqligimni ko'rsa... Yonimda ekanligidan sevinib, qanday huzur bilan quvonib omonatimni topshirayotganimni bilsa... Shunda bir og'iz lom-mim demasa ham mayli edi. Agar u ham meni chin dildan sevsa, ko'nglidagi muhabbat, mening ahvolimga bo'lgan mehr tufayli dil rozini bildiruvchi abri nayson singari yuzini bosgan terlarning o'zi menga kifoya edi...

Ikkinchi misrasida esa: Ey do'stim, senga vasiyat shuki, bu oshiqlik dardida tugagan jismimni gulob bilan yuvib, gul bargidan kafan qilgin. Men-ku bu muhabbat o'tida qovirilib ado

bo'ldim, ammo bevafo yorni ko'r: o'n sakkiz yoshida yana qirq sakkiz yil husni borday...

Unga munosib ko'rinishim uchun meni ham xushbo'y gulob bilan yuvib qo'yki, yorning qaro ko'ziga bahor faslini kechirayotgan qirchillama yigitday bo'lib ko'rinay...

Shu o'rinda misradagi **Terga** kengroq izoh berishga to'g'ri keladi. Chunki ko'p tinglovchi: "Yor yuzini nega ter bosishi kerak?" deb muammo tashlaydilar.

Mumtoz adabiyotda yor yuzidagi Xay (ter) go'zallik, fitna, maftunkorlik, husn ohangrabosi tarzidagi ramziy ma'nolarga ega.

Dunyoviy (zohiriy) ma'noda yor yuzi – gul, ter – gul-u ob, ya'nikim shabnam. Dunyoviy (majoziy) mazmunda yor yuzidagi ter (husni ob) lar ikki vaziyatda yuzaga tepadi va ular misradagi tashbehni mantiqqa mos tushadi.

Avvalo, terni gul va obga qiyoslasak. Gul-u ob, ya'ni shudring (shabnam), odatda, gulga o'z oshig'i bulbuldan ayro tushgan vaqtda qo'nadi. Va tongda bu tomchi gulning bulbuldan ayriliqdagi "hayoti" qanday azob, sog'inch bilan o'tganligini ayonlashtiruvchi dalil sifatida namoyon bo'ladi.

Qiz yuzidagi ter ham orziqib kutilgan visol onlari qisqa, tez o'tishini bilgach, bu oz fursat ichida ma'shuq ko'ngil rozini oshkora tez tinglash mumkin emasligini anglagach, bir necha soniyalardan so'ng yana ayriliq damlari boshlanishini chuqur his qilgach, ko'nglida Ishq o'ti g'alaba qilib tug'yon urgach, yuzda ter balqiydi. Bu ham ayriliq va hijron terlari, ya'nikim "guli" ob (yuz suvlari, tomchilari). Bu jihatdan har ikki jarayon o'rtasida mantiqiy bog'liqlik bo'lib, u tashbehni yuzaga keltiradi. Ba'zan aksincha bo'lishi ham mumkin, ya'ni qiz o'z oshig'ini ko'rganda, qarshisida turganda, unga ro'baro kelganda, ko'nglidagi ibo va hayo tufayli (so'zsiz, mungsiz kechgan daqiq "suhbat") ham yor yuzini uyalish, iyminish, tortinish, suron sabab terlar bosishi tabiiy... Ana shu manzur yuzini ter bosish holati bilan gul yuzini tomchi (shabnam) qoplashi o'rtasidagi shakliy o'xshashlik holat mantig'i tashbehni yuzaga keltiradi...

Agar uni gulob (ichimlik) gul bargidan olinuvchi ichimlik deb tushunsak, unda ham bu voqelik o'rtasida o'xshashlik bor... Xullas, gulob gul bargini maxsus asbobda qizdirish va yuqori

haroratda qaynatish tufayli olinuvchi suyuqlik. Bu otash sabab gul qatlaridan par: guli oblar chiqadi. Yuzdagi ter (yuzy ob) ham oshiq va ma'shuqning kutilgan yoki tasodifan to'qnash kelib qolishi va qalbdagi ishq o'tining qaynashi, sevgi harorati, muhabbatning junbushga kelishidan yuzaga keluvchi suyuqlik. Kamiga bu ter zebo yuzda yuzaga chiqsa bormi, yanada ochiladi. Husn ustiga husn bo'ladi... Bu mantiqiy tadrijiy o'xshashlikni ko'rgan shoir so'zsizki:

***Yuzida terni ko'rib o'lsam, ey rafiq, meni
 Gulob ila yuv-u gul bargidin kafan qilg'il.***

deydi-da... Va bu hol mana shunday dilbar tashbehni yuzaga keltirishi shubhasiz.

Oshiq uchun ma'shuqa yuzida terni ko'rish – oshiq muhabbatining mahbuba tomonidan tan olinishi va e'tirof etilishining isbotidir. Ma'shuqaki, oshiqning sevgisini daqiq nukotlar ila his qilib yuzini ter bosgan ekan, endi bu **E'tirofga** oshiq qanday chidaydi? Endi manzur (yor)ning bu **iltifoti** va **Iqroridan** sevinib ketgan oshiq so'zsizki, "jon taslim" etadi. "Yod etmak o'limni yorug'lik ohangi emish", „Kim ruhni o'lmak so'zi ravshan aylar" deganlaridek, endi solik (oshiq) bu **e'tirof** va **tasdiq** teridan quvonib "o'lishi" tabiiy... Ma'shuqaning oshiq muhabbatini e'tirof etilishi pok ishq hosilasi. Zamonaviy tilda Sevgi:

***Sevgi shunday navbahorki,
 U tikandan gul qilur.***

***Toshga jon-u til bag'ishlab,
 Zog'ni ham bulbul qilur.***

Mumtoz she'riyatda Ishq guldari gulob olishdagi qalanadigan otashkada alangasining buyuk haroratini eslatadi. Gul qatlaridan mana shu otash sabab suv – gulob chiqadi.

She'riyatdagi oshiq esa bundan-da yuz chandon ortiq mahbuba (Yori azal) ning haroratli ishq o'tiga qanday chidashi mumkin? So'zsizki, bu olov, bu harorat, bu kimyolantiruvchi otash so'fiy (oshiq)ni o'ldiradi-da...

Tangri ko'rsatsin, bu hol yuz bersa, uni gulob – boqiy hayotga yuvib yo'g'irtirilishi, gul (qatlari) bargi – Ilohiy olam (mabda')ga burkantirilishi, "cho'miltirilishi" so'fiyning asl murodidir. Bu tavhid nuqtasi, ilohiy vahdat shavqidir. Shu

shavq maqomi maqta' mazmunini ochishga ham bir kalit. (Lekin biz bu yerda majoziy tahlil qilayotganimiz bois bu maqom haqida ma'lumot berishdan cheklanamiz...)

**Navoiy, anjumani shavq jon aro tuzsang,
Aning beshog'liq o'qin sham'i**

anjuman qilg'il.

Bu sevgi meni qabrda ham tinch qo'ymasligi ayon. Endi bu bevafo yo'lida o'lishga ham ming bor roziman. (Moddiyyun (tabiiyyun)chi zamondoshimizni sevgini deb o'lishiga rozi qilish oson emas... Lekin g'azal XV asr merosi. Uni so'fiylik qarashlarsiz tom ma'noda sharhlash qiyin...) O'lgach birdan bir sirdoshim, jon bo'lishi aniq. Yana shunisi ham ayonki, bu ruh ila tanim qorong'u go'rda ham quradigan shavqli suhbatlari, albatta, shu nozanin haqida bo'lishi shubhasiz. Bunday anjumanlar qizigandan qizib ketgan kechalarda qora tunni yoritish uchun shu qaro ko'zning oshiqlarni "otish"ga tayyorlab qo'ygan o'q (kiprik)lari yetarli. Bu muhabbat paykonlari qabr boshida oshiqlar o'tkazadigan visol xotirasi anjumanlarining eng munosib shamidir.

Bunday boshog'lig' o'qli, qaro ko'zli sarvqomatlarni uchratganda hazrat Navoiyning yana bir matla'si yodga tushadi:

Qut (ko'z) bir bodomu,

yerim (qosh) go'shai mehrob edi,

G'orati din etti nogoh

bir balolig' koz-u qosh

Alalxusus, shoir bu g'azalida: Qaro ko'zga, Charx, Bog'bon, Rafiq (do'st) va oshiq (Navoiy) qa Murojaat qilib boqiy hayot muqarrarligiga da'vat etmoqda. Keling, bu chaqiriqlarni misralar aro eslaylik, **qaroko'zga murojaat:**

1-misra: odamiylikni o'rganish, odat qilish va sadoqatlilikka;

2-misra: ko'z gavharida mardum kabi (in'ikos) vatan tutish, qarshisida bo'lishga;

3-misra: oshiqning ko'ngil ravzasi (bog'i)ni yuziga gulshan (bo'ston) qilib olishga;

4-misra: oshiqning jon bog'ini qadi niholiga chamanzor (maydoncha) qilishga;

5-misra: otining tuyoqlariga sog'inchlar tufayli ezilgan bag'ir (jigar) qonidan xino bog'lashga;

6-misra: itiga esa g'amzada jon ipini arqon (tasma) qilib olishga;

7-misra: riyozat (sevgi azobi) tufayli hok bo'lgan tan tufrog'ini topish va pok saqlashga;

8-misra: agar topsa va imkoni bo'lsa, undan loy yasab yana faqat ko'hkan yasashga;

Qaro ko'zga:

9-misra: ko'ngil (oshiq)larni yuzi (ilohiy jamoli) ga yetishga vaziyat yaratishga;

10-misra: visol (vaziyat, imkoniyat, tavhid) uchun soch (dunyo)ni halqa (silsila, suluk)ga aylantirishga;

11-misra: xazon sipohi (kuz) – qarilikni inkor qilmaslikka, rozi bo'lib qarshilashga;

12-misra: azal hukmiga shak keltirish befoyda ekanligiga, nojo'ya (to'siq, tom) harakat qilmaslikka;

Rafiq, (do'st, tangri)ga;

13-misra: "yuzida terni ko'r"moq – mushohada qilmoq, (vahdat kuniga ishonmoq va inonmoq)qa, yorning e'tirof va iqrar terlaridan quvonmoqqa;

14-misra: gulob – obihayot suviga yuvib, gul qatlari – islomiy odat (ruhiy olam), ilohiy olamga mansub ko'rishga, boqiy-ma'naviy hayot mavjudligini tushunganligiga;

Navoiy (oshiq, tan)ga;

15-misra: oshiq (tan) va uning ruhi o'rtasidagi shavqli anjuman muqarrarligiga, muhabbatning abadiyligiga;

16-misra: boshog'liq o'q (qismat, taqdiri azal, lavhi mahfuzdagi hukm)ni shu (tavhid) birlashish kunidagi bazm, anjuman uchun shamchirog' qilishga. Ya'ni azal o'qi hukmi (qadar va qazo) ni xursandlik va rizolik bilan qarshilash kabilarga undalغان...

Shoir dunyoqarashini so'fiylik qarashlarsiz mutlaqo to'liq anglash mumkin emas. Shu bois g'azalning majoziy (oshiqona) tahlilida ham tag zaminda, kosa tagida nimkosa bo'lib haqiqiy (tasavvufona) ma'no qatlami turganligini ko'nglingiz sezib borgan bo'lsa ajab emas... Kelgusi maqolalarimizdan birida, albatta, g'azalning tasavvufona sharhi haqida ham suhbatlashamiz.

TILSHUNOSLIK

Dilnoza JUMAYEVA,

Navoiy davlat universiteti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi katta o'qituvchisi f.f.f.d (PhD)

dilnoza.jumayevash@gmail.com

OG'ZAKI NUTQNI TANIB OLISH TIZIMIDA MATNDAGI TINISH BELGILARINI TIKLASH USULLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada tinish belgilarini tiklash masalasi, og'zaki nutqni avtomatik aniqlash kabi muammolar yoritilgan bo'lib, tinish belgilari izohlangan. Nutqni avtomatik aniqlash, ya'ni kompyuterlarga inson nutqini tanib olish va transkripsiya qilish imkonini beruvchi dasturlash texnologiyasi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *tinish belgilari, og'zaki matn, nutq, suhbat, audio ma'lumotlar, yozma muloqot, imlo, norasmiy chat, onlayn suhbat, grammatik tekshiruv, tabiiy tilni qayta ishlash.*

Аннотация: в данной статье освещена проблема восстановления пунктуации, такой как автоматическое распознавание речи, и объяснена пунктуация. Дана информация об автоматическом распознавании речи, то есть технологии программирования, позволяющей компьютерам распознавать и транскрибировать человеческую речь.

Ключевые слова: *пунктуация, устный текст, речь, разговор, аудиоданные, письменное общение, орфография, неформальный чат, онлайн-чат, проверка грамматики, обработка естественного языка.*

Annotation: in this article, the problem of punctuation recovery, such as automatic speech recognition, is highlighted, and punctuation is explained. Information is given on automatic speech recognition, that is, programming technology that allows computers to recognize and transcribe human speech.

Key words: *punctuation, spoken text, speech, conversation, audio data, written communication, spelling, informal chat, online chat, grammar check, natural language processing.*

Kirish. Tinish belgilarini tiklash masalasi og'zaki nutqni avtomatik aniqlash (Automatic Speech Recognition, ASR) tizimlari uchun keng tarqalgan NLP muammosidir. Nutqni avtomatik aniqlash – bu kompyuterlarga inson nutqini tanib olish va transkripsiya qilish imkonini beruvchi dasturlash texnologiyasi. ASR tizimlari ovozli yordamchilar, call-markazlarni avtomatlashtirish va tabiiy tilni tarjima qilish kabi NLP ilovalari uchun muhim vositadir. Bugungi kunda raqamli kontent hajmining tez sur'atda ortib borishi bilan ASR ko'plab ilovalar va xizmatlarning muhim tarkibiy qismiga aylandi.

Bugungi kunda raqamli yozma muloqotning aniq va sifatligi juda muhim. Norasmiy chatlarda qatnashish yoki professional hujjatlarni tayyorlash, fikrimizni samarali yetkazish tilimizning aniqligiga tayanadi. An'anaviy imlo va grammatik tekshiruvlar xatolarni aniqlash uchun qimmatli vosita bo'lgan bo'lsa-da, ular ko'pincha kontekstni tushunishga nisbatan ko'proq narsani talab qiladi. Ushbu cheklov tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing, NLP) vositalaridan foydalanadigan yanada ilg'or yechimlarga yo'l ochdi. Ushbu paragrafda NLP vositalaridan foydalangan holda zamonaviy imlo

va grammatika tekshirgichni ishlab chiqishni ko'rib chiqamiz. Taklif qilinayotgan yechimning an'anaviy qoidalarga asoslangan tizimlardan ustunligini va raqamli aloqa asrida foydalanuvchi tajribasini yanada qulayroq taqdim etilishini qayd etish lozim.

Raqamli aloqaning tobora ortib borayotgan ahamiyati yozma matnning ravshanligi va aniqligiga katta ahamiyat berdi. Onlayn suhbatlardan tortib professional yozishmalargacha o'z fikrimizni samarali ifoda etishimiz tabiiy tilimizning aniqligi bilan chambarchas bog'liq. An'anaviy imlo va grammatik tekshiruv usullari uzoq vaqtdan beri xatolarni aniqlash va tuzatishda qimmatli vosita bo'lib kelgan, ammo ularni kontekstual tushunish va moslashish cheklovlari hali hal qilingan emas. Bu esa tabiiy til bilan bog'liq vazifalarga yanada kengroq yondashuvni taklif qiluvchi NLPning yanada ilg'or yechimlarni ishlab chiqishiga turtki bo'ldi.

Tabiiy tilni qayta ishlash – bu kompyuterlarga inson tilini qayta ishlash va tushunish imkonini berish uchun tilshunoslik, informatika va sun'iy intellekt tajribasini birlashtirgan fanlararo soha. NLP vositalaridan foydalangan holda, bizning imlo va grammatika tekshirgichimiz foydalanuvchilarga aniqroq va kontekstga bog'liq xatolarni aniqlash va tuzatish imkoniyatini taqdim etadi. NLPga asoslangan tekshiruv ilovalari matndagi imlo va grammatik xatolarni aniqlaydi va aniqroq tuzatishlar va takliflar berish uchun **kontekst, sintaksis** va **semantikani** tahlil qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metod. So'nggi bir necha yil ichida Google Home, Amazon Echo, Siri va Cortana kabi **ovozli yordamchilar (Voice Assistants, VA)**dan keng miqyosda foydalanilmoqda. Ushbu ilovalar asosini og'zaki nutqni avtomatik aniqlash (Automatic Speech Recognition, ASR) NLP vazifasini tashkil etadi. Yuqorida keltirilgan NLP ilovalarida audio formatidagi ma'lumotlardan matnli formatdagi ma'lumotlar shakllantiriladi. Shu sababli bu turdagi algoritmlar **Speech-to-Text algorithms** deb ham ataladi. Google Home va Siri kabi NLP ilovalari nafaqat audiodan matnni aniqlaydi, balki aytilgan so'zning semantik ma'nosini ham izohlaydi va tushunadi, tahlil qiladi hamda

javob qaytaradi. Shuning uchun ular savollarga javob berishlari yoki foydalanuvchi buyruqlari asosida harakatlarni amalga oshirishlari mumkin.

Muhokama. Inson nutqi bizning kundalik shaxsiy va ish hayotimiz uchun asos bo'lib, og'zaki nutqni matnga o'tkazish funksiyasi juda ko'p ilovalarga ega. Ushbu turdagi NLP ilovalaridan *mijozlarni qo'llab-quvvatlash* yoki *savdo qo'ng'iroqlari mazmunini transkripsiya qilish*, *ovozli chatbotlar* uchun yoki *uchrashuvlar* va *boshqa muhokamalar mazmunini yozib olish* uchun foydalanish mumkin.

Audio ma'lumotlar *tovushlar* va *shovqinlardan* iborat. Inson nutqi o'ziga xos holatdir. Audio ma'lumotlarni qayta ishlash uchun ular *raqamlashtiriladi* va *spektrogrammalarga aylantiriladi*. Biroq, og'zaki nutq murakkabroq, chunki u tabiiy tilni kodlaydi. Audio ma'lumotlarni tasniflash kabi muammolar audio klipdan boshlanadi va berilgan sinflar to'plamidan bu audio qaysi sinfga tegishli ekanligini bashorat qiladi.

Og'zaki nutqni tanib olish (Automatic Speech Recognition, ASR) tizimlari tomonidan shakllantirilgan *nutq transkriptlarida (Speech transcripts)*, odatda, *tinish belgilari* yoki *bosh harflar* mavjud emas. Avtomatik tanib olingan og'zaki nutqning fragmentlarida tinish belgilarining yo'qligi sababli matnning tushunish jarayoniga ta'sir qiladi. Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing, NLP) vazifalari hisoblangan *tinish belgilari (punctuation restoration, PR)* va bosh harflarni tiklash (*capitalization restoration, CR*)ning asosiy maqsadi ASR tomonidan yaratilgan tinish belgilarisiz matnlarning o'qilishini yaxshilashdir.

Natija. PR va CR hal qilish masalasidan nomlangan obyektlarni aniqlash (Named Entity Recognition, NER), POS teglash (Part-of-Speech, POS), semantik tahlil qilish va og'zaki dialogni segmentlash kabi NLP vazifalari samaradorligini oshirishi mumkin. Tabiiy tildagi og'zaki matn transkriptlarini tahlil qilishga asoslangan PR tizimini baholash murakkab bo'lib, asosan, tinish belgilarining qoidalari dastlab yozilgan matnlar uchun

ham noaniq bo'lishi mumkinligi va tabiiy ravishda yuzaga keladigan og'zaki nutqning so'z birikmalari va gaplar chegaralarini aniq belgilashni qiyinlashtiradi.

ASR tizimi audio ma'lumotlardan tinish belgilarisiz uzluksiz so'zlar ketma-ketligini natija sifatida taqdim etadi. Bu esa insonning o'qish qobiliyatini va ASR matnida tabiiy tilni qayta ishlash vazifalarining bajarilishini pasaytiradi. Tinish belgilarini bashorat qilish vazifasini oldindan o'qitilgan BERT metodidan foydalanadigan arxitekturani K.Makhija va T.N.Chng (2019) taklif qilganlar. Taklif etilgan BERT modeli IWSLT ma'lumotlar to'plamidagi holatini sezilarli darajada yaxshilagan, nuqta, vergul va so'roq belgisini birgalikda bashorat qilish bo'yicha umumiy F1-score 81.4% ko'rsatkichga teng bo'lgan.

Long Short-Term Memory (LSTM) neyron tarmoqqa asoslangan metod asosida matndagi tinish belgilarni bashorat qilish usulini K.Xu, L.Xie, va K.Yao (2016) taqdim etishgan. Taklif etilayotgan LSTM modeli bir nechta qatlamlar orqali kirish xususiyatlari va chiqish yorliqlari o'rtasidagi bog'liqlikni modellashtiradi. Shuningdek, ular chiqish belgilari o'rtasidagi bog'liqlikni modellashtirishning ta'sirini empirik tarzda o'rganganlar. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, chuqur ikki yo'nalishli LSTM metodidan foydalanish tinish belgilarini bashorat qilishda eng zamonaviy ko'rsatkichlarga erishishi qayd etilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, LSTM metodini qo'llash tinish belgilarini bashorat qilishda eng so'nggi va zamovaviy usullardan biridir. Milliy korpus yaratishda bu yo'nalish orqali eng yaxshi natijaga erisha olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yi, J., Tao, J., Bai, Y., Tian, Z., & Fan, C. (2020). Adversarial transfer learning for punctuation restoration. *arXiv preprint arXiv:2004.00248*.
2. Nguyen, T. B., Nguyen, Q. M., Nguyen, T. T. H., Do, Q. T., & Luong, C. M. (2020). Improving vietnamese named entity recognition from speech using word capitalization and punctuation recovery models. *arXiv preprint arXiv:2010.00198*.
3. Hlubík, P., Španěl, M., Boháč, M., & Weingartová, L. (2020, September). Inserting punctuation to asr output in a real-time production environment. In *International Conference on Text, Speech, and Dialogue* (pp. 418-425). Cham: Springer International Publishing.
4. Sirts, K., & Peekman, K. (2020). Evaluating sentence segmentation and word tokenization systems on Estonian web texts. In *Human Language Technologies—The Baltic Perspective* (pp. 174-181). IOS Press.
5. Wang, X. (2020, February). Analysis of Sentence Boundary of the Host's Spoken Language Based on Semantic Orientation Pointwise Mutual Information Algorithm. In *2020 12th International Conference on Measuring Technology and Mechatronics Automation (ICMTMA)* (pp. 501-506). IEEE.
6. Makhija, K., Ho, T. N., & Chng, E. S. (2019, November). Transfer learning for punctuation prediction. In *2019 Asia-Pacific Signal and Information Processing Association Annual Summit and Conference (APSIPA ASC)* (pp. 268-273). IEEE.
7. Xu, K., Xie, L., & Yao, K. (2016, October). Investigating LSTM for punctuation prediction. In *2016 10th International Symposium on Chinese Spoken Language Processing (ISCSLP)* (pp. 1-5). IEEE.
8. Jumayeva D.B. Tinish belgilarining takror va qator ishlatilishi va ularning korpusda berilishi. – Qo'qon DPI, 2024. 4-son (1912-1918-bet)

Xusan BERDIYEV,

*Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
University of Economics and Pedagogy, Samarkand Campus*

Charos ISMOILOVA,

*English teacher, independent researcher
Charosismoilova180@gmail.com*

LINGUISTIC INTEGRATION OF TURKISH WORDS INTO ENGLISH: HISTORICAL, CULTURAL, AND PSYCHOLINGUISTIC BASIS

Annotation: the vocabulary of the English language is closely related to its historical development and cultural ties. In particular, words that have entered English from Turkish languages are a reflection of the historical, cultural and socio-political ties between the two peoples. This article analyzes the linguistic integration of words of Turkish origin that have entered English, their division into semantic groups, the psycholinguistic factors in the process of assimilation, and the socio-cultural context of these processes. The article presents a lexical and semantic analysis of Turkish words in English and examines the factors that led to their entry into English and their adoption.

Key words: *historical development, historical ties, cultural ties, socio-political ties, psycholinguistic factors and semantic analysis.*

Аннотация: лексика английского языка тесно связана с его историческим развитием и культурными связями. В частности, слова, заимствованные из тюркских языков, являются отражением исторических, культурных и социально-политических связей между двумя народами. В данной статье анализируется лингвистическая интеграция слов тюркского происхождения, вошедших в английский язык, их деление на семантические группы, психолингвистические факторы процесса ассимиляции, а также социокультурный контекст этих процессов. Представлен лексико-семантический анализ тюркских слов в английском языке и рассмотрены факторы, способствовавшие их проникновению и усвоению.

Ключевые слова: *историческое развитие, исторические связи, культурные связи, социально-политические связи, психолингвистические факторы, семантический анализ.*

Annotatsiya: ingliz tilining lug'at boyligi uning tarixiy rivojlanishi va madaniy aloqalari bilan chambarchas bog'liqdir. Xususan, ingliz tiliga turkiy tillardan kirib kelgan so'zlar ikki xalq o'rtasidagi tarixiy, madaniy va ijtimoiy-siyosiy aloqalarning aksidir. Ushbu maqolada ingliz tiliga kirib kelgan turkiy kelib chiqishga ega so'zlarning tilshunoslik nuqtayi nazaridan integratsiyasi, ularning semantik guruhlariga bo'linishi, o'zlashtirish jarayonidagi psixolingvistik omillar va bu jarayonlarning ijtimoiy-madaniy konteksti tahlil qilinadi. Maqolada ingliz tilidagi turkiy so'zlarning leksik va semantik tahlili hamda ularning ingliz tiliga kirib kelishiga sabab bo'lgan omillar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *tarixiy rivojlanish, tarixiy aloqalar, madaniy aloqalar, ijtimoiy-siyosiy aloqalar, psixolingvistik omillar, semantik tahlil.*

Introduction

The English language has enriched its vocabulary by absorbing words from many languages throughout its historical development. This process of assimilation contributes to the development of the language and the expression of new concepts. Words of Turkic origin that have entered the English language are the result of contacts and interactions between the two peoples. This article analyzes the linguistic integration of Turkish words that have entered the English language, their division into semantic groups, the psycholinguistic factors in the process of assimilation, and the sociocultural context of these processes.

History of the Entry of Turkic Words into the English Language

Turkish words that have entered the English language have entered the English language mainly through the political, cultural and military ties of the Ottoman Empire. Starting from the 15th century, Turkish words have entered the English language due to the ties of the Ottoman Empire with European countries. During this process, Turkish words have entered the English language directly or through intermediary languages. For example, the word "kiosk" comes from the Turkish "köşk", and French was the intermediary in the entry of this word into English.

Semantic Grouping of Turkish Words that have entered the English language are divided into different semantic groups. These groups include the following:

- Food and Drink: Words such as “kebob”, “yogurt”, “caviar”
- Titles and Names: Titles such as “Aga Khan”, “pasha”, “bey”;
- Animals: “Akbash” (Turkish “akbaş”) - a breed of guard dog bred in Turkey.
- Geographical Place Names: Place names such as “Bosporus”, “Cappadocia”
- Cultural and military terms: “Janissary” (Turkish “janiceri”) - special forces of the Ottoman Empire.

Psycholinguistic Factors in the Process of Assimilation

The process of word assimilation is associated not only with linguistic, but also with psycholinguistic factors. As Maslova (2001) noted, issues of ethnolinguistic thought reveal the main content of the philosophy of language, which is studied by psycholinguistics. In the process of assimilation, the adoption of new words is influenced by factors such as their pronunciation, meaning and context. Also, the adoption of words depends on how they entered the English language and their cultural context.

Socio-Cultural Factors and Cross-Linguistic Influence

Turkish words that entered the English language are the result of socio-cultural contacts and cross-linguistic influence between the two peoples. Trade, diplomacy, culture and military ties played an important role in the introduction of these words into English. Also, intermediate languages, such as Arabic,

Persian, Russian and French, were instrumental in the introduction of Turkic words into English. During this process, the pronunciation, spelling and meaning of the words underwent changes.

Conclusion

The words of Turkic origin that entered the English language are a reflection of the historical, cultural and socio-political ties between the two peoples. These words enrich the vocabulary of the English language and help express new concepts. Psycholinguistic factors and socio-cultural ties play an important role in the process of assimilation. The analysis of Turkish words that entered the English language demonstrates the multifaceted nature of interlingual influence and reveals the wide-ranging consequences of language assimilation in the context of globalization. Nowadays, many scientists consider the 21st century to be an era of interdisciplinary integration. Interdisciplinary cooperation is yielding great results, especially in the study of the human phenomenon, speech activity as a complex being. After all, human speech is a complex and multifaceted phenomenon, like the person himself. Language has not only a physical, but also a psychological component, it is a means of human communication and activity. Language— as a condition for communication — limits the possibility of fully understanding the world and also becomes an obstacle to fully understanding another person. All psychological characteristics of a person and the sources that develop his creative activity come from the social environment and society.

The cooperation of linguistic sciences in this regard will undoubtedly yield positive results. Significant research has already been conducted in the field of psycholinguistics on this issue.

References:

1. Betz, W. (1971). *Die Lehnworttypen der deutschen Sprache*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
2. Duckworth, M. (1977). The typology of lexical borrowing. *Word*, 28(2), 227–247.
3. Durkin, P. (2011). *The Oxford guide to etymology*. Oxford University Press.
4. Gorelov, A. P., & Sedov, V. V. (2001). *Ijtimoiy psixolingvistika*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur.
5. Haugen, E. (1950). The analysis of linguistic borrowing. *Language*, 26(2), 210–231.
6. Jarva, E. (2001). Expressive loans in South-Eastern Finnish. *Journal of Finnish Studies*, 14(2), 1–16.
7. Laakso, M. (2010). Expressive loans in South-Eastern Finnish. *Journal of Finnish Studies*, 14(2), 1–16.
8. Maslova, V. A. (2001). *Etnolingvistika*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur.
9. Prince, J. D. (1916). Surviving Turkish elements in Serbo-Croatian. *Journal of the American Oriental Society*, 36, 1–24.
10. Weinreich, U. (1963). *Languages in contact*. The Hague: Mouton.
11. Zuckermann, G. (2003). Language contact and globalisation: The camouflaged influence of English on the world's languages—with special attention to Israeli (sic) and Mandarin. *Cambridge Review of International Affairs*, 16(2), 265–285.
12. Zuckermann, G. (2006). Language contact and lexical borrowing: The case of Hebrew and Mandarin. *Cambridge Review of International Affairs*, 19(2), 257–272.

Nilufar KOMILOVA,
Farg'ona davlat universiteti
Til o'rgatish markazi rahbari, PhD
nilufar.abdilkadimovna@gmail.com

TILDA GENDER HODISASINING UMUMLISONIY NAZARIYASI MUAMMOLARI

Annotatsiya: ushbu maqola tilda gender hodisasining umumlisoniy nazariyasi muammolarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Gender lingvistikasi sohasidagi nazariy yondashuvlar, metodologik muammolar va empirik tadqiqotlar natijalari kompleks tarzda o'rganilgan. Maqolada til va jins o'rtasidagi bog'liqlikning nazariy asoslari, turli tillardagi gender hodisalarining xususiyatlari hamda umumlisoniy nazariya yaratishdagi asosiy to'siqlar tahlil qilinadi. Adabiyotlar tahlili natijasida gender lingvistikasining hozirgi holati va kelajakdagi rivojlanish istiqbollari baholangan.

Kalit so'zlar: *gender lingvistikasi, umumlisoniy nazariya, til va jins, sotsiolingvistika, gender markerlar, kommunikativ strategiyalar.*

Аннотация: данная статья посвящена глубокому анализу проблем общелингвистической теории гендерных явлений в языке. Комплексно изучены теоретические подходы в области гендерной лингвистики, методологические проблемы и результаты эмпирических исследований. В статье анализируются теоретические основы связи между языком и полом, особенности гендерных явлений в различных языках, а также основные препятствия в создании общелингвистической теории. По результатам анализа литературы оценены текущее состояние гендерной лингвистики и перспективы ее дальнейшего развития.

Ключевые слова: *гендерная лингвистика, общелингвистическая теория, язык и пол, социолингвистика, гендерные маркеры, коммуникативные стратегии.*

Annotation: this article is devoted to an in-depth analysis of the problems of general linguistic theory of gender phenomena in language. Theoretical approaches in the field of gender linguistics, methodological problems and results of empirical research are studied comprehensively. The article analyzes the theoretical foundations of the relationship between language and gender, the characteristics of gender phenomena in various languages, as well as the main obstacles in creating a general linguistic theory. Based on the results of literature analysis, the current state of gender linguistics and prospects for its further development are assessed.

Keywords: *gender linguistics, general linguistic theory, language and gender, sociolinguistics, gender markers, communicative strategies.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda gender hodisalarining o'rganilishi XX asrning 60-yillaridan boshlab mustaqil tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib kelmoqda. Tilda gender hodisasining umumlisoniy nazariyasi muammolari nafaqat lingvistik nazariya rivojlanishi nuqtayi nazaridan, balki ijtimoiy tenglik va madaniyatlararo muloqot kontekstida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Gender lingvistikasi sohasi Dale Spender, Janet Holmes, Jennifer Coates va boshqa nufuzli tadqiqotchilar tomonidan poydevor solgan asoslar ustida rivojlanib, hozirda til fanining muhim tarmog'iga aylangan.

Tilda gender hodisalarining tadqiqi turli nazariy yondashuvlarni birlashtiradi: sotsiolingvistik, pragmatik, kognitiv va diskurs-tahlil metodlari. Bu ko'p qirrali yondashuv gender va tilning o'zaro ta'sirini chuqur tushunishga imkon beradi, ammo ayni paytda umumlisoniy nazariya yaratishda qator murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Har bir til va madaniyat o'ziga xos gender markerlariga ega bo'lib, bu xususiyatlarni umumlashtirish va universal qonuniyatlarni aniqlash zamonaviy tilshunoslikning eng murakkab vazifalaridan biri hisoblanadi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili.

Ushbu tadqiqotda sistematik adabiyotlar tahlili metodi qo'llanilgan bo'lib, gender lingvistikasi sohasidagi klassik va zamonaviy ishlar kompleks tahlilga tortilgan. Gender lingvistikasining nazariy asoslari XX asrning ikkinchi yarmida Robin Lakoff tomonidan yaratilgan "Language and Woman's Place" asari bilan boshlanadi [1]. Lakoff o'z tadqiqotlarida ayollar nutqining o'ziga xos xususiyatlarini, yumshoq intonatsiya, savol shaklida tasdiqlash, intensifikatorlardan ko'p foydalanish kabi belgilarni aniqlagan va bu xususiyatlarni ijtimoiy ierarxiyadagi past mavqe bilan bog'lagan. Garchi Lakoffning ba'zi xulosalari keyinchalik tanqid qilingan bo'lsa ham, uning asari gender lingvistikasining poydevorini tashkil etdi va keyingi tadqiqotchilar uchun nazariy asos yaratdi.

Janet Holmes o'zining "An Introduction to Sociolinguistics" asarida gender hodisalarini sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilib, til va ijtimoiy identifikatsiya o'rtasidagi murakkab bog'liqliklarni ochib bergan [2]. Holmes gender identifikatsiyasining statik emas, balki dinamik xarakterga ega ekanligini ta'kidlab, kontekstual omillarning muhimligini ko'rsatdi. Uning tadqiqotlari shuni isbotladiki, gender hodisalari nafaqat biologik jinsga, balki ijtimoiy rol va kutilmalarga ham bog'liq.

Jennifer Coates "Women, Men and Language" asarida kommunikativ strategiyalarning gender jihatdan farqlanishini chuqur o'rgangan [3]. Uning fikricha, erkaklar va ayollar turli kommunikativ maqsadlarga ega: erkaklar status va dominantlikni ta'kidlashga, ayollar esa ijtimoiy bog'lanish va hamjihatlikni mustahkamlashga intiladi. Bu yondashuv gender lingvistikasida funksional perspektivani rivojlantirishga hissa qo'shdi.

Rus tilshunosligida A.V. Kirilina "Gender: lingvisticheskie aspekty" asari bilan muhim hissa qo'shgan [4]. Kirilina gender tushunchasini ijtimoiy konstrukt sifatida tahlil qilib, uning til tizimida va nutq faoliyatida aks etish usullarini sistematik tarzda o'rgangan. Uning tadqiqotlari bo'yicha gender hodisalari leksik, grammatik, fonetik va pragmatik darajalarning barchasida namoyon bo'ladi, ammo har bir daraja o'ziga xos tarzda.

Y.I. Goroshko "Yazykovoe soznanie" ishida gender va til ongi o'rtasidagi bog'liqlikni psixolingvistik jihatdan tahlil qilgan [5]. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, gender stereotiplari chuqur psixologik darajada til tizimiga kirib borgan va nutq faoliyatining barcha aspektlariga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida gender masalalari nisbatan yangi tadqiqot yo'nalishi bo'lib, bu sohada sistemali

ishlar XXI asr boshlaridan boshlab paydo bo'lmoqda. D.U. Ashurova "O'zbek tili leksikasida gender markerlar" monografiyasida o'zbek tilidagi gender belgilarining leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilib, o'zbek tilida gender markerlarning, asosan, leksik darajada namoyon bo'lib, grammatik darajada kam rivojlanganligini aniqlagan [6]. N.X. Mirzayeva "O'zbek tilida ayollar va erkaklar nutqining o'ziga xos xususiyatlari" tadqiqotida o'zbek tilida gapiruvchi ayollar va erkaklarning fonetik, leksik va pragmatik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilib, intonatsiya naqshlari va leksik tanlovdagi farqlarni aniqlagan [7].

F.R. Abdullayeva "Gender lingvistikasi: nazariya va amaliyot" ishida o'zbek tili materialida gender hodisalarining nazariy asoslarini ishlab chiqishga harakat qilib, ijtimoiy rol va til o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan [8]. S.M. Tursunov "O'zbek xalq og'zaki ijodida gender stereotiplari" tadqiqotida folklor materialida gender tasavvurlarining aks etish usullarini tahlil qilib, an'anaviy gender rollarining til orqali ifodalanish mexanizmlarini ochib bergan [9].

Natijalar va muhokama.

Adabiyotlar tahlili natijalarini umumlashtirgan holda, tilda gender hodisasining umumlisoniy nazariyasi muammolarini bir necha asosiy kategoriyaga ajratish mumkin. Nazariy darajadagi muammolar, avvalo, gender tushunchasining o'zining murakkabligi va ko'p qirraliligi bilan bog'liq. Gender biologik jins bilan bir xil emas, lekin undan butunlay mustaqil ham emas. Bu ikkilamchi xarakter umumlisoniy nazariya yaratishda konseptual qiyinchiliklar tug'diradi, chunki har xil madaniyatlarda gender tushunchasi turlicha talqin qilinadi.

Metodologik jihatdan asosiy muammo gender hodisalarini objektiv o'lchash va tahlil qilishning murakkabligidir. Gender hodisalari ko'pincha subtil va kontekstga bog'liq bo'lib, ularni aniqlash uchun chuqur madaniy bilim va uzoq muddatli kuzatish talab etiladi [7]. Shuningdek, tadqiqotchining o'zining gender identifikatsiyasi tadqiqot natijalariga ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu esa obyektivlik masalasini murakkablashtiradi. Miqdoriy va sifat usullarning birlashtirilishi zarur bo'lsa-da, bu ikki yondashuvni muvaffaqiyatli integratsiya qilish hali ham hal qilinmagan masala hisoblanadi.

Empirik tadqiqotlar natijalari shuni yaqqol ko'rsatadiki, gender hodisalari tilning deyarli barcha darajalarida – fonetik-fonologik, morfologik, leksik-semantik, sintaktik va pragmatik – o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Fonetik darajada bu, asosan, intonatsiya naqshlari, ovoz balandligi va nutq tezligi farqlarida ifodalanadi. Leksik darajada gender

markerlar, genderga xos leksika va metaforik iboralar kuzatiladi [10]. Pragmatik darajada esa kommunikativ strategiyalar, muloyimlik prinsiplari va ijtimoiy masofani tartibga solish usullari gender jihatdan farqlanadi. Biroq bu hodisalarning intensivligi va ifodalanish usullari tildan tilga, madaniyatdan madaniyatga sezilarli darajada o'zgarib turadi.

Interlingvistik taqqoslash natijalari umumlisoniy nazariya yaratishdagi eng katta qiyinchiliklarni ochib beradi. Ba'zi tillarda grammatik jins kategoriyasi mavjud bo'lib, u gender bilan ma'lum bog'liqlikka ega, biroq bu bog'liqlik har doim ham to'g'ridan-to'g'ri emas. Masalan, nemis tilidagi grammatik jins ko'pincha semantik jins bilan mos kelmaydi. Boshqa tillarda, jumladan, o'zbek tilida grammatik jins kategoriyasi umuman mavjud emas, ammo gender hodisalari boshqa til vositalari orqali ifodalanadi. Bu farqlar universal qonuniyatlarni aniqlashni qiyinlashtiradi va har bir til uchun alohida yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Madaniy va ijtimoiy kontekstning ta'siri ham juda muhim omil hisoblanadi. Gender rollari va kutilmalari tarixiy jihatdan o'zgarib turadi, bu esa tilga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ayollarning ijtimoiy faolligining oshishi, kasb-kor sohalariida ishtirok etishining kengayishi nutqda ham o'zgarishlarga olib kelmoqda. Diskurs tahlili usullari gender hodisalarining kommunikativ kontekstdagi murakkab dinamikasini ochib beradi. Gender identifikatsiyasi nafaqat individual xususiyat, balki ijtimoiy interaktsiya jarayonida doimiy ravishda qurilayotgan va qayta shakllanayotgan hodisa ekanligini ko'rsatadi. Bu "doing gender" (genderni namoyon qilish) konsepsiyasi gender lingvistikasida yangi istiqbollar ochmoqda, ammo ayni paytda tadqiqot metodologiyasini murakkablashtirmoqda.

Texnologik rivojlanish ham gender lingvistikasiga yangi yo'nalishlar ochmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn kommunikatsiya va sun'iy intellekt sohasidagi yutuqlar gender hodisalarini o'rganishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Korpus lingvistikasi usullari yordamida katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish gender markerlarining statistik taqsimotini aniqlashga imkon beradi. Biroq bu usullar ham o'ziga xos cheklovlarga ega va kontekstual ma'nolarni to'liq qamrab olmaydi.

Xulosa. Tilda gender hodisasining umumlisoniy nazariyasi muammolari zamonaviy tilshunoslikning eng murakkab va ko'p qirrali masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot shuni yaqqol ko'rsatdiki, gender lingvistikasi sohasida erishilgan yutuqlarga qaramay, umumlisoniy nazariya yaratishda hali ham jiddiy to'siqlar mavjud. Bu to'siqlar, asosan, gender tushunchasining o'zining murakkabligi, madaniy kontekstning kuchli ta'siri, tillaro farqlarning kattaligi va metodologik yondashuvlarning xilma-xilligi bilan bog'liq.

Biroq, mavjud tadqiqotlar gender hodisalarining haqiqatan ham universal xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi. Deyarli barcha tillarda va madaniyatlarda gender farqlari til vositalari orqali ifodalanadi, garchi bu ifodalanish usullari turlicha bo'lsa ham. Bu esa umumlisoniy nazariya yaratish imkoniyatini ko'rsatadi, ammo bunday nazariya juda moslashuvchan va kontekstni hisobga oluvchi bo'lishi kerak.

Gender lingvistikasining rivojlanishi nafaqat nazariy, balki katta amaliy ahamiyat ham kasb etadi. Bu sohadagi natijalar til ta'limi metodikasini takomillashtirish, professional kommunikatsiya samaradorligini oshirish, tarjimonlik va tarjimon faoliyatini yaxshilash hamda ijtimoiy tenglik g'oyalarini amalga oshirishga yordam berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row Publishers.
2. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics*. 4th Edition. London: Routledge.
3. Coates, J. (2016). *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language*. 3rd Edition. London: Routledge.
4. Кирилина, А.В. (2004). *Гендер: лингвистические аспекты*. Москва: Издательство ЛКИ.
5. Горошко, Е.И. (2003). *Языковое сознание: гендерная парадигма*. Москва-Харьков: Издательский дом «ИНЖЭК».
6. Ашурова, Д.У. (2019). *Ўзбек тили лексикасидаги гендер маркерлар*. Тошкент: Ўзбекистон фанлар академияси нашриёти.
7. Мирзаева, Н.Х. (2020). *Ўзбек тилида аёллар ва эркеклар нутқининг ўзига хос хусусиятлари*. Тошкент: Фан нашриёти.
8. Абдуллаева, Ф.Р. (2021). *Гендер лингвистикаси: назария ва амалиёт*. Тошкент: Янги аср авлоди.
9. Турсунов, С.М. (2022). *Ўзбек халқ оғзаки ижодида гендер стереотиплари*. Самарқанд: СамДУ нашриёти.

Gulnoz SAMANDAROVA,
 Buxoro davlat universiteti,
 O'zbek tilshunosligi va jurnalistika
 kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
g.y.samandarova@buxdu.uz
 ORCID: 0000-0002-8251-3891

RAQAMLAR ORQALI IFODALANGAN SEMANTIK STRUKTURALARNING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida uchraydigan raqamlar orqali shakllangan semantik strukturalar tahlil qilinadi. Raqamlarning faqat miqdoriy birlik sifatida emas, balki kognitiv, ramziy, arxetipik va aksiologik ma'no qatlamlarini ifodalovchi lingvistik vosita sifatidagi funksiyalari yoritiladi. Tadqiqotda "bir", "uch", "yetti", "qirq", "ming" kabi sonlar asosida semantik tarmoqlar (umumlashtiruvchi, baholovchi, vaqtli, timsoliy, poetik) ajratilib, ularning assotsiativ maydonlari va madaniy kodlari chuqur tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: sonlar, semantik struktura, assotsiativ maydon, kognitiv metafora, arxetip, aksiologik tarmoq, o'zbek maqollari, lingvomadaniyat, paremiologiya.

Аннотация: в данной статье рассматриваются семантические структуры, сформированные с участием чисел в узбекских народных пословицах. Числа анализируются не только как количественные единицы, но и как когнитивные, символические, архетипические и аксиологические элементы языка. На основе чисел «один», «три», «семь», «сорок», «тысяча» выделяются семантические поля (обобщающее, оценочное, временное, символическое, поэтическое), и подробно рассматриваются их ассоциативные поля и культурные коды.

Ключевые слова: числа, семантическая структура, ассоциативное поле, когнитивная метафора, архетип, аксиология, узбекские пословицы, лингвокультура, паремиология.

Annotation: this article analyzes the semantic structures formed by numbers in Uzbek folk proverbs. Numbers are examined not only as quantitative units but also as cognitive, symbolic, archetypal, and axiological elements of language. Based on numbers such as "one", "three", "seven", "forty", and "thousand", the study identifies key semantic networks (generalizing, evaluative, temporal, symbolic, poetic) and explores their associative fields and cultural codes.

Key words: numbers, semantic structure, associative field, cognitive metaphor, archetype, axiology, Uzbek proverbs, linguistic culture, paremiology.

Kirish. Raqamlar tildagi oddiy miqdor birliklari bo'libgina qolmay, turli kontekstlarda kuchli semantik yuklamalarga ega bo'lgan timsollar, ramzlar va kognitiv birliklar sifatida ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, og'zaki nutqda va paremiologik birliklar tarkibida ular milliy tafakkurning konsentratsiyalashgan shakli, madaniy tajribaning kognitiv ifodasi hisoblanadi. Sonlar yordamida tashkil etilgan semantik strukturalar bir vaqtning o'zida tasniflovchi, umumlashtiruvchi, normativ, aksiologik, arxetipik va stilistik funksiyalarni bajara oladi.

Tilshunoslikda sonlar bilan bog'liq semantik strukturalarni o'rganishda ular qanday **kognitiv sxema** asosida shakllanishi, qanday **metafora** va

ramziylik orqali fikrni ifodalashga xizmat qilishi, qanday **assotsiativ maydon** yaratishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'pchilik tadqiqotchilar sonlar bilan bog'liq semantik strukturalarni **arxetipik asoslar** bilan ham izohlaydi. C.G.Jungning kollektiv ongsizlik nazariyasiga tayanilsa, ayrim sonlar (masalan, "7", "3", "12", "40") universal ramziy ma'noga ega bo'lib, madaniyatlararo semantik barqarorlikni saqlaydi. Jumladan, "yetti" soni ko'plab madaniy matnlarda mukammallik, ma'naviylik yoki sirli jarayonlarning timsoli sifatida paydo bo'ladi.

Asosiy qism. Paremiologik birliklar tarkibida sonlar ko'pincha **aksiologik-semantik mezon** sifatida ishlatiladi. Ya'ni ular baholash, o'lchash,

solishtirish, orttirish, umumlashtirish kabi jarayonlarda asosiy nutq birligi bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, *"Ming do'st oz, bir dushman ko'p"* kabi maqollarda *"ming"* va *"bir"* sonlari orqali insoniy qadriyatlar kontrasti kuchli semantik effekt bilan berilgan. Bu kabi strukturalar raqamlarning nisbiy miqdor emas, balki ijtimoiy-emotsional yuklamaga ega semantik birliklar sifatidagi rolini yaqqol ko'rsatadi.

Shuningdek, raqamlar yordamida tashkil topgan semantik tuzilmalar **ritmik, poetik va fonetik jihatdan uyg'unlik** yaratuvchi vosita sifatida ham nutqning estetik qadrini oshiradi. Bu holat, ayniqsa, maqollar, matallar va aforizmlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Misol uchun, *"Uch karra o'ylab, bir karra ayt"* kabi tuzilmalar sonlarning takrorlanishidagi melodik ketma-ketlik bilan yodda saqlanishini va avloddan avlodga o'tishini ta'minlaydi.

Tilshunos olimlar (N.I.Tolstoy, G.L.Permyakov, G.V.Kolshanskiy, A.Kunin, V.M.Mokiyenko va b.) turli tillardagi sonli birliklarning semantik mexanizmini chuqur o'rgangan. Ularning fikricha, sonlar orqali yaratilgan paremiologik birliklar doimo kontekstual, pragmatik va lingvomadaniy omillar bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Ya'ni raqamlar har doim zamonaviy nutq modelida ham tarixiy-madaniy semantika tashuvchisi sifatida saqlanib qoladi.

Shunday qilib, raqamlar va son komponentlari bilan yaratilgan semantik strukturalar tilshunoslikda mustaqil semantik-kognitiv tahlil obyekti bo'lishi bilan birga, ularning lingvokulturologik va pragmatik yo'nalishlarda o'rganilishi ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Sonlar bilan bog'liq semantik strukturalarda assotsiativ maydon – bu til birliklarining (ayniqsa, maqollar va iboralar tarkibida qo'llanilgan raqamlar) atrofida hosil bo'ladigan obraz, tushuncha va mental bog'lanmalar tizimidir. Assotsiativ maydon kognitiv lingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, tilshunoslikda inson tafakkuri va nutqdagi psixosemantik aloqalarni aniqlashga xizmat qiladi.

Assotsiativ maydon – bu biror til birligi (masalan, *"uch"*, *"yetti"*, *"qirq"*) eshitilganda, kishining ongida yuzaga keladigan boshqa birliklar, tasavvurlar, qadriyatlar, hissiy holatlar va madaniy belgilar majmuidir. Bu maydon: individ ongida psixolingvistik mexanizm sifatida shakllanadi; jamoaviy ongda esa madaniyat, tarixiy tajriba va folklor asosida barqarorlashadi; maqollar, matallar, iboralar esa ushbu maydonni ifodalovchi asosiy material hisoblanadi.

Semantik strukturalarni assotsiativ maydon orqali tahlil qilish:

– maqollarda raqamlarning semantik chuqurligini aniqlashga yordam beradi;

– turli tillardagi maqollarning lingvokognitiv farqlari va o'xshashliklarini tahlil qilish imkonini beradi;

– maqollarni mental xaritalash orqali psixosemantik jihatdan sinflashga imkon beradi;

– son komponentli birliklarning lingvomadaniy kodini ochadi.

1. **"Bir"** sonining assotsiativ maydoni.

Assotsiatsiyalar: yagona, boshlanish, boshchilik, yetakchilik, muhimlik, asos. **Maqol:** *"Ming qo'shchiga bir boshchi"*. Bu yerda *"bir"* soni rahbarlik, ustunlik, iyerarxiya ramzi sifatida ishlatilgan.

2. **"Uch"** sonining assotsiativ maydoni.

Assotsiatsiyalar:

– barqarorlik: uchlik xalq tafakkurida yakunlangan sikl (aylanma harakat) (boshlanish–davom–natija) modelidir.

– tafakkur modeli: xalq og'zaki ijodida *"uch marta"*, *"uch kun"*, *"uch avlod"* kabi iboralar aniq ritm va o'zgarish maromini ifodalaydi.

– zamonaviy psixolingvistik yondashuvda *"uch"* – bu qabul qilish – qayta ishlash – amalga tatbiq bosqichlari bilan uyg'un tushadi.

Maqol: *"Uch kun barvaqt turgan – bir kun yutar"*. Ushbu maqolda *"uch"* soni aniq vaqt birligi bo'lishi bilan birga, assotsiativ maydon doirasida mantiqiy rivojlanish, sabr, intizom va samara tushunchalari bilan bog'liqdir. *"Uch kun barvaqt turgan"* degan jumlada barvaqt turish – bu mehnatsevarlik, intizom va tashabbusni anglatadi. *"Bir kun yutar"* – bu mehnat samarasining metaforik ko'rinishi. Demak:

– *"uch"* bu yerda ketma-ket va uzluksiz harakat, odatga aylangan mehnat faoliyatining belgisi;

– *"bir kun yutar"* esa – taqdir, baraka yoki mukofot sifatida talqin qilinadi;

– maqol xalq tasavvurida mehnat–sabr–muvaffaqiyat modelining obrazli ifodasidir.

3. **"Yetti"** sonining assotsiativ maydoni.

Assotsiatsiyalar: barakot, to'liqlik, sirli raqam, yetuklik (haftaning 7 kuni, diniy timsol). **Maqol:** *"Yetti o'lchab, bir kes"*. *"Yetti"* – bu yerda ehtiyotkorlik va fikrning mukammallik darajasini bildiruvchi ramziy son sifatida ishlatilgan.

4. **"Qirq" sonining assotsiativ maydoni. Maqol:** *"Qo'rqmas qirq yil qirg'inda yursa ham qilich o'tmas"*. **Assotsiatsiyalar:**

• uzoq muddat – *"qirq yil"* bu yerda aniq 40 yil emas, balki umrning katta qismi, uzoq davom etgan sharoit yoki holat.

• sinov va sabr – “qirg’inda yursa ham” deganda, doimiy xavf ostida bo’lsa-da, chidash va bardoshni ko’rsatgan.

Bu maqolda “qirg” sabr-toqat, davomiylik va o’zgarishga tayyorlik semantik maydonida qo’llanilgan. Bu maqolda “qirg” soni real vaqt birligi bo’lishdan ko’ra, xalq ongida shakllangan assotsiativ simvolik birlik sifatida qatnashadi. “Qirg” soni islomiy, etnografik va mifologik kontekstda hamisha tozalanish, sinovdan o’tish, sabr me’yori bilan bog’liq. (Masalan: qirg kunlik motam, qirg kundan keyin tug’ilish marosimlari).

Xalq tafakkurida “qirg” soni – bu biror fazilat yoki holatni chuqur egallashga sarflanadigan vaqt. Bu yerda “qo’rqmas” qahramon sinovdan o’tib, ruhan yengilmas kuchga aylangan.

Xulosa. Assotsiativ maydonni o’zbek maqollarida tahlil qilish orqali shuni anglash mumkinki, raqamlar

tildagi oddiy kvantifikatorlar (miqdor ifodalovchilar) emas, balki **ijtimoiy, axloqiy, kognitiv va madaniy ramzlar tizimini** tashkil etuvchi semantik markazlarga aylanadi. Har bir son atrofida vujudga kelgan **tasavvurlar tizimi, mental stereotiplar va milliy dunyoqarash** xalq maqollari orqali mustahkamlanib, avloddan avlodga uzatiladi.

O’zbek xalq maqollarida raqamlar orqali shakllangan semantik tarmoqlar – bu nafaqat tilning badiiy boyligini, balki xalq tafakkurining qatlamli va murakkab tuzilishini ochib beruvchi lingvokognitiv manba hisoblanadi. Tadqiqot davomida aniqlanganki, har bir raqam o’ziga xos assotsiatsiyalarga ega bo’lib, bu orqali axloqiy mezonlar, qadriyatlar, muomala normalari va tarixiy-madaniy tajriba ifodalanadi. “Qirg”, “yetti”, “uch” kabi sonlar faqat miqdor emas, balki madaniy va emotsional yuklamaga ega bo’lgan obrazlar tizimidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – P. 23–45.
2. Мокиенко В.М. Словарь русской фразеологии. – Москва: Русский язык, 1998. – С. 412–413.
3. Толстой Н.И. Этнолингвистика и фольклор. – Москва: Наука, 1995. – С. 237–239.
4. Шомаксудов Қ., Шорахмедов Ш. Маънолар маъзани. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 217.
5. Langacker R.W. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites*. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 144–168.
6. Bozorov Z.A International scientific and practical conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solutions” “Imperial College London” 2021-2022. 165-169 6.
7. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue , January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721 , Peer Reviewed & Referred Journal.
8. Bozorova G. Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language //Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
9. Samandarova G. Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. Current research journal of philological sciences, 2 (05), 39–42. – 2021.
10. Samandarova , G. Y. (2023). Basis of the lexical sentence group “insect” in the form of a compound sentence. *International scientific conference “ innovative trends in science, practice and education”*, 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
11. Bozorov Z. A. “Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students’ community.” *Journal of Advanced Zoology* 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
12. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. “Great Oriental Intellectuals about Civil Culture.” *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal* 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
13. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. Specific characteristics of paremas formed on the basis of “Insect” LMG in a simple sentences // Best journal of innovation in science, research and development. Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)
14. Samandarova G.Y. Sodda gap ko’rinishidagi “hasharot” lug’aviy ma’no guruhlari asosida shakllangan paremalarning o’ziga xos xususiyatlari // Scientific reports of Bukhara state university. 2023/1 (84). –B. 161-165.

Gulmira ABSALAMOVA,

Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti,

Raqamli texnologiyalar, turizm va gumanitar

fanlar kafedrası Phd, dotsenti

email: gulmirasharifovna@gmail.com

FRANSUZ ADABIY TERMINLARINING SEMANTIK VA DEFINITSION TAHLILI: “DICTIONNAIRE DES LITTÉRATURES DE LANGUE FRANÇAISE” LUG’ATI ASOSIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada “Dictionnaire des littératures de langue française” lug’atida keltirilgan fransuz adabiy terminlarining semantik va definitsion xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda ‘littérature’ tushunchasining tarixiy taraqqiyoti, janrlar tizimi, stilistik figuralar (metafora, metonimiya, allegoriya) hamda lingvokulturologik yondashuv asosida ‘narration’, ‘comédie’, ‘drame’ kabi adabiy janrlarning shakllanishi yoritiladi. Maqolada adabiyotga ijtimoiy, estetik va kommunikativ kod sifatida qarash zamonaviy filologik metodologiya asosida izohlanadi.

Kalit so’zlar: adabiy terminlar, DLLF, janr, littérature, stilistik figura, metafora, comédie, drame, narration, semantika.

Аннотация: в статье анализируются семантические и дефиниционные характеристики французских литературных терминов, представленных в словаре ‘Dictionnaire des littératures de langue française’. Особое внимание уделяется эволюции понятия ‘littérature’, структурам жанров, стилистическим фигурам (метафора, метонимия, аллегория) и жанровым категориям (‘narration’, ‘comédie’, ‘drame’). Литература рассматривается как культурный, эстетический и коммуникативный код в современном филологическом дискурсе.

Ключевые слова. литературные термины, DLLF, жанр, литературность, стилистические фигуры, метафора, комедия, драма, наррация, семантика.

Annotation: this article analyzes the semantic and definitional features of French literary terms as presented in the ‘Dictionnaire des littératures de langue française’. It focuses on the historical development of the term ‘littérature’, the genre system, stylistic figures (metaphor, metonymy, allegory), and the literary genres ‘narration’, ‘comédie’, and ‘drame’. Literature is explored as a cultural, aesthetic, and communicative code within the framework of contemporary philological methodology.

Key words: literary terms, DLLF, genre, literariness, stylistic figures, metaphor, comedy, drama, narration, semantics.

Kirish. “Dictionnaire des littératures de langue française” lug’ati fransuz adabiyotshunosligida tarixiy, stilistik va sotsiolingvistik mezonlar asosida tuzilgan fundamental ilmiy manba hisoblanadi. Lug’atda adabiyotga oid markaziy terminlar – “littérature”, “métaphore”, “métonymie”, “allégorie”, “narration”, “comédie”, “drame” – chuqur semantik va madaniy tahlil asosida tavsiflangan. Tadqiqot ushbu terminlar asosida fransuz adabiy tafakkurining shakllanishi, stilistik vositalar orqali estetik ifoda, janrlar orqali sotsiomadaniy tafakkur shakllanishini ochib berishni maqsad qilgan. Bunda lingvistik birliklar va ularning madaniy konnotatsiyalari alohida e’tibor bilan tahlil qilinadi. [1,2].

DLLF doirasida olib borilgan tahlillar, “littérature” atamasining yozuvdan madaniy kodga aylanish bosqichlari, metaforaning psixosemantik va sotsiokultural ahamiyati, metonimiyaning

realistik ifodadagi roli, allegoriyaning ideologik va diniy qatlamlar bilan bog’liqligi kabi jihatlar orqali boyitilgan. Shu bilan birga, “narration”, “comédie”, “drame” singari janrlar tarixiy va zamonaviy qiyofada qanday shakllanganligi, matnlar va ularning o’quvchiga ta’sir darajasi, estetik vazifalari tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, DLLF nafaqat lingvistik, balki sotsiomadaniy analiz vositasi sifatida adabiyotshunoslikning zamonaviy metodologik rivojida muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi. Tadqiqotda Roland Barthes, Roman Jakobson, Gérard Genette, Paul Ricoeur, Pierre Fontanier, Alain Rey kabi olimlarning adabiy stilistika, semiotika, narratologiya sohalaridagi yondashuvlari DLLF tarkibidagi terminlarga asos bo’lganligi ko’rsatiladi. Ularning konseptual qarashlari ushbu lug’atda tizimli izoh va madaniy talqin shaklida

mujassam etilgan bo'lib, har bir termin fransuz madaniy tafakkuridagi evolyutsiyani ochib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda lingvistik-semasiologik tahlil, struktural metod va konseptual yondashuv asos qilib olingan. DLLF lug'atidagi terminlar tarixiy, stilistik va madaniy kontekstda chuqur o'rganildi. Ma'lumotlar lug'atdagi definititsiyalarga tayanib tanlab olindi, ularning leksik qatlamlari va madaniy o'zgarishlari lingvosemantik jihatdan tahlil qilindi. Janr va stilistik figuraga oid terminlar matnshunoslik va semiotik nuqtayi nazardan baholandi. Shuningdek, terminlarning madaniy kod sifatidagi funksiyasi, ularning kommunikativ va estetik vazifasi ham chuqur o'rganildi.

Tadqiqot natijasi.

Birinchidan, "littérature" tushunchasi fransuz adabiyotida yozuvdan boshlab estetik va madaniy ifodaning markaziy konseptiga aylangan bo'lib, uning tarixiy evolyutsiyasi lingvistik birlikdan madaniy paradigma darajasiga ko'tarilgan. Bu atama adabiylik (littérarité), ijodiy ong va estetik tafakkurni mujassamlashtiradi.

Ikkinchidan, metafora, metonimiya va allegoriya kabi stilistik figuralar tahlili natijasida ularning til ichidagi semantik ko'chishlar, psixosemantik ta'sir kuchi va diniy-falsafiy konnotatsiyalari aniqlab berildi. Bu figuralar fransuz adabiyoti orqali ramziy anglash, sotsiokultural kontekstda muloqot vositasi sifatida ishlaydi. [4,5].

Uchinchidan, janr tushunchasi – narration, comédie, drame – har biri o'z tarixiy, estetik va kommunikativ asoslariga ega bo'lib, o'quvchi bilan matn o'rtasida madaniy muloqotni tashkil etadi. Masalan, narration hikoyaviy struktura orqali voqealarni diskurs darajasida ifodalaydi, comédie esa kulgi orqali axloqiy-estetik maqsadga erishadi.

To'rtinchidan, DLLF lug'atining janr va stilistik figuralarga oid ta'riflari nafaqat tavsifiy, balki tarixiy-genetik tahlilga asoslangan bo'lib, bu

adabiyotshunoslikka yangi nazariy qamrov olib kiradi. Lug'atdagi terminlar estetik va ijtimoiy diskursning o'zaro uzviyligini yoritib beradi. [2,3].

Muhokama. Birinchi navbatda, olingan ilmiy natijalar shuni ko'rsatadiki, DLLF lug'ati faqat izohli lug'at emas, balki fransuz adabiy tafakkurining ideologik, estetik va stilistik xaritasini chizuvchi nazariy modeldir. Ushbu lug'atning ilmiy asoslari stilistika va matnshunoslik yondashuvlari bilan uyg'unlashadi.

Ikkinchidan, "littérature" va "littérarité" o'rtasidagi semantik tafovut adabiylik darajasini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi. Shuningdek, metafora va allegoriyaning diniy va sotsial kontekstdagi ishlatilishi, madaniy tafakkurda ideologik qatlamlarni ochib beradi.

Uchinchidan, tadqiqotda "genres littéraires" tushunchasi lingvosemantik va kommunikativ mezonlar asosida qayta talqin qilinib, "narration", "comédie" va "drame" singari janrlar madaniy identifikatsiya jarayonida qanday ishlatilishi yoritildi. Bu holat janrlarni faqat tasnif vositasi emas, balki ijtimoiy anglash va muloqot shakli sifatida qarashga imkon yaratadi.

To'rtinchidan, tadqiqot ma'lum darajada DLLF doirasidagi terminlar bilan cheklangan bo'lib, boshqa frankofon lug'atlar bilan qiyosiy tahlil talab etiladi. Shuningdek, lingvistik birliklarning ingliz va nemis adabiy terminologiyasi bilan taqqoslash orqali madaniy uyg'unlikni kengroq ochib berish mumkin.

Xulosa. DLLF lug'ati fransuz adabiy terminologiyasini chuqur va tizimli yoritadigan, estetik va madaniy tahlilga asoslangan fundamental manba sifatida e'tirof etiladi. Ushbu izohli lug'atdagi adabiy terminlar orqali fransuz adabiy tafakkuri, sotsiomadaniy kontekst va til birligi o'rtasidagi uzviylik ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqotda har bir termin tilshunoslik, semiotika va matnshunoslik yondashuvi asosida tahlil qilinib, zamonaviy adabiyotshunoslik nazariyasiga boy hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dictionnaire des littératures de langue française / sous la direction de J.-P. de Beaumarchais, D. Couty, A. Rey. – Paris: Bordas, 1984. – 1846 p.
2. Barthes, R. Éléments de sémiologie. – Paris: Seuil, 1964. – 124 p.
3. Jakobson, R. Linguistics and Poetics // Style in Language. – Cambridge : MIT Press, 1960. – P. 350–377.
4. Genette, G. Nouveau discours du récit. – Paris: Seuil, 1983. – 212 p.
5. Ricoeur, P. La métaphore vive. – Paris: Seuil, 1975. – 384 p.
6. Fontanier, P. Les figures du discours. – Paris: Flammarion, 1977. – 410 p.
7. Bourdieu, P. Ce que parler veut dire. – Paris: Fayard, 1982. – 230 p.
8. Guiraud, P. La sémiologie. – Paris: PUF, 1975. – 128 p.

Maftuna UBAYDULLAYEVA,
SamDU dotsenti

O'ZBEK VA QIRG'IZ MORFOLOGIK TERMINLARI: OT SO'Z TURKUMI TAHLILI

Annotatsiya: maqolada o'zbek va qirg'iz tillaridagi ot so'z turkumining morfologik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Turkiy tillarning agglyutinativ tabiatini ochib berishga, shuningdek, tilshunoslikdagi terminologik muvofiqlikni ko'rib chiqishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: morfologiya, ot, kelishiklar, egaliklar, жөндөмө, атөөч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш.

Аннотация: в статье сравнительно проанализированы морфологические особенности рода существительных в узбекском и кыргызском языках. Он направлен на раскрытие агглютинативной природы тюркских языков, а также на рассмотрение терминологической совместимости в лингвистике.

Ключевые слова: морфология, существительное, спряжения, притяжательные, жөндөмө, атөс, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш.

Annotation: the article analyzed the morphological features of the noun phrase category in the Uzbek and Kyrgyz languages in a comparative way. Aimed at revealing the agglutinative nature of Turkic languages, as well as considering terminological compatibility in linguistics.

Keywords: morphology, horse, agreements, possessions, жөндөмө, атөөч, илик, Барыш, Табыш, жатыш, чыгыш.

Morfologiya – bu tilshunoslikning so'z tuzilishi, so'z shakllanishi va so'z o'zgarishini o'rganivchi asosiy bo'limdir. U so'zlarning ichki tuzilishi, ularning qismlari (morfemalar) va bu qismlarning so'z ma'nosiga qanday ta'sir qilishini tahlil qiladi. Turkiy tillar, jumladan, o'zbek va qirg'iz tillari, o'ziga xos agglyutinativ tabiatga ega. Bu shuni anglatadiki, ular so'z o'zagiga qo'shimchalar (affikslar) qo'shish orqali yangi so'zlar yoki grammatik ma'nolar hosil qiladi. Har bir qo'shimcha odatda bitta grammatik ma'noni ifodalaydi va o'zakdan ajralmas holda mavjud bo'ladi. Ot so'z turkumi turkiy tillarda eng ko'p morfologik kategoriyalarga ega bo'lib, uning shakl o'zgarishlari juda boy va rang-barangdir. O'zbek va qirg'iz tillari, tilshunoslik tasnifiga ko'ra, O'rta Osiyo turkiy tillarning sharqiy guruhiga mansubdir. Bu ularning umumiy tarixiy ildizlarga, yaqin leksik qatlamga va grammatik tuzilishga ega ekanligini anglatadi. Ushbu yaqinlik ularning morfologik tizimida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Biroq fonetik rivojlanish natijasida ayrim farqlar ham kuzatiladi.

Ko'plik kategoriyasi otlarning sonini ifodalash uchun ishlatiladi. O'zbek tilida bu kategoriya faqat bitta universal qo'shimcha -lar yordamida shakllanadi. Masalan: *kitob-lar, qiz-lar, shahar-lar, daraxt-lar*. Bu qo'shimchalar so'z o'zagining oxirgi tovushiga qaramay, barcha otlarga qo'shilaveradi va tovush uyg'unligi qoidalariga bo'ysunmaydi. "Hozirgi o'zbek tili" darsligida ko'plik qo'shimchasi haqida shunday fikrlar bildirilgan. "Bolalar qiziqarli kitobni o'qiydilar"

gapini olaylik. Aytilganidek, mustaqil so'z o'zida bir vaqtda leksika va grammatikani birlashtiradi. Bolalar so'zida ikki xil ma'no anglashilib turadi: a) lug'aviy ma'no ("odam jinsiga mansub bo'lgan, yosh jihatdan voyaga yetmagan shaxs yoki voyaga yetgan kishining farzandi, avlodi"); b) turdosh ot, ko'plik son, bosh kelishik, ega vazifasida. Bu so'z leksik va grammatik ma'noni o'zida mujassamlashtirgan. Shuning uchun so'zlar grammatik va leksik birlik sifatida so'z turkumlariga guruhlanadi" [1.211]. Bundan shu narsa ayonlashadiki, grammatik shakl bo'lgan -lar qo'shimchasi lug'aviy ma'noni shakllantirish uchun ham xizmat qiladi. Qirg'iz tilida esa ko'plik qo'shimchasi bir necha variantga ega bo'lib, ular so'z o'zagining oxirgi tovushiga (unli/undosh) va uning tovush xususiyatlariga (oldingi yoki orqa qator unli) qarab farqlanadi. Qirg'iz tilining unlilar garmoniyasi (singormonizm) qoidasi bu yerda muhim rol o'ynaydi. Asosiy qo'shimcha – lar bo'lsa ham -ler, -dor, -ter, -tor, tör kabi variantlari ham mavjud. Masalan: **kitap-tar** (kitoblar), **kız-dar** (qizlar), **gül-dör** (gullar), **üzüm-dör** (uzumlar). Bu fonetik farqlanish qirg'iz tilining boyroq tovush tizimini va unli garmoniyasining qat'iy qo'llanilishini ko'rsatadi. Ikkala tilda ham **-lar** asosiy universal qo'shimcha hisoblanadi. Biroq, qirg'iz tilida unli va undoshlar garmoniyasi asosida variantlar mavjudligi, o'zbek tiliga nisbatan ko'proq fonetik moslashuvlarni talab qiladi. Bu farq ikkala tilning rivojlanishidagi o'ziga xos yo'llarini aks ettiradi.

O'zbekchada faqat -lar, qirg'izchada -lar, -ler, -dor, -ter, -tor, -tör shakllari mavjuddir.

Egalik kategoriyasi o'tning kimga yoki nimaga tegishli ekanligini bildiradi. Bu ikki tilda ham shaxs-

Birlik

- I shaxs **-m, -im**: kitobim, uyim
 II shaxs **-ng, -ing**: kitobing, uying
 III shaxs **-i**: kitob-i, uy-i

Ko'plik

- I shaxs **-miz**: kitob-imiz, uyi-imiz
 II shaxs **-ngiz**: kitob-ingiz, uy-ingiz
 III shaxs **-lari**: kitob-lari, uy-lari

Qirg'iz tilida ham egalik qo'shimchalari o'xshash, biroq unli garmoniyasi ta'siri ostida ba'zi fonetik variantlarga ega:

Birlik

- I shaxs **-m, -im**: kitap-**im**, uy-**üm**
 II shaxs **-in/-ing**: kitap-**in**, uy-**ün**
 III shaxs **-i/-i**: kitap-**i**, uy-**ü**

Ko'plik

- I shaxs **-ibiz/-ibiz**: kitob-imiz, uyi-imiz
 II shaxs **-ingar/-inger**: kitap-**ibiz**, uy-**übiz**
 III shaxs **-lari/-leri**: kitap-**lari**, uy-**lari**

Ushbu qo'shimchalarda umumiy turkiy ildizlar saqlangan bo'lib, ikkala tilning yaqin qarindoshligini yana bir bor tasdiqlaydi. Qirg'iz tilida ba'zi variantlar fonetik sabablar, xususan, unli garmoniyasining qat'iy qo'llanilishi bilan farqlanadi. Masalan, "kitap" so'ziga "im" qo'shilsa, "üy" so'ziga "üm" qo'shiladi, chunki ikkinchi holatda old qator unli mavjud.

Kelishik kategoriyasi otlarning gapdagi boshqa so'zlar bilan munosabatini ifodalovchi grammatik shakldir. Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek va qirg'iz tillarida ham oltita asosiy kelishik mavjud bo'lib, ularning nomlari va funksiyalari o'xshashdir, biroq qo'shimchalarda ba'zi fonetik farqlar kuzatiladi.

O'zbek tilidagi kelishiklar:

1. **Bosh kelishik (-)**: Eshik ochiq.
2. **Qaratqich kelishigi (-ning)**: Bolaning kitobi.
3. **Tushum kelishigi (-ni)**: Kitobni o'qidim.
4. **Jo'nalish kelishigi (-ga/ka)**: Uyga bordi.
5. **O'rin-payt kelishigi (-da)**: Maktabda o'qiydi.
6. **Chiqish kelishigi (-dan)**: Toshkentdan keldi.

Уланган сөзүн сөз айкашындагы же сүйлөм ичиндеги башла бир сөз менен байланыштырып, алардын ортосундагы синтаксистик катышти ишке ашырып турган мүчөлөр жөндөмө мүчөлөр деп аталат[2. 230.].

Qirg'iz tilidagi kelishiklar:

1. **Атооч жөндөмө – ш**
2. **Илик жөндөмө – нын ын**
3. **Барыш жөндөмө – га**
4. **Табыш жөндөмө – ны**
5. **Жатыш жөндөмө – да**
6. **Чыгыш жөндөмө – дан**

Asosiy funksiyalar va kelishik nomlari ikkala tilda juda o'xshashdir. masalan, ikkala tilda ham jo'nalish

son qo'shimchalari orqali ifodalanadi va umumiy turkiy tillarga xos bo'lgan o'xshashliklarni namoyish etadi. O'zbek tilida egalik qo'shimchalari shaxs va songa qarab quyidagicha shakllanadi:

kelishigi harakat yo'nalishini bildiradi. Masalan: o'zbekcha: uy-ga; qirg'iz: uy-gö. Qo'shimchalarning fonetik variantlari qirg'iz tilida ko'proq uchraydi, bu esa qirg'iz tilining unli garmoniyasiga qat'iyroq rioya qilishini ko'rsatadi. Har bir kelishik qo'shimchasida bir nechta allomorflarning mavjudligi qirg'iz tilidagi tovush uyg'unligining murakkabroq ekanligidan dalolat beradi. Masalan: o'zbek tilida "tog'ga" (jo'nalish kelishigi), qirg'iz tilida "too'go" (bağıt kılışı). Ikkala so'z ham tog'ga borishni anglatadi, lekin fonetik jihatdan farqlanadi. O'zbek tilida ot yasalishi tilning boyligini va uning leksik kengayish imkoniyatlarini ko'rsatuvchi muhim morfologik jarayondir. O'zbek va qirg'iz tillarida otlar boshqa so'z turkumlaridan, xususan, otlar, fe'llar va sifatlardan maxsus yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Bu jarayon har ikki tilda ham juda faol va ko'plab o'xshashliklarga egadir. O'zbek tilida: ish-**chi**, baliq-**chi**, paxta-**kor**. Qirg'iz tilida: ish-**çi**, balıq-**çı**, pahta-**ker**. Bu qo'shimchalar kasb-hunar yoki doimiy mashg'ulotni bildiruvchi otlar hosil qiladi. O'zbek tilida: o'qi-**tuvchi**, yoz-**uvchi**, ko'r-**moq**. Qirg'iz tilida: oku-**uç**, caz-**uçı**, kör-**mök**. Bu qo'shimchalar harakatni bajaruvchi shaxsni yoki harakat nomini bildiruvchi otlar yasaydi. O'zbek tilida: go'zal-**lik**, yaxshi-**lik**, qora-**lik**. Qirg'iz tilida: suulu-**luk**, jakşı-**lık**, kara-**lık**. Bu qo'shimchalar mavhum otlar hosil qilib, sifatning xususiyatini ifodalaydi. Ikkala tilda ham keng tarqalgan yasovchi qo'shimchalar mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi umumiy turkiy kelib chiqishga ega. Bu esa ular orasidagi genetik yaqinlikni yana bir bor isbotlaydi. Yasovchi qo'shimchalarning fonetik shakllarida kichik farqlar bo'lishi mumkin, ammo ularning semantik va grammatik funksiyalari deyarli bir xil.

O'zbek va qirg'iz tillari, umumiy turkiy oilaga mansub bo'lganligi sababli, morfologik tuzilishda ko'plab o'xshashliklarga ega. Bu o'xshashliklar ularning agglyutinatib tabiatida, so'z turkumlarining shakllanishida va qo'shimchalarning qo'llanilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Ikkala til ham agglyutinatib tipga kiradi, ya'ni so'z o'zagiga qo'shimchalar birin-ketin qo'shilib, yangi ma'no yoki grammatik shakl hosil qiladi. Qo'shimchalar so'z o'zagidan keyin keladi va, odatda, mustaqil ma'noga ega emas. Ot so'z turkumining asosiy kategoriyalari, ya'ni son (birlik/ko'plik), egalik va kelishik kategoriyalari ikkala tilda ham mavjud va ularning funksional vazifalari bir xil. Ko'pgina morfologik qo'shimchalar, ba'zi fonetik farqlarga qaramay, bir xil umurturkiy kelib

chiqishga ega. Bu ularning yaqin qarindoshligini va uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida saqlanib qolgan umumiy xususiyatlarini ko'rsatadi. Ikkala til ham umumiy turkiy leksik qatlamga va grammatik tizimga ega. Bu ularning o'zaro tushunilishiga va bir-biridan so'z o'zlashtirishiga yordam beradi. Ot yasovchi qo'shimchalarning strukturaviy o'xshashligi yuqori (masalan: **-chi**, **-lik**, **-uvchi**). Bu esa ikkala tilda ham yangi otlarning hosil bo'lish mexanizmlari bir xil tamoyillarga asoslanganligini ko'rsatadi. Garchi o'zbek va qirg'iz tillari juda ko'p o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, ularning morfologik tizimida ayrim farqlar ham mavjud. Bu farqlar, asosan, fonetik o'zgarishlar, unli garmoniyasi qoidalari va tarixiy rivojlanishning o'ziga xos yo'llari bilan bog'liq.

Unli garmoniyasi	Kamroq qat'iy	Qat'iyroq, ko'p variantlar
Ko'plik qo'shimchalari	-lar (universal)	-lar, -ler, -dor, -ter, -tor, -tör
Kelishik qo'shimchalari	Kam variantlar	Ko'proq fonetik variantlar
Egalik qo'shimchalari	-m, -ng, -i, -miz, -ngiz, -lari	-im/-im, -in/-in, -i/-i, -ibiz/-ibiz, -injar/-injer, -lari/-leri
Terminologiya	Jo'nalish kelishigi	Барыш килиşi

Qirg'iz tilida unli garmoniyasi (singarmonizm) O'zbek tiliga nisbatan qat'iyroq qo'llanadi. Bu holat ko'plik qo'shimchalarida yaqqol ko'rinadi, masalan, o'zbek tilida faqat "lar" qo'shimchasi mavjud bo'lsa, Qirg'iz tilida "lar", "ler", "dor", "ter", "tor", "tör" kabi variantlar mavjud. Xuddi shunday, ba'zi kelishik qo'shimchalarining fonetik variantlari qirg'iz tilida o'zbek tiliga nisbatan ko'proq uchraydi. Ba'zi egalik qo'shimchalarida ham fonetik farqlar mavjud, masalan, o'zbekcha "-ing" qo'shimchasi qirg'izchada "-in/-in" shaklida keladi. Ot yasalishida ba'zi qo'shimchalarning chastotasi yoki qo'llanilish qoidalari ham kichik farqlar bo'lishi mumkin. Shuningdek, tilshunoslik terminologiyasida ham kichik farqlar uchraydi, masalan, o'zbek tilidagi "jo'nalish kelishigi" qirg'iz tilida "барыш килиşi" deb ataladi.

O'zbek va qirg'iz tillarining morfologik tizimi, xususan, ot so'z turkumi tahlili, ularning umumiy turkiy

ildizlarga boy ekanligini va ko'plab o'xshashliklarga ega ekanligini tasdiqladi. Ikkala til ham agglyutinatib tabiatga ega bo'lib, son, egalik va kelishik kabi asosiy grammatik kategoriyalarni bir xil tamoyillar asosida shakllantiradi. Bu o'xshashliklar ikki tilning chuqur tarixiy va madaniy aloqalaridan dalolat beradi. Ayni paytda, tillar orasidagi farqlar, asosan, fonetik o'zgarishlar va dialektik rivojlanish natijasidir. Qirg'iz tilida unli garmoniyasining qat'iyroq qo'llanilishi va shunga bog'liq holda ko'proq fonetik variantlarning mavjudligi asosiy farqlovchi xususiyatlardan biridir. Bu farqlar har bir tilning o'ziga xos tovush tizimi va rivojlanish yo'lini aks ettiradi. Ushbu tadqiqot turk tilshunosligi, qiyosiy grammatika va, ayniqsa, mashina tarjimai sohasida muhim ahamiyatga ega. Tillarning morfologik tuzilishini chuqur tushunish, ayniqsa, agglyutinatib tillar uchun, avtomatik tarjima tizimlarini takomillashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Raupova L.R., Qurbonova M.M., Abuzalova M.Q., Yo'ldosheva D.N. "Hozirgi o'zbek tili". – Toshkent, 2019. 211-bet.
2. Орузбаева Б., Турсунова А., Сыдыков Ж., Акматалиев А., Мусаев С., Садыков Т./ Азырки кыргыз адабий тили. Бишкек. – 2009. – Б. 230.
3. Виноградов В.В. Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании. // Вопросы терминологии. – Москва, 1961. – С. 3 -10;
4. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2019. 18-bet.
5. O'rinboyev B. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. Ilmiy maqolalar to'plami III. – Toshkent, 2006. 150-bet.

PSIXOLINGVISTIK KONTEKSTDAGI INSON XARAKTERINI IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLAR TAHLILI

Annotatsiya: mazkur maqolada psixolingvistik kontekstdagi inson xarakterini ifodalovchi lug'aviy birliklarning tadqiqi va tahlili keltirilgan. Tadqiqot jarayonida lingvistik va psixologik yondashuvlar qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, shaxs xarakterini ifodalovchi leksik birliklar tilning muhim qismi hisoblanib, ular orqali insonning ichki dunyosi hissiyotlari va xatti-harakatlarini aks ettirish mumkin. Ushbu birliklar tilning ifodali vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. Maqolada inson xarakterini ifodalovchi leksik birliklarning tasnifi, ularning semantik xususiyatlari va qo'llanilish doirasi batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: *kontekst, antonim, nutq, lingvistika, psixologiya.*

Аннотация: в данной статье представлено исследование и анализ лексических единиц, выражающих характер человека, в психолингвистическом контексте. В процессе исследования использовались лингвистические и психологические подходы. Результаты показывают, что лексические единицы, выражающие характер человека, являются важной частью языка, посредством которой можно отразить внутренний мир человека, чувства и поведение. Эти единицы служат одним из выразительных средств языка. В статье подробно описывается классификация лексических единиц, выражающих характер человека, их семантические свойства и сфера применения.

Ключевые слова: *контекст, антоним, речь, лингвистика, психология.*

Annotation: this article presents a study and analysis of lexical units expressing human character in a psycholinguistic context. Linguistic and psychological approaches were used in the research process. The results show that lexical units expressing the character of a person are an important part of the language, through which it is possible to reflect the inner world of a person, feelings and behavior. These units serve as one of the expressive means of language. The article describes in detail the classification of lexical units expressing human character, their semantic properties and scope of application.

Key words: *context, antonym, speech, linguistics, psychology.*

Kirish. Shundan ma'lumki, mavjud bir qancha fanlar bitta umumiy obyektga ega bo'lishi mumkin. Biroq, ular mavzu jihatdan bir-biridan farqlanadi. Bu esa obyektni qay jihatdan o'rganishga bog'liqdir. Shu o'rinda inson tibbiyot, psixologiya va lingvistika kabi bir qancha fanlarning o'rganish objekti bo'lib, har bir fan unga o'z pozitsiyasi nuqtayi nazaridan yondashadi. Shu o'rinda psixologiya va lingvistika kesimida yuzaga kelgan psixolingvistika fani til va til belgilari tizimining ishlash jarayoni, ya'ni insonlar tomonidan til belgilarini yaratish va idrok etish jarayoni bilan shug'ullanadi. Bunda faqatgina til belgilari tizimi va uning qurilish tamoyillariga emas, balki nutqni shakllantirish va idrok etish jarayoni ham muhim sanaladi. Shuning uchun insonning nutqiy qobiliyati, til belgilari bilan bir qatorda uning nutqiy vaziyati, yoshi, jinsi, millati, salomatligi va ruhiy holati ham ahamiyatlidir.

Psixolingvistika kontekstdagi hissiyotlilik (his-tuyg'ularni yetkazish qobiliyati) xususiyatiga alohida e'tibor qaratadi. Kontekstning bunday xususiyati insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini o'ziga xos pafos bilan ifodalaydi. Insonning hissiy kechinmalari va uning ruhiy holati muallifning nutqiy vaziyat uchun tanlagan til birliklariga bog'liq bo'lib qoladi.

Asosiy qism. Psixolingvistika kontekstdagi hissiyotlilik (his-tuyg'ularni yetkazish qobiliyati) xususiyatiga alohida e'tibor qaratadi. Matnning bunday xususiyati insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini o'ziga xos pafos bilan ifodalaydi. Qahramonning hissiy kechinmalari va uning ruhiy holati muallifning nutqiy vaziyat uchun tanlagan til birliklariga bog'liq bo'lib qoladi.

Ushbu maqolada insonlarning nutqiy jarayonlarini psixolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilishda badiiy matnlarga tayanildi. Turli asarlardan olingan parchalar asosida matnning psixolingvistikasi matn uni idrok etuvchilar ongida qanday mavjudligini o'rganishga harakat qilindi. Jumladan, Mario Pyuzoning "Cho'qintirgan ota" asaridan keltirilgan parcha asosida asar qahramonlaridan birining nutqiy qobiliyati, uning xarakteri va ruhiy holatini o'rganishga urinib ko'ramiz: Sizdan butun kuchingizni, mahoratingizni ishga solishni iltimos qilaman. Onasi uni shunday holda ko'rishini istamayman... (Don qo'lini uzatib, bir necha daqiqa Bonaseraga suyanib qoldi). O'g'limni ne ahvolga solishganini ko'ryapsanmi? [6,371]

Don Karleoning nutqidagi keltirilgan ushbu parcha orqali o'g'lidagi dahshatli tazda judo bo'lgan ota qiyofasini ko'rish mumkin. Biroq, bu nutqning

boshqa otalar nutqidan farqi shundaki, unda ortiqcha g'azab, alam, dard kabi tuyg'ularni ifodalovchi til birliklari uchramaydi. Aksincha, nutqda qo'llangan "iltimos qilaman", "bor kuchingiz va mahoratingiz" kabi birliklarning qo'llanishi qahramonning nihoyatda aqlli va mulohazali shaxs ekanligidan dalolat beradi. Uning suhbatdoshiga dastlab "siz" deb murojaat qilishi o'zaro kommunikatsiya jarayonida talab etiladigan nutq odobining yuksak namunasini ko'rsatsa, nutq so'ngida "ko'ryapsanmi" fe'li orqali suhbatdoshini sensirashi esa barcha dard- hasratini ichida yashirishga urinayotgan, farzand dog'ida adoyi tamom bo'layotganini aks ettiradi.

Psixolingvistikadagi yana bir muhim tushuncha leksik noaniqlik g'oyasi hisoblanadi. Ushbu g'oya qo'llanilgan so'z yoki iboralarning kontekstga qarab bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin bo'lgan hodisani ifodalab, tinglovchidan biroz ziyraklikni ham talab etadi. Masalan, o't so'zi "olov, otash, alanga" ma'nosi bilan birga "ma'lum bir yo'nalishda harakatlanish" yoki "poyasi yog'ochlanmaydigan yashil o'simlik" hamda "jigardan ajralib chiquvchi sarg'ish yashil rangli achchiq suyuqlik" kabi ma'nolarni ham ifodalab kelishi mumkin. Ushbu holatda bu so'zlarning aynan qaysi ma'noni ifodalayotganiga uning kontekstdagi boshqa so'zlar bilan munosabatidan aniqlik kiritamiz.

Shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklarning antonimik xususiyatlarini ham kontekstlardan aniqlashimiz mumkin. Antonimlar qarama-qarshi karakter xususiyatlarini ifodalashda qo'llaniladi. Masalan, "mehribon zolim", "kamtar kibr-havoli", "tejamkor isrofgar" kabi juftliklar insonning zid karakter xususiyatlarini tasvirlaydi. Shaxslarning karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar nutqning turli sathlarida qo'llaniladi. Ular so'z, so'z birikmasi va gap shaklida uchraydi. Masalan, "mehnatkash inson" (so'z birikmasi), "U juda mard yigit" (gap) kabi. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar kontekst va vaziyatga qarab turli ma'no nozikliklari va emotsional-ekspressiv bo'yoqlarni ifodalashi mumkin. Masalan, "qaysar" so'zi kontekstga qarab "o'jar", "qat'iyatli kabi ma'nolarni bildirishi mumkin. Yuqorida keltirilgan natijalar shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklarning til va nutqning muhim qismi ekanligini ko'rsatadi. Ular adabiy til va shevalar, og'zaki va yozma nutq kabi turli sohalarida qo'llaniladi hamda insonning karakter va ruhiy xususiyatlarini tasvirlashga xizmat qiladi. Shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga egadir. Ushbu birliklar orqali insonning ruhiy holati, temperamenti va karakterini aks ettirish mumkin. Shu bois, tilshunoslikda olib borilgan tadqiqotlar psixologiya fani bilan uzviy bog'liqdir.

Shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, u

tilning antropotsentrik xususiyatini yaqqol namoyon etadi. Ushbu birliklarning ahamiyati shundaki, til insonning nafaqat tashqi olamini, balki ichki dunyosini ham aks ettiradi. Shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar ana shunday ichki dunyoni, ya'ni insonning karakter xususiyatlari, hissiyotlari va ruhiy holatlarini tasvirlashga xizmat qiladi.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan shaxslarning karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar inson ruhiy holati va karakterini aks ettiruvchi vosita sanaladi. Ushbu birliklar orqali insonning his-tuyg'ulari, kayfiyati va xatti-harakatlarini ifodalash mumkin. Masalan, "xafa bo'lmoq", "g'azablanmoq", "quvonmoq" kabi fe'llar insonning turli emotsional holatlarini bildiradi shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar publitsistikada ham muhim ahamiyatga ega. Jurnalistlar ushbu birliklardan foydalanib, voqea-hodisalarga o'z munosabatini bildiradi, jamiyatdagi ijobiy va salbiy holatlarni tanqid qiladi. Masalan, "adolatsiz", "mutaassib", "manfaatparast" kabi birliklar orqali jamiyatdagi salbiy illatlar fosh etiladi. Kundalik muloqotda ham shaxsning karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar faol qo'llaniladi. Insonlar bu birliklar yordamida o'z his-tuyg'ularini ifodalaydi, boshqalar karakteriga baho beradi. Masalan, "Sen juda aqllisan", "U yalqov odam" kabi gaplarda shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar ishlatilgan. Shaxs karakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar tarjima jarayonida ham muhim rol o'ynaydi. Tarjimonlar bunday birliklarni tarjima qilishda ekvivalentlik va adekvatlikka erishishga harakat qiladi. Biroq ba'zida to'liq ekvivalentlikka erishish imkoni bo'lmaydi, chunki har bir til va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Kontekstni psixolingvistik tahlil qilish badiiy matnning mavzulari, g'oyalari va yozuv uslubi haqida tushunchaga ega bo'lish uchun foydali vosita bo'lishi mumkin. Muallifning tildan foydalanishidagi qonuniyatlarni aniqlash orqali biz matn va uning mazmunini chuqurroq tushunishimiz mumkin. Badiiy matnning psixolingvistik tahlili badiiy asardagi ma'no va mavzularni, qahramonning nutq vaziyatiga munosabati va hissiyligini yetkazish uchun tildan foydalanishni tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Asarning mavzulari va g'oyalari haqida tushunchaga ega bo'lish uchun matnda ishlatilgan so'z va iboralar, ular anglatayotgan mazmun-mohiyat bilan birga muallifning qahramon karakteri va nutq vaziyatiga mos birliklarni o'rganish orqali muallifning yozish uslubini tekshirishni ham o'z ichiga oladi.

O'z mohiyatiga ko'ra, psixolingvistika odamlarning muloqot qilish uchun, o'z fikrlari hamda hissiy munosabatlarini ifoda etish uchun tildan qanday foydalanishi va tilni ularning ongida qay tarzda qayta ishlashi bilan shug'ullanadi. Adabiy tahlilga bunday yondashuv esa matnda qo'llanilgan so'z va iboralarni o'qish va tushunish bilan bog'liq kognitiv jarayonlar

haqida tushunchaga ega bo'lishni o'z ichiga oladi. So'z va iboralarning kontekstini hamda ularning shu kontekstda ifodalagan ma'nolarini o'rganish orqali biz matnni tushunish bilan bog'liq aqliy jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

Adabiy asarlarda muallifning qahramonlar fe'l-atvori, ularning nutqiy qobiliyatlari hamda nutqiy vaziyat omillarini kitobxonga qay darajada aniq va maqsadli yetkaza olishi muallifning so'z qo'llash mahoratiga bog'liq bo'lib qoladi. So'z va iboralarning qahramon xarakteriga bog'liq holda tanlanishi ushbu qahramonni yanada yaqindan tanish va matnni tushunish imkonini beradi. Quyida Said Ahmadning "Ufq" romani qahramonlaridan biri Ikromjonning nutqidan olingan parcha orqali uning xarakteri, nutqiy vaziyati va ruhiy holatini tahlil qilishga harakat qilib ko'ramiz: Onang qandoq xotin edi! Qandoq xotin edi! Nomard! Ona qabrga qo'yilayotganda ko'rib turib yoniga borolmagan, oqpadar! O'z qo'li bilan tuproqqa qo'yishdan qochgan yaramas! Onang qandoq xotin edi-ya! Sen juvonmargga qandoq mehr qo'ygan edi-ya! Sen uni o'ldirding! O'zing o'ldirib, yana o'zing uni tuproqqa qo'yganlarini tomosha qildingmi? Iflos! [5,431]

Ushbu parcha orqali muallif butun matnni yaratishda gapning ifoda maqsadiga ko'ra his-hayajon gaplardan foydalanishining guvohi bo'lamiz. Bu qahramonning ruhiy holati bir maromda emasligidan dalolat beradi. U butun nutqini yuqori asabiylik va og'ir bosim ostida ifodalaganini ko'rsatib beradi.

Bundan tashqari matnda qo'llangan o'ldirmoq, qabr, tuproqqa qo'ymoq kabi birliklar orgali qahramonning o'tmish xotiralarini, qayg'u va iztirobini; nomard, oqpadar, juvonmarg, yaramas, iflos kabi birliklar esa qahramon ruhiyatidagi qahr va g'azab, alamzadalik kabi ichki hissiyotlarni yuzaga olib chiqqan, deyish mumkin. Matndagi gaplarning tuzilishiga ahamiyat beradigan bo'lsak, barcha gaplar sodda yoyiq hamda so'z gaplardan tashkil topgan. Bu esa nutqiy vaziyatning o'ziga xosligini ta'minlashda va qahramonning ruhiy holatini ko'rsatishda ko'makchi bo'lib xizmat qilgan, deyish mumkin. Chunki, odatda, so'zlovchi shoshilgan vaziyatda yoki unda kuchli hayajon va asabiylik sodir bo'lganda murakkab gaplardan yoki qo'shma birliklardan foydalanmaydi. Sababi, unda buning uchun vaqt hamda xotirjamlik

yetishmaydi. Bularning barchasi esa yuqoridagi nutqiy vaziyatda qahramon ruhiy holati asabiy va tezlashganligini anglashga ko'mak beradi.

– Yot-begonalar tobutni yelkaga olib ketayotganlarini ko'rib chidab turdingmi? Yo'lingga termulib ko'r bo'lgan onaga shumi mukofot? Butun umrini, jonini, rohatini bag'ishlagan onaga shumi mukofot? ... Sening o'rningga it boqsak bo'lmasmidi?! Onaga vafo qilmagan bola kimga vafo qiladi?! Yurt ishiga yaramagan bola qay ishga yaraydi?! [5, 432]

Umuman olganda, kontekstni psixolingvistik tahlil qilish matnning mavzulari, g'oyalari va yozuv uslubi haqida tushunchaga ega bo'lish uchun foydali vosita bo'lishi mumkin. Muallifning tildan foydalanishidagi qonuniyatlarni aniqlash orqali biz matn va uning mazmunini chuqurroq tushunishimiz mumkin. Kontekstlarni psixolingvistik tahlili badiiy asardagi ma'no va mavzularni, qahramonning nutq vaziyatiga munosabati va hissiyligini yetkazish uchun tildan foydalanishni tahlil qilish bilan shug'ullanadi. O'z mohiyatiga ko'ra, psixolingvistika odamlarning muloqot qilish uchun, o'z fikrlari hamda hissiy munosabatlarini ifoda etish uchun tildan qanday foydalanishi va tilni ularning ongida qay tarzda qayta ishlashi bilan shug'ullanadi. [6, 92]

Adabiy tahlilga bunday yondashuv esa matnda qo'llanilgan so'z va iboralarni o'qish va tushunish bilan bog'liq kognitiv jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lishni o'z ichiga oladi. So'z va iboralarning kontekstini hamda ularning shu kontekstda ifodalagan ma'nolarini o'rganish orqali biz matnni tushunish bilan bog'liq aqliy jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, shaxsning xarakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar tilning muhim qismi hisoblanadi. Ular orqali insonning ichki dunyosi, hissiyotlari va xatti-harakatlarini aks ettirish mumkin. Ushbu birliklar tilshunoslikning turli yo'nalishlari, jumladan, semantika, pragmatika va psixolingvistika doirasida tadqiq etiladi. Shaxslarning xarakterini ifodalovchi lug'aviy birliklar tadqiqi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ushbu birliklarning to'g'ri va o'rinli qo'llanilishi nutqimiz madaniyatini yuksaltirishga, tilning ta'sirchanligini oshirishga hamda fikrni aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Белянин В.П. Психолингвистика. Учебное пособие. – М.: Флинта, <https://hum.edu-lib.com/pedagogika-psihologiya/belyanin-v-p-2008>. psiholingvistika-uchebnik-onlayn
2. Сафонова О.А. Психолингвистика: новые технологии анализа поэтического текста. Учебное пособие. Краснодар, 2012.
3. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – T.: Sharq, 2018.85 <https://buxdu.uz> AYNIIY VORISLARI № 1 (4) (2024) XALQARO ELEKTRON JURNAL
4. Malik T. Shaytanat. <https://www.ziyouz.com/>
5. Ahmad S. Ufq. – T.: Sano-standart, 2016.
6. Pyuzo M. Cho'qintirgan ota. – T.: Yangi asr avlodi, 2019.

Malika IBODOVA,
Qarshi davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti

O'ZBEK TILIDA SHAXS MA'NAVİYATINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING TADQIQI MUAMMOLARI

Annotatsiya: maqolada o'zbek tilida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi til birliklarini o'rganishning nazariy va amaliy muammolari tahlil qilingan. Tilning ma'naviy qatlamini tashkil etuvchi birliklar — qadriyatga asoslangan frazeologizmlar, maqol va matallar, poetik obrazlar, diniy-ma'naviy atamalar hamda axloqiy tushunchalarni ifodalovchi leksik vositalar — lisoniy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganiladi. Ushbu birliklarning lug'aviy, uslubiy va pragmatik xususiyatlari, ularning xalqning dunyoqarashi, tarixiy-madaniy tafakkuri va mentalitetini aks ettirishi alohida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, shaxs ma'naviyatini ifodalovchi til birliklarini lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv yondashuvlar asosida tadqiq etishning dolzarb masalalari ham muhokama qilinadi. Maqolada bu birliklarni zamonaviy matnlar, badiiy asarlar va og'zaki nutqda o'rganishda yuzaga keladigan metodologik muammolar, jumladan, ularning kontekstual ma'nosini aniqlash, tarjimada ekvivalentlarini topish hamda ularni ilmiy klassifikatsiya qilishdagi qiyinchiliklar yoritilgan.

Kalit so'zlar: shaxs ma'naviyati, lingvomadaniyatshunoslik, frazeologizmlar, poetik obraz, diniy-ma'naviy leksika, mentalitet, ma'naviy qadriyat, kontekstual ma'no.

Аннотация: в статье анализируются теоретические и практические проблемы изучения языковых единиц, выражающих духовность личности в узбекском языке. К духовному пласту языка относятся фразеологизмы, пословицы, поэтические образы, религиозно-нравственная лексика и ценностные понятия, которые отражают мировоззрение, историко-культурное мышление и менталитет народа. Рассматриваются лексические, стилистические и прагматические особенности данных единиц, а также актуальные вопросы их исследования в рамках лингвокультурологии и когнитивной лингвистики. В статье уделено внимание проблемам интерпретации духовных единиц в контексте художественных текстов и устной речи, трудностям их перевода и научной классификации.

Ключевые слова: духовность личности, лингвокультурология, фразеологизмы, поэтический образ, религиозно-нравственная лексика, менталитет, духовные ценности, контекстуальное значение.

Annotation: the article examines the theoretical and practical issues of studying linguistic units that express personal spirituality in the Uzbek language. The spiritual layer of the language includes phraseological units, proverbs, poetic imagery, religious and moral vocabulary, and value-based concepts that reflect the worldview, historical-cultural thinking, and mentality of the people. The lexical, stylistic, and pragmatic features of these units are analyzed, along with the relevance of their study within the frameworks of linguoculturology and cognitive linguistics. The article also discusses the challenges of interpreting such units in literary texts and oral speech, the difficulties of finding equivalents in translation, and the problems of their scientific classification.

Key words: personal spirituality, linguoculturology, phraseological units, poetic imagery, religious and moral vocabulary, mentality, spiritual values, contextual meaning.

Kirish. Shaxs ma'naviyatini ifodalovchi til birliklarini tadqiq etish masalasi hozirgi o'zbek tilshunosligida dolzarb yo'nalishlardan biri sanaladi. Ma'naviyat — shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlari, axloqiy qarashlari va ruhiy kamolotini aks ettiruvchi ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u til orqali bevosita namoyon bo'ladi. O'zbek tilidagi badiiy matnlar, og'zaki nutq, maqol-matal va diniy-ma'rifiy manbalarda ma'naviyatga oid til birliklari xalqning mentaliteti va ma'naviy qadriyatlarini chuqur yoritadi. Shu bois bu birliklarni lingvomadaniy va kognitiv jihatdan tahlil qilish, ularning lisoniy tizimdagi o'rnini aniqlash bugungi kunda ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, ushbu til birliklarini o'rganishda metodologik va amaliy qiyinchiliklar ham yuzaga keladi. Jumladan, ma'naviy ma'noga ega frazeologizmlar va diniy-madaniy terminlarning ko'p qirrali semantikasi, ularning kontekstga qarab o'zgaruvchanligi, tarjimada to'liq ekvivalent topishdagi murakkabliklar, shuningdek, ularni ilmiy jihatdan klassifikatsiya qilish muammolari tadqiqotchilar oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Adabiyotlar sharhi. G'oziyevning ta'kidlashicha, shaxs ma'naviyati insonning ruhiy va axloqiy dunyosini belgilovchi asosiy omil bo'lib, til ushbu ma'naviy mazmunni tashuvchi eng muhim vositadir [1]. Muallif o'zining "Ma'naviyat va psixologiya asoslari" (2015) asarida shaxsning ma'naviy kamoloti til orqali namoyon bo'lishini, ma'naviy birliklar insonning ijtimoiy qadriyatlarini mustahkamlashda vositachilik qilishi mumkinligini asoslaydi. Uning fikricha, bunday birliklar, ayniqsa, o'zbek xalq maqol-matallari va qadriyatga asoslangan frazeologizmlarda yuksak ma'noda mujassamdirlar.

Yo'ldoshevning fikricha, til va ma'naviyatning uyg'unlashuvi xalqning milliy tafakkurida, adabiy asarlarda va og'zaki ijodda yaqqol ko'zga tashlanadi [2]. U "Til va ma'naviyat uyg'unligi" (2019) asarida ma'naviy tushunchalarni ifodalovchi til birliklarining o'ziga xos leksik-semantik va uslubiyl xususiyatlarini tadqiq qiladi. Yo'ldoshev, ayniqsa, shaxsiy ma'naviy sifatlarni (halollik, sabr-toqat, muruvvat) ifodalovchi iboralarning ma'nosini kontekstsiz talqin qilish qiyinligini, ularning madaniy asoslarini inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Shomahmudovanning "Lingvomadaniyatshunoslik asoslari" (2021) asarida shaxs ma'naviyatini aks ettiruvchi til birliklarini lingvomadaniy kod sifatida

o'rganishning ahamiyati yoritiladi [3]. Muallifning ta'kidlashicha, bunday birliklar milliy tafakkur va qadriyatlarning o'ziga xos belgilarini tashiydi, ularning ma'nosini to'liq tushunish uchun tarixiy-madaniy kontekstni hisobga olish zarur. Shomahmudova, shuningdek, ularni kognitiv lingvistika metodlari orqali xaritalashtirish va diskurs tahliliga jalb etish samarali natija berishini ta'kidlaydi.

Xudoyberdiyevning fikricha, frazeologizmlar xalq tafakkuri va ma'naviyatining tirik aksidir [4]. U "Frazeologizmlar va xalq tafakkuri" (2018) asarida qadriyatga asoslangan iboralar, maqollar va matallarning semantik qatlamini o'rganadi. Xudoyberdiyevning ta'kidlashicha, o'zbek tilidagi ko'plab frazeologizmlar ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni, shuningdek, xalqning hayotiy tajribasi va falsafiy qarashlarini aks ettiradi.

Karimovanning "O'zbek tili poetik vositalari" (2017) asarida shaxs ma'naviyatini badiiy obrazlar orqali ifodalashga alohida urg'u beriladi [5]. Muallifning fikricha, she'riyat va nasrda ishlatiladigan ramziy obrazlar va metaforik strukturalar shaxsning ma'naviy dunyosini kuchli estetik ta'sir bilan yetkazadi. Karimova, shuningdek, o'zbek adabiyotidagi poetik ramzlar (yorug'lik, ko'ngil, osmon, yer) ko'pincha insoniy fazilatlar va ma'naviy qadriyatlarning timsoli sifatida qo'llanilishini ko'rsatadi.

G'ulomovning "O'zbek tilida qadriyatga oid leksika" (2014) asarida qadriyat va ma'naviyatga doir so'zlarning lug'aviy va uslubiyl xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi [6]. G'ulomovning ta'kidlashicha, bu qatlamdagi so'zlar xalqning milliy o'zligida muhim rol o'ynaydi va ularni semantik guruhlariga ajratib o'rganish tilshunoslikda dolzarb ilmiy vazifalardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil.

Shaxs ma'naviyatini aks ettiruvchi til birliklari, avvalo, xalqning tarixiy-madaniy xotirasi va tafakkurini ifodalaydi. Maqol va matallar, diniy-ma'rifiy iboralar, qadriyatlarni ifodalovchi frazeologizmlar o'zbek xalqining qadimiy dunyoqarashi va ma'naviy tamoyillarini yoritadi. Masalan, "Halollik — insonning ziynati", "Ilm — nur, jaholat — zulmat", "Birlik bo'lsa, baraka bo'ladi" kabi maqollar nafaqat axloqiy nasihat, balki xalqning ma'naviy ideallarini ham aks ettiruvchi lisoniy birliklar sifatida qadrlanadi.

Bundan tashqari, badiiy adabiyotda shaxs ma'naviyati ko'pincha poetik obrazlar va ramziy

ifodalar orqali ochiladi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Erkin Vohidov, O'tkir Hoshimov kabi adiblarning asarlarida ma'naviy barkamollik, halollik, vatanparvarlik, sadoqat va muruvvat kabi tushunchalar metaforik tasvirlar bilan boyitilib, o'quvchiga kuchli ta'sir o'tkazadi. Masalan, Cho'lponning she'rlarida ma'naviy kechinmalar ko'pincha yorug'lik, osmon, ko'ngil ko'zgusi kabi obrazlar orqali ifodalanadi, bu esa tushunchaning ma'nosini yanada chuqurlashtiradi.

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan, shaxs ma'naviyatini aks ettiruvchi til birliklarini tadqiq qilish ularning nafaqat leksik ma'nosini, balki pragmatik va konnotativ xususiyatlarini ham o'rganishni talab qiladi. Chunki bunday birliklar ko'pincha ma'lum bir madaniy kodga tayanadi va kontekstdan tashqarida o'z ta'sirini yo'qotishi mumkin. Shu bois, bunday birliklarni o'rganishda kontekstual tahlil va kognitiv xaritalashtirish usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shaxs ma'naviyatini ifodalovchi til birliklarini o'rganishda eng muhim jihatlardan biri — ularning madaniy kod va ijtimoiy kontekst bilan uzviy bog'liqligidir. O'zbek tilidagi ko'plab ma'naviy birliklar — qadriyatga asoslangan so'zlar, iboralar, maqol va matallar — faqat lug'aviy ma'nosi orqali emas, balki ular ortida turgan tarixiy-madaniy mazmuni bilan ham ahamiyat kasb etadi. Masalan, "Halol bo'lgan — haromdan qo'rqmas", "Yaxshilik qil, qaytmasa ham — Alloh bilir" kabi maqollar xalqning asrlar davomida shakllangan axloqiy va diniy qarashlarini, insoniylik mezonlarini aks ettiradi. Bunday birliklarni o'rganish jarayonida ularning semantik qatlamini kontekst bilan uyg'un holda tahlil qilish zarur, chunki ular aksariyat hollarda majoziy va ko'p qirrali ma'nolarni o'zida mujassam etadi.

Badiiy adabiyotda ma'naviy tushunchalarning ifodasi ko'pincha ramziy obrazlar va metaforik strukturalar orqali kuchaytiriladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida vatanparvarlik, sadoqat va halollik tushunchalari qahramonlar xarakteri va ruhiy kechinmalarida jonli ifoda topadi. Erkin Vohidovning "O'zbekiston — Vatanim manim" she'rida esa ma'naviy birliklar tabiiy obrazlar (quyosh, zamin, osmon) bilan uyg'unlashib, shaxsning Vatanga bo'lgan muhabbatini kuchli hissiy ohangda yetkazadi. Bu kabi asarlar tildagi ma'naviy qatlamni o'rganishda matn tahlili va kontekstual yondashuvni qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar, ayniqsa, frazeologizmlar va diniy-ma'rifiy leksika orqali boyib boradi. "Ko'ngil ko'zgusi", "yurak kengligi", "ruhi pok", "iymonli inson" kabi iboralar shaxsning axloqiy va ruhiy sifatlarini bevosita ko'rsatadi. Bu kabi birliklarni lingvistik tahlil qilishda ularning kelib chiqishi (etimologiyasi), ma'no o'zgarish jarayoni, zamonaviy nutqdagi vazifasi va boshqa tillardagi ekvivalentlari alohida o'rganilishi lozim. Masalan, "ruhi pok" iborasi boshqa tillarda to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinsa, ma'naviy yukini yo'qotishi mumkin, shu bois tarjimada madaniy adaptatsiya usullari qo'llanadi.

Natijalar. Zamonaviy tilshunoslikda bunday birliklarni tadqiq qilishda lingvomadaniy xaritalash, kognitiv model va diskursiv tahlil usullari keng qo'llanmoqda. Bu yondashuvlar nafaqat so'z va iboralarning ma'nosini, balki ularning madaniy, tarixiy va psixologik konnotatsiyasini aniqlash imkonini beradi. Xususan, xalqning mentalitetini ifodalovchi ma'naviy birliklarni diskurs tahlili orqali o'rganish, ularning publitsistik, badiiy va og'zaki nutqda tutgan o'rnini solishtirish dolzarb hisoblanadi.

Shuningdek, shaxs ma'naviyatini ifodalovchi til vositalarini tadqiq etishda zamonaviy matn korpuslari va statistik tahlil usullari ham samarali qo'llanmoqda. Katta hajmdagi matnlarda (badiiy asarlar, publitsistika, ijtimoiy tarmoqlar) ma'naviy birliklarning ishlatilish chastotasi, kontekstual vazifalari va semantik variantlari aniqlanib, ularning dinamikasi o'rganiladi. Bu yondashuv, bir tomondan, o'zbek tilining ma'naviy qatlamini ilmiy asosda tavsiflashga, ikkinchi tomondan, til o'qitish va tarjima jarayonida qo'llash uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Shaxs ma'naviyatini aks ettiruvchi birliklarning tadqiqida yana bir dolzarb muammo — ularni tasniflash va tizimlashtirish masalasidir. Chunki bunday birliklar ko'pincha frazeologik qatlam, diniy-ma'rifiy terminologiya, badiiy obrazlar va xalqona iboralar shaklida tarqoq holda uchraydi. Shuning uchun ularni semantik guruhlariga ajratish (axloqiy qadriyatlar, diniy tushunchalar, ruhiy sifatlar va h.k.), keyinchalik esa ularning lug'at va ma'lumotnomalarini yaratish tilshunoslik va ma'naviyatshunoslik uchun muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarni tadqiq etishda muhim jihatlardan biri — ularning dinamik tabiati va zamonaviy nutqdagi o'zgarishlaridir. Tarixiy manbalarda shakllangan ko'plab ma'naviy birliklar

bugungi kunda yangi kontekstlarda qo'llanilib, ma'nosini boyitmoqda yoki o'zgartirmoqda. Masalan, qadimiy diniy-ma'naviy tushunchalar hozirgi publitsistik va ijtimoiy nutqda ko'proq ramziy yoki metaforik ma'nolarda qo'llanadi: "nurli yo'l", "halol mehnat", "ma'rifat ziyosi" kabi iboralar endilikda faqat diniy yoki klassik konnotatsiyaga ega bo'lib qolmay, zamonaviy hayotiy qadriyatlar – taraqqiyot, halollik va bilimga intilish timsoliga aylangan. Bu hodisani tadqiq etishda diaxronik tahlil va zamonaviy matn korpuslari asosida kuzatishlar olib borish talab etiladi.

Shuningdek, shaxs ma'naviyatini ifodalovchi til birliklari nafaqat an'anaviy badiiy yoki folklor matnlarida, balki ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy kommunikatsiya vositalarida ham faol ishlatilmoqda. Bloglar, ijtimoiy sahifalar va zamonaviy jurnalistika tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida qadriyatga oid iboralar yangi uslubiy shakllarga ega bo'lmoqda. Masalan, "ko'ngil boyligi", "vijdonli hayot", "pok niyat" kabi iboralar ilgari ko'proq diniy-ma'rifiy yoki badiiy nutqda uchrasa, bugungi kunda ular reklama, siyosiy nutq va ijtimoiy tarmoq postlarida motivatsion va targ'ibot xarakterida keng ishlatiladi. Bu jarayon ma'naviy birliklarning kommunikativ moslashuvi va diskursiv kengayishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar ko'pincha multimodal shaklda, ya'ni matn, tasvir, ovoz va video kontekstlarida birgalikda ishlatilmoqda. Masalan, zamonaviy media materiallarida ma'naviy qadriyatlar haqidagi iboralar (halollik, mehr, birlik) vizual obrazlar – ramziy belgilar, rang va ovoz effektlari bilan uyg'unlashadi. Bu hodisa ularni lingvosemiotik nuqtayi nazardan o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Shuning uchun, bunday birliklarni tadqiq etishda faqat leksik-semantik yoki stilistik yondashuv emas, balki semiotik va kommunikativ tahlil ham qo'llanilishi kerak.

Shaxs ma'naviyatini aks ettiruvchi til birliklarini tasniflashda yana bir muhim yo'nalish – ularni psixolingvistik omillar asosida o'rganishdir. Chunki bunday birliklar inson tafakkuri va hissiyotlari bilan bevosita bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ma'naviy mazmundagi iboralar inson ongida ko'proq "ideal obrazlar" va "axloqiy me'yorlar" bilan assotsiatsiyalanadi. Masalan, "oq ko'ngil", "toza vijdon", "nurli inson" kabi iboralar faqat tasviriy bo'yoqdorlik emas, balki odamning ma'lum axloqiy sifatlarini ideal holatda tasavvur qilishini ta'minlaydi. Bu hodisani o'rganishda kognitiv model va assotsiativ tahlil usullaridan foydalanish ilmiy natijalarni yanada aniqlashtiradi.

Shu bilan birga, shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar ko'plab hollarda xalqning umumiy qadriyat tizimiga bog'liq ijtimoiy signal sifatida xizmat qiladi. Ijtimoiy nutqda bunday birliklar ko'pincha baholovchi yoki yo'naltiruvchi vazifani bajaradi, masalan, "halollik – oliy fazilat", "ilm – eng katta boylik" kabi iboralar nafaqat ma'naviy tushunchani ifodalaydi, balki jamiyatda muayyan xulq me'yorlarini mustahkamlaydi. Bu esa ularning pragmatik vazifasini o'rganish ham dolzarb ekanini ko'rsatadi.

Xulosa va munozara. O'zbek tilida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarni tadqiq etish, bir tomondan, xalqning ma'naviy-madaniy xazinasini o'rganishga, ikkinchi tomondan, tilshunoslikning lingvomadaniy va kognitiv yo'nalishlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda ularning semantik, pragmatik va uslubiy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish, tarjimada ekvivalentlarni aniqlash va ilmiy klassifikatsiya usullarini takomillashtirish zarur. Faqat shundagina bu til birliklari ma'naviy meros sifatida o'quv va ilmiy jarayonlarda samarali qo'llanilishi mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'oziyev E. Ma'naviyat va psixologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2015. 420-b.
2. Yo'ldoshev A. Til va ma'naviyat uyg'unligi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. 288-b.
3. Shomahmudova N. Lingvomadaniyatshunoslik asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. 332-b.
4. Xudoyberdiyev A. Frazologizmlar va xalq tafakkuri. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018. 276-b.
5. Karimova N. O'zbek tili poetik vositalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. 290-b.
6. G'ulomov S. O'zbek tilida qadriyatga oid leksika. – Toshkent: Fan, 2014. 264-b.
7. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 356 p.

Nargiza QODIROVA,
mustaqil tadqiqotchi
nargizaqodirova1993@gmail.com

KOMPONENT TAHLILDA MISOLLAR

Annotatsiya: mazkur maqolada turli tizimli tillar doirasida komponent tahlil qanday bo'lishi va bu orqali umumiy tahlil haqida bilib olish yoki tushunish uchun tasavvur paydo bo'ladi. Komponent tahlil tushunchasi haqida o'zbek tilshunosligidagi tadqiqotlar ot leksemalari bo'yicha oz bo'lganligi mavzuni o'rganish qamrovini kengaytiradi. Maqolada tahlil uchun zarur bo'limlar, qonun-qoidalar jamlangan.

Kalit so'zlar: *tahlil, morfologik, assotsativ, grammatik, sifatli, komponent, obyektiv tahlillar.*

Annotation: this article provides an idea of what component analysis is like within the framework of different systematic languages, and through this, an idea is created to learn or understand general analysis. The fact that there are few studies in Uzbek linguistics on the concept of component analysis in the field of noun lexemes expands the scope of study of the topic. The article summarizes the necessary sections, laws and rules for analysis.

Key words: *analysis, morphological, associative, grammatical, qualitative, component, objective analyses.*

Аннотация: данная статья дает представление о том, что представляет собой компонентный анализ в рамках разных системных языков, и благодаря этому дает представление о том, что такое общий анализ. Тот факт, что в узбекском языкознании мало исследований о понятии компонентного анализа по именной лексеме, расширяет сферу изучения темы, необходимые для анализа.

Ключевые слова: *анализ, морфологический, ассоциативный, грамматический, качественный, компонентный, объективный анализы.*

Hozirgi kunda jahon tilshunosligida tilni tipologik nazardan o'rganish, bir tildan ikkinchi bir tilga o'zlashgan lisoniy birliklar mohiyatini ochib berish, ularni struktur-semantik tomonidan tahlil etish, muhim o'zlashma so'zlarning talqinini yoritish, ularning lisoniy, ijtimoiy madaniy xususiyatlari jihatidan izlanishlar olib borish eng muhim masalalardan biriga aylandi.

Jahon tilshunosligida muayyan til birligining boshqa bir tilga o'zlashish masalasi til ilmining leksikologiya, leksikografiya, lingvokulturologiya, etnologvistika, tarjima nazariyasi, chog'ishtirma tilshunoslik singari sohalari bilan bog'liq jihatdan o'rganilgan. Mazkur hodisaning leksika va semantika sathida atroflicha yoritilishi u yoki bu tilning leksik imkoniyatlarini aniqlash bilan bir qatorda, uning struktur-semantik tuzilishini, tushunchalarni ifodalash usullarini, tilda variantlilik, polisemiya hodisalarining rivojlanishi hamda ularning tilda qo'llanish mexanizimini aniqlashga imkon beradi.

Tildagi mavjud har qanday funksional uslub tomonidan ifoda etilayotgan xabar kabi badiiy

asar matni ham nutq aktining birin-ketin keluvchi tanlangan majmuasi deb qarash mumkin. Bu esa o'z navbatida bir qator obyektiv va subyektiv, shaxsga nisbatan aloqador bo'lgan faktorlar bilan izohlanadi. Tilga olib o'tilgan faktorlarning ta'siri ko'proq ikki xil nutqda namoyon bo'ladi. Bu ikki xil nutqning birinchisi, situatsiya bilan, norasmiyligi bilan xarakterlanadi.

Assotsiativ tahlil. So'zni tashkil etuvchi allofonlar va allomorflarni ma'lum bir tadqiqot darajasi uchun o'rnatilgan strukturaviy qatorlar bilan (ya'ni, tegishli fonema va morfemalar bilan) o'zaro bog'lash. Grammatik tahlilda esa so'zlar orasidagi grammatik bog'lanishlarni aniqlash (mos ravishda leksiklashgan iboralar).

Tahlil ikkilik tahlil. Lingvistik tahlil asta-sekin ochiladigan juft qarama-qarshiliklar qatoriga asoslanadi. Kategoriya tahlili fe'dagi zamon quyidagi juft qarama-qarshiliklar tizimiga keltirilishi mumkin;

a) nutq lahzasini o'z ichiga oluvchi ish-harakatning belgilanishi nutq momentini o'z ichiga olmagan ish-harakatga qarama-qarshi qo'yiladi;

b) nutq momentini o'z ichiga olmagan harakatga bo'linadi; nutq momentidan oldin sodir bo'lgan va nutq paytidan keyin sodir bo'ladigan harakat va hokazo.

Sifatli tahlil. Tilni tavsiflash usuli-analitiklik istik tizim, muxolifatga asoslangan "mavjudlik-berilgan" hodisaning chastotasi xususiyatlariga havola qilinmagan holda uning yo'qligi; Chorshanba sifat tahlili.

Komponent tahlili. Cheklovchi komponentlarni aniqlash komponentlar bir xil darajadagi turli til birliklarini bir-biridan ajrata oladigan differensial xususiyatlar sifatida til birligi; chorshanba segmentatsiya. Tilning minimal mazmunli elementlarini (morflarini) aniqlash va ularning axloqiy morfemalarini aniqlashga qaratilgan lingvistik tadqiqot usullaridan biri.

Tillarning miqdoriy tahlili. Til tadqiqotining statistik usuli. Yaxlit tahlil usuli. Integral usul bilan bir xil. Grammatik munosabatlarni ifodalashning perifrastik (tasviriy) usuli bilan tavsiflangan analitik tillarning morfologik tuzilishi; qarama-qarshi sintez (ikki qiymatda)dan o'tkazish va tahlil qilish uchun sintez¹.

Lingvistik tahlil o'zbek tilshunosligining nazariy bo'limlarini sistemali o'rganishning maqbul usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy ma'lumotlar, grammatikaning qonun-qoidalari konkret misollarda amaliyotga tatbiq qilinadi. Tahlil etuvchi har bir til faktining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi, til hodisalari lingvistik tahlil asosida amaliy o'rganiladi. Lingvistik tahlil olingan nazariy bilimlar asosida til haqidagi har bir fanning talabiga ko'ra konkret bir til yoki nutq birligini (so'z yoki gapni) parchalab o'rganishdir. Bu hodisa til o'rganuvchilarning til hodisalarini tez va to'g'ri ajrata olish malakalarini egallashlarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda lingvistik tahlil ham muhim rol o'ynaydi².

Lingvistik tahlil o'zbek tilshunosligining nazariy bo'limlarini sistemali o'rganishning maqbul usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy ma'lumotlar, grammatikaning qonun-qoidalari konkret misollarda amaliyotga tatbiq qilinadi. Tahlil etuvchi har bir til faktining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi, til

hodisalari lingvistik tahlil asosida amaliy o'rganiladi. Lingvistik tahlil olingan nazariy bilimlar asosida til haqidagi har bir fanning talabiga ko'ra konkret bir til yoki nutq birligini (so'z yoki gapni) parchalab o'rganishdir. Bu hodisa til o'rganuvchilarning til hodisalarini tez va to'g'ri ajrata olish malakalarini egallashlarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda lingvistik tahlil ham muhim rol o'ynaydi.

Nutqning fonetik qismlarini o'rganishiga qarab fonetika ikki turli bo'ladi: segmental fonetika va supersegmental fonetika. Nutq tovushlari hosil bo'lishi va uning xususiyatlarini o'rganuvchi fonetika segmental (segment-nutq bo'lagi) fonetika deyiladi. Nutq tovushlaridan katta bo'lgan fonetik birliklar: bo'g'in, so'z va frazalarni o'rganuvchi fonetikaga esa supersegmental fonetika deyiladi yoki prosodika deyiladi. Asosiy fonetik birliklar: fraza, takt, bo'g'in, nutq tovushlari. Grammatika ham nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi: gap, so'z birikmasi (faza), so'z va morfemalarga. Garchi har ikki qatlam nutqning son nuqtayi nazaridan bir xil bo'lsa ham, sifat jihatidan bir-biriga mos kelmaydi³.

"Ko'rshapalak" so'zini komponent tahlil qilib ko'raylik:

1. Asosiy qism: "ko'r-sha-pa-lak".

"Ko'rshapalak" mustaqil so'z bo'lib, tojikcha ot murakkab tuzilishli "ko'rshabparak"⁴ shakliga ega. "Ko'rmaydigan" ma'nosini anglatadigan **ko'r** sifatiga, "tun" ma'nosini anglatadigan **shab** oti, "uch" ma'nosini anglatadigan **paridan** fe'lining par hozirgi zamon asosidan tarkib topgan⁵.

2. Qo'shimcha qism: ko'rshabpar birligiga -ak qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan. O'zbek so'zlashuv tilida **b** tovushi **p** tovushiga almashtirilgan va ikkita pp tovushidan biri tushirilgan. Oxirgi **r** tovushi **l** tovushiga almashtirilgan.

Parvin fors-tojik tilidan o'zlashgan leksema bo'lib, Sarv yulduzi turkumidagi yetti yulduzdir va bu yulduz qadimgi xaritalarda baquvvat Oringoga tashlanayotagan baquvvat buqa shaklida tasvirlangan. Parvin leksemasi yulduz turkumi nomi sifatida o'zbek tilida kam uchraydi, asosan, o'g'il yoki qiz farzandlarda ism sifatida ko'rish mumkin.

Darhaqiqat, leksika ijtimoiy hayotdagi barcha o'zgarishlarni, xalq bosib o'tgan tarixiy yo'lining

1 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Изд. 2-ое, стереотип, -М., «Сов. Энциклопедия», 1969 б-352

2 T.Qudratov. Лингвистик таҳлил. – Тошкент: Уқитувчи, 1981. б-241

3 Karimov.S. Tilshunoslik nazariyasi. – Samarqand, 2012. 12-bet.

4 Фарҳанги забони тоҷикӣ (X-XX вв.). Ҷ.И. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 199 с.

5 O'zbek tilining etimologik lug'ati (I-jild). – Toshkent, 2000. 421-bet.

izlarini o'zida aks ettiradi. Ayni paytda muayyan tilning lug'at tarkibini tadqiq etishda chet til elementlarining nufuzi va amal qilish doirasi, o'ziga xos xususiyatlarini ana shu nuqtayi nazardan tahlil etish zaruratini paydo qiladi. Shuni aytish kerakki, lug'at tarkibining ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarni aks ettirishida o'ziga xos qonuniyatlar amal qiladi. Negaki, o'zga xalqlar bilan madaniy, ma'naviy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar ham tilda, ham uning leksikasida ham aks etadi. Bunday jarayon til lug'at tarkibida chet so'zlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Jumladan, hozirgi o'zbek tili lug'at tarkibida arab, fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar salmoqli miqdorni tashkil etadi. Lekin iqtisod, ta'lim, boshqaruv va boshqa ehtiyojlar sabab boshqa tillardan ham so'z o'zlashi holatlari ortmoqda. Bu so'zlar o'zbek tili lug'at tarkibidagi o'zlashgan boshqa so'zlar qatlamida o'zining boyligi va ifodaliligi bilan ajralib turadi, ijtimoiy va ruhiy olamning barcha xususiyatlarini namoyish qiladi.

Tadqiqotda o'zbek, fors-tojik, turk tillaridagi dialektal og'zaki lug'atini ham o'rganish nutq jarayonining ma'nosi bilan komponent tahlil qilish usuli taklif etiladi, bu bizga so'zning leksik-semantik versiyasidagi semalarning asosiy to'plamini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotda taklif etilayotgan yondashuv dialekt so'zlovchi egasining aqliy faoliyatining xususiyatlarini va uning dunyoqarashining o'ziga xosligini tavsiflash imkonini beradi. Hozirda barcha davlatlarda boshqa tillarni

ham o'rganish birinchi o'rinlarga chiqib bormoqda. Lekin til o'rganuvchilar ko'pincha yodlangan matnlarni mexanik ravishda takrorlaydilar va o'rganilgan materialni haqiqiy muloqot holati bilan bog'lamaydilar. Ular so'zning adresatiga qarab aloqa strategiyalarini o'zgartirmaydilar. Bu holat tadqiqotda tadqiq etilgan so'zlarni ularga tushunish va qo'llash imonini beradi. Bundan tashqari, til o'rganuvchilarga berilgan bahoni himoya qilishda va mantiqan to'g'ri dalillarni topish ko'pincha qiyin va ularni ketma-ket taqdim etgan holatlarda ham yordam beradi.

Komponent tahlili tilshunoslikda: tilning muhim birliklarining mazmun rejasini o'rganish usuli, uning maqsadi ma'noni minimal semantik komponentlarga ajratish sifatida qaraladi. Har qanday til birligining ma'nosi semantik komponentlardan (semalardan) iborat degan gipotezaga asoslanib, tilning lug'at tarkibini cheklangan (nisbatan kichik) semantik xususiyatlar yordamida tavsiflash mumkin. 1950-yillarda komponentli tahlil usuli birinchi marta leksemalarning tor doirasini – turli tillardagi qarindoshlik atamalarini tavsiflashda leksik birliklarni o'rganish uchun ishlatilgan. Tahlilda har doim qismlarga bo'lish va semani chuqurroq o'rganish talab etiladi. Komponent tahlil esa aynan ana shu imkoniyatni beradi. Yuqoridagi misol orqali komponent tahlil bilan so'zning asl ma'nosi, kelib chiqishini o'rganish mumkin. Bu esa sohaviy lug'atlar uchun asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Философский энциклопедический словарь/Гл. Редакция: Л.Ф.Ильичева, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983.б-23
2. Русча-ўзбекча луғат, икки томли, I том, – Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1983.б-31
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Изд. 2-ое, стереотип, –М., «Сов. Энциклопедия», 1969 б-352
4. T.Qudratov. Лингвистик таҳлил. – Тошкент: Уқитувчи, 1981. 241-бет. Хojiyev. A. Тилшунослик терминлари изоҳли луғати. б-59.
5. Karimov.S. Tilshunoslik nazariyasi. – Samarqand, 2012. 12-бет.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ (X-XX вв.). Ҷ.I. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 199 с.
7. O'zbek tilining etimologik lug'ati (I-jild). – Toshkent, 2000. 421-бет.

Nafisa KHAMROYEVA,
 (PhD), docent
 y Doctor of Philosophy in Philological Sciences
 Bukhara State Universit
n.n.hamroeva@buxdu.uz

THE RICHNESS OF THE LANGUAGE, ITS FUNCTIONS AND IMPORTANCE IN DIALOGIC DISCOURSE

Annotation: when people engage in speech communication, they first use language. mutual speech cooperation of two (or more) communicants, which relies on dialogue based on the exchange of ideas, growing in coherence to find a solution to a certain problem. Interpersonal linguists today verbal communication and human interaction language due to the increasing interest in the problems owners of any form of speech activity and their in-depth study of communicative and pragmatic features is important. A person's growth and his place in society is directly related to speech communication. The article talks about speech communication and its importance, functions of language, types of dialogue in dialogic discourse.

Key words: language, speech, functions of language, discourse, speech etiquette, types of dialogue, communication, ethnocultural aspects.

Аннотация: когда люди вступают в речевое общение, они в первую очередь используют язык. Взаимное речевое сотрудничество двух (или более) коммуникантов, которое опирается на диалог, основанный на обмене идеями, перерастающий в согласованность действий для поиска решения определенной проблемы. Сегодня для межличностных лингвистов речевое общение и взаимодействие людей на языке в связи с возрастающим интересом к проблемам обладателей любой формы речевой деятельности и углубленным изучением их коммуникативных и прагматических особенностей приобретает важное значение. Развитие человека и его место в обществе напрямую связаны с речевым общением. В статье говорится о речевом общении и его значении, функциях языка, типах диалога в диалогическом дискурсе.

Ключевые слова: язык, речь, функции языка, дискурс, речевой этикет, типы диалога, коммуникация, этнокультурные аспекты.

Anotatsiya: odamlar nutqiy muloqotga kirishganda birinchi navbatda tildan foydalanadilar. Ikki (yoki undan ko'p) kommunikantning o'zaro nutq hamkorligi fikr almashishga asoslangan dialogga tayanadi, diskurs ma'lum bir muammoning yechimini topish uchun izchil rivojlanadi. Insonning o'sishi va jamiyatdagi o'rni bevosita nutqiy muloqot bilan bog'liq. Maqolada nutqiy muloqot va uning ahamiyati, tilning vazifalari, dialogik nutqdagi dialog turlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: til, nutq, tilning vazifalari, nutq, nutq odobi, dialog turlari, muloqot, etnomadaniy jihatlar.

INTRODUCTION

As a person comes into the world, he develops, is formed as a person. In this process, he is always in speech communication. Communication is as essential to interpersonal relationships as water and air. Communication can be evaluated as a multifaceted process of development based on the needs of joint activity between people. Since its main task is information exchange, the communicative aspect is taken into account. Currently, in world linguistics, attention is being paid to the practical use of language capabilities, the realization of linguistic units, i.e., their use in speech, and the clarification of their meanings and functions. This process is explained by the fact that the human factor is becoming more important due to the development of technology around the world, the culture of speech, the effectiveness of communication, the view of language as one of the sources of raising our spirituality is growing.

The fact that new directions have already formed in world linguistics that investigate the organic relationship of language with speech, society, culture, national thinking and even artificial intelligence puts new tasks before our science.

LITERATURE ANALYSIS

In linguistics, language is interpreted as a diverse, multifaceted, multitasking (functional) social-spiritual-ethnic phenomenon. Therefore, different definitions of language have been given in European science. For example, Vladimir Zvegintsev in his book "Очерки по общему языкознанию" cited Wilhelm Humboldt's three different definitions of language, along with Friedrich Hegel, August Schleicher, Heyman Steinthal, Alexander Potenia, Philip Fortunatov, Ivan Baudouin de Courtenay, Hugo Schuchardt, Otto Espersen, Benedetto Croce, Cites various definitions by 21 other famous scientists, including Eduard Sapir, Anton Marty, Ferdinand de Saussure (2 definitions),

Henry Ebbinghaus, Friedrich Keynes, Carl Fossler, Antoine Mee, Joseph Vanries, Vittore Pisani, Louis Elmslev. Naturally, the 25 different definitions of the language presented in this book by V. Zvegintsev are not all the definitions that exist in our science as a source of linguistic research. Because:

First of all, as you can see from the given list:

a) the author is limited to the definitions of Wilhelm Humboldt (1767-1835) and later linguists. However, from our grandfather Aristotle to Humboldt, dozens of linguists (including Franz Bopp, Jacob Grimm, Rasmus Rask, etc.) gave different definitions of language;

b) from this list, the definitions given by Eastern scholars were not paid attention to at all.

Therefore, this list is not complete. It should be noted that the author himself (Zvegintsev) does not claim that the list is complete or at least complete; he cites 25 different definitions of the language just to emphasize its versatility.

Secondly, after the 60s of the 19th century, empirical-pragmatic directions (socio- and pragmalinguistics, speech linguistics, text linguistics, text grammar, and finally culturology...) became popular in our science. With the transfer of its units and construction, system and structure, colorful relationships to actual language - discourse and its effectiveness, 8 dozens of new definitions were given to the language - now from a pragmatic point of view, and these, *a priori*, we can say, are not the end - a new era, new conditions, including the information age and computer analysis technologies, open up new aspects of language, and this will continue indefinitely

RESULTS

One of the most important requirements of the theory of dialectical knowledge (gnoseology) is to always consider the diversity of the thing (the source of study/research). Therefore, in dialectics, it is never possible to make an abstract and firm judgment, "This is such and such". The truth of each judgment should be reflected in the definition in relation to which thing, in what relations and in what cases. Only then will the verdict be clear. That's why in dialectics, the specification of judgment is evaluated as a *rise from* abstraction to concreteness. However, we are used to evaluating going from specific (particular) to abstract (general) as *an ascent (induction)*, and going from abstract (general) to specific (particular) as *a descent (deduction)*. In the dialectical scientific thinking, the situation is evaluated as a particularization, the opening up of relationships, and the emphasis on the inherent diversity of things. Values disconnected from relationships are abstract, groundless, scientific error, disconnection from the nature of things, disconnection from the chain of continuous development, and absolutization is a denial of the richness of things.

After analyzing that the main tasks of the language, which are distinguished in the hierarchy, are not essentially independent tasks, but partial manifestations of the two main tasks taken as a generality (from the point of view of substantiality, UMIS), it is possible to dwell on the additional tasks of the language, which are distinguished in the scientific literature. As we have seen above, there are almost no number of additional functions of language that are distinguished by researchers. In this case, all researchers unanimously recognize /CF/ and /KF/, which are considered the main tasks of language, and their importance for man and society, and emphasize that the tasks of language are not limited to these. Lists a number of other tasks and aspects related to the two main tasks, tries to justify and explain them. Language is used in all directions of social and humanitarian sciences (such as anthropology, ethnography, psychology, pedagogy, philosophy, philology, history), in dozens of branch disciplines, in the conflicts based on the mixing of branch and branch sciences (for example, psycholinguistics, sociolinguistics, anthropolinguistics, ethnolinguistics...) because it can be a source of research, each field and branch searches for, discovers, studies, names and describes the characteristics of its source of research in it. As a result, new aspects of the language will be opened (and therefore definitions will be given). As we all know, linguoinformatics (or infolinguistics) is being formed today. Naturally, it opens up new aspects of the human language, which also has the characteristics of a code, symbolic system (semiotic system), and gives it new definitions specific to the characteristics of the research source of linguoinformatics (infolinguistics). Therefore, regarding the number of additional functions of the language, Alisher Navoi's opinion about the number of ways to approach the source of research in "The Narrative of the Blind and the Elephant" (as many passengers, so many ways) is fully justified. Therefore, we are not in a position to enumerate or describe all additional functions specific to language. We analyzed the opinions of scientists as much as possible. In this regard, let's think about the 6 functions of language, which are usually associated with the name of Roman Jakobson. For example, N.A. Slyusareva writes about this: "Taking into account the principles of the theory of connection (communication) by R.O. Jakobson, there are 6 types of language: expression (expressive, emotive), acquisition/acceptance (connotative), naming/naming (referential/communicative/denotative/cognitive), starting communication (phatic), modeling (metatyllic), pictorial (poetic) tools 21. As can be seen from this list, all of the functions listed by R.O. Jakobson are mainly related to /CF/, which is indicated as one of the main functions of the language. Secondly, in

these tasks, different levels of importance related to the essence of the language with the main function / CF/ and /KF/ and its place in society are equalized. In addition, emotive and connotative functions are only two necessary components of the process of thought exchange (that is, transmission and reception). Thirdly, it is understood from the above description that, first of all, it is impossible to put different tasks of language on the same scale of importance, and then to define them with some exact quantity. But the scientific significance of R. O. Jakobson's interpretation is that he singled out *phatic*, which is one of the countless additional functions of language

and considered a source of research in our work, as one of the important functions of language and emphasized it. This situation became a solid ground for the detailed study of fatika and paying special attention to it in the next period. We can be sure of this when the next paragraphs discuss the study of Fatika. All scientists who have conducted research on phatic analysis work mainly based on RO Jacobson's interpretation of this concept.

We studied the analyzes of A.G. Gurochkina and V.V. Dementev on the typology of dialogues and classified dialogues according to the communicative function of dialogue as follows:

<i>Phatic dialogues</i>	<i>which serve to support the social relations of the interlocutors;</i>
<i>Rhetorical dialogues</i>	<i>aimed at changing socio-economic life</i>
<i>Therapeutic dialogues</i>	<i>eliminating functional (task) barriers of communication subjects</i>
<i>Aesthetic dialogues</i>	<i>which allow to interpret (interpret) existence</i>
<i>Metacommunicative dialogues</i>	<i>which allow reflection of communicative behavior</i>

In sociolinguistics, the classification of dialogic discourses is built in contrast with person-oriented and position-oriented discourses. In the first one, familiar communicators who know each other well take part in the conversation, and in the second one, representatives of one or another social group face each other in the interaction.

CONCLUSION

The dialectic unity, wholeness, and complex of language aspects (i.e. tasks, sides, features) has the ability to embody the signs and characteristics characteristic of all the listed aspects in a natural (natural, divine, substantial) manner, and it can manifest the desired aspect based on the requirements of the situation. But in this process, its other aspects do not disappear completely - it

strengthens the manifestation of its characteristic for this relational system under the influence of a certain condition/situation and its various means while keeping its essence in this system and weakens (neutralizes, excludes) the other aspects. but it does not lose completely - the brighter manifestation (intensification, exaggeration...) of a certain side comes at the expense of weakening, darkening, relaxation of another side. The language is the same. The two main (genital, financial, substantial...) tasks that determine its essence - / CF/ and /KF/) - are never completely disconnected from each other, and occur in a hundred different conditions in as many forms (that is, additional tasks) based on the requirements of specific conditions.

References

1. Khamroeva N. N. THE IMPORTANCE OF COMPLIMENT IN THE NORMS OF SPEECH ETHICS //Scientific progress. – 2021. – T. 2. – №. 7. – S. 1213-1217.
2. Nizomiddinova H. N. FATIK MULOQOT TURLARI VA ILTIFOT HAQIDA //BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 2. – S. 27-31.
3. Слюсарева Н.А. Функции языка. Лингвистический энциклопедический словарь.– Москва: СЕ.,1990. С.564.
4. Khamroeva N. N., Ermekbaev M. A. The Role of Communicative Strategies in the Process of Interpersonal Communication //MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN.
5. Сковородина С.В. Прагматика реактивных речевых актов в немецком диалогическом дискурсе (концепты "Благодарность" и "Извинение"). Автореф. дисс.... канд. филол. наук. СПб., 2004

ADABIYOTSHUNOSLIK

Asliddin ISMATOV,
f.f.f.d. (PhD), Renessans ta'lim universiteti
v.b. dotsenti

XALQ ERTAKLARIDA O'XSHASH OBRAZLAR (O'gay ona obrazi misolida)

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz va o'zbek xalq ertaklari, "Cinderella" va "Zumrad va Qimmat" dagi o'xshash obrazlar, o'gay ona va o'gay qiz obrazlari tahlil qilinadi. Shu asosda maqolada ushbu obrazlarning o'xshash va farqli jihatlari, ularning ta'limiy-estetik funksiyalari, dramatik voqealar rivojidagi roli o'rganiladi.

Kalit so'zlar: ertak, o'gay ona, o'gay qiz, obraz tahlili, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, sehirli realizm, didaktik g'oya.

Аннотация: в данной статье анализируются английские и узбекские народные сказки, в частности образы в сказках «Золушка» и «Зумрад и Киммат», включая образы мачехи и падчерицы. На этой основе в статье исследуются сходства и различия этих образов, их воспитательно-эстетические функции, а также их роль в развитии драматических событий.

Ключевые слова: сказка, мачеха, падчерица, анализ образов, нравственные ценности, волшебный реализм, дидактическая идея.

Annotation: this article analyzes similar character types found in English and Uzbek folk tales, focusing on the figures of the stepmother and the stepdaughter. Through comparison of "Cinderella" and "Zumrad and Qimmat," the paper explores shared and distinctive traits, narrative functions, and the educational-aesthetic value of these tales. It also highlights the role of magical events, helping characters, and how moral ideals influence young readers.

Keywords: fairy tale, stepmother, stepdaughter, character analysis, universal values, magical realism, didactic idea.

Ingliz va o'zbek xalq ertaklarida garchi xalqlar tarixan bir xil geografik va madaniy sharoitda yashashmagan bo'lishsa-da, juda ham ko'plab o'xshash obrazlarni ko'rishimiz mumkin. Shulardan eng asosiysi o'gay ona obrazidir.

Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, o'gay ona obrazlari ko'pincha yovuzlik va adolatsizlik ramzi sifatida talqin qilinadi. Masalan, Bettelheim o'zining "The Uses of Enchantment" asarida o'gay ona obrazini psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilib, uni ichki ziddiyatlar va oilaviy munosabatlarning ramziy ifodasi sifatida ko'rib chiqadi. O'zbek folklorida esa o'gay ona ko'proq ijtimoiy adolatsizlik va yetimlik muammolarini aks ettiruvchi timsol sifatida talqin qilinadi.

Ertaklarda har bir personaj ertakning ham badiiy-estetik, ham kompozitsion qurilmasida muhim o'rin tutadi. Jumladan, o'gay ona kabi personajlar asarda ziddiyatlarning kelib

chiqishida, voqealarning shiddatkor rivojida, ertak g'oyasi ochilishida – yaxshilikning yomonlik, to'g'rilikning egrilik, yorug'likning zulmat, donolikning jaholat ustidan g'alabasining ta'minlanishida muhim rol o'ynaydi.

Qayd etish zarurki, o'gay qiz va o'gay ona tipidagi turkum ertaklar necha asrlardan buyon o'quvchilarni mungli motivlari bilan o'ziga jalb etib keladi. O'gay qiz tipidagi ertaklarning obraz va motivlar tizimi real haqiqat, o'gaylik an'analari va yetimlik bilan bog'liq qadimiy tushunchalar atrofida yuzaga kelib ta'limiy-estetik funksiyalarni ado etadilar. O'gay qiz haqida hikoya qiluvchi syujetlar Aarne – Andreyevning syujetlar ko'rsatkichida alohida, yetim qiz haqida hikoya qismida jamlangandir. Mazkur tipdagi ertaklarning o'ziga xos xususiyatlari, avvalo, o'gay atamasi hamda o'gay qiz bilan o'gay ona o'rtasida sodir bo'ladigan ziddiyatlar tarixi bilan ajralib turadi. O'gay qiz bilan o'gay ona shaxsini bir-biriga "begona" deb qarshi qo'yish va ajratish ma'lum bir zamon mahsuli,

aniqrog'i davrlararo ziddiyat, turmush qarama-qarshiliklari, jamiyatning ibtidoiy bosqichiga oid shart-sharoitlarning mafkuraviy qarashlari zahirida vujudga kelgan.

Bu tipdagi ertaklarning boshqa asosiy xususiyatlari, avvalo, o'gaylik mavzusi hamda o'gaylikni hikoya qiluvchi motivlar silsilasi, syujetlar xarakteri, qolaversa, ishtirok etuvchi personajlar tizimi, har bir personajning ayrim jihatlari hamda voqea-hodisalarning xayoliy uydirmalar asosiga qurilganligi, ta'limiy didaktik g'oyalari bilan belgilanadi.

Ingliz va o'zbek o'gay qiz turkumli ertaklarining asosiy o'xshashligi shundaki, ikkala millat ertaklarida ham asosiy funksiyasi to'rt xil bo'lgan personajlar ishtirok etadi. Bular – o'gay qiz, raqib personaj – o'gay ona, sehrli vositalar bilan ta'minlovchi sehrigar pari ("Cinderella"da), mehribon momo ("Zumrad va Qimmat"da).

Umuman olganda, o'gay qiz va o'gay ona obrazlari ertaklarning kompozitsion tuzilishida muhim o'rin tutadi. Propp o'zining "Morphology of the Folktale" asarida ertak personajlarini funksional tahlil qilib, o'gay qizni "qahramon", o'gay onani esa "raqib" sifatida tasniflaydi. "Cinderella"da o'gay ona qizni og'ir mehnatga majburlasa, "Zumrad va Qimmat"da uni uzoq manzillarga haydab yuborish orqali ziddiyatni kuchaytiradi. Bu ziddiyatlar ertakning dramatik rivojlanishini ta'minlaydi va yaxshilikning yomonlik ustidan g'alabasini ta'kidlaydi. O'z navbatida, o'gay qizni tahqirlash turli ertaklarda turli xil tasvirlanadi. "Cinderella"da bu hol o'gay qizni og'ir ish bilan band qilib qo'yish bilan boshlansa:

"They took her pretty clothes away from her, put an old grey bedgown on her, and gave her wooden shoes. There she had to do hard work from morning till night, get up before daybreak, carry water, light fires, cook and wash"

"Zumrad va Qimmat"da esa shunga o'xshash holat uzoq manzillarga adashtirib kelish yoki haydab yuborish vositalari bilan aks ettiriladi:

"Bir kuni kampir Zumradni yomonlab, cholg'a do'q uribdi: – Qizing beodob, ishyoqmas, uni haydab yubor, o'rmonga oborib adashtirib kel! Bo'lmasa sen bilan bir nafas ham birga turmayman"

Ko'ringanidek, o'gay obrazining lisoniy tasviri har ikki madaniyatda ham yovuzlik va adolatsizlik ramzi sifatida shakllanadi. Ingliz ertagida o'gay obrazlar ko'pincha qattiqqo'l, sovuqqon va hukmronlik sifatleri bilan tasvirlanadi. Masalan, "Cindrella"da *"took"*, *"put"*, *"gave"* fe'llari o'gay ona va uning qizlarining shafqatsizligi va qahramonga nisbatan adolatsizligini ta'kidlab keladi.

O'zbek ertagi, "Zumrad va Qimmat"da esa o'gay ona obrazining tasviri yana-da keskin va xalqona ifodalar orqali berilganligi ko'rinadi. Zero, "yomonlab" va "do'q uribdi" kabi fe'llar o'zida o'zbek tiliga xos emotsional va obrazli uslubni aks ettiradi. Bu iboralar o'gay onaning nafaqat yovuz, balki ijtimoiy jihatdan ham salbiy xarakter ekanligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, "Zumrad va Qimmat"da nuroniy va oqila momo bosh qahramonni sinash va yordam ko'rsatish kabi vazifalarni ado etadi. "Cinderella"da pari sehrli kuchlar vositasida o'gay qizga yordam qo'lini cho'zadi. Shuni aytish joizki, "Cinderella"dagi pari sehrni ishga solib yordam qo'lini cho'zsa, "Zumrad va Qimmat"dagi momo aql va zakovatini ishlatgan holda qahramonga ko'maklashadi.

"Zumrad va Qimmat"da momo timsoli o'gay qizni qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlaydi, ayni paytda do'stlik hamda hamkorlik timsoli sifatida bosh qahramonni sinash va yordam ko'rsatish kabi vazifalarni ado etadi, eng muhimi yovuzlikni qoralab yaxshilik yo'lida turgan kishilarni rag'batlantirish yo'li bilan adolatni qaror toptiradi. Ikkala ertaklarda ham yordamchi personajlar bo'lib, unda asosan tabiat bo'lagi bo'lmish hayvonot olami vakillari qatnashadilar.

Yordamchi obrazlarning yana biriga to'xtaladigan bo'lsak, "Cinderella"da yordamchi personaj, asosan, parranda va qushlar shaklida paydo bo'lsa, "Zumrad va Qimmat"da magik kuchga ega bo'lgan kiyik orqali namoyon bulib, o'gay qizni ogohlantirish, yo'l ko'rsatish kabi harakat va munosabatlarni ado etadilar.

Ikki xalq ertaklariga bo'lgan yana bir o'ziga xoslik shundaki, ertaklar tabiati sehrli voqealar ko'lamini bo'rttiradi, jonlantiradi:

"Zumrad dam olganda gullar olqishlar, boshlarini egib salom berarmish, maysalar ustida"

o'tirib dam olganda gullar quvonib unga hikoyalar aytib berarkan" – "Zumrad va Qimmat".

"Cinderella, notwithstanding her coarse apparel, was a hundred times more beautiful than her sisters, although they were always dressed very richly. When she sang all flowers and birds sang with her." – "Cinderella"

Bu xil elementlar yetakchi obraz tabiatidagi ichki kechinmalarni belgilaydi, o'gay qiz ruhiyatini ko'targandek bo'lib ezgulik har doim g'olibligini yosh avlodga yetkazmoqchi bo'ladi. Qimmat va Sindrellaning o'gay opa-singillarni taqqoslash jarayonida ham sehrli bo'rttirishlarning guvohi bo'lamiz. Masalan:

"Qimmat kelsa butun gullar qovog'ini uyib, maysalar oyog'iga poyandoz bo'lishdan bosh tortisharkan, uning yo'lida faqat tosh-xarsanglar uchrarkan" – "Zumrad va Qimmat".

"All nature was against her sisters, when they appeared all flowers close and birds stoped chirping" – "Cinderella"

Aytish joizki, o'gay qiz va o'gay ona turkumidagi ertaklar o'ziga xos xususiyati, nasihatomuz motivlari va ta'limiy-didaktik g'oyalari bilan ajralib turadi. Yana ikki ertakdagi o'xshashliklardan biri shundaki, bosh qahramon ideallashtirib olinadi, bir vaqtning o'zida ideallashtirish bilan birga zulm va zo'rlik qoralanadi, bu orqali o'quvchilarni ezgulik sari yetaklashga harakat qilinadi.

Ertaklarda quyida keltirilgan ta'riflardan bosh qahramon – o'gay qiz timsoli naqadar ideallashtirilganining guvohi bo'lishimiz mumkin:

"Zumrad ko'p chiroyli, odobli, muloyim, aqlli qiz ekan, uni ko'rganda ko'zlar qamashib, chiroyiga

hattoki oy ham hasad qilar ekan. Butun tabiat uning yaxshiligidan orom olar ekan." – "Zumrad va Qimmat"

"She was so kind and looked like as thousand lights shone upon her, And she was so beautiful that everyone who saw her was amazed. She was so open hearted and always helped to everybody even to animals." – "Cinderella"

Ko'rinib turibiki, o'gay qiz obrazlari har ikki madaniyatda ham ideallashtirilgan timsol sifatida tasvirlanadi. Bu esa bir necha maxsus lisoniy vositalar orqali mustahkamlanadi. Masalan, ingliz ertagi "Cinderella"da o'gay qizning pokiza qalbi va jozibasi metafora va giperbola orqali ta'kidlanadi. Mazkur obrazning mana shunday lisoniy tuzilishi, o'z navbatida, o'quvchilarda unga nisbatan hamdardlik uyg'otishga xizmat qiladi.

O'zbek ertagi "Zumrad va Qimmat"da esa o'gay qizning tasviri mahalliy madaniyatga xos obrazli ifodalar bilan boyitilganligi ko'rinadi. Yuqoridagi misolda voqelangan "Oy ham hasad qilar" kabi xalqona metaforik ibora Zumrad obrazining idealligini kuchaytiradi. Har ikki til uslubida ham o'gay qizning ezguligi tabiat unsurlari bilan bog'lanadi, bu esa ularning ruhiy pokligini ramziy tarzda ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi o'gay qiz va o'gay ona obrazlari universal axloqiy g'oyalarni targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. "Cinderella" va "Zumrad va Qimmat" ertaklari adolat, ezgulik va mehnatsevarlik kabi qadriyatlar orqali o'quvchilarni tarbiyalaydi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu obrazlar nafaqat badiiy-estetik, balki ijtimoiy va psixologik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshonqul J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf, 1999.160-b.
2. Қажумов О.С. Ўзбек фольклориди пари образи (генезиси ва поэтикаси). - Фил.фан.ном.дисс. - Тошкент, 1999. – 143 б.
3. Содикова М.А. Ўғай қиз типидиғи туркум эртақларнинг спецификаси, генезиси ва бадиияти. НД.- Т., 2003. – 211 б.
4. Зумрад ва Қиммат. Ўзбек халқ эртақлари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – 346 б.

Sanobar ULLIYEVA,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti

O'TKIR HOSHIMOVNING "DUNYONING ISHLARI" QISSASIDA LISONIY SHAXS VA NUTQIY PORTRETNI SHAKLLANTIRUVCHI LINGVISTIK OMILLAR

Annotatsiya: ushbu maqola O'tkir Hoshimovning «Dunyoning ishlari» qissasidagi lisoniy shaxs va nutqiy portretni shakllantiruvchi lingvistik omillarni tahlil qilishga bag'ishlanadi. Tadqiqotda qahramonlarning xarakterini, ichki dunyosini, ijtimoiy mavqeyini va dunyoqarashini ochib berishda nutqning o'rni atroflicha o'rganiladi. Tilning turli vositalari – leksik, morfologik, sintaktik va stilistik xususiyatlari – qanday qilib personajning o'ziga xos ovozini, fikrlash tarzini va hissiyotlarini aks ettirishiga urg'u beriladi. Personajlarning shaxsiy va ijtimoiy jihatlarini, ularning munosabatlarini va hayotiy pozitsiyalarini ifodalovchi uslubiy xususiyatlar tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: lisoniy shaxs, nutqiy portret, lingvistik omillar, badiiy obraz, personaj nutqi, ona obrazi, leksik, morfologik, sintaktik va stilistik xususiyatlar.

Аннотация: данная статья посвящена анализу лингвистических факторов, формирующих языковую личность и речевой портрет в повести Уткира Хошимова «Дела миров». В исследовании подробно рассматривается роль речи в раскрытии характера, внутреннего мира, социального статуса и мировоззрения героев. Особое внимание уделяется тому, как различные средства языка – лексические, морфологические, синтаксические и стилистические особенности – отражают уникальный голос персонажа, его образ мышления и эмоции. Анализируются стилистические особенности, выражающие личные и социальные аспекты персонажей, их взаимоотношения и жизненные позиции.

Ключевые слова: языковая личность, речевой портрет, лингвистические факторы, художественный образ, речь персонажа, образ матери, лексические, морфологические, синтаксические и стилистические особенности.

Annotation: this article is dedicated to the analysis of linguistic factors that shape the linguistic personality and speech portrait in Utkir Khoshimov's novella "Worldly Affairs." The study thoroughly examines the role of speech in revealing the characters' personalities, inner worlds, social statuses, and worldviews. Emphasis is placed on how various linguistic means – lexical, morphological, syntactic, and stylistic features – reflect a character's unique voice, way of thinking, and emotions. The stylistic features expressing the personal and social aspects of the characters, their relationships, and life positions are analyzed.

Key words: linguistic personality, speech portrait, linguistic factors, artistic image, character's speech, image of the mother, lexical, morphological, syntactic, and stylistic features.

Badiiy asarda lisoniy shaxsni yuzaga keltiruvchi omillardan dastlabkisi hisoblanuvchi inson nutqiy faoliyati zamonaviy tilshunoslikning ekstralingvistika, intralingvistika va komparativistika kabi tarmoqlarida o'rganiladi. Ma'lumki, nutqda insonning fikrlari bilan birga uning ruhiy olami ham o'z ifodasini topadi. Nutqdagi oshkora va yashirin ma'nolarni

tadqiq qilish, insonning o'zligini nutqi orqali namoyon etishi kabi masalalarni o'rganish milliy tafakkur tarzi, muayyan millatga xos insoniy tushunchalarining mohiyatini ochishda muhim o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, "insonning obyektiv olamdagi ijtimoiy faoliyati in'ikosi bo'lgan uning "harakat"dagi, "jonli" nutqini tadqiq etish faqat nazariy tilshunoslik uchungina emas,

balki uning psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvistik geografiya, kommunikativ tilshunoslik, neyrolingvistika kabi umumtarmoqlari uchun ham katta ahamiyatga egadir"[1,176-b.].

O'zbek adabiyotida ona obrazi qamrovdor va keng tarqalgan motivlardan biri hisoblanadi. Hikoya, qissa va romanlarda tasvirlangan ona obrazi o'zbek jamiyatining madaniy, ijtimoiy va diniy qadriyatlarini aks ettiradi. Ayniqsa, atoqli yozuvchi O'tkir Hoshimov ijodida Ona – bu farzandlari farovonligi uchun shaxsiy hayotidan voz kechib, umrini fido qiladigan g'amxo'r, mehribon, fidoyi ayol sifatida tasvirlanadi. U oilaning o'zagi bo'lib, uning birligi va totuvligini asraydi. Ona obrazini tasvirlashda adib turli lingvistik vositalardan foydalanadi. Masalan, uning fazilatlarini va xususiyatlarini yetkazish uchun o'xshatish va metaforalardan keng foydalanadi. Muhabbat, o'zini baxshida etish va kuchli iroda namunasi kabi umuminsoniy g'oyalar va qadriyatlarni o'zida mujassam etgan Ona obrazini yaratish uchun ko'pincha ramziylik va allegoriyalarni qo'llaydi. Biroq Ona obrazining umumiy jihati shundaki, u o'z farzandlari va butun oila hayotida muhim o'rin tutadigan mehr va sadoqat timsoli sifatida tasvirlanadi.

Ma'lumki, badiiy asarda lisoniy shaxs portreti ijodkorning individual uslubidan kelib chiqqan holda turli ko'rinishda uchraydi. Bu xususda O'tkir Hoshimov asarlariga murojaat qilar ekanmiz, adibning katta-yu kichik asarlarini birlashtirib turuvchi markaziy obraz – bu Ona obrazi ekanligi oydinlashadi. Tilshunoslikning lingvopragmatika, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, antropolingvistika, etnolingvistika kabi sohalarida tadqiqot obyekti inson ekanligini hisobga olsak, tadqiqot ishining ufqlari oydinlashadi, chunki har qanday shaxs obrazi lisoniy tafakkur mahsuli hisoblanib, lisoniy faoliyat uning sohibi bo'lgan inson bilan uzviylikda tadqiq etilishi maqsadga muvofiqdir.

O'tkir Hoshimovning obraz yaratishdagi mahorati Ona obrazining lisoniy tadqiqi orqali yaqqol ko'zga tashlanadi. Ona obrazi tufayli "Dunyoning ishlari" qissasi adib ijodining kulminatsiyasiga aylandi, deyish mumkin. Muallif ta'kidlaganidek, bu obraz "katta kichik

novellalardan iborat" asarni birlashtirib turuvchi bosh unsur hisoblanadi. Adib Ona obrazini asarga olib kirar ekan, muallif-hikoyachi hamda qahramon-hikoyachi nutqining omuxta ko'rinishidan mohirlik bilan foydalanadi.

Qissada qahramonlarning nutqida qo'llanilgan leksik vositalar: so'z boyligi, ularning tanlovi, shevaga oid xususiyatlar, jargonlar va turli stilistik bo'yoqqa ega so'zlarning personajni ochib berishda katta ahamiyat kasb etgan. Masalan, onaning sodda va samimiy tili, boshqa personajlarning o'ziga xos leksikasi qanday qilib ularning xarakterini jonlantiradi.

Onaning nutqi ko'pincha o'ziga xos soddalik, mehr-muhabbat, hayotiy dono-lik va pand-nasihatlariga boy. Uning tillashuvlari, duolari, o'ziga xos jumalari uni boshqa obrazlardan ajratib turadi. Ona obrazi orqali muallif o'zbek ayolining, o'zbek onasining ko'p qirrali lisoniy shaxsini yaratadi.

Hikoya qiluvchi shaxs va uning atrofidagi odamlarning nutqi ham ularning fe'l-atvorini, hayotga munosabatini ochib beradi. Har birining o'ziga xos "tovushi" va "tilga mansubligi" bor. Qahramonlarning nutqi shunchaki aloqa vositasi emas, balki ularning ichki dunyosini, xarakterini va umuman, ularning "lisoniy shaxsini" ochib beruvchi asosiy vosita hisoblanadi.

Morfologik va sintaktik xususiyatlar: gap tuzilishi, so'z tartibi, gapning turli sintaktik modellari, grammatik kategoriyalarning qo'llanilishi kabi omillar personaj nutqining o'ziga xosligini belgilashda muhim rol o'ynagan. Qo'shma gaplar, sodda gaplar, undalmalar, so'roq va buyruq gaplarining ishlatilishi personajning ruhiyatini va munosabatlarini qanday aks ettirishi ko'rsatiladi.

Stilistik vositalar va ritorik figuralar, ya'ni metafora, metonimiya, epitet, taqriz, kinoya va boshqa stilistik vositalardan personaj obrazini boyitishda, uning ichki dunyosini ochishda unumli foydalanilgan.

Qissadagi markaziy obraz – onaning lisoniy shaxsini shakllantiruvchi o'ziga xos jihatlari, uning mehr-muhabbati, nasihatlarini, duolari va pand-nasihatlarini nutqning o'ziga xosligini ta'minlagan.

Ona obraziga qaratilgan tavsif asar davomida o'zini to'la oqlaydi. Asar biografik ruhda bo'lganligi

bois hissiy to'yingan jarayonlar goh muallif tavsifi, goh dialogik nutqda ko'zga tashlanib boradi.

Ona obraziga qaratilgan tavsif asar davomida o'zini to'la oqlaydi. Asar biografik ruhda bo'lganligi bois hissiy to'yingan jarayonlar goh muallif tavsifi, goh dialogik nutqda ko'zga tashlanib boradi.

Quyida muallifning lisoniy shaxs – “Ona”ni yaratishda yuqoridagi nutq uslublariidan, xususan, monologik uslubdan o'rinli foydalanganiga misol keltiramiz:

“Nim qorong'i shiftga tikilib yotgancha xayol suraman. Goh katta shaharlarga borib qolaman, goh daryolarda suzaman. Beshik g'ichirlaydi. Ukam yig'lay boshlaydi. Oyim darrov uyg'onadi. Beshikni ohista tebratib, alla aytadi. Oyim ukamga alla aytadi-yu, ohangiga men uxlab qolaman” [2, -b.]. Parchadagi voqea-hodisalar muayyan vaqt asosida ro'yobga chiqadi.

Ona butun bir xalq, butun bir millatning o'ziga xosligi, shakllanishi, namoyon bo'lishida alohida o'rin tutuvchi siymodir va ayni vaqtda har bir inson kabi jamiyat, muhit, sharoitning vakili sifatida o'ziga xos bir invid hamdir. O'tkir Hoshimov mahoratining ko'pdan ko'p qirralari ko'pincha bevosita mana shu obrazning yaratilishi va yoritilishidagi muvaffaqiyat bilan tutashib ketadi. U yoki bu asardagi joziba, asar milliyligini belgilovchi fazilatlar nuri ham, mohiyatan ana shu obrazga aloqador bo'lgan ziyodan o'sib chiqadi. Demak, O'tkir Hoshimov ijodidagi Ona obrazini o'rganish adib mahoratini belgilovchi yetakchi omillardan birini o'rganishdir.

Yozuvchining muvaffaqiyati qator qahramonlarga asos bo'ladigan belgilarni ba'zan bir qiyofaga singdira olishi orqali namoyon bo'ladi. Misol qilib oladigan bo'lsak, birgina “Poshsha xola

obrazi dinamikasida o'zbek ayollariga xos rang-barang xarakterli chiziqlar, masalan, mehribonlik, soddalik, samimiylik ko'zga tashlanadi, o'zbek ayollariga xos bosiqlik, oilaparvar, bolajon, mushfiq-u mushtipar ayol qiyofasi gavdalanadi” [3].

Shuningdek, adib “Dunyoning ishlari” qissasida Sepkilli xola, Zebi xola, Bashorat xola, Acha xola, Amma, Risolat opa, Habiba buvi, Hoji buvi, Klava xola singari obrazlarga ham murojaat qiladi va ularni yagona estetik markaz – Ona siymosi atrofida jamlaydi.

Adib nafaqat yorqin va esda qolarli personajlar yaratadi, balki xalq madaniyati va turmush tarzini, odamlarning kayfiyati, hissiyotlari va tuyg'ularini yetkazish imkonini beruvchi til birliklaridan o'rinli foydalanadi. Qissada bunga misol bo'luvchi frazeologik birliklar, gap burilishlari, metafora, epitetlarni ko'plab uchratish mumkin. Obrazlarga o'ziga xos aniqlik va individuallik ato etgan bu birliklar qahramonlar xarakterini yarqiratib turadigan tafsilotlar evaziga yanada boyigan.

O'.Hoshimov adabiy personajlarni yaratishda foydalanadigan asosiy elementlardan biri bu ularning nutqidir. U qahramonlarning o'zini qanday ifodalashiga, qanday so'zlarni tanlashiga, nutq burilishlarini qanday qurishiga juda e'tibor beradi. Yozuvchi oddiy so'z va iboralar yordamida qissada o'ziga xos o'zbekona muhit yaratib, oddiy odamlar turmush tarzining tasviri orqali umumlashma hayotiy xulosalar chiqaradi. Eng muhimi, hayot mushkulotlarini yengishda insonlar o'rtasidagi oddiy munosabatlar muhim ekanligi to'g'risida kitobxonlarni mushohadaga chorlaydi, olam va odam, ibtido va intiho haqida bir to'xtamga kelishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б.176.
2. Ўткир Ҳошимов. Дунёнинг ишлари /қисса/ «Абадий барҳаёт асарлар» туркуми – Т.: «Адабиёт учкунлари», .-2018. –Б.17.
3. Исабаева Г. Ўзбек қиссачилигида она образи талқинларининг бадий ифодаси. International Scientific Journal Volume 1 Issue 5 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337.

Shohsanam ABDUMANNOVA,
 TDO'TAU tadqiqotchisi

ALISHER NAVOIYNING “FARHOD VA SHIRIN”, “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONLARIDA BADIY SAN'ATLAR VA QOFIYA MUNOSABATI

Annotatsiya: maqolada Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” hamda “Layli va Majnun” dostonlarida qo'llanilgan badiiy san'atlar va qofiya munosabati izohlangan bo'lib, har ikki dostonidan olingan ayrim parchalar chuqur tahlil ostiga olingan. Izlanishlar natijasi jadval ko'rinishida ham asoslangan.

Kalit so'zlar: qofiya, badiiy san'at, lirik, epik, radif, vazn.

Аннотация: в статье рассматриваются художественные средства и особенности рифмы в поэмах Алишера Навои «Фархад и Ширин» и «Лейли и Маджнун». Некоторые отрывки из обеих поэм подвергнуты глубокому анализу. Результаты исследования также представлены в виде таблицы.

Ключевые слова: рифма, художественные средства, лирика, эпос, ради́ф, размер.

Annotation: the article explores the use of literary devices and rhyme in Alisher Navoi's poems Farhod and Shirin and Layli and Majnun. Selected excerpts from both epics are analyzed in depth. The research findings are also supported with tabular data.

Key words: rhyme, literary device, lyric, epic, radif, meter.

Navoiy “Xamsa”si dostonlarida qo'llanilgan she'riy san'atlar haqida A.Rustamov, Y.Is'hoqov, A.Hojiahmedov kabi olimlarimizning tadqiqotlarida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, A.Rustamovning “Navoiyning badiiy mahorati” nomli tadqiqotida Navoiy dostonlarida qo'llanilgan tavzi', izdivoj yoki tazmini muzdavaj, tajnis, iyhom, ishtiyoq, tardi aks, iltifot, takrir, tasdir, iltizom, tanosub, irsoli masal, mubolag'a, tazod, mubolag'a, tashbih, istiora kabi she'riy san'atlar dostonlardan olingan misollar yordamida chuqur tahlil qilingan.

Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlarining har ikkisida qo'llanilgan badiiy san'atlar ham alohida o'ringa ega bo'lib, ular ritmi, qofiyani yuzaga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Anvar Hojiahmedov badiiy san'atlarga quyidagicha baho beradi: “Ma'lumki, she'riy san'atlar badiiy asardan o'rin olgan g'oyalarning hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalanirishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan”. [7, 59]

Badiiy san'atlarning bu ikki dostonida qo'llanilishi va ularning bevosita qofiyaga ta'siri haqida to'xtaladigan bo'lsak, deyarli badiiy san'atlarning barcha turi dostonlarda qo'llanganligining guvohi bo'lamiz. Shuningdek, ular haqida umumiy xulosa berish uchun biz dostonidagi ayrim parchalarni tahlil qilishni rejalashtirdik.

Shuni aytishimiz mumkinki, Navoiy dostonlarida qo'llagan qofiya san'atlari bilan badiiy san'atlar ham o'z o'rniga ega. Biz “Farhod va Shirin” hamda “Layli va Majnun” dostonlaridagi vazn, qofiya, badiiy san'at va ritm haqida gapirganda bevosita ularning barchasi bir butunlikda doston ohanggi, vazn va mazmun munosabatini ifoda etishini aytib o'tmoqchimiz. Xususan, “Farhod va Shirin” dostonida Xusrav va Farhod munozarasi keltiriladi. 25 baytni o'zida qamrab olgan ushbu parchadagi qofiya qo'llanilishi, qofiyaning radif bilan munosabati, badiiy san'atlarning o'rni haqida quyidagilarni keltirmoqchimiz. Ushbu qism o'ziga xos ohangga egaligini D. Yusupova o'z tadqiqotlarida quyidagicha izohlaydi:

1. Dialog usuli.
2. Barcha misralarning anaphora (dedi yoki dedikim) asosiga qurilganligi.
3. Deyarli barcha baytlarda takrir (yoki tanosub, ishtiyoq, alliteratsiya) san'atlarining qo'llanilganligi.
4. Asosiy ritmik zarbdan tashqari qo'shimcha ritmik zarbning ham mavjudligi [6, 84].

Dostonning aynan shu parchasida qo'llanilgan qofiya turlari, qofiya san'atlari va badiiy san'atlar, shuningdek, qofiyaning radif bilan munosabatiga e'tibor qaratamiz. Birinchi baytning o'zidayoq ridfli qofiya asosiy o'lchov bo'lib xizmat qilgan. Ritorik so'roq orqali baytlarda o'zaro savol-javob qism boshlanishini kuzatish mumkin.

1. Ridfli muqayyad qofiya:

*Dedi: Qaydinsen, ey majnuni gumrah?
 Dedi: Majnun vatandin qayda ogah.*

2. Mujarradi muqayyad qofiya:

*Dedi: Nedur sanga olamda pasha?
 Dedi: Ishq ichra majnunluq hamesha.*

3. Vaslli murdafi mutlaq qofiya:

*Dedi: Bu ishdin o'lmas kasb ro'zi,
 Dedi: Kasb o'lsa basdur ishq so'zi.*

4. Ridfli muqayyad qofiya:

*Dedikim: Ishq o'tidin de fasona!
 Dedi: Kuymay kishi tormas nishona.*

5. Mujarradi muqayyad qofiya:

*Dedikim: Kuymagingni ayla ma'lum!
 Dedi: Andin erur joh ahli mahrum!*

6. Qaydli muqayyad qofiya:

*Dedi: Qay chog'din o'ldung ishq aro mast
 Dedi: Ruh ermas erdi tang'a rayvast.*

7. Ridfli muqayyad qofiya: (qilg'il radifli)

*Dedi: Bu ishqdin inkor qilg'il!
 Dedi: Bu so'zdin istig'for qilg'il!*

8. Ridfli muqayyad qofiya:

*Dedi: Oshiqqa ne ish ko'p qilur zo'r
 Dedi: Furqat kuni ishq balosho'r.*

9. Vaslli ridfi mutlaq qofiya:

*Dedi: Ishq ahlining nedur hayoti
 Dedi: Vasl ichra jonon iltifoti.*

10. Xurujli ridfi mutlaq qofiya:

*Dedikim: Dilbaringning de sifotin!
 Dedi: Til g'ayratidin tutmon otin!*

11. Mazidli mujarradi mutlaq qofiya:

*Dedikim: Ishqig'a ko'nglung o'rundur
 Dedi: Ko'nglumda jondek yoshurundur.*

12. Qaydli muqayyad qofiya:

*Dedi: Vaslig'a borsen orzumand
 Dedi: Bormen xayoli birla xursand.*

13. Qaydli muqayyad qofiya:

*Dedi: No'shi labidin torqay el bahr
 Dedi: Ul no'shdin el qismidur zahr.*

14. Vaslli ridfi mutlaq qofiya:

*Dedi: Joningni olsa la'li yodi
 Dedikim: Ushbudur jonim murodi.*

15. Ridfli muqayyad qofiya:

*Dedi: Ko'ksungni gar chok etsa bebok
 Dedi: Ko'nglum tutay ham ayla deb chok!*

16. Xurujli mujarradi mutlaq qofiya:

*Dedi: Ko'nglung fido qilsa jafosi
 Dedi: Jonimni ham aylay fidosi.*

17. Mujarradi muqayyad qofiya:

*Dedikim: Ishqdin yo'q juz ziyonbud!
 Dedi: Bu keldi savdo ahlig'a sud.*

18. Mazidli ridfi mutlaq qofiya:

*Dedi: Bu ishq tarki yaxshiroqdur!
 Dedi: Bu sheva oshiqdin yiroqdur!*

19. Vaslli ridfi mutlaq qofiya:

*Dedi: Ol ganju qo'y mehrin nihoni!
 Dedi: Tufroqqa bermon kimyoni!*

20. Mazidli mujarradi mutlaq qofiya:

*Dedi: Joningg'a hijron kinakashdur.
 Dedi: Chun bor vasl ummida xushdur.*

21. Mujarradi muqayyad qofiya:

Dedikim: Shahg'a bo'lma shirkatandesh!
Dedi: Ishq ichra tengdur shohu darvesh!

22. Mujarradi muqayyad qofiya: (bor radifli)

Dedi: Joningg'a bu ishdin alam bor!
Dedi: Ishq ichra jondin kimga g'am bor!

23. Mazidli mujarradi mutlaq qofiya:

Dedi: Kishvar beray, kech bu havasdin!
Dedi: Bechora, kech bu multamasdin!

1-jadval:

T/r	Qofiya turi	Raviy	Vasilli	Xurujli	Mazidli	Noyirali	Radif
1	<i>Mujarrad</i>	6		1	3		1
2	<i>Murdaf</i>	6	4	1	1		2
3	<i>Muqayyad</i>	3					
4	<i>Muassas</i>						

Ko'rinib turibdiki, qofiya jihatdan murdaf tur yetakchilikni egallagan. Shuningdek, radif qo'llanilishi ham uch o'rinda kelsa, uning 2 ulushi aynan murdaf qofiya turidagi baytda qo'llanilgan. Biz o'rgangan parchada qaydli qofiyadan deyarli foydalanilmagan, ta'sisli qofiya esa umuman uchramaydi.

Mazkur qofiya turlari o'z navbatida badiiy san'atlar bilan uyg'unlik kasb etgan. Yuqoridagi misralarni tasnif qilish asnosida mubolag'a, ishtiyoq, tanosub, takrir kabi san'atlar qo'llanilganligi va ularning ham dostonning, ritmik go'zalligini ochishda, ham qofiyalanuvchi so'zlarni o'zaro moslashga harakat qilganligida ko'rishimiz mumkin. Bu unsurlar badiiy asar yaratilishida bir-birini taqozo etadi. Shuningdek, savol-u javob san'ati esa ayni shu dostonning asosini tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu san'atning shartiga ko'ra biror maqsad-muddaoni ikki tomonning savol-u javobi tarzida ifodlash she'riyatdagi badiiy san'atlar sirasiga kiradi. Bu san'atning amaliyot doirasi ancha keng. Buni masnaviyda bir necha baytda qo'llash mumkin. Biz asos qilib olgan yuqoridagi parcha ham aynan shuni ifoda etadi.

"Layli va Majnun" dostonida esa Ka'ba ziyoratiga borgani bilan bog'liq faslidagi tasvirini tahlilga tortmoqchimiz:

1. Ridfi muqayyad qofiya: (qil radifli)

Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin ragimda qon qil!

24. Mujarradi muqayyad qofiya:

Dedi: Ishq ichra qatling hukm etkim!
Dedi: Ishqida maqsudumg'a yetkim.

25. Ridfi muqayyad qofiya: (qatl radifli)

Dedi: Bu ishda yo'q sendin yiroq qatl!
Dedi: Bu so'zlaringdin yaxshiroq qatl.

Aytishimiz mumkinki, yuqoridagi parchada "dedi" va "dedikim" anaforasi ritmik zarb vazifasini bajarmoqda. Dostonning yuqorida keltirilgan parchasidan birinchi galda qofiya jihati haqida to'xtalamiz hamda buni quyidagi jadval asosida yaxshiroq ko'rishimiz mumkin:

2. Xurujli ridfi mutlaq qofiya: (et, Ilohi radifli)

Dardini najotim et, Ilohi,
Yodini hayotim et, Ilohi!

3. Vaslli ridfi mutlaq qofiya:

Har damki emas aning xayoli,
Ko'nglum uyin andin ayla xoli!

4. Vaslli ridfi mutlaq qofiya:

Har o'tki, yo'q anda ishq so'zi,
Men xastag'a qilma oni ro'zi!

5. Noyirali mujarradi mutlaq qofiya:

Huyiki emas aning g'amidin,
Fosh etma bu telbaning damidin.

6. Mujarradi muqayyad qofiya: (et radifli)

Dardimg'a xayolini tabib et!
Jonimg'a visolini nasib et!

7. Vaslli ridfi mutlaq qofiya: (ayla radifli)

G'ayrin nazarimda foni ayla,
Mehrin manga jovidoni ayla!

8. Xurujli ridfi mutlaq qofiya:

To bo'lsa hayotdin nishonim,
Savdosini qil tan ichra jonim!

2-jadval:

T/r	Qofiya turi	Raviy	Vasilli	Xurujli	Mazidli	Noyirali	Radif
1	<i>Mujarrad</i>	1				1	1
2	<i>Murdaf</i>	1	3	2			3
3	<i>Muqayyad</i>						
4	<i>Muassas</i>						

Bu parchada ham murdaf qofiya yetakchilik qiladi. Tabiat tasvirini gavdalandirishda shoirga aynan murdaf qofiyaning ohangi, kayfiyat berishi asos qilib olingan. Murdaf qofiya bilan hamisha yonma-yon yuruvchi mujarrad qofiya ham baytlarning shakliy va mazmuniy go'zalligini yaratishda asosiy vazifa bajargan. Mazkur parchalarda muassas va qaydli qofiya turlarini deyarli uchratmaymiz. Bizningcha, bu qofiya turlari, lirik qahramon kayfiyati va holatini izohlashda shoirga ko'proq qo'l kelsa kerak. Chunki biz bu kabi mulohazalarga dostonning boshqa boblarini tahlilga tortganimizda ham amin bo'ldik.

“Xamsa”da tashxis san'atining qo'llanishi, masnaviy shakli va epik tasvirning imkoniyatlari bilan bog'liq holda, ancha keng va o'ziga xos xususiyatga ega. Shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy tabiatning muayyan paytdagi holatini qahramonlar ruhiy olami bilan bog'lab tasvirlar ekan, har bir muhim detalni

nazardan chetda qoldirmaydi, har bir predmetga, shaklga alohida ahamiyat beradi. Bitta badiiy tafsil – ramziy belgi yoki xususiyatni har jihatdan izchil tasvirlab, musalsal (zanjirli) tashxis san'atini vujudga keltiradi. Shuningdek, mazkur parcha Ka'ba ziyorati bilan bog'liq bo'lganligi bois o'z-o'zidan shoir Yartuvchi – Allohga murojaat qilishda nido san'atiga ehtiyoj sezadi va uni baytlarda unumli qo'llaydi. Tanosub san'ati ham bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatishda qo'llanganligi bois dostonida yetakchi o'rinni egallaydi.

Umuman olganda, Navoiy ijodida har qanday badiiy tasvir yoki unsur biri ikkinchisini taqozo etgan holda uyg'unlik kasb etadi. Asar g'oyasiga ham singib borib, o'quvchining tafakkurida g'aliz jumla yoki voqea paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Shu sababdan bo'lsa kerak, olimlarimiz haligacha Navoiy ijodining boy va ko'lamdor tarmoqlarini o'rganishdan to'xtaganlari yo'q.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. – Toshkent: Tamaddun, 2021. 304.b.
2. Алишер Навоий. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.6.
3. Алишер Навоий. Хамса: Лайли ва Мажнун. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.7.
4. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар /Масъул муҳаррир Ш.Сирождидинов. – Тошкент: Sharq НМИУ, 2016.
5. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
6. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2011.
7. Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадийат малоҳати. –Тошкент: Шарқ, 1990.
8. Ҳоҷиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998.
9. Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik. – Toshkent: TAMADDUN, 2018.

To'ra Tosh MUHAMMAD ZARIF,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti
universitetining mustaqil taqiqotchi-izlanuvchisi

HOFIZ XORAZMIY DEVONINING ILMIY MONOGRAFIK TAVSIFI

Annotatsiya: maqolada o'zbek adabiyoti tarixida muhim o'rin tutgan Hofiz Xorazmiy devonining ilmiy-monografik tavsifi berilgan. Unda devonning tuzilishi, janr va shakl xususiyatlari, til va uslubiy jihatlar hamda uning adabiy merosimizdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Hofiz Xorazmiy ijodining matnshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Hofiz Xorazmiy, devon, matnshunoslik, janr, uslub, o'zbek adabiyoti.*

Аннотация: в статье дается научно-монографическое описание «Дивана» Хафиза Хорезма, занимающего важное место в истории узбекской литературы. Рассматриваются структура «Дивана», жанровые и формальные особенности, языковые и стилистические аспекты, а также его значение в нашем литературном наследии. Анализируется изучение творчества Хафиза Хорезма с точки зрения текстологии и литературоведения.

Ключевые слова: *Хафиз Хорезм, «Диван», текстология, жанр, стиль, узбекская литература.*

Annotation: the article provides a scientific and monographic description of the Divan of Hafiz Khorezm, which has an important place in the history of Uzbek literature. It covers the structure of the Divan, genre and form features, language and stylistic aspects, and its significance in our literary heritage. It also analyzes the study of Hafiz Khorezm's work from the perspective of textual and literary studies.

Key words: *Hafiz Khorezm, Divan, textual studies, genre, style, Uzbek literature.*

O'zbek adabiyoti tarixida o'ziga xos o'rin tutgan shoirlardan biri Hofiz Xorazmiydir. Uning adabiy merosi, xususan devoni, o'z davri uchun yuksak badiiy qadriyatlarni mujassam etgan asar sifatida e'tirof etiladi. Mumtoz adabiyotimizda devonlar shoir ijodining yuksak cho'qqisi sifatida qaralgan bo'lib, ular nafaqat badiiy, balki tarixiy va ijtimoiy ahamiyatga ham ega.

Hofiz Xorazmiy devoni bugungi kunda ham o'z o'quvchisini topgan bo'lib, uning matnlari ustida ko'plab matnshunoslar, adabiyotshunoslar tadqiqot olib bormoqdalar. Ushbu maqolada devonning ilmiy-monografik tavsifi, ya'ni uning janr, shakl, til va uslubiy xususiyatlari, shuningdek, adabiy merosimizdagi o'rnini tahlil qilinadi.

Mumtoz qo'lyozma manbalarni o'rganish va tadqiq jarayonida qo'lga kiritilgan bebaho durdonalar orasida favqulodda uchraydigan noyob asarlardan biri bu – o'zbek dunyoviy adabiyotining yirik namoyandasi Hofiz Xorazmiyning 37264 misradan iborat poetik merosini o'z ichiga olgan qo'lyozma devoni Hindistonning Haydarobod shahridan topilgan¹.

¹ Жўраев Ж. Ўзбек адабиётидаги ilk марсия. // "Шарқ юлдузи" журнали, 2015 йил, 6-сон; Ходжиев А. Ўзбекистон ва Ҳиндистон адабий алоқалари тарихидан/Монография. – Тошкент, 211. – 33–38-бетлар; Сулаймонов Х. Ҳофиз Хоразмий / Ҳофиз Хоразмий. Девон. I китоб. – Т.: Ўзбекистон КП Марказий комитетининг

Yevropaning eng boy qo'lyozma xazinalari bo'lmish London, Oksford, Kembridj, Parij kutubxonalaridagi o'zbek adabiyoti, fani va madaniyati tarixiga oid barcha qo'lyozmalarni ko'rib, ular orasidan eng mo'tabarlari mikrofilmi va foto nusxalarini Vatanimizga, respublika Fanlar akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozma fondi xazinasiga olib kelib qo'shgan zahmatkash matnshunos olim, filologiya fanlari doktori Hamid Sulaymonovdir. Lekin, o'sha davrda ular fan uchun qanchalik ahamiyat kasb etmasin, hech biri Hofiz Xorazmiy qo'lyozma devoni darajasida kashfiyot kuchiga ega bo'lmagan edi. O'tmishda Movarounnahr va Xurosonda yaratilgan madaniy merosning aksariyati jamiyatdagi notinchliklar, urushlar, o'zaro nizo va talon-tarojlar, jaholat, va turli falokatlar oqibatida nom-nishonsiz yo'qolib ketgan edi. Bir o'rinda atoqli olim Hamid Sulaymonov shunday yozgan edi: "... hali fanga ma'lum bo'lmagan ilm-fan, adabiyot va san'at asarlarining ayrim namunalarini chet el kitob xazinalari, ayniqsa, olim, shoir, fozil kishilarning shaxsiy kutubxonalaridan topilishiga ishonch bor edi. Shu sababdan qadimiy merosimiz namunalarini to'plash ishida diqqatimni xorijiy Sharq mamlakatlari, ayniqsa, Hindiston ko'proq

нашриёти, 1981. – 304 бет ; Сулаймонов Х. Ҳофиз Хоразмий / Ҳофиз Хоразмий. Девон. II китоб. — Т.: Ўзбекистон КП Марказий комитетининг нашриёти, 1981. – 302 бет.

o'ziga jalb qilib keldi. Chunki bu qiziqish katta tarixiy haqiqatga asoslangan edi".

O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyining xorijiy mamlakatlardagi adabiy merosimizni o'rganish va to'plash maqsadida muntazam ravishda olib borayotgan arxeografik ekspeditsiyalarining navbatdagisi 1975-yil 26-martdan 26-maygacha Hindiston dorilfununlari, kutubxonalari, Davlat arxivlari va muzeylaridagi sharq qo'lyozmalari xazinalarida o'tkaziladi.

Hindiston arxeografik ekspeditsiyasidan qaytgach, besh oydan keyin ushbu qo'lyozmaning kserografik nusxasini olishga muvassar bo'lishadi. O'sha ondayoq qilingan birinchi ish bu devonni Hofiz Sheroziy devoni nusxasiga birma-bir solishtirish bo'ldi. Natija shuni ko'rsatdiki, qo'lyozmadagi bironta ham she'r Hofiz Sheroziyniki bo'lib chiqmaydi.. Devon sinchiklab o'rganilishi natijasida va she'rlardan topilgan aniq ma'lumotlarga ko'ra mazkur qo'lyozma devon XIV asrning ikkinchi yarmi, XV asrning o'rtalarigacha yashab ijod etgan, hozirgacha tarixda ma'lum bo'lmagan, xorazmlik o'zbek shoiri Abdurrahim Hofizning devoni bo'lib chiqadi.

Hofiz Xorazmiyning asli ismi Abdurrahim ekanligi devondagi yettita forscha g'azallarida Rahim yoki Abdurrahim nomi taxallus sifatida keltirilganligidan ma'lum. Fikrimizcha, taxallus o'rnida kelgan bu oddiy nom, hali o'ziga maxsus taxallus tanlashni ep bilmagan yosh shoirning o'z ismi bo'lishi kerak. Bu ismni u bir o'zbekcha g'azalida ham taxallus sifatida ishlatadi:

Ul yordin jafo manga nozu naym erur,
 Ag'yorning vafosi azob-i alim erur.
 Xos o'z quling'a lutf etib rahm qilsa yor,
 Muxlis qadimiy qul anga Abdurrahim erur.

(Devon, 157-bet, 199-g'azal).

Nima uchun yosh shoir Abdurrahim keyinchalik o'ziga Hofiz taxallusini qabul qilganligi, ikki sababdan kelib chiqqani o'rganilgan: birinchidan, Hofiz Xorazmiy o'zining mashhur zamondoshi Hofiz Sheroziy badiiy dahosida tarbiyalanib, uni o'z piri-murabbiysi sifatida e'tirof etishi haqiqatga yaqin ko'rinsa, ikkinchidan, yosh Abdurrahimning o'zbek tili, adabiyoti va madaniyatining to'la huquqi uchun kurashuvchi, jasoratli va otashin vatanparvar ekani bilan izohlanadi. Aniqrog'i, shoir Abdurrahim o'zbek she'riyatida ham Hofiz Sheroziydek zabardast san'atkor bo'lishini orzu qilgan. O'zbek xalqi ham o'z ona tilida yaratilgan ishqi, falsafiy tasavvufiy she'riyatdan keng ko'lamda bahramand bo'lmog'i lozim, degan ezgu tilaklari, uning dunyoqarashidagi xalqchilik g'oyalari bilan bog'liq ko'rinadi. Keyinchalik Abdurrahim Hofiz taxallusini

qabul qilgan. Bu haqida shoirning o'zi bir g'azalida shunday yozgan:

Hofizni ko'runq ushbu zamon turk tilinda,
 Gar kechdi esa forsda ul Hofizi Sheroz.

(Devon, 279-bet).

Bu misralarni shu qadar baralla yozishga Hofiz Sheroziydek ulug' shoir bilan ijodiy bellashishga qodir, yetuk san'atkorgina jur'at qilishi mumkin edi. Demak, klassik adabiyotimiz tarixida Navoiyga qadar XIV asr oxiri va XV asr boshlarida o'z adabiyotida birinchi o'laroq mukammal devon tartib etgan shoir Hofiz Xorazmiy bo'lgan deyishimizga to'la asos bor. O'zbek she'riyatining Hofizi da'vosini qilgan xorazmlik Abdurrahimning bizgacha yetib kelgan ulkan badiiy merosi uning o'z da'vosida haqli ekanining ochiq isbotidir. Hofiz taxallusi uning devonidagi g'azallar maqta'ida mingdan ortiq o'rinda uchrasada, shoirning to'liq nomi Hofiz Xorazmiy ekani esa faqat ikki o'rindagina ko'rsatib o'tilgan:

Viloyotu karomotu karam o'zindin izdayu,
 Bo'lubdur Hofizi Xorazmiy joni birla Kirmoniy.

(Devon, 18-bet).

Inoyat birla so'z bobinda yori ko'rguzur bo'lsa,
 Oshurg'ay Hofiz Xorazmiy she'rin farqi shu arodin.

(Devon, 22-bet).

Ushbu ikki baytdagi faktlarga suyangan holda, shoir nomini Hofiz Xorazmiy deb yuritish maqsadga muvofiqdir va shu nom tarkibidagi «Xorazmiy» so'zi uni Hofiz Sheroziydan ajratib turadi.

Devondagi juda ko'p misollardan ma'lum bo'lishicha, Hofiz Xorazmiy Sheroziyning kichik zamondoshi bo'lgan. Hofiz Sheroziy 1389-yili vafot etganida Hofiz Xorazmiy yetuk shoir bo'lgan bo'lsa kerak. Agar Temurning Xorazmga yurishlari davrida Hofiz Xorazmiy Sherozga borib qolgan bo'lsa, u taqdirda, forsigo'y hofiz bilan turkigo'y Hofizning bir-birlari bilan uchrashgan, tanishgan bo'lishlari ehtimoldan uzoq emas.

Har ikkala Hofiz umrining ko'p qismini Sherozda o'tkazganlar. Hofiz Sheroziy bilan Hofiz Xorazmiyning progressiv dunyoqarashi, falsafiy konsepsiyalari, gumanizm, ijodiy metod va mahorat bobidagi qator mushtarak hollari ularning bir davr, bir ijtimoiy-siyosiy tuzum va madaniy muhitda yashaganliklaridan darak beradi. Dadil aytish mumkinki, Hofiz Xorazmiy Hofiz Sheroziy an'alarini birinchilardan bo'lib, o'zbek she'riyatiga olib kirgan, ayniqsa, g'azal janrini mazmunan boyitgan ulkan san'atkor bo'lgan. Quyidagi bayt bu fikrimizni tasdiqlovchi ravshan dalildir:

Sheroziy turklarga eltung bu she'rnimik,
 Surdum bu tavr uzra Hofiz bikin kalome.

(Devon, 549-bet).

Abdurrahim Hofiz Xorazmiy devoni qo'lyozma nusxasi Hindistonning Haydarobod shahridagi Salorjang muzeyidan topilgani uchun, adabiy manbashunoslik va matnshunoslikda qabul qilingan an'analarga muvofiq, biz uni shartli ravishda Hofiz devonining Haydar Obod nusxasi deb atadik. Biroq devonning yagona qo'lyozma nusxasi qanday qilib Sherozdan markaziy Hindistonning Haydarobod shahriga borib qolganligi, qanday qilib Salorjang muzeyi qo'lyozmalari xazinasi mulkiga aylangani haqida ma'lumotlar yo'q.

Aniqrog'i shuki, Hofiz o'z devonini eng kechi bilan Sulton Ibrohim vafoti arafalarida, ya'ni XV asrning 30-yillarida tasnif etgan bo'lishi kerak. Devonga jamlangan 18632 bayt hajmidagi she'rlarning g'oyaviy mazmuni, badiiy kamoloti, rang-barang janrlari, devonning tugallangan ekanligi, qo'lyozma esa o'z ichiga Hofiz Xorazmiy poetik merosini, asosan, to'liq olganligini ko'rsatib turibdi. Demak, shoir hayoti oxirgi yillarining tasnif-tarixi 1430–1435-yillar o'rtalariga to'g'ri keladi.

Qo'lyozma ko'p o'qilib, uringan, kitob oxiridan ruboiylar yozilgan bir-ikki varag'i juzvidan ajralib, muqova bilan yo'qolgan, 386–387 varaqlar o'rtasida «nun» harfidagi g'azallar boshlanishidan ham qanchadir varaq yo'qolgan, ammo devonning qolgan qismi mukammal saqlangan. Qo'lyozmaning qachon, kim tomonidan ko'chirilganligi haqidagi ma'lumot fikrimizcha ana shu yo'qolgan varag'ida bo'lishi mumkin edi. Afsuski, yo'qolgan bet fan uchun muhim ma'lumotlarni o'zi bilan olib ketgan. Lekin shunga qaramay, xat uslubi, qog'oz, siyohi va boshqa belgilariga ko'ra qo'lyozma XV asrning 30–yillari Sherozda kitobat qilingan deb taxmin qilsa bo'ladi.

Qo'lyozmaning jiddiy nuqsoni shuki, u qachonlardir zax joyda saqlanib, namda qolgan. Shu sababdan juda ko'p varaqlarini suv dog'lari bosgan. Qo'lyozma hoshiyalarini qurt yeb, g'alvirak qilib yuborgan, ammo matnga zarar yetmagan. Asar Sherozning ipak qog'oziga, boshidan oxirigacha XIII–XIV asr Eron kitobatiga xos bo'lgan nasx xatida bir tekisda diqqat

bilan, g'oyatda savodli ko'chirilgan. Qo'lyozmaning barcha betlarida matn oddiy jadval ichiga olinib, varaqlar oxiriga poygir qo'yilgani tufayli, ko'chiruvchi tomonidan varaqlar raqamlanmagan. Qo'lyozmani yetuk matnshunos olim Hamid Sulaymonov boshidan oxirigacha qalam bilan betma-bet raqamlab chiqqan.

Qo'lyozmaning varaqlar soni 586 sahifa. Umumiy formati 15x26 sm. hoshiyasiz faqat matn formati 12x18 sm. Har betda, satrlar soni 15 tadan 17 tagacha. Qo'lyozmaning 1, 58, 59-betlari va hoshiyasidagi turli yozuvlar devonga aloqasiz. Keyinchalik devonning toza qoldirilgan birinchi betiga «qof» harfida 30 ta o'zbekcha so'zlar lug'ati (qo'pormoq, qo'ymoq, qo'ydirmoq, qovurmoq, qochqoq, qursoq boshq.) nasta'liq xatida yozilgan. Shu xat bilan birinchi sahifa yuqorisida «Devoni Hofizi turk» jumlasini yozilgan. Bundan tashqari yana shunga o'xshash «Devoni Hofiz ba zaboni turk» jumlasini alohida qog'oz parchasiga yozilib, 3-betning yuqoridagi chap burchagiga yopishtirib qo'yilgan. Bu har ikki yozuv so'nggi asrlarda begona odamlar tomonidan bitilgan. Devon oddiy nasx xati bilan ko'chirilgani uchun badiiy qo'lyozmalar guruhiga kirmaydi. Shunga qaramay devonning qasidalar va g'azallar boshlanadigan ikki betiga (2 va 60-bet) Sherozda ko'chirilgan devonlarga xos ikki ibtidoiy darajadagi unvon ishlangan. Birinchi unvon orasiga «Devoni Hofiz turk» jumlasini, ikkinchi unvon o'rtasiga «Devoni Hofiz ba zaboni turk» so'zi sarlavha sifatida yozilgan. Lojuvard rang va oltin suvi bilan ishlangan bu ikki unvonning XIV–XV asrlar o'rtasidagi Eron kitobat san'atiga xos uslubda ekani qo'lyozmaning XV asr 30-yillarida ko'chirilganini tasdiqlovchi omillardan biri hisoblanadi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, Hofiz Xorazmiy devoni o'zbek adabiyoti tarixida noyob badiiy yodgorlik sifatida qadrlanadi. Undagi boy ma'naviy va falsafiy mazmun, betakror badiiy uslub bugungi kun tadqiqotchilari uchun ham qimmatli ilmiy manba bo'lib qolmoqda. Devonning ilmiy-monografik tavsifi uni kengroq o'rganish va xalqaro miqyosda tanitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'aniyev A. *Mumtoz o'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: Fan, 2005.
2. Rajabov A. *Hofiz Xorazmiy devoni: matnshunoslik va tahlil*. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 2012.
3. Karimov U. *O'zbek she'riyati tarixida g'azal janri*. – Toshkent: Fan, 1998.
4. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2000.

Dilorom SHOMURODOVA,
mustaqil tadqiqotchi
diloromshomurodovamagistr92@gmail.com

SHAROF BOSHBEKOV DRAMALARIDA ZIDDIYAT (KOLLIZIYA)LAR TALQINI

Annotatsiya: drama janrida ziddiyatlar bu hayotiy kurashlarning badiiy ifodasi sifatida yuzaga chiqadi. Ularning voqealar davomida kuchayishi yoki susayishi natijasida dramatik harakat sodir bo'ladi. Shularni inobatga olgan holda mazkur tadqiqotda Sharof Boshbekov dramalarida ziddiyatlarning namoyon bo'lishi atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: drama, ichki kolliziya, tashqi kolliziya, konflikt, harakat, xarakter, dramatik to'qnashuv, dialog, sahna.

Аннотация: в жанре драмы конфликты возникают как художественное выражение жизненной борьбы. В результате их усиления или ослабления в ходе событий происходит драматическое действие. Учитывая это, в данном исследовании всесторонне рассматривается проявление конфликтов в драмах Шарофа Бощбекова.

Ключевые слова: драма, внутренний конфликт, внешний конфликт, конфликт, действие, персонаж, драматический конфликт, диалог, сцена.

Annotation: in the drama genre, conflicts arise as an artistic expression of life's struggles. As a result of their intensification or attenuation during the course of events, dramatic action occurs. Taking this into account, this study comprehensively covers the manifestation of conflicts in Sharof Boshbekov's dramas.

Key words: drama, internal conflict, external conflict, conflict, action, character, dramatic conflict, dialogue, scene.

Drama kundalik hayotga eng yaqin janrdir. Shuning uchun ham unda maishiy, oilaviy, shaxsiy kolliziyalardan foydalanish keng o'rin oladi. Drama qahramoni qoidaga ko'ra, o'z zamonasining oddiy kishisidir. Lekin u o'zining aktiv harakati, chuqur iztirob chekishi bilan tomoshabinga kuchli ta'sir ko'rsata oladi, unda hamdardlik tuyg'ularini uyg'otadi. Voqealarning kundalik hayotiyliigi va hatto oddiyligi uni poetik xususiyatlardan mahrum etmaydi.

Behbudiy fikricha, muharrir ya'ni dramaturg "chuqur o'ylaguvchi zarif va nazokatli" shaxs bo'lishi kerak. [2.177] Dramaturg biror hayotiy voqeani qalamga olar ekan, badiiy jihatdan yuksak drama maydonga kelishi uchun unda o'quvchi-tomoshabinni ishontiradigan, ushlab turadigan, tuyg'ulariga ta'sir etadigan tabiiy harakat bo'lishi kerak.

Dramaning real voqelikka yaqinligi, genezesi jihatidan hayotiy dialogga asoslanishi ham bevosita dramaga xos konflikt tabiati bilan izohlanadi.

Dramani janr sifatida xarakterlovchi eng murakkab nuqta – dramaga xos konfliktning ro'yobga chiqishi, uning tragediyaga va komediyaga xos konfliktidan farqidadir. Har holda shu narsa aniqki, dramaning mohiyatida konfliktning shiddati, kurashuvchi

tomonlarning to'qnashuvi yotadi. Muayyan dramani boshidan kechirayotgan kishi shunday konflikt bilan to'qnashadiki, oqibatda tanglik – krizis inqiroz yuz beradi. Drama qahramonlari bunday "g'ayrioddiy narsalarning holati"dan, vaziyat taqozosi bilan yuz bergan mushkulotdan chiqish yo'llarini qidira boshlaydilar. Lekin bir narsa aniqki: mushkul holatlarsiz, narsalarning normal holatiga shikast etmasdan, ba'zan keskin kurashsiz dramatik konfliktni, janr sifatida dramani tasavvur qilish qiyin.

Konfliktida yozuvchining dunyoqarashi, voqelikni, hayotni, dunyoni va insonni qanday idrok etishi va tushunishi namoyon bo'ladi.

Dramada to'qnashuvlar bu hayotiy kurashlarning badiiy ifodasi sifatida yuzaga chiqadi. Ularning voqealar davomida kuchayishi yoki susayishi natijasida dramatik harakat sodir bo'ladi. "Drama aynan o'zining estetik ahamiyatiga ega bo'ldi, chunki u dastlab qarama-qarshiliklardan xoli bo'lgan dunyoda halokatli yutuqlarni ochib berdi. Bu ko'p bosqichli siljishlarning keskinligida dramatik harakat energiyasi paydo bo'ldi. Dramatik to'qnashuvda voqelikning to'qnashuvi va bilishning to'qnashuvi birlashadi, bir-birining ustiga qo'yiladi. [9.65]

Dramada ziddiyat boshqa adabiy turlarga nisbatan o'zgacha namoyon bo'ladi. Ya'ni dastlab qahramonlar o'rtasidagi ziddiyat kuchsiz bo'lib, kolliziya tarzida yuzaga chiqadi, hamda asar davomida harakatlar rivojlanib, keskinlashib boradi va natijada konflikt kuchayadi. Xususan, dramaturg Sharof Boshbekov dramalarida ham dastlab qahramonlar o'rtasidagi kichik bahslar, tortishuvlar asar davomida kuchayib katta mojaroga sabab bo'ladi. Masalan, "Tikansiz tipratikanlar" dramasiidagi bolalarning o'zaro bir-birlariga kesatq, piching gaplari asta-sekin kuchayib katta tortishuvga olib keladi. Zero, qahramonlarni o'zaro bunday munosabatiga sabab bo'luvchi omillar asar davomida ana shu tortishuv va bahslar asosida ochila boradi.

Asarning asosiy konflikti sujetda ochiladi. Qarama-qarshilikning rivojlanish nuqtalari (sujet, eng yuqori daraja, tanaffus) sujetning tegishli elementlarini (bu yerda ulartarkibi tomoni bilan tavsiflanadi, harakatning rivojlanishi va pasayishi ular o'rtasida joylashtirilgan) va kompozitsiyani (ular shakli tomonida tavsiflanadi). Bu haqida adabiyotshunos olim Uzoq Jo'raqulov shunday yozadi: "Drama asaridagi sujet xarakterlar, g'oyalar, dunyoqarashlarning dialogik tarzda bir necha bosqichlarni o'tib borishi bilan bog'liq. Ba'zida bu ikki xarakterning dialog tarzidagi kurashlari asosida ko'rinsa, ba'zida bir necha xarakterlar o'rtasidagi zid munosabat ko'rinishida namoyon bo'ladi. Xuddi shu narsa, o'z navbatida, dramaning qalbi bo'lgan harakatni ham yuzaga keltiradi. Drama xarakterlar, g'oyalar, dunyoqarashlarning konflikt asosida maydonga keladigan harakati o'laroq adabiy janrga aylanadi". [5.62] Sujet bu dramatik harakatlarning ma'lum tizmasidir. Bunda har bir voqea, har bir harakat dramadagi konfliktning mohiyatini ochish uchun xizmat qiladi.

Xususan, Sharof Boshbekovning "Tushov uzgan tulporlar" dramasiidagi ziddiyatlar asarning asosiy mazmuni "mag'zi"ni to'ldirib borganini ko'rish mumkin. Asarning boshidanoq, ya'ni ekspozitsiya qismidayoq ziddiyat, ya'ni ichki qahramon va muhit o'rtasida qarama-qarshilik borligini sezish mumkin.

Ovoz. Bu – men. Ismim Tesha. Lekin hech kim ismimni aytib chaqirmaydi. Hamma "masxaraboz" deydi. Nimam masxaraboz ekan, hayronman. Faqat bitta sinfdoshimgina o'z ismim bilan atardi. Sababi o'zining ismi O'roqvoy edi. Ikkalamiz birvarakay maktabga bormay qolsak, navbatchi bola hisobot berardi: "Mehnat qurollari"dan boshqa hamma bor! Shunaqa. [3.208]

Drama boshlanishi asosiy to'qnashuv, manfaatlar qarama-qarshiligida vujudga keladigan personajlar

kurashi, dastlabki vaziyatni buzuvchi dastlabki voqea asosiy to'qnashuv boshi hisoblanadi. Konflikt statik emas, dinamik xususiyatga ega bo'ladi, u dramaning harakat manbasi hisoblanadi.

Shuni aytib o'tish joizki, dramalardagi "ichki" konfliktida qahramonning o'z burchini his etishi bilan o'jiz ruhiy tomoni, hissiy iztiroblari, holati o'rtasidagi ziddiyat tarzida ko'rinadi. Bu holat sahna asarlarida nisbatan kam uchraydi. Bunda monolog asosiy harakat vositasi bo'lib, badiiy-psixologik nutq shakli kolliziyaning o'zagi sanaladi. Bu kabi ichki kolliziyada qahramon o'zaro zid tuyg'ular qarshisida o'jiz qoladi. Uning tashqi muhit, atrofdagi odamlar, voqealarga munosabati ham ko'proq mana shu ikki zid tuyg'uning kurashi qay darajada ekani va qanday xulosaga olib kelgani bilan bog'liq kechadi. Bunda asosan, qahramon o'z-o'ziga yoki tomoshabinlarga qarata, ba'zan boshqa qahramonga qarab aytilsa-da, aslida o'z ichki holatini ma'lum qilishi orqali beriladi. Yuqorida Teshaning tomoshabinlarga qarata aytgan so'zlaridanoq u va muhit, uning atrofidagi odamlar orasida ziddiyat borligi anglashiladi va bu kabi monologlar asarning sujet bosqichlarida mavjud bo'lib, dramadagi dramatismni chuqurlashtirgan, ta'sirchanligini oshirgan.

Keyin sahnada Zumrad obrazi paydo bo'ladi. Aynan bu obraz ham bosh qahramon Teshaga nisbatan xarakter tomondan qarama-qarshi ekanligi, ammo ular o'rtasida o'ziga xos iliq munosabatlar borligi ikkalasining suhbat va harakatlari orqali tomoshabinga ma'lum bo'ladi. Zumrad kamgap, odobli, kamsuqum, indamas, itoatli qiz, u garchi Teshaga nisbatan muhabbati bo'lsa-da, bu haqida hech narsa demaydi, aytolmaydi, lekin undan nimanidir umid qilib kutadi. Tesha sergap, sho'x, tinib-tinchimas, mehnatkash, ich-ichidan isyonkor yigit. U ko'p gapirsa-da, ammo uning so'zlari ostida o'ziga xos falsafa, mantiq borligini ko'rish mumkin. Chunki u ham qizga nisbatan bee'tibor emas, ammo ularning birga bo'lishiga oilasi, atrofdagi muhit yo'l qo'ymasligini bilgan holda qizni umidvor qilmaydi, o'z tuyg'ularini jiddiy tarzda aytmaydi. Dramada ana shu ikki qahramon o'rtasidagi suhbat davomida asarning asl g'oyasi, ijodkorning estetik ideali ochiladi:

Zumrad. Sirkda otlar vals tusharmish.

Tesha. Yo'g'-e! Rostdan-a? Qanday qilib?

Zumrad. Shunday. (Sekin xirgoyi qilib.) Bir, ikki, uch. Bir, ikki, uch. Qog'ozday oq otlar.

Tesha. "Bir, ikki, uch", degin? Bo'lmaydi. U otlar doira ichida raqs tushadi. Doira ichida! Bilding!

Zumrad. Baribir chiroyli-da.

Tesha. Agar o'sha oq otlar keng dalada yelib yursa bilasanmi, qanday go'zal bo'lardi! Bolg'ani uzat.

(Zumrad uzatadi) Go'zallik – faqat erkinlikda go'zaldir, degan ekan akkumulyator tuzatayotgan bir odam! Bilsang, sirkni yoqtirmayman, hayvonlarga rahmim keladi. Kuchlimiz-da, sho'rliklarni nima ko'ylarga solmaymiz!..."[3.211] Teshaning bu so'zlari zamirida aslida yashayotgan muhiti ham sirkka o'xshashligi, atrofidagi kishilar esa sirkdagi hayvonlar kabi erkidan mahrum kim nima desa shunga ko'nib yashaydigan, sodda, beg'ubor insonlar ekanligi yashiringan. Ammo buni asar davomidagi voqealar orqali bilib olish mumkin.

Dramadagi mazkur dialoglar, kesatq, qochirimlar orqali qahramonlar shaxsiy munosabati mantiqi ko'rinadi, ular mana shu munosabatlar asosida "dramatik maydoni"da yashaydi va harakat qiladi. Personajlarning tashqi, bevosita munosabatlari bilan yakun topmay, u sujet to'qnashuviga bog'lab qo'yilmasligi kerak, u boshqacharoq, chuqurroq va kengroq tushunchani ifodalaydi.

Dramaning keyingi o'rinlarida sahnada Teshaning opasi Munis, qo'shni ayol Halima xola kabi obrazlar harakat qiladi. Ular fe'li, xatti-harakatlari mutlaqo Teshaga qarama-qarshi ekanligi, ular sodda, yuvvosh, bировga ozor bermaydigan qishloq ayollari ekanligi namoyon bo'ladi. Tesha ularning bu darajada sodda ekanligidan norozi bo'ladi. Aslida dramaning qiziqarli va ta'sirchanligining sababi ham aynan bosh qahramon va uning atrofidagi kishilar o'rtasidagi to'qnashuvlarning kuchi hamda bu qarama-qarshiliklar bitta asosiy nuqtada – asosiy ziddiyatda birlashganligidadir.

Turg'un obrazining sahnada paydo bo'lishi bilan asosiy ziddiyat ochila boshlaydi, chunki avvalgi qahramonlar Teshaga nisbatan garchi qarama-qarshi xarakterda bo'lsalar-da, lekin unga nisbatan xolis, yaqin insonlardir. Turg'un esa universitetda o'qigan agronom bo'lsa-da, ammo aslida hech narsani tushunmaydigan, po'rim kiyinib, oddiy qishloq kishilarini nazarga ilmaydigan, kalondimog' yigit bo'lib, u asar davomida Tesha bilan ba'zan kinoyali, ba'zan ochiq dushmanlik bilan harakat qiladi. Dramaturg ular o'rtasidagi ziddiyatni yanada kuchaytirish har ikkala qahramonni faol, kuchli harakatga undash maqsadida Zumradning Turg'unga turmushga chiqayotganligiga ishora qiladi.

Keyingi sahnada Teshaning Sulton va Turg'un o'rtasida suhbat boradi. Bu jarayonda qahramonlar o'rtasidagi munosabatlar, tortishuvlar, bahslar, kinoyalar ularning xarakter qirralarini ochish bilan bir qatorda dramaturgning ijodiy konsepsiyasi uchun hamda ziddiyatning yanada kuchayishi uchun xizmat qiladi.

Suhbat davomida Tesha Sultonning o'tgan yili paxtani sug'orish davomida ortiqcha mablag'lar qo'shib yozilganligi, aslida esa mehnat qilgan kishilar, xususan, o'zi ham muncha haq olmaganligini va dalili sifatida hisobot qo'lida borligini, shuningdek, o'tgan yili ekilgan paxta navi ham aslida boshqa ekanligini ham isbotlay olishini aytadi. Sulton uning adashayotganligini ta'kidlasa ham, Tesha o'z fikrida turib oladi.

Konfliktning mohiyati zamon, makon bilan jips bog'liq. Zero, yuqoridagi kabi holatlar mustabid tuzum davrida kolxoz raislari va ularning sheriklari bilan davlat mablag'larini talon-taroj qilish, oddiy sodda, mehnatkash xalqning mehnatini, qadr-qimmatini munosib baholamaslik, Turg'unga o'xshash rahbarlar qishloq kishisi bilan uni faqat og'izda maqtab, halol mehnati haqida og'iz ko'pirtirib, lekin amalda hatto qilgan ishi uchun maoshini yetarlicha bermay, uni o'z manfaatlari yo'lida ishlatish kabi holatlar ko'p uchrar edi. Tesha esa ana shu tuzumda, qishlog'ida sodir bo'layotgan nohaqliklarni ko'rib, bilib, turib jim yurolmaydi. U yosh bo'lsa-da, ana shunday nobakor kishilarning kirdikorlarini fosh qiladi, muhitga qarshi kurashadi. Asar davomida uning so'zlari, harakatlari ba'zida xuddi masxarabozga o'xshab, bachkana, kulgili, no'rin ko'rinsa-da, ammo aslida bularning ostida chuqur mantiq, sabab borligi tomoshabinga ma'lum bo'la boshlaydi.

Keying sahnalarda asar kulminatsiyasida Turg'un va Sulton ularning yaxshi gapiga ko'nmagani, o'z fikridan qaytmagani Teshaga qarshi ochiq hujumga o'tadilar, ya'ni ular orasidagi ziddiyat keskinlashadi. Uni kaltaklashadi, har tomondan qistovga olishadi, hatto tuhmat ham uyushtirishadi. Lekin Tesha bu harakatlarga nisbatan o'zini befarqdek tutadi. Uning bu holatini, yuzi kulsa-da, ichi-ichidan ruhan va jismonan qiynalayotganini ko'rgan Zumrad va Munis uni bu yo'lidan qaytarishga urinadilar.

Bu bir muhitdagi, bir toifadagi, ruhan, qalban bir-biriga yaqin, lekin xarakter, dunyoga bo'lgan qarashi qarama-qarshi bo'lgan obrazlar o'rtasidagi suhbat jarayonida asardagi voqealar zanjirining asosiy jihatlari yaqqol ochiladi. Teshaning harakatlari, muhitga bo'lgan kurashi sabablari Zumrad tilidan ochiqdansa, Munis bu rahbarlarga qarshi chiqishning foydasi yo'qligi, ularga kuchi yetmasligini ta'kidlasa-da, Tesha o'zining bu ishlari faqat ularning, atrofidagi kishilarning yaxshi, erkin, hur yashashlari uchun, unga o'z-o'zini biror nohaqlik bo'lgan-da, "bundan ham battar bo'lishi mumkin edi-ku" deb aldab yashamasliklari uchun qilayotganligini uqtirishga harakat qiladi. Ammo sahna oxirida Tesha Zumradning ko'z yoshlariga

bardosh bera olmaydi, u kurashayotgan yo'lda muhim yagona dalili bo'lgan qog'ozini yirtib tashlaydi – yo'q qiladi. Bu asardagi peripetiya qismi bo'lib, bunda isyonkor qahramon muhitga biroz yo'l beradi, u bilan murosaga kirishadi. Ana shu jihat drama janrining asosiy xususiyatlaridan biridir.

Asarning yakuniy qismi voqealarida personajlarning ziddiyatlari, ayniqsa, Teshaga nisbatan tuhmat, uni qistovga olish holati kuchayadi. Tesha oldingiga qaraganda ularga nisbatan xotirjam holda o'zini tutadi. Turg'un, Sulton uni barchani oldida izza qiladi, uni g'o'zani haydab tashlaganlikda ayblaydi. Tesha bu ishni men qilmadim deb turaveradi. Ularning asossiz ayblovlariga hech qanday javob qaytarmaydi. Sulton Teshani jinoyatchi sifatida ayblab, unga jazo berish lozimligini uqtiradi. Shunda sahnada bir personajning sahnada paydo bo'lishi bilan sahnada keskin burilish sodir bo'ladi. Halima xola majlisga kirib kelib, g'o'zalarni Teshani traktori bilan kechqurun uchta yosh yigitlar haydab tashlaganini aytadi. Barchani oldida haqiqatni oshkor bo'lishi Sultonni dovdiratib qo'yadi. Biroq u tezda o'zini o'nglab, vaziyatdan chiqish uchun majlisni tugatib, hammaga javob berib yubormoqchi bo'ladi. Lekin endi Munis hujumga o'tadi. U Sulton va Turg'unning kirdikorlarini ochib tashlaydi. Ularni davlatni pulini ortiqcha sarflashda, ularni o'z cho'ntaklariga urishda ayblaydi. Bunga qarshi o'z dalillarini keltiradi. Ular Munisning so'zlaridan dovdirab qolishadi. Agar bu ayblovlarni boshqalarga oshkor qilsa, o'zi va ukasi ham jazolanishini aytishadi. Biroq Munis barchasiga tayyor ekanligini etarlicha isbotlari qo'lida borligini aytadi. Sulton oxir oqibatda engilganini anglab etadi. Barcha sahnadan chiqib ketadi. Sulton va Turg'un esa telefon orqali tanish-bilishlariga qo'ng'iroq qilib, o'z ayblarini yopish payiga tushib qolishadi.

Dramaning hatto so'ngida ham ziddiyat bor, ya'ni:
 "O'tirganlar birin-ketin chiqib keta boshlaydi.

Sulton bilan Turg'ungina qolishadi. Eshik yopilishi bilan ikkalasi baravariga telefonga yopishadi. Tashqaridagi radiokarnaydan vals eshitiladi. Vals sadolarini son-sanoqsiz telefon qo'ng'iroqlari bosib ketadi. So'ng vals kuchliroq yanraydi. Qo'ng'iroqlar ham bo'sh kelmaydi. Xullas, goh vals, goh qo'ng'iroqlar parda yopilganidan keyin ham yangrayveradi". [3.247] Dramaturgning mahorati mana shu o'rinda ham yaqqol ko'rinadi, ya'ni hech qanday qahramonlarsiz, faqat ovozlar orqali asardagi asosiy kurashning mohiyatini ochib beradi. Umuman, dramadagi beshinchi sahna nihoyatda harakatlarga boyligi, o'zgaruvchanligi, ziddiyatlarning keskinligi bilan o'ziga xosdir. Bu sahna voqealarida tomoshabin butun asar davomida kutgan yechim shiddatli, keskin ravishda ro'y beradi.

Xulosa qilib aytganda, konflikt – dramatik asarning yetakchi kuchi, asosi hamda uning markazidir. Sahnada har bir harakat, har bir voqea, har bir detal, so'z, yoki ovoz dramadagi asosiy kurash – ziddiyatni ochish uchun sodir bo'lishi kerak. Ziddiyatning dramatik janrlarda qanday namoyon bo'lishi birinchi navbatda muallifning badiiy imkoniyatlariga, so'ngra asar qahramoni xarakteriga bog'liq. Xususan, dramaturg Sharof Boshbekov dramalarida ziddiyatni ba'zan ochiq dialoglar, ba'zan so'zsiz, ba'zan esa monologik nutq orqali mahorat bilan ifoda etadi. Muallif Tesha va uning atrofidagi bu sharoitga, nohaqliklar, muttahamliklarga nisbatan loqayd, lekin ko'ngli toza, samimiy bo'lgan Zumrad, Munis, Halima xolalar bilan, shuningdek, oddiy kishilarning mehnatini munosib baholamaydigan, ko'zbo'yamachilik, firibgarlik bilan davlat pullarini o'zlashtiradigan mansabdorlar orasidagi ziddiyatlarni shiddatli, keskin, ichki kolliziyalar bilan boyitgan holda qalamga olar ekan, dramada harakat va ziddiyatning o'zaro uyg'unligi asarning badiiy barkamolligini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aliyev M. Drama va hayot. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969.
2. Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
3. Boshbekov Sh. Eshik qoqqan kim bo'ldi? (pyesalar). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989; – M., 2007.
4. Imomov B. Hayot va dramatik konflikt. – Toshkent: Fan, 1968.
5. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. – Toshkent, 2015.
6. Odilova N. Dramaturgiya asoslari. – Toshkent, 2008.
7. Владимиров С. В. Действия в драме. 2-э изд. Доп.СПБ. 59.

Dilnoza OLIMOVA,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
ilnozaolimova2703@gmail.com

ALISHER NAVOIY ORIFONA G'AZALIDA ISHQ VA FANO TUSHUNCHALARI: "TARIQI ISHQ ARO GAR O'ZNI FARD QILSA BIROV..." G'AZALI ASOSIDA

Annotatsiya: mazkur maqolada Alisher Navoiy ijodining orifona yo'nalishiga mansub "Tariqi ishq aro gar o'zni fard qilsa birov..." g'azali asosida ishq va fano tushunchalarining badiiy-falsafiy talqini tahlil etilgan. G'azal baytlarida ilohiy ishqqa yetishish yo'lida muridning nafsiy va jismoniy bog'liqliklardan butunlay ozod bo'lishi – ya'ni "fardlik" holatiga erishishi asosiy g'oya sifatida ilgari suriladi. Matnda yetti osmon, sakkiz jannat, to'rt unsur, besh sezgi, oltita zaruriy unsur (sittayi zaruriya) kabi tasavvufiy ramzlardan mohirona foydalanilgan. Tahlil davomida ulardan nima maqsadda foydalanilganligi izohlangan.

Kalit so'zlar: "Favoyid ul-kibar", ishq, fano, fard, tasavvuf, murid, nafs, ramz, orifona, orif

Annotation: this article analyzes the artistic and philosophical interpretation of the concepts of love and death based on the ghazal "Tariqi ishq aro gar o'zni fard qilsa birov..." belonging to the Orifon direction of Alisher Navoi's work. In the verses of the ghazal, the main idea is that the murid, on the way to divine love is completely freed from sensual and physical attachments - that is, achieving a state of "individualism". The text skillfully uses mystical symbols such as seven heavens, eight heavens, four elements, five senses, and six necessary elements. During the analysis, the purpose for which they were used is explained.

Key words: "Favoyid ul-kibar", love, fano, fard, tasavvuf, murid, lust, symbol, orifona, orif

Аннотация: в данной статье анализируется художественно-философская интерпретация концепций любви и смерти на примере газели «Тарики ишк аро гар узни фард килса биров...», относящейся к орифонскому направлению творчества Алишера Навои. В стихах газели основная идея заключается в том, что мюрид на пути к божественной любви полностью освобождается от чувственных и физических привязанностей, то есть достигает состояния «индивидуализма». В тексте искусно используются мистические символы, такие как семь небес, восемь рай, четыре стихии, пять чувств и шесть необходимых элементов (ситтайи зарурийа). В ходе анализа объясняется цель их использования.

Ключевые слова: «Фаваид уль-кибар», любовь, смерть, личность, мистика, мюрид, нафс, символ, орифона, ариф.

Tasavvuf ta'limotida ishq — bu inson qalbining Allohga bo'lgan cheksiz va beg'araz muhabbati bo'lib, unda bu dunyo va uning barcha ne'matlariga, hatto jannatga bo'lgan ehtiyoj so'nadi. Ishq orifni Allohga olib boradigan eng qisqa va to'g'ri yo'l hisoblanadi. Fano esa solikning Allohga eng yaqin kelgan darajasidir. Tasavvuf adabiyotida „Allohda yo'q bo'lib ketish“ iborasi bilan ham mazkur tushuncha izohlangan. Biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan Alisher Navoiyning "Tariqi ishq aro gar o'zni fard qilsa birov..." matla'li g'azalida ham "ishq" va "fano" kabi asosiy tasavvufiy tushunchalar badiiy-falsafiy talqin etiladi, ishq yo'lining murakkab bosqichlari, orifning nafsiy va ruhiy tozaligi, dunyoviy bog'liqliklardan butunlay voz kechishi ramziy shakllarda ochib beriladi.

Haq yo'liga kirgan darveshning ruhiy iztiroblar safaridan so'ng qo'lga kiritgan ma'naviy ma'rifatini Sirri Saqatiy "tavhid"(birlashish), Ma'ruf Karxiy va Abu

Sail Xarroz "fano" (yo'qolish) deb atadilar. Zerokim, solik o'zi bilan Iloh orasidagi masofani qisqartira borib, vujud to'siqlarini (maodo, mosivo, parda)ni yengib o'tib, shaxsiy "men"dan qutuladi va to'laligicha Mutlaqiyatga qo'shilib, U bilan qorishib, erib ketadi. So'fiylar buni qatraning dengizga qo'shilishi yoxud qizitilgan temirning olov bilan bir xil tus olishi bilan qiyoslab tushuntirganlar. Biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan g'azalda ham fanoga yetishish uchun qanday to'siqlardan o'tilishi mumkinligi yoritilgan. [1,37]

Alisher Navoiyning "Favoyid ul - kibar" devonida , 506-tartib raqamida joylashgan g'azalni baytma-bayt tahlil qilib ko'ramiz:

Tariqi ishq aro gar o'zni fard qilsa birov,

Harif emas yeru ko'k, necha gar erurlar ikov.
[2,257]

Agarki, kimdir ishq yo'lida o'zini yolg'izlikka mahkum qilsa, osmon bilan yer birlashsa ham senga

raqib bo'la olmaydi. Bu baytda Navoiy tasavvufiy mafkuraning asosiy g'oyalaridan birini – vahdatul vujud (borliqning yagona mohiyatga bo'ysunishi) ni ifoda etmoqda. Baytdagi “ishq yo'li” tasavvufda ilohiy muhabbat va Haq yo'lidagi sadoqatni bildiradi. Kimki o'zini bu yo'lda “fard” – yagona va yolg'izlikka mahkum etsa, unday shaxsning maqomi, ruhiy darajasi shunchalik yuksakki, yeru ko'k ham uning oldida ojiz va notavon bo'ladi. “Harif emas yeru ko'k” degani – koinotning barcha mavjudoti, moddiy va ma'naviy borliq unsurlari bu ishqda uning raqibi yoki tengdoshi bo'lolmaydi. Hatto yer va osmon ikkalasi birlashsa ham, bunday ishq sohibi bilan raqobatlasha olmaydi. Bu fikr orqali Navoiy tasavvufdagi “haqiqiy ishq ahli” – Haqning haqiqatini anglagan va o'z “men”idan voz kechib, Alloh bilan butunlashgan orif siymosini ulug'laydi. Chunki haqiqiy ishq yo'lida borliqdagi barcha narsa ahamiyatsiz bo'lib qoladi, ular ilohiy muhabbat qarshisida kuchsizdir.

Ko'nguldin ayla mavolid maylini kam-kam,
Bo'lurg'a fard mavoni'dururlar ushbu uchov.

“Ko'nglingdan tug'ilgan istaklaringni oz-ozdan yo'qot, chunki yakka qolishing uchun bu 3 narsa to'siqdir, senga”. “Ushbu uchov” – bu yerda tasavvufda doimiy tilga olinadigan uch to'siq: dunyo, nafs va shayton anglashiladi. Tasavvufiy manbalarda orif bu uch narsani zabt qilmay, haqiqiy ma'rifatga va Allohga yaqinlashishi mumkin emasligi aytiladi. Navoiy bu fikrni baytga juda ixcham va badiiy tarzda joylashtirgan.

Desang falakka chiqay, foniyl ul anosirdin,
Nedinki, ruhugadur chormix bu to'rtov.

Agar sen: “Men falakka (osmon sari, ilohiy olamga) ko'tarilmoqchiman, yo'q bo'luvchi unsurlardan chiqmoqchiman” desang, bilingki, seni bu to'rt narsaning xochiga mixlab qo'yishgan – ya'ni seni dunyo to'rt unsuri (yer, suv, havo, olov) bilan bog'lab turibdi. Chunki senga ruh berilgan bo'lsa-da, bu ruh aynan shu to'rt unsurdan yaralgan jism bilan bog'liq holda mavjud. Tahlil shuni ko'rsatib beradi, Navoiy bu baytda inson ruhining moddiy olamdan (foniyl dunyo) ajralib, ilohiy haqiqatga (falakka) ko'tarilish orzusi haqidagi fikrni bayon qiladi. Lekin u bunday orzuning haqiqatga aylanishi uchun bir to'siq – bu jism borligini eslatadi. Inson tanasi to'rt unsurdan: yer, suv, havo, olovdan tashkil topgan (bu qadimgi yunon-fors va islom falsafasida keng tarqalgan nazariya) va bu jism inson ruhini moddiy olamga mixlab qo'ygan, xuddi xochga mixlangan kabi. Bu jihatdan inson ruhining erkinligi, ilohiy sferaga ko'tarilishi uchun, tananing to'rt unsuriy chegarasidan qutulishi kerak bo'ladi. Ya'ni, “foniyl ul anosirdin” – bu to'rt unsurdan ozod bo'lish ma'nosida.

Havosi xams ila maqsud bo'lmadi mudrik,
Ko'ngulni top iki-uch uzv, besh emas bu beshov.

“Bu besh sezgi bilan anglaguvchi aql o'z maqsadiga yeta olmadi, haqiqiy ko'ngilni topish uchun ikki-uchta (botiniy) quvvat kerak, bu beshovi emas”. Navoiy bu yerda insonning moddiy va ruhiy qiyofasi o'rtasidagi farqni ochib beradi. “Havosi xams” – bu insonning besh sezgi a'zosi (ko'rish, eshitish, hid bilish, sezish, ta'm bilish) bo'lib, ular havodan – nafas olish orqali hayotga ega bo'ladi. Lekin faqat bu besh sezgi orqali inson haqiqiy maqsadga – ma'rifatga, Haqning haqiqatini anglashga yetolmaydi. Chunki haqiqiy maqsad qalb, ruh va aql kabi ichki uzvlar (ikki-uch uzv) orqali topiladi. Bular moddiy emas, balki ma'naviy quvvatlar: qalb, ruh, sir (botin) sifatida talqin qilinadi. Tasavvufda bir fikr juda mashhur: “Zohiriy sezgi bilan Haq topilmaydi, uni faqat qalb ko'zi va ruh qulog'i bilan anglash mumkin”.

Fanoiy mahz yetar “Sittai zaruriya”

Nedinki yo'qqa zarurat emas bu nav' oltov.

Fanoiy (ya'ni, o'tkinchi, halok bo'lishga mahkum) bo'lgan jismga “olti zarur narsa” (din, nafs, aql, nasl mol, nomus) yetadi, ya'ni bu olti narsa jismning yashashi uchun kifoya qiladi. Lekin yo'q bo'lish (fanolik) holatiga bunday zaruriyat kerak emas, chunki yo'qlikda hech qanday ehtiyoj ham bo'lmaydi. Tasavvufda “fano” – insonning o'z “men”idan (nafsidan) voz kechib, Haqqa yo'q bo'lish holatidir. Kimki “fano” maqomiga yetgan bo'lsa, unga bu “olti zarurat” kerak emas, chunki u moddiy hayot bilan bog'liq emas. Ya'ni orif kishi haqiqiy “fano” holatiga yetganda endi jismoniy ehtiyojlardan xoli bo'ladi — u ruhiy olamga ko'chadi.

Xilofi shar' agar yetti ko'kka chiqqungdur,
Yaqinki, yetti tamug'din batardur ul yettov.

Agar biror kishi shariatga xilof (qarshi, zid) ish qilsa, hatto yetti osmonning eng baland nuqtasiga ko'tarilgan bo'lsa ham (ya'ni zohiran yuqori maqomga erishgandek bo'lsa ham), u baribir jahannamning yetti tabaqasidan ham battarroq holatda bo'lishi ehtimoldan yiroq emas. Chunki shariatga xilof yo'l har qanday zohiriy yuksalishdan ham past, xorlikka olib keladi. Bu yerda Navoiy tasavvufning asosiy tamoyillaridan birini — “shariatga amal qilishning zarurligi” ni ta'kidlaydi. Tasavvufda “haqiqatga” yetishish uchun “shariat”, ya'ni Allohning qonunlari, buyruqlari va taqiqlarini buzmaslik eng muhim shartdir. Baytda “yetti ko'k” deganda Qur'ondagi “yetti qatlam osmon” tushunchasi nazarda tutilgan bo'lib, bu ilohiy martabalarining timsolidir. “Yeti tamug'”(Jahannam, Lazo, Saqar, Jahim, Sair, Hutama, Hoviya) esa jahannamning yetti darajasini anglatadi. Bu ham

Qur'onda kelgan tushuncha bo'lib, har bir daraja ma'lum bir gunohga bog'liq holda azob joyidir. Hijr surasi, 44-oyatda "Uning yetti eshigi bordir. Har bir eshik uchun ulardan taqsimlangan bo'lagi bordir" dedi. [4,298] (Ba'zi rivoyatlarda kelishicha, jahannam yetti qavatdan iborat bo'lib, har qavatining alohida eshigi bo'lar ekan. Har qavati bir-biridan ashaddiyoq bo'lar ekan. Chunki gumrohlik, xatokorlik ham har xil bo'ladi. Qilgan gunohi darajasiga qarab kofirlar turli qavatlarga kiritiladi. Shaytonga ergashgan gumrohlar taqsimlab, bo'lib-bo'lib, guruhlarga ajratib qo'yilgan bo'ladi. O'sha mazkur yetti eshikdan gunohining ko'p-ozligiga qarab birin-ketin kiritilaveradilar.) Navoiy ana shu Qur'oniyl tushunchani she'rga olib kirgan va shariatga zid yurish ana shu tamug' (jahannam) darajalari bilan bog'liq ekanini bildirgan.

Navoiyo, sekiz uchmoq havosidin kechgim, Bular mavoni' erur, yor istar o'lsa birov.

Ey Navoiy, men sakkiz jannat darajasining havosidan, istagidan kechdim, chunki bular (ya'ni sakkiz jannat) ham faqat ma'lum bir darajadagi ma'voni (joy, maqom) sanaladi. Ammo mening qalbimda Haqiqiy Yor (Alloh) istagi bor, chunki orif kishi uchun Haqdan boshqa hech qanday jannat yoki martaba maqsad emas. Bu baytda Navoiy tasavvuf yo'lining eng oliy bosqichi — fano fillah va baqo billah g'oyasini bayon etmoqda: "Sekiz uchmoq" — Qur'onda va hadisda zikr etilgan sakkizta jannat darajasi (Jannat ul-Firdavs, Jannat un-Na'im, Jannat ul-Ma'vo, Jannat ul-'And, Jannat ul-huld, Dar us-Salom, Dar ul-Maqoma, Qaror jannati). Bu jannatlar sof bandalar uchun mo'ljallangan. Lekin orif (Haqq ishqiga erishgan kishi) bu darajalarni ham orzu qilmaydi, chunki uning maqsadi — Haqning o'zi, Haqning diydori. Ya'ni: jannat ne'matlari ham orifga yetarli emas, u Allohning

o'zini istaydi. Chunki jannat — joy, maqom; Allah — maqsad, mohiyat.

Alisher Navoiy "Tariqi ishq aro gar o'zni fard qilsa birov" g'azali baytlarida inson kamolotining tasavvufiy yo'lining asosiy bosqichlarini chuqur va murakkab timsollar orqali ifodalagan. G'azal davomida shoir jismoniy va ruhiy olam o'rtasidagi chegaralarni ko'rsatadi hamda orif uchun haqiqiy maqsad — faqat Haq (Allah) ekanligini isbotlaydi. G'azalning dastlabki baytlarida Navoiy koinotning ham, ruhning ham asl mohiyati yolg'iz Allahga yuzlanishda ekanligini ta'kidlaydi. Yer va ko'k, jism va ruh, barcha mavjudot — orifning raqibi emas, ular faqat oraliq bosqichlardir. Ruhiy kamolot sari intilishda inson o'z nafsidan, olamning to'rt unsuri (havo, suv, olov, tuproq), besh his a'zosi, oltita hayotiy ehtiyoj va yetti qatlamli koinot hamda hatto sakkizta jannat darajasidan ham voz kechmog'i zarur. Shoir sonlarni qofiya sifatida ishlatish orqali o'z she'rida quyidagi badiiy vazifalarni bajargan:

Badiiy shakl yangiligi: bu uslub Navoiy davrida kam uchragan va g'azalni o'zgacha badiiy qiyofa kasb ettirgan.

Mavzu bosqichlarini izchillik bilan berish: solik o'z yo'lida qanday bosqichlarni bosib o'tishini ramzlar — sonlar orqali bildirgan.

Tasavvufiy g'oyani kuchaytirish: koinot va inson tabiatining mukammal tartibi tasavvufda aynan sonlar orqali ifodalangan. Masalan, to'rt unsur, besh tuyg'u, yetti qat osmon, sakkiz jannat.

Ritmik va ohangdorlik: sonlarning bir xil "-ov" qo'shimchali shaklda kelishi

Shoir har bir baytda ilohiy kamolot sari yo'lovchi so'fiyning bosqichlarini ramziy tarzda sanab borada. Bu g'azalning mavzu va shakliy yechimida mukammal birlik yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N Komilov. Tasavvuf. — Toshkent: "Movorounnahr", "O'zbekiston", 2009.
2. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 6-жилд. —Тошкент: "Фан", 1989.
3. Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. *Tafsiri Hilol*. 3-juz. — Toshkent: Hilol-Nashr, 2022. — 656 4-b.
4. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С. Иброҳимов. — Тошкент: Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973-й.

Gulruh KENJABOY,
ToshDO'TAU II-kurs doktoranti

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODIDA "MUBAYYAN" ASARINING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya: ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiy faoliyati, shoh va shoir bo'lgan adibga berilgan vasflar, "Muabayyan" asarining yozilishi va uning mazmuni haqida ma'lumotlar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: *aqiyda, fiqh, haj, rukn, din, devon, qal'a.*

Annotation: this article provides information about the creative work of Zahiriddin Muhammad Babur, the characteristics of the writer who was a king and a poet, the writing of the work "Muabayyan" and its content.

Key words: *creed, fiqh, hajj, rukn, religion, devon, fortress.*

Аннотация: в статье представлены сведения о творчестве Захириддина Мухаммада Бабура, характеристика писателя, который был одновременно и правителем, и поэтом, написание произведения «Муабайян» и его содержание.

Ключевые слова: *акыда, фикх, хадж, рукн, религия, диван, крепость.*

Tarixiy yodnomalarda Zahiriddin Muhammad Boburning shohlik, sarkardalik va olimlik iste'dodi alohida ta'kid bilan qayd etilgan. Darhaqiqat, barcha temuriy shahzodalar kabi maxsus otabek murabbiylar, yirik fozil-u ulamolar ustozligida kamol topgan Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" da jahonshumul qomusiy ma'lumotlarni jamlagan, "Devoni" da mumtoz g'azal va ruboiylarni tizgan bo'lsa, "Mubayyin" da eng muhim islomiy ilmlarni saralab, o'zining fidoiy din olimi, Benazir faqih ekanligini ham namoyon etgandir. Zotan, hazrat Bobur yoshligidan harbiy ta'limni, islomiy ilmlarni puxta egallagan, arab va fors tillarini mukammal o'rgangan. Ko'plab tarixiy va adabiy asarlardan xabardor bo'lib borgan edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483 yilning 14-fevralida Andijonda tug'ilgan. U Farg'ona hokimi Umar Shayx Mirzoning o'g'li edi. Zahiriddin Muhammad Bobur adib, shoir, olim yirik davlat arbobi va sarkarda edi. 1494-yili otasining vafotidan keyin 12 yoshida Farg'ona hokimi etib tayinlangan. Bobur 1530-yil 26-dekabrda Agrada vafot etdi. Uning qabri 1539-yilda Kobuldagi Bog'i Boburga o'tkazilgan va 1646-yilda uning qabri ustiga maqbara qurilgan. Bobur Mirzoning naqadar kamtarin, go'zal xulqli orif va halim zot bo'lganliklarini quyida keltirib o'tadiganimiz o'zining tilaklarining bayonida anglashimiz mumkin. "Ulamolardan mening tilagim shuki, bu ishda menga hayrihoh bo'lib, meni qo'llab- quvvatlasalar. Agar bu ilmiy ishimda sahv- u xatolar, noaniq o'rinlar o'tgan bo'lsa, agar ularda shafqat bo'lsa, shafqat ko'rsatsinlar. Toki bu ishdan savob topib, afv etagini mening ustimga yosinlar" deya tavoze' ko'rsatadi. Zahiriddin Boburning (1483-1530) tarjimayi holi juda

qiziqarlidir. Bu iste'dodli inson 47 yillik umri davomida tarix va adabiyotda ulkan iz qoldirgan. Uning hayoti va faoliyati haqidagi qiziqarli ma'lumotlar bizning maqolamizda keltiriladi. Ulug' shoir, qomusiy alloma, marifatli faqih Zahiriddin Muhammad Boburning jahonga mashhur "Boburnoma" («Tuzuki Boburiy») asari xilma-xil ilmlar ummoni, she'rlar "Devon"i va majoz va haqiqatlar gavhari, "Volidiya" risolasi nazmiy tarjimasi Shoh Bobur mapnavoy holining hujjati va hazrati Xoja Ubaydulloh Ahror bilan o'zi o'rtasidagi ma'naviy irtibotlar vasilasi, "Mubayyan" asari esa Temuriylar davri ijtimoiy, oilaviy, diniy daniyatining ko'rkam ifodasidir. "Boburnoma"ning Mirzo Abdurahim ibn Bayramxon tomonidan fors tiliga tarjima qilinishi asar o'z vaqtida qadr - qimmat topganining natijasidir[3:315].

Buyuk tarixchi olim Abdulhay Lakhnaviy - Hasaniy "Nuzhat ul – havotir" ("Xotiralar sayri") asarida yozadi: "U zotning nomini hazrati Xoja Ubaydulloh Ahror o'zlari Zahiriddin Muhammad deb qo'yg'alar, lekin turkiy xalqlar orasida Boburshoh deb mashhur bo'lgan, juda katta ilmlarda dengizdek ilm olgan. Uning fiqhi Hanafiyda (Hanafiy mazhabi asosida) "Mubayyan" nomli asari bo'lib, unga Shayx Zaynuddin (ibn Qutbuddin al-Hanafiy) al - Xavofiy "Mubayyin" degan sharh yozgan"[3:]. Shunga ko'ra, asar nomi "Mubayyan" ekanligi aniqdir. Yana "Urdu doirai ma'orifi islomiya" ("Ma'orif") ensiklopediyasining 3-jildi, 818 - sahifasida Bobur Mirzo yozgan kitoblari nomi keltirilib, aytiladi: "Mubayyan" – (bo) fathali, (yo) tashdidli - fathalidir (yany, "mubayyan"); bahri xaffi maxbun vaznida bir masnaviydir. "Risolai aruz"da aytilishicha, hijriy 928,

milodiy 1521- sanada takmil etilgan (tugallangan). Bu bir pandnoma bo'lsa-da, bundan Boburning fiqhda anchagina dilchasligi (kungli fiqhga muhabbatligi) va aqidasi mustahkam bir hanafiy ekanligi ma'lum bo'ladi. Yaqin kunlargacha buni sharqshunoslar "Mubayyin" ("Mubayyin") deb o'qib yurganlar. Aslida "Mubayyin" kitob sharhining nomidir. Uni Boburning Munshiysi Shayx Zayn yozgan. Bu asar "Fiqhi Boburiy" deb ham atalgan"[4]. XVI asr tazkiralariidan bo'lmish Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" ("Sevimli zotlar yodnomasi") asarida aytiladi: "Bobur podshohning fazilatlarini bisyor va komolotlari beshumordir. Aruz xususida yozgan risolasi ("Risolai aruz") bir dengizdirki, ichi javohiru durlar bilan to'ladir. Fiqh masalalarini yana bir risolada mubayyan qilgan-ki, yozuvchisi donishmandligidan nishonadir. Turkiy va forsiyda yaxshi she'rlari bordir. O'shal fiqh risolasi nomi ham "Mubayyan"dir"[6].

Umuman olganda, Boburiylar sulolasining barcha a'zolari madaniyat va san'atga katta ahamiyat bergan. Hindistonda, ayniqsa, astronomiya, adabiyot, me'morchilik va san'at sohalarida Boburiylar davrida katta yutuqlarga erishildi. Boburiylar me'morchiligining eng muhim asari Shoh Jahon tomonidan qurdirilgan Toj Mahaldir. Bundan tashqari, Boburiylar me'morchiligining eng nodir namunalari bo'lmish Humoyun maqbarasi, Agra va Lahor qal'alari YuNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Boburiylar me'morchiligi namunalari nafaqat Hindistonda, balki Pokiston, Afg'oniston va Bangladeshda ham uchraydi.

"Mubayyan" asarini Bobur mirzo Hindiston yurishlari davrida, hijriy 928 (milodiy 1521) she'riy yo'lda tasnif etgan. Asarda sog'lom islomiy aqiyda-Ahli sunnat val- jamoat aqoidi va islom dini ruknlari fiqhiy masalalari ravshan bayon qilingan bo'lib, valiahd Humoyun Mirzo va Komron Mirzoga dastur-ul amal

sifatida mo'ljallangan. Chunonchi, "Kitob nazmining sababi" bo'limida farzandlariga xitob qilib aytadi:

Bilgaysen, ey xujastai farzand,

Jigarim birla jonima payvand;

Ya'ni, " Ey muborak, yaxshi, baxtli farzandim, jon va jigarimga payvandim! Shunday zarur mas'alalar bor ediki, agar ularni bilmasang, din-u iymoningga qusur yetar edi".

Yetdi ko'nglimg'akim, yig'ishtursam,

Nazm tartibida sig'ishtirsam,

To ani zabt qilgaysen oson,

Ul masoilni bilgaysen yakson.

"Shu sababdan ko'nglimga keldiki, bu masalalarning barchasini jamlasam va nazm tartibi bilan bayon etsam, toki bu fiqhiy masalalarni oson egallab, uni birday bilib olgaysen. Bundan erta qiyomat kuni hisob-kitob bo'lgan vaqtda senga ajr-mukofot, menga ham savob-u samara bo'lgay".

"Mubayyan" asari "Hamd" – Alloh taolaga hamd-u sano, "Na't" – sayyid - ul mursalin sollollohu alayhi vasallam ta'rif va xislatlari, "Kitob nazmining sababi" kabi kirish qismlaridan va

1) "E'tiqodiyya" (" Iymon- e'tiqod kitobi"),

2) "Kitobus- salot" (Namoz kitobi"),

3) "Kitobuz- zakot",

4) "Kitobus- savm" ("Ro'za kitobi"), 5) "Kitobul haj"

kabi besh ruknga oid mustaqil boblardan hamda " Kitob xotimasi" bo'limidan iborat.

Hazrat Bobur fiqhiy masalalarni ilmiysini tahqiq etib, endi amaliysiga— bu ilmlarga amal qilishga o'zi uchun ham, kitobxon uchun ham Alloh taolodan tavfiq-yordam so'raydi. So'ng kitob nomi haqida so'zlab: "G'ayrat shijoat ko'rsatib, jidd-u jahd qilib tamomlagan bu kitobimda shariat masalalarini ochiq bayon etganim uchun, uni " Mubayyan"- "Ochiq bayon etilgan (shar'iy masalalar)" den nomlagan bo'lsam, ne ajab!" – deydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur / "Mubayyan va nasriy bayoni". –T: Sharq, 2014
2. Zahiriddin Muhammad Bobur / "Risolai Volidiyya". –T: Sharq, 2014.
3. Abdulhay Lavkhnaviy "Nuzhat ul-xavotir" ("Xotiralar sayri"). Lubnon / Bayrut , " Dorul Ibn Hazm " nashriyoti , 1999-yilda nashr bo'lgan.
4. "Urdu doirai ma'orifi islomiya" ensiklopediyasi, Panjob universiteti nashri. 1392, m.1972 yil. 3-jild.
5. Mirzo Kenjabek, "Bobur Mirzo – buyuk faqih" // "Yer yuzi" jurnali, 2014-yil, 2 (6)-son, 16-bet
6. Hasanxo'ja Nisoriy. "Muzakkiri abob" ("Do'stlar yodnomasi"). Fors tili-dan Ismoil Bekjon tarjimai. –Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993.
7. www.trtavaz.com. "Hindistonda boburiylar hukmronligiga asos solgan Zahiriddin Muhammad Bobur

Агата ОСИПОВА,

PhD, доцент кафедры русской литературы и методики
обучения Узбекского государственного университета мировых языков

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЕ НАЧАЛО ТВОРЧЕСТВЕ ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА

Аннотация: статья посвящена рассмотрению экзистенциального начала в творчестве Виктора Пелевина. Предпринята попытка определить отличительные особенности экзистенциальной философии В. Пелевина от общепринятой концепции классического экзистенциализма. Особое внимание уделяется позднему романному творчеству писателя, где экзистенциальное начало проявляется через осмысление бытия, одиночество, поиск смысла жизни и столкновение человека с абсурдом окружающего мира: «iPhuck 10», «Тайные виды на гору Фудзи», «Непобедимое солнце», «Transhumanism Inc.».

Ключевые слова: экзистенция, философия, кризис, поиск, самоидентификация, симуляция.

Annotatsiya: maqola Viktor Pelevin asarlaridagi ekzistensial boshlang'ichini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu maqolada V. Pelevinning ekzistensial falsafasining umumengamasidek, klassik ekzistensializmning umumiy konsepsiyasidan farqli o'rin oladigan xususiyatlari aniqlanishiga urinish qilingan. Ayniqsa, yozuvchining kechki romantik asarlariga alohida e'tibor qaratilgan, bunda ekzistensial boshlang'ich hayot, yolg'onlik, ma'no izlash, insonning atrofdagi dunyo bilan uchrashuvi orqali namoyon bo'ladi: «iPhuck 10», «Fudzi tog'ining yashirin manzaralari», «Mo'jizasiz qutulmagan kun», «Transhumanism Inc.».

Kalit so'zlar: ekzistensiya, falsafa, krizis, izlash, o'z-o'zini identifikatsiyalash, simulyatsiya.

Annotation: this article is dedicated to examining the existential beginning in Viktor Pelevin's creative works. An attempt is made to identify the distinctive features of V. Pelevin's existential philosophy in contrast to the widely accepted concept of classical existentialism. Special attention is given to the author's later novelistic works, where the existential element manifests through reflections on being, loneliness, the search for life's meaning, and the confrontation of humans with the absurdity of the surrounding world: "iPhuck 10," "Secret Views of Mount Fuji," "The Invincible Sun," "Transhumanism Inc.,".

Key words: existence, philosophy, crisis, search, self-identification, simulation.

Виктор Пелевин – современный российский писатель, чьи произведения можно рассматривать через призму экзистенциализма. Его творчество глубоко затрагивает вопросы человеческого существования, смысла жизни и поиска идентичности в мире, полном абсурдных и парадоксальных явлений.

В своем творчестве В. Пелевин часто обращается к философии существования, размышляя о природе реальности, о месте человека в мире и его роли в социуме. Экзистенциалистские мотивы прослеживаются в таких ранних произведениях, как «Чапаев и Пустота», где главный герой ищет свой путь в мире, наполненном миражами и иллюзиями, или «Синий фонарь», в котором исследуется философия восприятия окружающей

действительности, а также в более позднем творчестве – романы «iPhuck 10», «Тайные виды на гору Фудзи», «Непобедимое Солнце», «Transhumanism Inc.», «KGBT+», «Путешествие в Элевсин», «Круть».

Экзистенциальное начало в творчестве В. Пелевина очевидно. Его герои часто оказываются в ситуации внутреннего кризиса, где вопросы смысла жизни становятся центральными. Интересно, что писатель сочетает экзистенциализм с элементами иронии и сатиры, заставляя читателя не только размышлять о глубинных вопросах, но и воспринимать их через призму абсурдного и нереалистичного. Можно выделить основополагающие экзистенциальные признаки в произведениях В. Пелевина,

благодаря которым, возможно заявить о том, что писатель следует традициям философии экзистенциальной эстетики:

1. Проблема личности и её свободы. Зачастую персонажи В.Пелевина сталкиваются с вопросами собственного существования, поиска смысла и границ свободы (романы «Чапаев и Пустота», «Жизнь насекомых», «Generation «П» и другие), пытаются осознать, кем они являются на самом деле. Эта тема близка экзистенциалистам.

2. Абсурдность мира. Мир пелевинского героя наполнен гротеском, иллюзиями и симулякрами, напоминающими абсурдистские идеи Камю и Сартра. Например, главный герой «Чапаева и Пустоты» пытается понять, существует ли он вообще, а в «S.N.U.F.F.» люди живут в искусственной реальности.

3. Кризис идентичности. Герои часто не уверены в своей реальности, не могут отделить подлинное от симуляции. Это роднит Пелевина с идеями Жана-Поля Сартра, утверждавшего, что человек сам создаёт свою сущность.

4. Мотив просветления и нирваны. Нередко произведения В. Пелевина завершаются уходом персонажей в нечто, напоминающее дзен-буддийское просветление или растворение («Затворник и Шестипалый», «Непобедимое Солнце»). Рассматривая такой финал с экзистенциальной позиции, можно отметить его как окончательный выбор героя перед лицом абсурдности бытия.

Виктора Пелевина сложно назвать традиционным экзистенциалистом в духе Жан-Поля Сартра, Альбера Камю или Мартина Хайдеггера, однако его творчество несомненно содержит экзистенциальное начало. Особенности экзистенциальной философии В. Пелевина, отличающие ее от общепринятой концепции классического экзистенциализма, заключаются в том, что писатель органично сочетает метафизику и буддизм. В. Пелевин активно использует восточную философию, тогда как европейские экзистенциалисты больше опирались на рациональную философию Запада. Также в его творчестве переплетаются виртуальную реальность и симулякры, т.к. В. Пелевин

не столько исследует смысл человеческого существования в реальном мире, сколько показывает, как этот смысл растворяется в постмодернистской культуре и симуляциях. В отличие от традиционных экзистенциалистов, работая в постмодернистском ключе, В. Пелевин показывая мир как набор иллюзий, управляемых маркетингом и идеологиями.

Таким образом В. Пелевин – писатель, безусловно, экзистенциальный, но в своём уникальном, постмодернистском стиле. Он соединяет экзистенциализм, буддизм и постмодерн, создавая произведения, где вопрос «существует ли человек вообще?» остаётся открытым.

В романе «iPhuck 10» (2017) В.Пелевин исследует духовные поиски через призму экзистенциального дискурса. Главный герой – полицейско-литературный алгоритм «ZA-3478/PN0 билт 9.3» искусственный интеллект Порфирий Петрович, сталкивается с вопросами самосознания и сущности человеческого существования в цифровую эпоху. Роман поднимает темы идентичности, реальности и симуляции, заставляя читателя задуматься о границах между искусственным и человеческим. В не менее интересном романе «Тайные виды на гору Фудзи» (2018) писатель погружается в буддийскую философию, исследуя путь к просветлению и поиску истинного «я». Главный герой, бизнесмен Федя, разочарованный мирскими удовольствиями, обращается к стартапу, предлагающему различные виды счастья, что приводит его к глубоким медитативным переживаниям и переосмыслению своей жизни. Роман поднимает вопросы о природе счастья, иллюзорности материального мира и стремлении к духовному освобождению.

Экзистенциальные мотивы в последних романах Виктора Пелевина проявляются через глубокие философские размышления о природе реальности, сознания и личной свободы, побуждая читателя к самопознанию и переосмыслению окружающего мира.

В романе Виктора Пелевина «Непобедимое солнце» (2020) экзистенциальная проблематика проявляется в нескольких аспектах:

1. Поиск истинного «Я» и иллюзорность мира. Главная героиня оказывается в странной и загадочной реальности, где её существование постоянно подвергается сомнению. Мир, в котором она живёт, представляет собой игру симуляций, в которой грань между подлинным и вымышленным размывается. Это отсылает к философии экзистенциализма, где человек вынужден сам определять свою сущность в условиях неопределённости.

2. Символика солнца как экзистенциального выбора. «Непобедимое солнце» – это не только мифологический или эзотерический символ, но и отражение философского поиска смысла бытия. В экзистенциальной традиции свет и солнце часто выступают как метафора просветления, осознания или же, напротив, как нечто, что ослепляет и лишает возможности видеть истину.

3. Смерть и свобода. Пелевин, как и Сартр или Камю, использует идею смерти как ключевого экзистенциального опыта. В романе героиня сталкивается с постоянной угрозой исчезновения — будь то физическая смерть или растворение в симуляции. Свобода выбора между покорностью системе и попыткой её осмысления становится центральной экзистенциальной дилеммой.

4. Симуляция и абсурдность существования. Как и во многих произведениях Пелевина, реальность в «Непобедимом солнце» – это симулякр, цифровая иллюзия или некая

форма ложного бытия. Это созвучно концепции Жана Бодрийяра о гиперреальности, но также перекликается с экзистенциальным вопросом: если мир – иллюзия, есть ли вообще смысл в поиске подлинного существования?

Экзистенция в романе Пелевина проявляется через мотивы поиска идентичности, свободы выбора, принятия абсурдности мира и осмысления смерти. Герои оказываются в ситуации, где традиционные философские категории размываются, а существование превращается в метафизический квест.

Таким образом, экзистенциальное начало в творчестве Виктора Пелевина проявляется через осмысление бытия, одиночество, поиск смысла жизни и столкновение человека с абсурдом окружающего мира. Его произведения насыщены философскими мотивами, связанными с идеями Жан-Поля Сартра, Альбера Камю и Фридриха Ницше. В. Пелевин сочетает западную философию экзистенциализма с восточными учениями, создавая уникальное литературное пространство, в котором человек пытается осмыслить свою природу, но неизбежно сталкивается с пустотой. Эта мысль отражает классическую экзистенциальную проблематику: человек не столько существует в объективной реальности, сколько в интерпретации этой реальности. Именно осознание этого факта и попытки выйти за границы иллюзорного мира делают творчество В. Пелевина глубоко экзистенциальным.

Литература

1. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. М.: Правда, 1989. – 608 с.
2. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / пер. с фр. М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
3. Кьеркегор С. Страх и трепет. - М.: Просвещение, 1993.
4. Пелевин В. iPhuck 10. – М.: АСТ, 2022 – 384 с.
5. Пелевин В. KGBT+. – М.: Эксмо, 2024 – 560 с.
6. Пелевин В. Transhumanism Inc. – М.: Эксмо, 2023 – 608 с.
7. Пелевин В. Круть. – М.: Эксмо, 2024 – 496 с.
8. Пелевин В. Непобедимое солнце. – М.: Эксмо, 2024 – 704 с.
9. Пелевин В. Путешествие в Элевсин. – М.: Эксмо, 2024 – 448 с.
10. Пелевин В. Тайные виды на гору Фудзи. – М.: Эксмо, 2023 – 416 с.
11. Сартр, Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Пер. А.А. Санина // Сумерки богов. М.: Политиздат, 1990. – 384с.
12. Шестов Л. Преодоление самоочевидностей // Шестов Л. Сочинения: В 2 т. М., 1993.

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

G'olibjon OTAMURODOV,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti
dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);
O'tkirjon XAPIZOV,
Kasbi tumani 14-maktab o'qituvchisi

SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TABIIY FANLARNI O'QITISHDA SHAXSIYLASHTIRILGAN TA'LIM METODIKASI

Annotatsiya: mazkur ishda sun'iy intellekt texnologiyalari asosida tabiiy fanlarni o'qitishda shaxsiylashtirilgan ta'lim metodikasini ishlab chiqish va joriy etish masalalari ko'rib chiqiladi. Shaxsiylashtirilgan yondashuv o'quvchining individual xususiyatlarini, bilim darajasini va o'quv sur'atini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini samarali tashkil etishga qaratilgan. Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi, individual o'quv yo'nalishlari shakllantiriladi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, tabiiy fanlar, shaxsiylashtirilgan ta'lim, ta'lim metodikasi, raqamli texnologiyalar, adaptiv o'qitish.*

Аннотация: в данной работе рассматриваются вопросы разработки и внедрения методики персонализированного обучения естественным наукам с использованием технологий искусственного интеллекта. Персонализированный подход направлен на эффективную организацию образовательного процесса с учетом индивидуальных особенностей, уровня знаний и темпа усвоения учащихся. С помощью ИИ выявляются сильные и слабые стороны обучающихся, формируются индивидуальные образовательные траектории.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, естественные науки, персонализированное обучение, методика преподавания, цифровые технологии, адаптивное обучение.*

Annotation: this study explores the development and implementation of a personalized teaching methodology for natural sciences using artificial intelligence technologies. The personalized approach aims to organize the educational process effectively by considering each student's individual characteristics, knowledge level, and learning pace. With the help of AI, students' strengths and weaknesses are identified, and personalized learning paths are created.

Key words: *artificial intelligence, natural sciences, personalized learning, teaching methodology, digital technologies, adaptive education.*

Bugungi kunda respublikamizning barcha sohalarida raqamli texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan bir davrda ta'lim tizimi ham yangi innovatsion yondashuvlarga ehtiyoj sezmoqda. An'anaviy o'qitish usullari hozirgi davrda fikr va dunyoqarashi kengayib kelayotgan har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini qondira olmasligi mumkin. Ayniqsa, tabiiy fanlarni o'rganishda har bir o'quvchining bilim darajasi, qiziqishlari va o'zlashtirish sur'ati turlicha bo'lishi sababli, shaxsiylashtirilgan ta'limga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan

foydalanish ushbu muammoga innovatsion yechim sifatida ko'rilishi bilan bir qatorda ta'limni bosqichma-bosqich o'sishiga impuls beruvchi asosiy taomillardan biri sifatida qaralmoqda.

Sun'iy intellekt yordamida shaxsiylashtirilgan ta'lim (**Personalized Learning with AI**) o'quvchilarning bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos o'quv materiallarini taklif qilish, qiyinchilik darajasini moslashtirish va samarali o'quv jarayonini yaratish imkonini beradi. AI o'qituvchilarga o'quvchilarning rivojlanishini kuzatishda yordam beradi, real vaqt rejimida tahlil qilish va ularga individual tavsiyalar berish

imkoniyatini yaratadi. Natijada, har bir o'quvchi o'z qobiliyatidan kelib chiqib, eng samarali o'quv strategiyasini shakllantira oladi.

Maqolaning maqsadi – sun'iy intellekt texnologiyalarining tabiiy fanlarni o'qitishda shaxsiylashtirilgan ta'limga ta'sirini tahlil qilish va ularning samaradorligini baholash. Tadqiqot davomida AI yordamida shaxsiylashtirilgan ta'lim modelining qanday ishlashi, uning o'qituvchilar va o'quvchilar uchun afzalliklari, shuningdek, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari o'rganiladi.

Ushbu maqola quyidagi tadqiqot savollariga javob berishga qaratilgan:

1. Sun'iy intellekt tabiiy fanlarni shaxsiylashtirilgan ta'limga qanday moslashtiradi?

2. AI asosida shaxsiylashtirilgan ta'limning an'anaviy usullarga nisbatan qanday afzalliklari bor?

3. O'qituvchi va o'quvchilar uchun qanday yangi imkoniyatlar yaratiladi?

Tadqiqotda nazariy tahlil, mavjud ilmiy adabiyotlarni o'rganish, shuningdek, AI yordamida shaxsiylashtirilgan ta'lim tizimlarining samaradorligi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari ko'rib chiqiladi. Bu orqali maqolada o'qituvchi, Sun'iy intellekt (SI) va o'quvchi o'rtasidagi bog'liqlikni samarali jihatlari, shu bilan bir qatorda AI texnologiyalarining ta'lim jarayoniga ta'siri keng ko'lamda tahlil qilinadi. Kelajakda ushbu yo'nalishda olib borilishi mumkin bo'lgan izlanishlar uchun yo'nalishlar beriladi.

Nazariy asos. Sun'iy intellekt ta'lim tizimiga integratsiya qilinishining nazariy asosi ko'plab ilmiy tadqiqotlar va tajribalar bilan mustahkamlangan. Ta'lim sohasida SI dan foydalanish kognitiv fanlar, neyron tarmoqlar, mashinaviy o'rganish va moslashuvchan ta'lim tizimlariga asoslanadi.

AI asosidagi ta'lim tizimlari quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

Adaptiv o'qitish – o'quvchilarning bilim darajasini real vaqt rejimida baholab, ularga mos keladigan mashg'ulotlarni tavsiya qilish.

Kognitiv yukni kamaytirish – sun'iy intellekt o'quvchilarga eng kerakli ma'lumotlarni taqdim etish orqali ularning ortiqcha axborot yuklamasini kamaytiradi.

Differensial yondashuv – o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos keladigan o'quv dasturlarini shakllantirish.

Bu tamoyillar asosida sun'iy intellekt texnologiyalari tabiiy fanlarni o'qitishda qanday natijalar bera olishi va ularning an'anaviy o'qitish usullaridan qanday ustunliklari borligi tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu tizimlarning qaysi bosqichda qanchalik samarali ekani haqida ilmiy izlanishlar va statistik ma'lumotlar keltiriladi.

Sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan ta'limning amaliy tatbiqi.

Amaliy jihatdan sun'iy intellekt tabiiy fanlar ta'limiga quyidagi usullar orqali integratsiya qilinishi mumkin:

O'quv dasturlarini avtomatlashtirish – AI o'qituvchilarga dars rejalari tuzishda yordam beradi. O'qituvchi sun'iy intellekt yordamida dars mavzusiga mos keluvchi interaktiv kontentlarni yaratishi va har bir o'quvchining individual ehtiyojiga qarab moslashgan ta'lim rejasini ishlab chiqishi mumkin.

Sun'iy intellekt yordamida tabiiy fanlardan shaxsiylashtirilgan ta'limni amaliyotga tatbiq etilishi uchun quyidagi amaliy tavsiyalar taklif qilinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Pilot loyiha yaratish:

► Bir nechta maktab yoki universitetlarda sinovdan o'tkazish – sun'iy intellekt asosida tabiiy fanlarni o'qitish bo'yicha kichik loyiha amalga oshirish.

► O'quvchilar bilan eksperiment o'tkazish – o'quvchilarga AI yordamida shaxsiylashtirilgan ta'lim berish va natijalarni tahlil qilish.

2. AI asosida o'quv dasturlarini ishlab chiqish:

► O'quvchilarning bilim darajasiga mos AI algoritmlarini yaratish – masalan, sun'iy intellekt o'quvchi saviyasini aniqlab, mos tushuntirish usulini tanlashi mumkin.

► Al qo'llanmalari va chatbotlar yaratish – masalan, fizika misollarini yechishda yordam beradigan interaktiv tizim ishlab chiqish.

3. O'qituvchilar uchun AI integratsiyasini o'rgatish:

► Maxsus seminar va treninglar tashkil etish – o'qituvchilarga AI texnologiyalaridan foydalanishni o'rgatish.

► O'qituvchilar uchun AI yordam beradigan platformalar yaratish – masalan, sun'iy intellekt uyga vazifalarni tekshirib, o'quvchilarning xatolarini tahlil qilishi mumkin.

4. Raqamli ta'lim resurslarini kengaytirish:

► Al bilan ishlaydigan onlayn darslar yaratish – masalan, fizika tajribalarini AI yordamida simulyatsiya qilish.

► Interaktiv ta'lim platformalarini rivojlantirish – o'quvchilarning o'z tezligida o'qishiga imkon beradigan AI tizimlarini yaratish.

5. Hukumat va xususiy sektor bilan hamkorlik qilish:

► Ta'lim vazirligi bilan hamkorlik qilish – sun'iy intellekt asosida yangi o'quv metodlarini ishlab chiqish.

► Texnologik kompaniyalar bilan ishlash – AI dasturlarini ishlab chiquvchilar bilan hamkorlik qilib, maxsus platformalar yaratish.

6. Natijalarni baholash va takomillashtirish:

► Al asosida ta'lim samaradorligini baholash

– eksperiment natijalari asosida AI ning ta'limga ta'sirini o'rganish.

► Yangi g'oyalarni kiritish va rivojlantirish – olingan natijalarga qarab, AI metodlarini yanada takomillashtirish.

Virtual laboratoriyalar – AI yordamida fizik tajribalarni simulyatsiya qilish. Masalan, Nyuton qonunlarini tushuntirishda AI asosida yaratilgan laboratoriyalar o'quvchilarga real tajribalarni xavfsiz va qulay muhitda bajarish imkonini beradi.

Test va baholash tizimlari – sun'iy intellekt asosida ishlovchi avtomatlashtirilgan test tizimlari o'quvchilarning bilim darajasini baholaydi va ularga individual tavsiyalar beradi. Natijalar real vaqt rejimida tahlil qilinib, o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi.

Interaktiv AI o'qituvchilar – AI yordamida o'quvchilarning qiziqishiga mos ravishda moslashtirilgan interaktiv darslarni yaratish mumkin. AI o'quvchilarning tushunmagan mavzularini qayta tushuntiradi va mos o'quv materiallarini tavsiya qiladi.

Gamifikatsiya va interaktiv o'yinlar – Sun'iy intellekt ta'lim jarayoniga o'yin elementlarini kiritib, qiziqarli va motivatsiyaga yo'naltirilgan o'quv muhitini yaratish imkonini beradi. Masalan, fizika qonunlarini tushuntirish uchun AI asosida kvestlar yoki viktorinalar yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Toxtasinov A., Xodjayev N.** *“Raqamli ta'lim va sun'iy intellekt texnologiyalari asosida o'quv jarayonini tashkil etish”*. – Toshkent: TDPU, 2022.
2. **Xolmatova M. Z.** *“Ta'limda shaxsiylashtirilgan yondashuv: nazariya va amaliyot”* – Ilmiy maqola, “Pedagogik ta'lim” jurnali, 2023.
3. **Qodirov Sh. A.** *“Sun'iy intellekt yordamida STEM ta'limini rivojlantirish yo'llari”* – Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari, 2024.
4. **Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C.** *“Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning”* – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
4. **Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B.** *“Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education”* – Pearson Education, 2016.
5. **Zawacki-Richter, O., et al.** *“Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators?”* – *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 2019.

Zarnigor SHAROPOVA,
Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida interfaol metodlardan foydalanish orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish masalalari yoritilgan. Tanqidiy fikrlash — bu o'quvchining axborotni tahlil qilish, asosli xulosa chiqarish va muammolarga mustaqil yondashish qobiliyatidir. Maqolada “kichik guruhlarda muhokama”, “aqliy hujum”, “Insert”, “Venn diagrammasi” kabi interfaol metodlarning dars jarayoniga tatbiq etilishi hamda ular orqali o'quvchilarda tahlil qilish, dalillash va baholash malakalarining shakllanishi tahlil qilingan. Shuningdek, 2-sinf “Ona tili” darsligi materiallari asosida amaliy misollar keltirilib, darsliklardagi topshiriqlar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qanday xizmat qilishi ko'rsatib berilgan. Maqola boshlang'ich sinf o'qituvchilari, metodistlar va pedagogik tadqiqotchilar uchun foydali nazariy-amaliy manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: *interfaol metodlar, tanqidiy fikrlash usuli, mustaqil fikr, dalillash, tahlil, muloqot, bahs-munozara, ijodiy yondashuv, 4K modeli.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются вопросы формирования и развития навыков критического мышления учащихся посредством использования интерактивных методов на уроках родного языка в начальной школе. Критическое мышление-это способность учащегося анализировать информацию, делать обоснованные выводы и самостоятельно подходить к проблемам. В статье проанализировано применение в процессе урока таких интерактивных методов, как “обсуждение в малых группах”, “мозговой штурм”, “вставка”, “диаграмма Венна», а также формирование у учащихся навыков анализа, аргументации и оценки с их помощью. Также на основе материалов учебника 2 класс “родной язык” приведены практические примеры и показано, как задания в учебниках служат развитию критического мышления. статья проанализировано применение в процессе урока таких интерактивных методов, как “обсуждение в малых группах”, “мозговой штурм”, “вставка”, “диаграмма Венна», а также формирование у учащихся навыков анализа, аргументации и оценки с их помощью. Также на основе материалов учебника 2 класс “родной язык” приведены практические примеры и показано, как задания в учебниках служат развитию критического мышления. Статья является полезным теоретико-практическим ресурсом для учителей начальных классов, методистов и педагогических исследователей.

Ключевые слова: *интерактивные методы, метод критического мышления, независимое мышление, доказательство, анализ, общение, аргументация, творческий подход, модель 4К.*

Annotation: this article covers the issues of the formation and development of students' critical thinking skills through the use of interactive techniques in primary school native language classes. Critical thinking is the reader's ability to analyze information, draw reasonable conclusions and approach problems independently. The article analyzes the application of interactive techniques such as “discussion in small groups”, “mental attack”, “Insert”, “Venn diagram” to the course process and the formation of analysis, evidence and assessment skills in students through them. Practical examples were also given based on the materials of the textbook “mother tongue” of the 2nd grade, showing how the tasks in the textbooks serve to develop critical thinking. The article analyzes the application of interactive techniques such as “discussion in small groups”, “mental attack”, “Insert”, “Venn diagram” to the course process and the formation of analysis, evidence and assessment skills in students through them. Practical examples were also given based on the materials of the textbook “mother tongue” of the 2nd grade, showing how the tasks in the textbooks serve to develop critical thinking. The article is a useful theoretical-practical resource for primary school teachers, Methodists and pedagogical researchers.

Key words: *interactive methods, critical thinking method, independent thought, argument, analysis, dialogue, debate, creative approach, 4K model.*

Mamlakatimiz innovatsion taraqqiyot yo'lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kelajagimiz davomchilari bo'lgan yoshlarning ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ilg'or xorijiy tajribalar, xalqaro mezon va talablar asosida baholash tizimini takomillashtirish, shu yo'lda xalqaro tajribalarni o'rganish, mavjud tizimni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo'nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, ilmiy tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga egadir. Har qanday ta'lim jarayoni samarali bo'lishi uchun u ta'lim oladigan shaxsning qiziqish va ehtiyojlariga mos bo'lishi lozim. Bu barcha yoshdagi ta'lim oluvchilarga xos bo'lib, ayniqsa, kichik maktab yoshdagilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan boshlang'ich sinf o'quvchilarini kreativ yondashuvlar asosida turli hayotiy vaziyatlarga tayyorlash murakkab vazifa sanaladi. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, zamonaviy yondashuvlar asosida ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va ularni milliy ta'lim tizimiga tatbiq etish dolzarb masalaga aylangan. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, ona tili darslarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Chunki tanqidiy fikrlash – bu axborotni tahlil qilish, asoslash, baholash va xulosa chiqarishga asoslangan yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmadir.

Hozirgi vaqtda boshlang'ich sinf darsliklari zamonaviy “4K” modeli asosida ishlab chiqilmoqda. Mazkur model to'rt asosiy kompetensiyani – kollaboratsiya (hamkorlik), kommunikativlik, kreativ fikrlash va tanqidiy fikrlashni o'z ichiga oladi. Aynan ushbu kompetensiyalarni shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish dolzarb va samaralidir.

Tanqidiy fikrlash – bu mustaqil, mantiqiy va dalillarga asoslangan fikrlash qobiliyatidir. Uni rivojlantirish o'quvchilarning muammolarni tahlil qilish, xulosa chiqarish va oqilona qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlashni shakllantirish usullari: savol berish texnikasi “Nega?”, “Qanday

qilib?”, “Agar... bo'lsa?” kabi savollar orqali o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtirish. Ochiq va muammoli savollar yordamida ulardan asosli fikr bildirishni talab qilish. Munozara va bahslar o'quvchilarni turli mavzularda munozaraga jalb qilish. Argumentatsiya va dalillarga asoslangan fikr bildirishga o'rgatish. O'z fikrini himoya qilish va qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilishni rag'batlantirish. Muammo asosida o'qitish (Problem-based learning) Hayotiy muammolarni hal qilish jarayonida o'quvchilarga tanqidiy tahlil qilishni o'rgatish. Muammoni tahlil qilish, yechimlar ishlab chiqish va ularni baholashga yo'naltirish. “Mantiqiy zanjir” usuli. Ma'lumotlarni izchil tartibda joylashtirish va sabab-oqibat aloqalarini tushuntirish. Bir fikrdan ikkinchi fikrga o'tish jarayonini tushuntirish orqali tanqidiy tafakkurni rivojlantirish. Tahlil va sintetik fikrlash mashqlari Matnlar, grafiklar, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish. Turli manbalar asosida dalillarni solishtirish va ishonchililigini tekshirish. “Ha yoki Yo'q” strategiyasi. Berilgan ma'lumot yoki fikrning to'g'riligi haqida dalillarga asoslangan xulosa chiqarish. O'quvchilardan tasdiqlovchi yoki rad etuvchi argumentlar keltirishni talab qilish.

Ona tili darslarida “Fikrlar jarchisi”, “Aqliy hujum”, “Venn diagrammasi”, “Insert”, “Blits so'rov”, “Qatorlararo tahlil” kabi metodlardan foydalanish o'quvchilarda o'z fikrini mustaqil ifodalash, muammoli vaziyatga nisbatan shaxsiy yondashuvni ishlab chiqish va asosli xulosa chiqarish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa ona tili darslarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda “Kichik guruhlarida muhokama” strategiyasi muhim o'rin tutadi. Ushbu interfaol metod o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahliliy yondashuvi, dalil keltirish malakasi va muqobil qarashlarga ochiqqligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Muhokama strategiyasi o'quvchilarning o'zaro muloqotga kirishishi, fikr almashuvi va guruh bo'lib ishlash orqali chuqurroq anglash va o'rganishga yo'l ochadi.

Ushbu strategiyada o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi va ularga muammoli savol yoki bahsli fikr taqdim etiladi. Guruh a'zolari o'zaro muhokama olib borib, fikrlarini asoslaydi,

matnga tayanadi, dalillar keltiradi va yakuniy xulosaga keladi. So'ngra har bir guruh sinf oldida o'z nuqtayi nazarini taqdim etadi. Boshqa guruhlar esa tinglaydi, savollar beradi yoki o'z fikrini bildiradi. Bu jarayon o'quvchilar orasida ochiq muloqotni shakllantiradi va tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradi.

“Kichik guruhda muhokama” strategiyasining ona tili darslarida qo'llanishi orqali quyidagi tanqidiy fikrlash jihatlari rivojlanadi:

– tahlil qilish – matndagi asosiy g'oyalarni ajratish, voqealarni bosqichma-bosqich tahlil qilish;

– mantiqiy fikrlash – sabab-oqibat bog'liqligini tushunish, izchil va mantiqiy fikrlar bildirish;

– dalillarga asoslanish – subyektiv fikr o'rninga matndan misollar keltirish orqali asosli xulosa chiqarish

– muqobil nuqtayi nazarni ko'rib chiqish

– boshqa guruhlarning fikrlarini solishtirish, muhokama qilish;

– shubha bilan yondashish – har qanday axborotni avtomatik qabul qilmay, uni tahlil qilish va baholash.

Masalan, 2-sinf ona tili darsligidagi “To'maris” afsonasi asosida guruh muhokamasini tashkil etish mumkin. Guruhlarga quyidagi savollar asosida muammo taqdim etiladi: “To'maris qanday ayol edi?”, “Uning xalq oldidagi xizmati nimada ko'rinadi?”, “Sizningcha, u haqiqiy lider bo'lganmi?”. O'quvchilar ushbu savollar bo'yicha fikr bildiradi, matndan dalillar keltiradi va fikrini asoslaydi. Keyinchalik har bir guruh o'z

fikrini taqdim etib, bahs-munozara davomida boshqalar fikriga munosabat bildiradi. Bu orqali o'quvchilarda tanqidiy yondashuv, savol berish, dalil asosida javob qaytarish, muloqotga kirishish kabi muhim kompetensiyalar shakllanadi.

Yangi avlod darsliklarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi topshiriqlar ko'zda tutilgan. Bu topshiriqlar ko'proq mantiqiy, muammoli, bahsli va ochiq yakuniy savollar shaklida bo'lib, ularni baholash ham zamonaviy mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, “Darsliklarga taklif” platformasi orqali foydalanuvchilar bildirgan minglab takliflar asosida darsliklar mazmuni muntazam ravishda takomillashtirilmoqda. Bu jarayon orqali darsliklar sifatining ortishi bevosita o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida interfaol metodlardan foydalanish tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning samarali vositasidir. Bu metodlar orqali o'quvchilar matnni chuqur tahlil qilish, muammolarga mustaqil yechim topish, muloqotga kirishish va ijodiy yondashishni o'rganadilar. O'qituvchi esa bu jarayonda yo'naltiruvchi, rag'batlantiruvchi va motivatsiya beruvchi rolini bajaradi. Shu bois, interfaol metodlarga tayangan holda olib borilgan ona tili darslari nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ahamiyatga ham ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi.
2. Musurmanova A., va boshqalar. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Innovatsiya.Ziyo, 2020.194-bet.
3. Azimova I, Mavlonova K., Quronov S. va b. Ona tili va o'qish savodxonligi. Umumiy o'rta ta'limning 1-sinfi uchun darslik.
4. Tolipov O'.Q., va Usmonboyeva.M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent:Fan, 2006.260-bet
5. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika. – T.: O'qituvchi, 2010. 254-263-b.
6. Hamroyev A. Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limini ijodiy tashkil etish: Monografiya
7. Mavlonova K. 2-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi darsligi. – Toshkent, 2023-yil
8. www.ziynet.uz

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TO'G'RI YOZISHGA O'RGATISHNING PEDAGOGIK, PSIXOLOGIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini to'g'ri yozishga o'rgatish jarayonining pedagogik, psixologik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. To'g'ri yozuv — o'quvchining nutq madaniyati, savodxonligi va tafakkuri shakllanishining asosiy omillaridan biri bo'lib, uning rivojlanishida o'qituvchining didaktik yondashuvi, psixologik yondashuvlar va tilga bo'lgan amaliy munosabat muhim o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, to'g'ri yozuv, savodxonlik, pedagogik yondashuv, psixologik rivojlanish, pragmatika.

Annotatsiya: this article analyzes the pedagogical, psychological and pragmatic features of the process of teaching primary school students to write correctly. Correct writing is one of the main factors in the formation of a student's speech culture, literacy and thinking, and the teacher's didactic approach, psychological approaches and practical attitude to language play an important role in its development.

Key words: primary education, correct writing, literacy, pedagogical approach, psychological development, pragmatics.

Аннотация: в данной статье анализируются педагогические, психологические и прагматические особенности процесса обучения учащихся начальной школы грамотному письму. Правильное письмо является одним из основных факторов формирования речевой культуры, грамотности и мышления ученика, а дидактический подход учителя, психологические подходы и практическое отношение к языку играют важную роль в его развитии.

Ключевые слова: начальное образование, правильное письмо, грамотность, педагогический подход, психологическое развитие, прагматика.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi bola shaxsining shakllanishi va uning asosiy bilim-ko'nikmalarni egallashi uchun eng muhim davrlardan biridir. Bu davrda o'quvchilarni savodxonlikka, ya'ni o'qish va yozishga o'rgatish jarayoni ularning butun keyingi ta'lim hayoti uchun poydevor vazifasini bajaradi. Ayniqsa, to'g'ri yozuvni o'rgatish, ya'ni grammatik, orfografik va punktuatsion me'yorlarga rioya qilgan holda yozma nutqni shakllantirish pedagogik va psixologik jihatdan chuqur yondashuvni talab qiladi. "Yozma nutq og'zaki nutqning yozma tilga oddiy tarjimai emas, balki belgilar va yozma nutqni o'zlashtirish shunchaki yozish texnikasini o'zlashtirish ham emasligini anglashimiz kerak. Biz yozish mexanizmini o'zlashtirish bilan birga og'zaki nutqning to'g'ri ifodalashimiz zarur"[1;263]. G'. Hamroyev yozma nutqning yaxshilanishini adabiy talaffuz ko'nikmasiga bog'laydi, ya'ni o'quvchi to'g'ri talaffuz qilishni o'rgansa, to'g'ri yozishga ham erishadi[2;156], ko'proq mashq bajarishi lozimligini

ham ta'kidlaydi. A. R. Luriya o'z tadqiqotlarida yozuvning funksional tizimini to'liq ko'rib chiqadi. Uning ta'kidlashicha, yozish oksipital, parietal kortikal mintaqalarning, analizator tizimlarining kortikal bo'limlari bo'lgan chap miya yarim sharining vaqtinchalik mintaqasining, shuningdek, miya yarim korteksining oldingi qismlarining muvofiqlashtirilgan faoliyati bilan ta'minlanadi vaqt o'tishi bilan harakatlarning rivojlanishini tashkil etish, vosita ko'nikmalarini rivojlantirish va saqlash va murakkab maqsadli harakatlarni tashkil etish bilan bog'liq[3;347].

A. P. Luriya yozuvning psixofiziologik tuzilishini aniqladi:

Yozma nutq motivining paydo bo'lishi. Rejani yaratish (nima haqida yozasizmi?) uning asosida umumiy ma'no yaratish (nima yozish kerak?) yozma nutqning mazmuni. Yoziladigan so'zning tovush tarkibini tahlil qilish. Birinchi shart — bu so'zdagi tovushlar ketma-ketligini aniqlash. Tovushlarning

ikkinchi aniqlanishi, ya'ni hozirgi vaqtda eshitaladigan tovush variantlarini fonemaning aniq umumlashtirilgan nutq tovushlariga aylantirish. Akustik tahlil va sintez artikulyatsiya (talaffuz) ning yaqin ishtirokida amalga oshiriladi. Talaffuz so'zning tovush tarkibini aniqlashtirishga yordam beradi. Fonemalarni (eshitaladigan tovushlarni) grafemalarga tarjima qilish, ya'ni grafik belgilarning vizual sxemalari, ularning elementlarining fazoviy joylashishini hisobga olgan holda (bu bir qator analizator tizimlarining o'zaro ta'siri tufayli mumkin). Harflarning vizual sxemalarini yozish uchun zarur bo'lgan ketma-ket harakatlarning kinetik tizimiga "qayta shifrlash" (grafemalar kinemalarga tarjima qilinadi)[3; 124].

O'z tadqiqotlarida L. C. Tsvetkova yozishni tashkil etishning psixologik darajasi miyaning frontal bo'limlari ishi orqali amalga oshirilishini ta'kidlaydi; psixofiziologik orqa miya pastki seminal, temporal, posterior, o'rta oksipital bo'limlarning birgalikdagi ishi bilan ta'minlanadi; lingvistik daraja (kerakli tovushlarni, so'zlarni, sintaksisni tanlash) sintagmatika va miya yarim palsi uchun javob beradigan old va orqa nutq zonalarining birgalikdagi ishi bilan ta'minlanadi. Muallif yozuv murakkab aqliy jarayon bo'lib, uning tarkibiga aqliy faoliyatning og'zaki va og'zaki bo'lmagan shakllarini, diqqatni, vizual, akustik va fazoviy idrokni va boshqalarni o'z ichiga oladi, deydi[4; 256].

1. Pedagogik xususiyatlar

Boshlang'ich sinfda to'g'ri yozuvga o'rgatishda quyidagi pedagogik tamoyillar muhim hisoblanadi:

- **Bosqichma-bosqichlik va tizimlilik:** yozuvni o'rgatish alifbo, bo'g'in, so'z, gap va matn darajasida bosqichma-bosqich olib borilishi lozim.
- **Didaktik uyg'unlik:** dars mazmuni va metodlari o'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi va qiziqishlariga mos holda tanlanadi.
- **Faollik va mustaqillikni rivojlantirish:** mashg'ulotlarda o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, erkin yozishi, xatolarni tahlil qilish ko'nikmalari shakllantiriladi.
- **O'quv materiallari tanlovi:** matnlar o'quvchilarning ongli tahlil qilish imkoniyatlarini rivojlantiradigan, mavzuga oid va qiziqarli bo'lishi kerak.

2. Psixologik xususiyatlar

Boshlang'ich sinf o'quvchilari hali emotsional va psixologik jihatdan shakllanib borayotgan yosh toifasi bo'lib, ularga yozuv ko'nikmasini shakllantirishda quyidagi psixologik omillarni hisobga olish zarur:

- **Yoshgaxos xotira va diqqat xususiyatlari:** o'quvchilar ko'pincha vizual va motorik xotiraga tayanadilar. Yozishni o'rganishda grafik shakllarni ko'rish va takror yozish orqali mustahkamlash muhimdir.
- **Ijodiy va mantiqiy tafakkurning rivojlanishi:** O'quvchi faqat yozuv belgilarini emas, balki so'z va gaplarning ma'nosini anglashga o'rganadi.
- **Xatolardan qo'rqmaslik muhiti:** yozishda xatolar tabiiy hodisa sifatida qaralib, ularni tahlil qilish orqali o'quvchi o'z-o'zini to'g'rilashga o'rgatiladi.
- **Motivatsiya va rag'batlantirish:** o'qituvchining ijobiy munosabati, maqtab baholash usullari o'quvchida to'g'ri yozishga nisbatan ishtiyoq uyg'otadi.

3. Pragmatik xususiyatlar

Yozuv — bu faqat grammatik qoidalarni qo'llash emas, balki tilni kommunikativ vosita sifatida amalda qo'llash ko'nikmasidir. Shu sababli quyidagi pragmatik yondashuvlar muhim:

- **Yozma nutqning amaliy yo'nalganligi:** yozish orqali o'quvchi o'z fikrini boshqalarga yetkazishga, axborot almashishga o'rganadi.
  - **Matnga kontekstual yondashuv:** har bir yozma ish o'z konteksti, mavzusi va vazifasiga ega bo'lishi kerak. Bu o'quvchini real hayotiy vaziyatlarda to'g'ri ifodalashga o'rgatadi.
  - **Sotsiomadaniy kompetensiyani shakllantirish:** o'quvchi o'z madaniyatiga xos yozma andazalar asosida fikr bildiradi, bu esa uning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi.
- Yozish — bu maxsus yaratilgan an'anaviy belgilar yordamida odamning fikrlarini ifoda etish vositasi. Xatning asosiy maqsadi nutqni masofaga yetkazish va uni o'z vaqtida mustahkamlashdir. Buning uchun nutq elementlarini — so'zlarni, bo'g'inlarni, tovushlarni uzatuvchi maxsus belgilar yaratiladi. Maxsus yaratilgan ramziy yozuv tizimlari odamlar bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi,

ma'lumot olish imkonini beradi. Qo'l yozuvi – qo'lyozmada qayd etilgan odatiy harakatlar tizimi, uning shakllanishi yozma va motorli mahoratga asoslangan barqaror yozish uslubi. Bu inson tomonidan zarur harakatlarning barqaror va individual bajarilishini o'z ichiga oladi. Qo'l yozuvi insonning individual xususiyatlariga va uning ruhiy holatiga bog'liq. Qo'l yozuvi bilan siz u yoki bu hujjatni kim yozganligini aniq aniqlashingiz mumkin, ammo odamning xarakterini qo'l yozuvi bilan aniqlash noqonuniydir. Qo'l yozuvi faqat insonning individual psixologik xususiyatlarining bilvosita dalilidir. Qo'l yozuvining o'ziga xosligi quyidagi belgilar bilan belgilanadi:

Alohida harflarning o'ziga xos shakli, aniqrog'i ularning yumaloqligi yoki o'tkirligi, xatning cho'zilishi yoki siqilishi, harflar orasidagi doimiy yoki notekis masofa, uzilmagan yoki uzilmagan xat bilan, nishabsiz, o'ngga, chapga egilgan, tebranuvchi qiyalik bilan xat, elementlarning ritmik takrorlanishi yoki ularning aritmikligi, bosim, katta yoki kichik harflar bilan, gorizontaal ravishda so'zlarning tekis yoki yuqoriga va pastga qarab joylashishidir. Yozma nutq va xususan, yozish murakkab aqliy jarayon bo'lib, ilmiy bilimlarning turli sohalari tadqiqotchilarining ushbu muammoga katta qiziqishlariga qaramay, hali ham yaxshi tushunilmagan. O'z-o'zidan, bu haqiqat bu murakkablikning bilvosita isboti bo'lib xizmat qiladi. Hali ham bunday muammolarni qo'shimcha o'rganish kerak. Maktublar, uning psixologik mazmuni va tuzilishi, boshqa munosabatlari, yozma nutq va uning og'zaki nutqqa munosabati, ularning munosabatlari, yozuvning insonning aqliy sohasidagi o'rni va roli, yozish va grammatikaning insonning aqliy faoliyatidagi o'rni, xususan, bolalarda rivojlanishi va boshqalar hali ham dolzarbdir. Yozma nutq og'zaki nutqdan nafaqat grafik foydalanish bilan farq qiladi, shuningdek grammatik (birinchi navbatda sintaktik) va stilistik

munosabatlarda, yozma nutq uchun xos bo'lgan sintaktik konstruksiyalar, o'ziga xos funksional uslublar bilan ham ajralib turadi. Maxsus o'qitilishi kerak bo'lgan murakkab tarkibiy va kompozitsion tizim va shuning uchun maktabda yozma nutqni o'qitishning maxsus vazifasi, maqsadi, prinsplari mavjud. Yozma nutq matni bir vaqtning o'zida yoki hech bo'lmaganda muhim qismlarda qabul qilinishi mumkinligi sababli, yozma nutqni idrok etish ko'p jihatdan og'zaki nutqni idrok etishdan farq qiladi. Shuning uchun miyaning turli sohalari nutq jarayonida turli xil ishtirok etadi. Uning biron bir qismining mag'lubiyati nutq faoliyatining buzilishiga olib keladi, bu yozuvda aks etadi. Faoliyat sifatida yozma nutqning psixologik tuzilishini tahlil qilish uning shakllanishi uchun eng katta darajada javobgar bo'lgan asosiy aqliy jarayonlarni aniqlashga imkon beradi. Bularga og'zaki nutq, e'tibor, xotira va eshitish-motor koordinatsiyalari kiradi. Nutqni yaxshi bilish uchun tildan foydalanish qobiliyati zarur. Fikrlash nutqdan ko'ra kengroq, u nafaqat tilga tayanadi. Fikrning ishi mehnat, kuzatish, boshqa faoliyat turlari bilan bog'liq holda murakkablashadi va nutqni boyitish va murakkablashtirishni talab qiladi. Nutqni boyitish, o'z navbatida, fikrlashning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Talaba o'rganadigan yangi til vositalari haqiqiy ma'noga ega bo'lishi muhimdir.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida to'g'ri yozishga o'rgatish jarayoni kompleks, ko'p yo'nalishli faoliyat bo'lib, pedagogik, psixologik va pragmatik yondashuvlarning uyg'unligini talab etadi. O'quvchining yozma nutqini shakllantirish nafaqat savodxonlikning, balki shaxsiy rivojlanish, ijodiy fikrlash va ijtimoiy muloqotga tayyorlikning asosiy tarkibiy qismlaridandir. Shuning uchun o'qituvchining bu boradagi metodik tayyorgarligi va pedagogik mahorati muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. – Москва: АПН РСФСР, 1990 – 263 с.
2. Hamroyev G'. Ona tili ta'limida o'quv topshiriqlari tuzish metodikasi. Monografiya. – Toshkent. 2022. Donishmand ziyo. 156 b.
3. Лурия А.Р. Письмо и речь. Нейролингвистические исследования / А.Р. Лурия. – Москва, 2002. – 347 с.
4. Цветкова Л.С. Нейропсихология счета, письма и чтения: нарушение и восстановление / Л.С. Цветкова. – Москва: Юристъ, 1997. – 256 с

Baxtiyar NAMANOV,

Independent researcher at Namangan State Pedagogical Institute

E-mail: namanovbaxtiyar86@gmail.com

“THE ROLE OF LITERATURE LESSONS IN EDUCATING YOUTH IN THE SPIRIT OF NATIONAL VALUES”.

Annotatsion: in this article, the author provides some evidence and their theoretical basis for educating our youth in the spirit of devotion to our national and universal values. Factors necessary to teach young people to think freely, to help them understand the meaning of life, to form self-control and self-control are identified.

Key words: *tradition, spiritual wealth, intelligence, faith, fasting, purity, devotion, diligence, nationality, perfection*

Аннотация: в данной статье автор представляет некоторые аргументы и их теоретическое обоснование для воспитания нашей молодежи в духе преданности нашим национальным и общечеловеческим ценностям. Показаны факторы, необходимые для того, чтобы научить молодых людей свободно мыслить, помочь им понять смысл жизни, уметь управлять и контролировать себя.

Ключевые слова: *традиция, духовное богатство, интеллигентный, верующий, пост, чистота, преданный, трудолюбивый, национальный, зрелость*

Annotatsiya: ushbu maqolada yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlarimizga sadoqat ruhida tarbiyalashga oid ba'zi dalillar va ularning nazariy asoslari keltiriladi. Yoshlarni erkin fikrlashga o'rgatish, hayot mazmunini tushunib olishiga ko'maklashish, o'z-o'zini idora va nazorat qila bilishini, shakllantirish uchun zarur bo'lgan omillar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *urf-odat, ma'naviy boylik, aqlli, iymon-e'tiqodli, ro'za, poklik, fidoyi, ishchan, milliy, kamolot.*

The implementation of serious measures to restore national values in our country is of great importance in the revival of our spirituality. Today, the world recognizes that our national values are being restored. In particular, the events dedicated to such great figures as Sahibqiron Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Bahauddin Naqshband, the anniversaries of the cities of Bukhara and Khiva, and the participation of representatives from more than 50 countries of the world in symposiums are a vivid example of this.

As is known, traditions are an invaluable spiritual wealth created in the process of the historical formation and development of the people and passed down from ancestors to generations as a sacred heritage. Preserving and perfecting customs that have become one of the main signs of the nation remains the sacred duty of each generation.

In order for traditions to survive, first of all, they must be mastered by the youth, the creators of our future. The revival of traditional folk holidays remains a very important event in the history of Uzbek culture. Because holidays are a large and important form of culture that embodies the best aspects of life. In this way, the revival of ancient holidays has created the basis for the revival of the most valuable aspects of folk culture. When it comes to the revival of folk traditions, it is necessary to pay special attention to folk games,

which play an important role in the development of youth. The most ancient traditional, many cultural forms of our ancestors, dance, theater and sports rituals originated from these games and have been a means of healing for our ancestors in the historical process.

In this process, the factors that raise national spirituality, national consciousness, national consciousness, and national feeling to perfection in each person are transferred to the process of activity. Our society has its own real opportunities to implement these lofty goals. First of all, in a free and independent Motherland, conditions have been created that lead the people to prosperity and, in a certain sense, guarantee a decent life. Our state has grown up with selfless, hardworking, highly qualified forces with high organizational potential. In their image and activities, there is a stable essence and creative power of national spirituality. Such people with a stable national spirituality protect the interests of their people, nation and homeland under any circumstances are people who can demonstrate the national spirituality of our people in their activities, demonstrate the potential of the nation, the value, honor, and glory of the Motherland among nations and states. The main tasks of instilling national values in young people through extracurricular activities should focus on the following:

Firstly, to teach young people to think freely, to help them understand the meaning of life, to form self-management and control, to develop a purposeful approach to their personal lives, to instill a sense of unity of plan and action;

Secondly, to introduce students to national, universal values, the rich spiritual heritage of our Motherland, to form their requirements for acquiring cultural and secular knowledge, to form skills, to cultivate and enrich them, and to form aesthetic concepts;

Thirdly, to identify the knowledge and creative potential of each teenager, to develop them, to implement them in various fields of human activity. To create conditions for the emergence and further support of the creativity and talent of young people;

Fourthly, to form the norms of humane etiquette (understanding each other, kindness, compassion, the ability to fight racial and national discrimination), to widely use such educational tools as manners;

Fifth, to teach our youth to think freely and independently. Extracurricular educational activities complement the educational process in their free time, based on the interests, desires, wishes and needs of students and young people. The organization of these processes creates an opportunity to increase the creative abilities and initiative of young people.

Love for books in Uzbek families, their preservation and reading have become virtues that have gained importance in the spiritual development of our people. Because in a person's self-education, a book serves as both a source of knowledge and, to a certain extent, a mirror for seeing oneself, comparing, imitating,

discussing and arguing. Reading forms the ability to observe and reflect, sharpens and deepens the mind.

The customs, traditions, and rituals of our people are of great educational importance. The love, reasonable attitude, proper communication, courtesy and respect of people for each other reflect the inner beauty, rich spiritual and mental image of our people. Most importantly, the feelings and qualities of our people, such as kindness, generosity, hospitality, courtesy, kindness, thoughtfulness, sincerity, honesty, discipline, hard work, self-control, thrift, patience and contentment, serve as an example in the upbringing of a harmonious generation today.

Based on the results of our research, the following can be proposed in terms of educating young people in the spirit of loyalty to national values:

1. Organizing excursions for unorganized youth and students to historical monuments, educational institutions, art palaces and structures erected during the period of independence;
2. Revitalizing the work of local history and history clubs;
3. To organize creative evenings and meetings with famous artists, lawyers, educators and scientists, labor veterans and health workers in order to form the spiritual, economic, legal, environmental, labor and aesthetic culture of the youth of the community based on universal and national values;
4. To organize meetings of unorganized youth and their students in the neighborhoods with famous people such as poets and writers, state and public figures and labor veterans.

Literature used:

1. Sh.M.Mirziyoyev, We are building our great future together with our brave and noble people. Tashkent: Uzbekistan, 2017. - 488 p.
2. Rustamov A. Literature from the etiquette of writers. - T.: "Ma'naviyat", 2003.
3. Alikulov Kh. Spiritual and moral values in the interpretation of thinkers. - Andijan. 2003. 260 p.
4. Umurzakov O.P. Universal values: national traditions and customs are being improved. G.G. Social sciences in Uzbekistan, 1992 No. 2.
5. Tillayeva R. O'QUVCHILAR FAOLLIGINI OSHIRISHDA TADQIQOT ISHI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGI //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI YOSHFILOLOG OLIMLAR JAMIYATI.C.439. https://tsuull.uz/sites/default/files/02_06_22_toplam_til_va_adabiyot_ilmiy_va_amaliy_izlanishlar_yolidagi_0.pdf#page=439.
6. R.T. Tillayeva. M.M.Q. Mo'minova. O'quvchilarning axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirishda adabiy-tanqidiy materiallardan foydalanish metodikasi "Science and Education" Scientific Journal / www.openscience.uz November 2023 / Volume 4 Issue
7. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Hj9TC0QAAAAJ&citation_for_view=Hj9TC0QAAAAJ:u5HHmVD_uO8C <https://inlibrary.uz/index.php/universaljurnal/article/view/59253>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/badiiy-asar-matnini-tahlil-qilish-metodologiyasi>

A light pink background with a white plus sign at the top center, a red wavy line at the top right, the text 'TADQIQOTLAR' in bold dark blue in the center, and a white plus sign at the bottom right.

Nodir RAMAZONOV,
Toshkent davlat yuridik universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
n.ramazanov@tsul.uz

“BOBURNOMA”DA “YUKUNMOQ” FE’LI VA ETIKET

Annotatsiya: maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida etiket masalasining “yukunmoq” fe’li bilan bog’liq jihatlari tahlil etilgan. Boburning davlat etiketi bilan bog’liq qarashlari “yukunmoq” fe’li bilan bog’liqlikda ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: *Bobur, “Boburnoma”, etiket, davlat etiketi, maishiy etiket.*

Аннотация: в статье анализируются аспекты проблемы этикета в произведении Захириддина Мухаммада Бабура «Бабур-наме», связанные с глаголом «юкунмок». Раскрываются взгляды Бабура на государственный этикет в связи с глаголом «юкунмок».

Ключевые слова: *Бабур, «Бабурнаме», этикет, государственный этикет, бытовой этикет.*

Annotation: the article analyzes aspects of the problem of etiquette in the work of Zakhiriddin Muhammad Babur “Babur-name” related to the verb “yukunmok”. Babur’s views on state etiquette in connection with the verb “yukunmok” are revealed.

Key words: *Babur, “Babur-name”, etiquette, state etiquette, everyday etiquette.*

Etiketni shartli ravishda 1) davlat etiketi; 2) situatsion va professional (harbiy, diplomatik); 3) jamiyatda oʻzni tutish; 4) ish (biznes) etiketi turlariga boʻlish odatga aylangan [1].

Zamonaviy shakl va ma’noda etiket soʻzi birinchi marta Fransiya qiroli Lui XIV (1643-yil 14-maydan 1715-yil 1-sentabrgacha Fransiya qiroli) saroyida ishlatilgan — ma’lum xulq-atvor normalari va qoidalari qadim zamonlardan beri mavjud boʻlsa-da, mehmonlarga xatti-harakatlar qoidalarini koʻrsatadigan kartalar (etiketkalar) tarqatilgan.

Sharqda davlat etiketi masalasi juda muhim oʻrin tutgan. Eslaydigan boʻlsak, “Mantiq ut-tayr” va “Lison ut-tayr”ning tuguni qushlarning qayerda oʻtirishi kerakligi va ushbu muammoni hal qilish imkonsizligi motividan boshlangan.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”sida davlat etiketi yaqqol aks etgan. Biz ushbu maqolamizda “Boburnoma”dagi “yukunmoq” fe’li bilan bog’liq quyidagi etiket vaziyatlarini koʻrib chiqamiz:

1. Qarindosh-xonlarga yukunmoq.
2. Yukunmoq – qasamyod sifatida.
3. Yukunmoq – qarindoshlik ahdi.
4. Yukunmoq – katta qarindoshlarga hurmat ma’nosida.

5. Yukunmoq – davlat va diplomatik etiket ma’nosida.

Soʻzning ma’nosi haqida. Yukundurmak *كامرودن و كوي* soʻzi ta’zim qildirmoq, tiz choʻktirmoq; yukunmak *كامرودن و كوي* – egilmoq; hurmat, ta’zim yuzasidan egilmoq, tiz choʻkmoq ma’nolariga egaligi lugʻatlarda aks etgan [2].

1. Qarindosh-xonlarga yukunmoq. “Boburnoma”da qarindosh xonlarga hurmat bajo keltirish ma’nosi quyidagi parchada aks etgan: “Bu fursatda Sulton Mahmudxon Shohruxiyag’a kelib edi. Munda burunroq Sulton Ahmad mirzo Andijon navohisig’a kelganda xon ham kelib, Axsini qabab edi, nechukki, mazkur bo’ldi. Xotirg’a yettikim, ora muncha yovuq bo’lg’onda xon, chun ota-og’adurlar, borib mulozamat qilsam, o’tgan kuduratlar raf’ bo’lg’ay, yiroqda-yovuqta eshitur-ko’rarga yaxshi bo’lg’ay deb kelib, Shohruxiyadan tashqari Haydarbek solg’on bog’da xong’a mulozamat qildim. Xon bog’ning o’rtasida solg’on ulug’ chordara uyda o’lturub edilar. Uydin kirgach, uch yukundum. Xon ham ta’zim qilib qo’ptilar. Ko’rushub, yonib yukungandin so’ng yonlarig’a tilab, qalin shafqat va mehribonliklar ko’rsatilar” [3].

2. Yukunmoq – qasamyod sifatida. “Boburnoma”da “yukunmoq” fe’lining qasamyod

ma'nosi ham aks etgan. "Ushbu yil Sulton Husayn mirzo bila Badi'uzzamon mirzo orasidag'i nifoqlar urushg'a tortti. Tafsili budurkim, o'tgan yil Balxni va Astrobodni Badi'uzzamon mirzog'a va Muzaffar mirzog'a berib yukundurub edilar, nechukkim mazkur bo'ldi, o'shul muddattin bu muddatqacha g'alaba elchilar bordilar va keldilar. Oxir Alisherbek ham elchilikka keldi. Harchand sa'y qildilar, Astrobodni inisiga bermakka rizo bo'lmadi. Dedikim, mening o'g'lum Muhammad Mo'min mirzoni xatna qilg'onda mirzo anga bag'ishlabtur".

3. Yukunmoq – qarindoshlik ahdi. "Boburnoma"da "yukunmoq" fe'li qarindoshlikka kirishish / tasdiqlash ma'nosini ham anglatib kelgan. "Sulton Husayn mirzo Sulton Mas'ud mirzoni yaxshi ko'rub kuyovlikka yukundurub, inoyat va shafqat maqomida bo'lub erdikim, Xisravshohning inisi Boqi Chag'oniyoniykim, mundin burunroq kelib Sulton Husayn mirzo mulozamatida bo'lur edi, angize bila Xurosonda turmay bir bahona bila chiqib, Sulton Husayn mirzodini beruxsat Xisravshohg'a bordi. Xisravshoh Hisordin Boysunqur mirzoni tilab kelturdi. Ushbu fursatta Ulug'bek mirzoning o'g'li Mironshoh mirzo otasi bila yog'iqib, Hazorag'a kirib, Hazorada ham bee'tiqodliqlar qilib, Hazorada tura olmay, ul ham Xisravshoh qoshig'a kelib edi".

4. Yukunmoq – katta qarindoshlarga hurmat ma'nosida. "Boburnoma"da "yukunmoq" so'zi katta yoshli qarindoshlarga hurmat izhori ma'nosini ham ifodalagan. "Ulug' xon dodam ham Toshkandtin uch-to'rt yig'och yo'l o'tru chiqib keldi. Bir yerda shomiyonalar tikib, ulug' xon o'lturdi. Kichik xon ro'baro'din keladur edi. Yovuq yetgach, xonning so'l qo'li bila keyindin evrulub kelib, xonning olida tushub keldi. Ko'rushur yerga yetishib, to'qquz qatla yukunub kelib ko'rushti. Ulug' xon ham kichik xon yaqin yetgach, qo'pub ko'rushtilar, g'alaba quchushub turdilar. Yong'onda ham kichik xon to'qquz qatla yukundi. Tortiq tortqonda ham qalin yukundi. Andin so'ng kelib o'lturdilar".

Bobur yukunmoq fe'lini nafaqat er qarindoshlar, balki ayol qarindoshlarga nisbatan ham hurmat bildirish ma'nosida qo'llaydi. Ushbu so'z muallifning tasvirlanayotgan shaxsga munosabatini ham ifodalab keladi: "Barcha begimlar, mening ammam Poyanda Sultonbegim,

Xadichabegim, Ofoqbegim, yana Sulton Abusa'id mirzoning qizlari amma begimlar, barcha Sulton Husayn mirzoning madrasasida yig'ildilar. Barcha begimlar mirzoning maqbarasida edilarkim, borib ko'rdu. Avval Poyanda Sultonbegim bila **yukunub ko'rushtum**, andin so'ng Ofoqbegim bila **yukunmay ko'rushtum**, andin keyin Xadichabegim bila **yukunub ko'rushtum**". Agar parchaga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Bobur ikki ayol qarindoshi bilan yukunib ko'rishganini, bir ayol qardoshi bilan yukunmay ko'rishganini urg'ulab o'tadi. Aynan shu o'rinda ushbu so'zning o'z ma'nosidan ko'ra boshqacha (munosabatni bildirish, masofa saqlash, status ifodasi) kabi ma'nolarni bildirganligi yaqqol ko'rinadi.

5. Yukunmoq – davlat va diplomatik etiket (qoida va dastur) ma'nosida. "Boburnoma"ning ko'p o'rinlarida "yukunmoq" so'zi davlat va diplomatik etiket (qoida va dastur) ma'nosida ishlatilgan. Ba'zi o'rinlarda u chegaradan chiqqan a'yonlarni jazolash ma'nosini ham bildirib keladi ("Tanbalning jazosi – yukundurmoq"). "Ya'qubga ijizat bergandin so'ng Qizilsuv quyi ko'chib, Andarob suyining qotilishig'a yovuq tushuldi. Tonglasi, rabiulavval oyining avositida jarida Andarob suyini o'tib, Dushi navohisida bir ulug' chinor tubida o'lturdum. Ul tarafdin Xisravshoh hashamat va tajammuli bila qalin kishi bila keldi. Qoida va dastur bila yiroqtin tushub keldi. Ko'rushurda uch qatla yukunub, yong'onda ham uch qatla, so'rg'onda va tortuq tortqonda biror yukundi. Jahongir mirzo va Xon mirzog'a dag'i ushbu dastur bila yukundi. Qari tanbal mardak necha yillar o'z murodicha yurub saltanattin tek bir xutba o'z otig'a o'qumaydur edi. Yigirma besh, yigirma olti qatla payopay yukundi va bordi va keldi. Toliqib tamom yiqilayozdi. Necha yil qilg'on bekligi va saltanati tamom burunidin chiqti. Ko'rushub tortiq tortgandin so'ngra buyurdumkim, o'lturdi".

Temuriy shahzodalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar juda murakkab va ixtilofli bo'lganligi ma'lum. "Boburnoma"da yukunmoq fe'li orqali temuriylar o'rtasidagi mavqe' (status) va unga rioya qilish majburiyligi muammosi ham ifodalangan. "Boburnoma"dagi quyidagi parcha nihoyatda ahamiyatli bo'lib, unda yukunmoq fe'li davlat va diplomatik etiketning muhim

atributi sifatida namoyon bo'ladi: "Badi'uzzamon mirzoning devonxona uyiga yettuk. Muqarrar andoq edikim, men uydin kimgach yukung'aymen, Badi'uzzamon mirzo qo'pub araqqa kelgay, dog'i ko'rushulgay, men uydin kimgach, bir yukundum, dog'i bedarang mutavajjih bo'ldum, Badi'uzzamon mirzo ohistaroq qo'pub, sustroq yurudi. Qosimbek chun davlatxoh edi va mening nomusim aning nomusi edi, belbog'imdin bir tortti, voqif bo'ldum. Taanni bila yurub, muqarrar bo'lg'on yerda ko'rushuldi". Ushbu parchaning davomida temuriy shahzodalarning xonada o'ltirishi (muzokara davrasidan joy olishi) ham mayda tafsilot va detallarigacha tasvirlangan: "Bu ulug' oq uyda to'rt to'shak solib edilar. Badi'uzzamon mirzoning oq uylari albatta yon eshiklik bo'lur edi. Mirzo doim bu eshikning yonida o'lturur edi, bir to'shakni bu eshikning yonida solib edilar. Badi'uzzamon mirzo va Muzaffar mirzo bu to'shakka o'lturdilar, yana bir to'shakni rost qo'lda solib edilar, Abulmuhsin mirzo va men bu to'shakda o'lturduk. Badi'uzzamon mirzoning to'shakidin quyi chap yonda yana bir to'shak solib edilar. Qosim Sulton o'zbek, Shayboniy sultonlaridinkim, mirzoning kuyovi bo'lur edi, Qosim Husayn Sultonning otasi bo'lg'ay, yana Ibni Husayn mirzo bu to'shakda o'lturdilar. Manga solg'on to'shakdin quyi o'ng qo'lumda yana bir to'shak solib edilar, Jahongir mirzo bila Abdurrazzoq mirzo ul to'shakda o'lturdilar. Muhammad Burundubek va Zunnunbek va Qosimbek o'ng yonda Qosim Sulton bila Ibni Husayn mirzodin xeyli quyi o'ng qo'lumda o'lturdilar". Diqqat bilan qaraydigan bo'lsak, muzokara va davlat ishlarini muhokama qilishga chaqirilganlar o'z mavqeyiga ko'ra **birinchi halqa** (Badi'uzzamon mirzo va Muzaffar mirzo); **ikkinchi halqa** (Bobur mirzo va Abulmuhsin mirzo); **uchinchi halqa** (Qosim Sulton va Ibni Husayn mirzo); **to'rtinchi halqa** (Jahongir mirzo va Abdurrazzoq mirzo)

va **beshinch halqa** (Muhammad Burundubek, Zunnunbek va Qosimbek) shaklida joylashishgan va bu bilan kuchlar paritetiga erishilgan, diplomatik va davlat etiketi ta'minlangan.

Ba'zida davlat etiketini rad etish yoki yetarli darajada ta'minlamaslik hollari ham uchrab turgan. Ushbu holatlar ham "Boburnoma"da o'z aksini topgan va bu holat qanday bartaraf etilganligi tasvirlangan: "Oshdin so'ng o'tlanib, tushgan yerga keldim. Bizning o'rdu bila mirzolarining o'rdusining orasi bir shar'iy bo'lg'ay edi. Ikkinchi navbat kelganda Badi'uzzamon mirzo burungidek ta'zim qilmadi, Muhammad Burundubekka va Zunnunbekka ayturdimkim, agarchi yoshim kichiktur, vale to'rum ulug'dur, ota taxtidakim, Samarqand bo'lg'ay, ikki navbat zarbi rost olib o'lturubdurmen, bu xonavoda uchun yot-yog'i bilakim muncha jang va jadal qilibturmen, mening ta'zimimda ta'xir bevajhdur. Bu so'z mazkur bo'lg'och, chun ma'qul edi, mu'tarif bo'lub, ta'zimni xotirxoh qildilar".

Davlat etiketining ildizlari Chingizxonga borib taqalishi va Chingizxon to'rasiga temuriylar tomonidan qat'iy amal qilinganligi (*mar'iy tutilganligi*) "Boburnoma"da qayd etilgan: "Osh tortildi, bovujudkim, suhbat yo'q edi, osh tortadurg'on yerda shira qo'yub oltun va kumush surohiylarni shira ustiga terdilar. Burunlar bizning ota-og'a Chingiz to'rasini g'arib rioyat qilurlar edi, majlisda va devonda va to'y va oshda, o'turmoqda va ko'pmoqda xilofi to'ra ish qilmaslar edi".

Xulosa qiladigan bo'lsak, Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida davlat etiketi yaqqol aks etgan bo'lib, u "yukunmoq" fe'li bilan bog'liq ravishda 1) qarindosh-xonlarga yukunmoq; 2) yukunmoq – qasamyod sifatida; 3) yukunmoq – qarindoshlik ahdi; 4) yukunmoq – katta qarindoshlarga hurmat ma'nosida; 5) yukunmoq – davlat va diplomatik etiket ma'nosida qo'llanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирқосимов С.М., Юсупов А.С. Дипломатия ва бизнес этикет: Ўқув кўлланма. – Т.: «PRINTUZ», 2020. 240-б.; Муҳаммаджонова Л. А. Давлат хизматчиси этикаси ва имиж: Ўқув кўлланма. – Т.: "Университет", 2017. 186-б.
2. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 712-б.
3. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. 368-б. "Boburnoma"ning matnlari ushbu nashrdan olingan.

Lola RASHIDOVA,
Samarqand shahar 29-umumta'lim maktabi
ingliz tili o'qituvchisi

TALABALARNING LINGVISTIK KOMPETENSIYASINI VR VA AR TEKNOLOGIYALARNING INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya: ushbu maqolada virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalarining til o'rganish jarayoniga integratsiyasi orqali talabalarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Ta'limda raqamli transformatsiya bosqichida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, ayniqsa, til o'rganishda immersiv vositalardan foydalanish, talabalarning tilni faol va interaktiv tarzda o'zlashtirishlariga zamin yaratadi. Tadqiqotda VR va AR texnologiyalarining lingvistik kompetensiyaga ta'siri, samaradorligi va amaliyotdagi qo'llanilishi misollar orqali tahlil qilinadi. Muallif mazkur yondashuvning til o'rgatishdagi afzalliklari, pedagogik jarayonlardagi o'zgarishlar va metodik tavsiyalarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *lingvistik kompetensiya, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, ta'lim texnologiyalari, interaktiv o'qitish, raqamli pedagogika.*

Annotation: this article highlights the issue of developing students' linguistic competence through the integration of virtual and augmented reality technologies into the language learning process. The use of modern technologies at the stage of digital transformation in education, especially the use of immersive tools in language learning, creates the basis for students to actively and interactively master the language. The study analyzes the influence, effectiveness, and practical application of VR and AR technologies on linguistic competence using examples. The author reveals the advantages of this approach in language teaching, changes in pedagogical processes, and methodological recommendations.

Key words: *linguistic competence, virtual reality, augmented reality, educational technologies, interactive learning, digital pedagogy.*

Аннотация: в данной статье рассматривается вопрос развития лингвистической компетенции студентов посредством интеграции технологий виртуальной и дополненной реальности в процесс изучения языка. Применение современных технологий на этапе цифровой трансформации в образовании, особенно использование иммерсивных средств в изучении языка, создает основу для активного и интерактивного овладения студентами языком. В исследовании на примерах анализируется влияние технологий VR и AR на лингвистическую компетенцию, их эффективность и практическое применение. Автор раскрывает преимущества данного подхода в обучении языку, изменения в педагогических процессах и методические рекомендации.

Ключевые слова: *лингвистическая компетенция, виртуальная реальность, расширенная реальность, образовательные технологии, интерактивное обучение, цифровая педагогика*

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonlari jadal sur'atlar bilan raqamlashtirilmoqda va bu o'zgarishlar til o'rganish sohasini ham chuqur qamrab olmoqda. Lingvistik kompetensiya, ya'ni nutq, yozma va tinglab tushunish ko'nikmalarining kompleks shakllanishi, xorijiy tilni o'rganishdagi asosiy maqsad hisoblanadi. An'anaviy usullar, ko'pincha, talabalarni real kommunikativ vaziyatlarga to'liq tayyorlay olmaydi. Shu sababli interaktiv, realga yaqin muhitda mashq qilish imkonini beradigan VR va AR texnologiyalaridan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Virtual reallik orqali yaratilgan til muhiti talabalarning o'rganayotgan tilida faol muloqot qilish malakasini shakllantiradi, kengaytirilgan reallik esa dars jarayonida real obyektlarga til bilan ishlash imkonini beradi. Ushbu maqola ana shu texnologiyalar orqali talabalarning

lingvistik kompetensiyasini qanday rivojlantirish mumkinligini ochib beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, lingvistik kompetensiya faqat til qoidalarini bilish emas, balki o'sha til orqali samarali muloqot qila olish qobiliyatidir. Bu esa o'rganayotgan shaxsning tinglab tushunish, o'qib anglash, yozish va gapirish kabi ko'nikmalarini muvozanatda rivojlantirishni talab qiladi. VR va AR texnologiyalari ushbu ko'nikmalarni bir vaqtning o'zida faollashtira oladigan noyob vositalardan hisoblanadi.

Virtual reallik muhitida til o'rganish mashg'ulotlari multimodal ta'sirga ega: talaba ko'radi, eshitadi, harakat qiladi va shu jarayonda til bilan faol ishlaydi. Masalan, VR ilovasi yordamida restoran muhiti yaratiladi va talaba menyudan taom buyurtma qilish, ofitsiant bilan muloqot qilish, hisob-kitob qilish

kabi vazifalarni bajaradi. Bu kabi holatlar tilni real kontekstda qo'llash orqali eslab qolish va tushunishni kuchaytiradi. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, real holatga asoslangan, hissiy jihatdan faol ishtirok etilgan mashg'ulotlar orqali o'zlashtirilgan til birliklari uzoq muddatli xotirada mustahkam joylashadi.

Kengaytirilgan reallik esa, ayniqsa, so'z boyligini oshirishda va talaffuzni to'g'rilashda yuqori samaradorlikka ega. AR ilovalari yordamida foydalanuvchi atrofidagi obyektlarga qarab, ularning nomi, tarjimai, matnli izohi va audiosini ko'rish mumkin. Shu tariqa, talaba kundalik hayotdagi buyumlar orqali til o'rganadi, bu esa abstrakt o'rganishdan ko'ra ko'proq natija beradi. Misol uchun, AR orqali sinfda joylashgan jihozlarning inglizcha nomlari va ularning ishlatilish konteksti haqidagi ma'lumotlar vizual tarzda paydo bo'ladi, bu esa passiv o'rganish o'rniga faol o'zlashtirishga olib keladi.

Shuningdek, VR va AR texnologiyalari orqali til o'rgatishda gamifikatsiya elementlarini joriy etish mumkin. O'yin shaklidagi topshiriqlar, ballar, darajalar va mukofotlar talabalarni o'qishga ko'proq jalb etadi. Masalan, har bir muvaffaqiyatli bajargan topshiriq evaziga foydalanuvchiga til darajasini ko'rsatuvchi reytinglar beriladi. Bunday tizimlar o'quvchilar orasida raqobat ruhini uyg'otadi, mustaqil o'rganishga undaydi.

Yana bir muhim jihat – bu texnologiyalarni inkluziv ta'limda qo'llash imkoniyatidir. Eshitish yoki ko'rishida muammosi bor talabalar uchun VR va AR platformalari orqali vizual-audio kombinatsiyalangan o'quv materiallarini yaratish mumkin. Bu esa har bir talabaning ehtiyojiga mos individual yondashuvni ta'minlaydi.

Albatta, bu texnologiyalarni o'quv jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun tegishli texnik baza, metodik qo'llanmalar va o'qituvchilarning raqamli savodxonligi muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilarni maxsus treninglar orqali tayyorlash, sinov darslarini o'tkazish va mavjud VR/AR platformalarga mos o'quv kontent ishlab chiqish bu sohada natijadorlikni oshiradi. Shu bilan birga, davlat va nodavlat ta'lim muassasalari o'rtasida hamkorlikda raqamli til o'rgatish markazlarini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Lingvistik kompetensiya til o'rganishda nafaqat grammatik bilimlarni, balki kommunikativ vazifalarni to'g'ri hal qilish, madaniy kontekstni tushunish va moslashuvchan til ishlatish ko'nikmalarini ham qamrab oladi. Virtual reallik texnologiyalari yordamida talabalarga interaktiv darslar, simulyatsiya qilingan suhbatlar, real holatlarga yaqin mashg'ulotlar taqdim etish mumkin. Masalan, talaba VR ko'zoynak orqali aeroportda chipta sotib olish, mehmonxonada joy band qilish, muzey gididan savol so'rash kabi vaziyatlarda o'zining til ko'nikmalarini sinab ko'rish mumkin.

AR texnologiyasi esa real muhit ustiga qo'shimcha axborot qatlamlarini qo'shish orqali o'rganilayotgan tilga vizual asos yaratadi. Masalan, smartfon orqali ko'rilayotgan obyekt ustiga u bilan bog'liq inglizcha so'zlar, iboralar, talaffuz ko'rsatmalari joylashtiriladi. Bu esa so'z boyligini kontekstda o'rganish, tez yodda saqlash va real hayotga bog'lash imkonini beradi.

Ko'plab xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, til o'rganishda VR va AR texnologiyalaridan foydalanish talabaning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi, faol ishtirokni rag'batlantiradi va eng muhimi, tilni faqat nazariy emas, amaliyotda qo'llashga yordam beradi. Bu esa lingvistik kompetensiyani tabiiy ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Maqolada shuningdek, texnologik vositalarni joriy qilishdagi muammolar, o'qituvchilar malakasi, texnik ta'minot va didaktik materiallar yaratish masalalari ham yoritiladi.

Xulosa. Til o'rganishda VR va AR texnologiyalarining integratsiyasi talabalarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda yangi ufqlar ochadi. Ushbu texnologiyalar interaktiv, real holatga yaqin muhit yaratib, o'rganish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Shu bilan birga, ularning joriy etilishi ta'lim tizimining texnologik tayyorgarligini, metodik yondashuvlarning yangilanishini va o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini talab qiladi. Kelajakda ushbu yondashuv asosida yaratilgan yangi o'quv platformalari, mobil ilovalar va simulyatsiyalar til o'rgatishda kuchli innovatsion omil bo'lib xizmat qilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azuma R. (1997). A Survey of Augmented Reality. Presence: Teleoperators and Virtual Environments
2. Godwin-Jones R. (2016). Augmented reality and language learning: From annotating real environments to immersive virtual worlds. Language Learning & Technology
3. Lin T., Chen Y., & Chang C. (2020). Effectiveness of virtual reality in foreign language education: A review of the literature. Educational Technology & Society
4. Wang P. et al. (2021). The impact of AR-based language learning on learner motivation and vocabulary acquisition. Computers & Education
5. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi. (2024). Raqamli ta'lim konsepsiyasi va texnologik yondashuvlar

To'liqinjon ERGASHEV,
 Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi
 E-mail: tulkinjon.ergashev@bk.ru

O'ZBEK TILIDAGI LUG'ATLARDAGI NEOLOGIZMLARNING BERILISH HOLATLARI

Annotatsiya: maqola lug'atlarning xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishini aks ettiruvchi muhim omil sifatidagi ahamiyati va zamonaviy tilshunoslikdagi o'rniga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: *lug'atlar, tilshunoslik, leksika, kommunikativ yondashuv, til ta'limi, madaniyat, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, tarjima, ona tili, darajali lug'atlar.*

Аннотация: статья будет посвящена значению словарей как важного фактора, отражающего социально-экономическое, политическое и культурное развитие народа и их место в современной лингвистике.

Ключевые слова: *словари, лингвистика, лексика, коммуникативный подход, языковое образование, культура, социально-экономическое развитие, перевод, родной язык, уровневые словари.*

Annotation: the article will focus on the importance of dictionaries as an important factor reflecting the socio-economic, political, and cultural development of a nation, as well as their place in modern linguistics.

Key words: *dictionaries, linguistics, vocabulary, communicative approach, language education, culture, socio-economic development, translation, native language, level dictionaries.*

Kirish. Lug'atlarning ahamiyati va zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini haqida so'z yuritishdan boshlashni ma'qul ko'rdik. Lug'atlar har bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishi, yuksalishi hamda evolyutsiyasini til orqali aks ettiruvchi muhim omildir. Ular nafaqat tilning tuzilishi va leksik boyligini ifodalaydi, balki xalqning madaniyati, tarixi va turmush tarzini ham yoritib beradi. Lug'atlar tilning leksik qatlamini tartibga soluvchi va amaliy tilshunoslik tadqiqotlari natijasida shakllanadigan muhim manbalardir.

Zamonaviy tilshunoslikda lingvistik bilim til o'rgatish, tarjima, til siyosati, savodxonlikni oshirish va axborot texnologiyalarida tildan foydalanish kabi muhim masalalarni hal qilishga xizmat qilmoqda. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda til ta'limi, leksikologiya va leksikografiya sohalarida sezilarli darajada rivojlandi. Til o'qitishda an'anaviy metodlardan voz kechilib, kommunikativ yondashuvga o'tildi. Bu yondashuv tilni muloqot vositasi sifatida qo'llashga e'tibor qaratadi va so'z yoki grammatik qoidalar yodlashdan ko'ra, muloqotning samaradorligiga urg'u beradi. Natijada, til o'qitishda bosqichma-bosqich ta'lim tizimi joriy etilib, darajali lug'atlarga bo'lgan ehtiyoj ortdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Lug'atlar va boshqa ta'lim vositalari til o'qitishda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy shaxsning kommunikativ qobiliyatini rivojlantirishda

antroposentrik lug'atlarning o'rnini beqiyos bo'lib, ularni raqamlashtirish bugungi kunda lingvodidaktika, lingvometodika, pedagogik leksikografiya, kompyuter lingvistikasi va korpus lingvistikasi kabi sohalarining rivojlanishini taqozo etmoqda.

Lingvodidaktik vositalar va neologizmlarning til o'qitishdagi ahamiyati – tilni amaliy qo'llash ko'nikmalarini mustahkamlash va til o'qitish jarayonlarini soddalashtirish maqsadida lingvodidaktik vositalarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu vositalar tilni tizimli tasvirlash, tahlil qilish va o'qitishni yengillashtirish bilan birga, o'quvchilarning kognitiv va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XX asrning boshlarida rivojlangan mamlakatlarda o'quv lug'atlari til o'zlashtirishning asosiy vositasi sifatida tan olindi. Bundan tashqari, ular intellektual salohiyatni oshirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida shaxsni tarbiyalash, yuqori ma'naviy-axloqiy qadriyatlar sadoqatini shakllantirishning samarali mexanizmi sifatida e'tirof etildi. Bunday lug'atlar til o'qitish jarayonida nafaqat lingvistik bilimlarni yetkazadi, balki o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi, ijtimoiy-madaniy ongini rivojlantiradi va global miqyosda axloqiy qadriyatlar sadoqatini mustahkamlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Lug'atlarning vazifasi faqat so'zlar

ro'yxatini tartibga solish bilan cheklanmaydi. Tadqiqotchilar lug'atlarning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotdagi ahamiyatini quyidagi asosiy yo'nalishlar orqali aniqlaydilar:

1. Ona tili va boshqa tillarni o'rganish;
2. Ona tilini tasvirlash va me'yorlashtirish;
3. Turli tillar va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirish;
4. Til leksikasini ilmiy tahlil qilish va talqin etish.

So'nggi yillarda lug'atlarning ahamiyati yanada ortmoqda. Til korpuslarining shakllanishi va tezauruslarni yaratish o'zbek tili leksikasining barcha birliklarini qamrab oluvchi lug'atlar shaklidagi manbalarga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda.

Breksit leksemasining O'zbek tilining izohli lug'atidagi talqini – "O'zbek tilining izohli lug'ati"da chegaralangan qatlam leksikasi birliklarini lug'atga kiritish masalasi ko'rib chiqilgan. Biroq, neologizmlar haqida ushbu bo'limda to'g'ridan to'g'ri ma'lumot berilmagan. Shunga qaramay, lug'atda "ko'pchilik qo'llaydigan va tushunadigan, darsliklar, ilmiy-ommabop asarlar va davriy matbuotda keng qo'llanadigan terminlar; sho'ro davrida keng iste'molda bo'lgan, lekin o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgandan so'ng boshqa so'zlar bilan almashtirilgan so'zlar kiritildi" degan jumla neologizmlarning bosh so'z sifatida ishlatilishiga ishora qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Masalan, breksit leksemasi o'zbek tilida yangi tushuncha sifatida nisbatan kam qo'llaniladi. Bunga leksemaning Yevropa mamlakatlari siyosiy hayotidagi o'zgarishlarni aks ettirishi, O'zbekiston siyosatiga unchalik aloqador emasligi va o'zbek

foydalanuvchilarning ko'pchiligiga notanish bo'lishi sabab bo'lgan. Leksemaning nafaol leksikaga mansubligi qo'shimcha ma'lumotlar talabini keltirib chiqaradi. Shu sababli, uning o'zlashma so'z ekanligi etimologik ma'lumot berilishini taqozo etadi.

Breksit leksemasi bosh so'z sifatida tanlanib, o'zbek tiliga fonetik va grafik jihatdan moslashtirilgan. Lug'atda ushbu moslashtirilgan shakl keltirilgan. Leksemaning ikki so'zning qo'shilishidan hosil bo'lganligi lug'at maqolasining etimologik bo'limida aniqlanadi. Lug'atda siyos. (siyosiy) va neol. (neologizm) kabi maxsus pometalari qo'llanilgan bo'lib, ular leksemaning siyosiy soha bilan bog'liqligini va neologizm ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. Izohli lug'atlarda neologizmlarning aks etishi – izohli lug'atlarda neologizmlar maxsus tamoyillar asosida kiritiladi. Neologizmlarning soni nisbatan kam bo'lishi izohli lug'atlarning o'zbek tilshunosligi va turkiyshunoslik mutaxassislari, tarjimonlar, ommaviy axborot vositalari xodimlari, oliy ta'lim muassasalari xodimlari va talabalari hamda keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallanganligi bilan izohlanadi. Bu lug'atlar, asosan, umumiy iste'mol so'zlarini va chegaralangan leksikadan faqat ayrim birliklarni qamrab oladi. Neologik birliklar esa ko'pincha hali umumiy iste'mol qatlamiga to'liq kirmagan bo'ladi.

Shu sababli bir avlod izohli lug'atlarida joy olmagan leksemalar keyingi avlod nashrlarida o'z aksini topadi. Bu leksemalarning semantik tuzilishi og'zaki va yozma nutqda qo'llanilish chastotasi bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytganda, izohli lug'atlar neologizmlardan qaysi biri tilning leksik qatlamiga kirganini aniqlovchi muhim "indikator" vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibragimov J.Y. Formal tilshunoslikda so'zlar birikuvi masalalarining o'rganilishi. O'zbekiston milliy axborot agentligi – O'ZA elektron jurnal. 2022. 10-son. 108-112-b. (10.00.00. OAK rayosatining 2019-yil 28-fevraldagi 262/9.2-son qarori).
2. Ibragimov J.Y. Jahon tilshunosligida collocation atamasi va uning tadqiqi. FarDU. Ilmiy xabarlar. Farg'ona davlat universiteti ilmiy jurnali. 2022. 4-son. 123-126-b. (10.00.00. №20)
3. Ergashev T.T., Localization of neologisms in the uezbek language - adoption and national characteristics of neologisms in the technological field. UZDJTU Xalqaro konferensiya 2025-yil 29-aprel. - Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2025-yil 29-aprel, 2025-yil.
4. ET Tukhtamurodovich, Navigating Cultural and Contextual Complexities in Translating Uzbek Neologisms into English. - Pubmedia Jurnal Pendidikan Bahasa Inggris, 2025.
5. Ergashev T.T., Ingliz va o'zbek tillaridagi neologizmlarni qiyosiy tipologik tahlili. The Lingua Spectrum Journal. -Volume: 4. April 2025, 2025-yil.

Dilafroz ERGASHEVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
e-mail:ergasheva.dilafroz.te@gmail.com

“YAXSHI NIYAT – YARIM DAVLAT”: O‘ZBEK PAREMIOLOGIYASIDA IJTIMOIIY QADRIYATLARNING IFODALANISHI

Annotatsiya: til birliklari, xususan, paremiologik birliklar xalq tafakkuri va madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, ular orqali xalqning hayot falsafasi, axloqiy-etik qarashlari va qadriyat tizimi ifodalanadi. A.Maslova aytganidek, “texnogen sivilizatsiyaga xos zamonaviy tafakkur uslubi yangi tilni — hayotni harbiy yoki tibbiy atamalar vositasida ifodalovchi, haddan tashqari pragmatik va texnik tafakkur asosida shakllangan, primitiv va hissiz tilni vujudga keltirdi”.¹ Bu holat tilshunos va adabiyotshunoslar zimmasiga tilning frazeologik tizimini yanada chuqurroq tadqiq etish, uning nozik ma'no qatlamlarini ochib berish hamda ushbu birliklarning kundalik muloqotda faol qo'llanishini kengaytirish vazifasini yuklaydi. Jumladan, paremiyalar ko'p qirrali til birliklari sifatida obrazlilik, metaforiklik, emotsional boylik, antroposentriklik va aforistiklik kabi belgilarga ega bo'lib, xalq og'zaki ijodining o'ziga xos mahsuli sifatida lingvistik va madaniy tahlillar uchun sarmazmun materialni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: *paremiologiya, frazeologik birliklar, yaxshi, yomon, metafora, emotsional boylik.*

Аннотация: языковые единицы, в частности паремиологические единицы, являются неотъемлемой частью национального мышления и культуры, через которые выражаются философия жизни, морально-этические воззрения и система ценностей народа. Как отмечала А. Маслова, «современный образ мышления, характерный для техногенной цивилизации, создал новый язык – примитивный и бесчувственный, сформированный на основе чрезмерно прагматичного и технического мышления, выражающего жизнь посредством военных или медицинских терминов». Эта ситуация ставит перед лингвистами и литературоведами задачу дальнейшего изучения фразеологической системы языка, выявления её тонких смысловых пластов и расширения активного использования этих единиц в повседневном общении. В частности, паремиологические единицы, будучи многогранными языковыми единицами, характеризуются такими признаками, как образность, метафоричность, эмоциональная насыщенность, антропоцентричность и афористичность, и, являясь уникальным продуктом народного устного творчества, дают богатый материал для лингвокультурологического анализа.

Ключевые слова: *паремиология, фразеологизмы, хорошо, плохо, метафора, эмоциональная насыщенность.*

Annotation: language units, in particular paremiological units, are an integral part of national thinking and culture, through which the philosophy of life, moral and ethical views and value system of the people are expressed. As A. Maslova said, “the modern way of thinking characteristic of technogenic civilization has created a new language - a primitive and insensitive language, formed on the basis of excessively pragmatic and technical thinking, expressing life through military or medical terms”. This situation imposes on linguists and literary critics the task of further studying the phraseological system of the language, revealing its subtle layers of meaning, and expanding the active use of these units in everyday communication. In particular, paremiological units, as multifaceted language units, are divided into such signs as imagery, metaphoricity, emotional richness, anthropocentricity and aphorism, and as a unique product of folk oral creativity, provide rich material for linguistic and cultural analysis.

Key words: *paremiology, phraseological units, good, bad, metaphor, emotional richness.*

¹ Маслова, В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — С. 88.

Paremiyalarni o'rganish bilan G. L. Permyakov, S. D. Mastepanov, V. M. Mokiyenko, M. A. Cherkasskiy kabi olimlar shug'ullanganlar. "Paremiya" atamasi qadimgi yunoncha *παροιμία* (para + emia) so'zidan olingan bo'lib, "yonida aytiladigan ibora" degan ma'noni bildiradi. Bugungi tilshunoslikda paremiya keng va tor ma'nolarda izohlanadi: tor ma'noda – maqol; keng ma'noda esa bu qisqa, barqaror va ko'chma ma'noga ega ibora bo'lib, axloqiy qoidalarni, hayotiy saboqlarni ifodalaydi.²

Metodologiya. Mazkur maqolada lingvomadaniy va semantik-pragmatik tahlil usullari asosida o'zbek tilidagi "yaxshi" va "yomon" komponentli maqollar o'rganildi. Paremiyalarning mazmuniy qatlamlari ularning konnotativ ma'nosi, ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liqligi va madaniy kontekst asosida sharhlanib, ularning axloqiy, tarbiyaviy va didaktik funksiyalari aniqlab borildi.

Manba sifatida o'zbek xalq maqollarining yozma to'plamlari, xususan, *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati* va zamonaviy paremiologik tadqiqotlar asos bo'ldi.³

Natijalar. Quyidagi maqollar asosida ijtimoiy qadriyatlar talqini berildi:

1. **"Yaxshi niyat – yarim davlat"** – yaxshi niyatga asoslangan harakat muvaffaqiyat keltiradi, degan diniy-axloqiy qadriyatni ifodalaydi.

2. **"Yaxshilik qil – daryoga tashla, baliq bilmasa, Xoliq bilar"** – beg'araz amalga oshiriladigan yordamga da'vat, qilingan yaxshilik evaziga Allohning mukofoti g'oyasini o'z ichiga oladi.

3. **"Yaxshi gapga ilon inidan, yomon gapga pichoq qinidan chiqar"** – shirinso'zlikka da'vat, so'zning kuchi va salbiy nutqning zararini bildiradi.

4. **"Yaxshi qiz mahalladan ortmaydi"** – qiz bola tarbiyasi, sovchilik instituti, turmush qurish bilan bog'liq qadriyatlarni ifodalaydi.

5. **"Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi"** – fahmli kishining to'g'ri yo'lga tushib olishiga birgina o'g'itning yetarli bo'lishi haqidagi xalqona fikrni bayon qiladi.

6. **"Yomonning telpagi qozonday"** – bitta ish qayta va qayta ayblanishni tanqid ostiga olish, xolislikka da'vat.⁴

Muhokama. Tahlil qilingan maqollar o'zbek xalqining tarixiy tajribasi va axloqiy baholarini qisqa, obrazli shaklda ifoda etadi. Ular orqali xalq og'zaki ijodidagi aksiologik tizim, muomaladagi madaniyat, shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat yoritiladi.

"Yaxshi" va "yomon" oppozitsiyasi orqali shakllangan bu paremiyalar axloqiy, ijtimoiy va diniy qadriyatlarning verbal aksidir. Ularning nutqdagi qo'llanilishi kommunikativ maqsadlarga xizmat qilishi bilan birga xalq tafakkurining mazmunli ifodasi sifatida muhim ahamiyatga ega. Yuqoridagi maqollarni batafsil tahlilga tortamiz:

Yaxshi niyat – yarim davlat maqolida o'zbek xalqining diniy-estetik qarashlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi mujassam holda o'z ifodasini topgan. Ushbu maqol xalqning qadimiy urf-odatlarini va e'tiqodlariga asoslangan ezgulikka intilish an'analari aks ettiradi. Mazkur frazeologik birlikning asosiy g'oyasi islomiy qadriyatlar, xususan, "Amallar niyatga bog'liq" degan tushuncha bilan uzviy bog'liq bo'lib, pok niyat va ijobiy natijaning o'zaro aloqadorligini ifodalaydi.

Yaxshilik qil – daryoga tashla, baliq bilmasa Xoliq bilar. Mazkur maqolda insoniy fazilat – yaxshilik qilish g'oyasi markaziy o'rinda turadi. Ushbu maqolda xalqning axloqiy qarashlari, diniy e'tiqodlari va ezgulikni oliy qadriyat sifatida talqin etish holati mujassamdir.

Maqol strukturasi parallelizm va metafora usullaridan foydalanilgan. "Yaxshilik qil – daryoga tashla" ifodasi orqali yaxshilik qilgach, uni eslatish, undan manfaat kutish yoki uni ulug'lash zarur emasligi nazarda tutiladi. Bu yerda "daryoga tashla" degan ibora yaxshilikni soddadil va kibrsiz tarzda amalga oshirish zaruriyatining metaforik ifodasidir. Keyingi qismda esa bu yaxshilik kim tomonidan bo'lmasin tan olinmasa ham, Alloh (Xoliq) uni ko'rishi va qadrlashi haqidagi ishonch ifodalangan: "baliq bilmasa, Xoliq bilar." Bu jumlada "baliq" yaxshilik qilingan shaxs timsolida bo'lib, u bu yaxshilikni qadrlamasligi mumkinligi, ammo oliy Zot – Xoliq (Alloh) buni, albatta, bilishi va uni inobatga olishi xalqning diniy e'tiqodini aks ettiradi.

Mazkur maqol pragmatik jihatdan buyruq intonatsiyasiga ega bo'lib, axloqiy-nasihat funksiyasini bajaradi.

2 Кацюба Л.Б. Определение паремии (лингвистический аспект дефиниции) // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2013. № 1. – С. 65–67.

3 Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyeva. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. 636-b. https://www.researchgate.net/publication/327720775_Introduction_to_Paremiology_A_Comprehensive_Guide_to_Proverb_Studies

4 O'zbek xalq maqollari / tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Bahodir. — Toshkent: Sharq, 2005. 506-b.

Navbatdagi **“Yaxshi gapga ilon inidan chiqar, yomon gapga pichoq qinidan chiqar”** maqolida o'zbek xalqining og'zaki nutq madaniyatiga xos bo'lgan shirinso'zlik, muloyimlik va muomala madaniyatiga urg'u beriladi. Unda **yaxshi gap** hamda **yomon gap** misolidagi aksiologik komponentlar sifatida insonlararo munosabatlarga ko'rsatadigan ta'siri bilan qarama-qarshi qo'yilgan. Pragmatik nuqtayi nazardan bu maqol og'zaki kommunikatsiyada til vositalarining tanlovi muhimligini ta'kidlaydi: yaxshi so'z ijobiy muhit va mehr-oqibatni ta'minlasa, yomon so'z nizolar va mojarolarga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, xalqning shirinso'zlik va xushmuomalaga bo'lgan e'tibori ushbu paremiyaning konnotativ mazmunini to'liq ochib beradi.”

Yaxshi qiz mahalladan ortmaydi⁵ – mazkur maqol o'zbek xalq og'zaki ijodining mashhur paremiyalaridan biri bo'lib, u nafaqat odobi va xulqi bilan ajralib turuvchi qiz obrazini yoritadi, balki oilaviy qadriyatlar, sovchilik an'anasi va ota-onalarning farzand turmushiga bo'lgan mas'uliyatini ham ifodalaydi. Unda jamiyatda odobli, ziyoli va yaxshi tarbiya ko'rgan qizlarga nisbatan mavjud ijtimoiy talab va e'tibor aks etadi. Bunday qizlar o'z muomala madaniyati va xulqi bilan jamoa e'tiborini qozonadi hamda natijada sovchilarning ham diqqat markaziga aylanishi tabiiy holga aylanishi, o'zbek mentalitetidagi ezgulik, tarbiya va ijtimoiy maqomning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi muhim frazeologik birlik sifatida e'tiborga loyiqdir.

5 Hayitmetov A. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006. 284–287-b.

Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi – ushbu maqol o'zbek xalqining chorvachilik madaniyatiga bevosita bog'liq bo'lgan tasavvurlaridan kelib chiqqan.⁶ Ota-bobolarimiz uchun ot nafaqat transport vositasi, balki sodiqlik, halollik va mehnatsevarlik timsoli bo'lgan. Shu sababli ot obrazi ko'pincha inson xatti-harakatlariga qiyosan talqin etilgan. Mazkur maqolda **yaxshi ot** — itoatli, kam tarbiya talab qiladigan ot timsolida — fahm-farosatli, odobli inson obrazini ifodalaydi. Bunday kishiga nasihatning o'zi kifoya bo'lsa, **yomon ot** — itoatsiz, va tartibga bo'ysunmaydigan insonlarni bildiradi. Ularni tarbiyalash uchun esa ko'p mehnat va qat'iy choralar talab etiladi. Maqol asli tabiati yaxshi insonga birgina gap, nasihat yetariligi, tarbiyasizga esa ta'sir ko'rsatish mushkul ekani haqidagi hayotiy haqiqatni ifodalaydi.

Xulosa. O'zbek tilidagi **“yaxshi”** va **“yomon”** komponentli paremiyalar milliy tafakkur, axloqiy tamoyillar va ijtimoiy qadriyatlarning eng yorqin ifodachilaridan biridir. Ular orqali xalqning madaniy xotirasi, axloqiy mezonlari va tarbiya konsepsiyasi avloddan avlodga yetkaziladi.

Paremiyalar – bu nafaqat tildagi estetik birliklar, balki axloqiy qadriyatlarni tashuvchi didaktik vositalardir. Ularning zamonaviy tilshunoslikda o'rganilishi til va madaniyat uyg'unligini chuqurroq anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

6 Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. 327-b.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кацюба Л.Б. Определение паремии (лингвистический аспект дефиниции) // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2013. № 1. — С. 65–67.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. — Москва: Высшая школа, 1996. — С. 74.
3. Телия В.Н. Фразеология: семантика, прагматика, культурология. — Москва: Языки русской культуры, 1996. — С. 128.
4. Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyeva. — T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. 636-b.
5. Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. 405-b.
6. Маслова, В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001.208-с.
7. O'zbek xalq maqollari / tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Bahodir. — Toshkent: Sharq, 2005. 506-b.
8. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. 228-b.

Iroda MIRMAXMUDOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi

DIPLOMATIK MATNLAR TARJIMASIDA KOMPOZITSION YAXLITLIGINI SAQLASH MASALALARI

Annotatsiya: ushbu maqolada diplomatik matnlarning kompozitsion yaxlitligini saqlash masalasi matnshunoslik va tarjima nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil etiladi. Muallif shartnoma, nota, deklaratsiya kabi huquqiy yozishmalarda janr talablari qanday aks etganini, sintaktik strukturalar va rasmiy klishe'larning rolini chuqur yoritadi. Kompozitsion yaxlitlik tarjimada grammatik ekvivalentlikdan tashqari pragmatik va janroviiy ekvivalentlikni ham ta'minlaydi. Amaliy misollar orqali ko'rsatiladiki, diplomatik hujjatlarda har bir qismning to'liq saqlanishi davlatlararo munosabatlarning huquqiy kuchini kafolatlaydi.

Kalit so'zlar: *diplomatik matnlar, tarjima nazariyasi, janrli klishe, kompozitsion yaxlitlik, lingvostilistik talablar, huquqiy yozishmalar.*

Аннотация: в данной статье рассматривается проблема сохранения композиционной целостности дипломатических текстов с позиции текстолингвистики и теории перевода. Автор подробно анализирует, каким образом жанровые требования отражаются в правовых документах, таких как договоры, ноты, декларации, и какую роль играют синтаксические структуры и официальные клише. Композиционная целостность при переводе предполагает не только грамматический эквивалент, но и обеспечение прагматической и жанровой эквивалентности. Практические примеры показывают, что полное сохранение всех частей дипломатических документов гарантирует юридическую силу межгосударственных отношений.

Ключевые слова: *дипломатические тексты, теория перевода, жанровые клише, композиционная целостность, лингвостилистические нормы, правовые документы.*

Annotation: this article analyzes the issue of maintaining compositional integrity in diplomatic texts from the perspective of text linguistics and translation theory. The author examines how genre conventions are reflected in legal documents such as treaties, notes, and declarations, and elaborates on the role of syntactic structures and official clichés. Compositional integrity in translation ensures not only grammatical equivalence but also pragmatic and genre-specific equivalence. Practical examples demonstrate that the complete preservation of each part of diplomatic documents guarantees the legal validity of intergovernmental relations.

Key words: *diplomatic texts, translation theory, genre clichés, compositional integrity, linguistic stylistic norms, legal documents.*

Kirish. Hozirgi zamonda xalqaro munosabatlarda diplomatik matnlar alohida maqomga ega bo'lib, davlatlar o'rtasidagi rasmiy aloqa, huquqiy kelishuv va siyosiy muloqotning asosiy vositasi hisoblanadi. Diplomati yozishmalar orqali davlatlar o'zaro niyat va maqsadlarini rasmiylashtiradi, munosabatlar huquqiy asosda mustahkamlanadi va bu jarayonda matnning ichki tuzilishi, janr me'yorlari va uslubiy standartlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda, diplomatik janr har qanday yozishma yoki ma'ruzadan farqli ravishda, murakkab tarkibiy qurilish, qat'iy sintaktik yo'nalish va leksik-uslubiy izchillikka ega. Shartnoma, nota, deklaratsiya, memorandum kabi huquqiy hujjatlarda matnning har bir qismi kirish (preambula), asosiy qismi (moddalar), yakuniy qismi (ratifikatsiya yoki amal qilish formulasi) qat'iy saqlanishi kerak. Bu ichki tizim, kompozitsion yaxlitlik, nafaqat mantiqiy oqim, balki huquqiy kuchni ta'minlovchi asosiy shart sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun tarjimada ham

kompozitsion yaxlitlikning saqlanishi ortiqcha emas, balki zarur talabdir.

Diplomatik matnlar tarjimasida har bir sintaktik struktura, janrli klishe va rasmiy ifoda strategiyasi so'zma-so'zlik yoki erkin uslubda o'zgartirib yuborilsa, huquqiy maqom shubha ostida qolishi mumkin. Masalan, xalqaro shartnoma yoki nota tarjimasida bitta kirish qismidagi standart formula kamaytirilsa yoki moddada nomi natiivi konstruksiya o'zgartirilsa, ikki tomonlama kelishuvning rasmiyligi yo'qolishi yoki noto'g'ri izohlanishi xavfi yuzaga keladi. Demak, bugungi kun talabida diplomatik yozishmalar bilan ishlaydigan har bir tarjimon faqat til biluvchi emas, balki janr me'yorlarini, matnshunoslik asoslarini va pragmatik funksiyalarni yaxshi anglaydigan interpretator sifatida maydonga chiqishi zarur.

Adabiyotlar tahlili. Diplomati matnlar va ularning kompozitsion tuzilishi masalasi dunyoda ko'plab olimlar tomonidan nazariy va amaliy nuqtayi nazardan o'rganilgan. Matnshunoslik maktablarida,

ayniqsa Praga maktabida, matnning kogeziyasi va kogerentligi, ya'ni ichki bog'lanish va mantiqiy izchillik asosiy o'rinni egallaydi (Bhatia, 1993). V.K. Bxatiya ta'kidlaganidek, har bir janr ma'lum ijtimoiy funksiyani bajaradi va uning tuzilishi ayni shu vazifani amalga oshirish uchun standartlashtirilgan tarzda shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan diplomatik janr ham janrli klishelar, etiket formulalari, nominativ konstruksiyalar bilan ajralib turadi. Har bir kirish qismidagi iboralar –masalan, “Guided by the principles of international law...” yoki “Stremyas k ukreplenyu drujbi...” kabi klishelar, butun hujjat maqsadini huquqiy jihatdan aniqlaydi.

Professor Sazonova (2011) o'z asarlarida diplomatik diskursda har bir janr elementining funksional yukini izohlab, ularni saqlash orqali davlatlararo xatolarning oldi olinishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Xaydarov (2020) tahlilida diplomatik yozma nutqda kompozitsion strukturaning buzilishi lingvomadaniy xatolar va janrli muvofiqlikka olib kelishini ko'rsatadi. Zamonaviy tarjima nazariyasida kompozitsion yaxlitlik grammatik ekvivalentlikdan tashqarida pragmatik va janroviiy ekvivalentlikni ham talab qiladi (Komissarov, 1990). Bugungi kunda xalqaro tashkilotlarda – BMT, Yevropa Ittifoqi, YEXHT va boshqalarda – ko'p tilli diplomatik hujjatlar ikki bosqichli tekshiruvdan o'tadi: avval leksik va sintaktik aniqlik, so'ngra janrga va diplomatik me'yorlarga moslik. Shu bilan birga, xalqaro amaliyotda Foreign Service Institute (FSI) tomonidan tayyorlanadigan diplomatik tarjimonlar uchun “intent fidelity” — niyatga sadoqat tamoyili muhim o'rin tutadi. Bu degani, grammatik shaklni yoki so'zlarni mexanik tarjimadan ko'ra, janr me'yorlariga va maqsadli funksiyaga sadoqat ustun qo'yiladi.

Adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, diplomatik yozishmalarda kompozitsion yaxlitlik talablari milliy huquqiy yozishmalardan ko'ra ko'proq murakkab talablarga ega. Bu murakkablik uning ko'p tilliligi, siyosiy hassosligi va rasmiy institutlar uchun huquqiy kafolat sifatida xizmat qilish xususiyati bilan bog'liqdir. Shu sababli tarjima nazariyasida ham, amaliyotda ham bu masala doimiy dolzarblikka ega bo'lib qolmoqda.

Materiallar va metodlar. Ushbu tadqiqotda diplomatik yozishmalar janrida kompozitsion yaxlitlikning saqlanishi masalasi qiyosiy matnshunoslik va lingvostilistik tahlil asosida o'rganildi. Materiallar sifatida ko'p tilli xalqaro shartnomalar, notalar, deklaratsiyalar va rasmiy kommunikatsiyalar tanlab olindi. O'rganilgan matnlar orasida O'zbekiston Respublikasi tomonidan imzolangan ikki tomonlama shartnomalar, Rossiya Federatsiyasi diplomatik notalari va xalqaro tashkilotlar – ayniqsa BMT va YEI tasdiqlagan ko'p tilli deklaratsiya namunasi alohida tahlil qilindi. Tahlilda qiyosiy usul qo'llandi: bir xil huquqiy mazmunga ega bo'lgan o'zbek, rus va ingliz tillaridagi nusxalar o'zaro solishtirildi. Shu orqali janrli klishelarning qay

darajada saqlangani, nominativ konstruksiyalarning sintaktik izchilligi va tarjima jarayonida ma'no va rasmiy formaning saqlanish yoki buzilish holatlari aniqlandi. Tadqiqotda shuningdek pragmatik tahlil uslubi ishlatildi: diplomatik matnlarning maqsadli funksiyalari, murojaat etish uslubi va ritorik qurilmalar qanday saqlangani yoki o'zgargani kuzatildi. Bunda mashhur lingvistlar – V.K. Bxatiyaning janr nazariyasi, V.N. Sazonovning diplomatik diskurs tahlili va Komissarovning tarjima nazariyasi asosiy metodologik poydevor bo'lib xizmat qildi. Natijalarni izchil taqdim etish uchun kirish qismidagi standart klishelar, moddalardagi nominativ konstruksiyalar, yakuniy formulalar hamda noto'g'ri va to'g'ri tarjimalar jadvali shaklida misollar bilan keltirildi.

Natijalar va muhokama. Tahlildan ko'rinadiki, diplomatik yozishmalarda kirish qismi deyarli barcha holatda an'anaviy klishelar bilan boshlanadi. Masalan, ko'p tilli shartnomalarda “Guided by the principles of international law...” (inglizcha), “Rukovodstvuyas principami mejdunarodnogo prava...” (ruscha) va “Xalqaro huquq prinsiplariga tayanadigan holda...” (o'zbekcha) iboralar huquqiy maqsadni yorituvchi semantik kalit sifatida xizmat qiladi. Ayrim amaliyotda kuzatilgan xatolarda kirish qismidagi klishe so'zlar qisqartirilgan yoki soddalashtirilgan holda berilgan. Masalan, “Xalqaro huquq prinsiplariga asoslanib...” deb yozish orqali rasmiy formula qisqartirilsa, shartnoma maqsadining yuridik kuchiga doir asosiy matn qisman yo'qoladi. Shuning uchun mutaxassislar fikriga ko'ra, tarjimon original matnning bu qismida so'zlar o'yini yoki lo'ndalikka o'rin qoldirmasligi lozim. Diplomatik matnlarda asosiy qism ko'pincha nominativ sintaktik qurilish asosida yoziladi. Masalan: O'zbekcha: “Tomonlar iqtisodiy hamkorlikni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'radi.” Ruscha: “Стороны принимают меры по расширению экономического сотрудничества.” Inglizcha: “The Parties shall take measures to expand economic cooperation.”

Shu turdagi moddalarda asosiy huquqiy yoki amaliy yuk “shall take measures” yoki “prinimayut meri” konstruksiyasi orqali ifoda etiladi. Amaliy tahlilda aniqlandiki, ba'zi tarjimalarda bu struktura lo'nda uslub yoki sharhlovchi so'zlar bilan almashtirilganda (masalan: “Tomonlar iqtisodiy rivojlanishni ko'zda tutgan holda...”) moddaning normativ mazmuni yo'qoladi. Bunday holda grammatik ekvivalentlik o'rniga pragmatik va janroviiy ekvivalentlik birinchi o'rinda turishi shart. Chunki shartnoma moddasida aniq nominativ sintaksis huquqiy majburiyatni ifoda etadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, ko'p hollarda avtomatlashtirilgan tarjima yo yordamchi elektron tarjimonlar klishelarni lo'nda qilib yozadi yoki sintaktik izchillikni buzadi. Xalqaro huquqda esa har

bir janrli signal, sintaktik struktura va ritorik qurilma kelishuvning rasmiylik darajasiga xizmat qiladi. Shu bois, tarjimon nafaqat grammatik shaklni ko'chirish bilan cheklanmaydi, balki muloyimlik, pragmatik yumshoqlik va janr me'yorlariga sadoqatni to'liq ta'minlay olishi zarur. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, diplomatik matnlarda kompozitsion yaxlitlik talablarining saqlanishi nafaqat lingvistik masala, balki institutsional va huquqiy masala hamdir. Bu jarayonda tarjimon faqat til qoidalari doirasida emas, balki xalqaro huquqiy yozishmalarning janr me'yorlari va rasmiy klishe'larni to'liq anglashi talab etiladi.

Diplomatik matnlarda kirish qismidagi an'anaviy klishe'lar — "Guided by the principles of international law...", "**Руководствуясь принципами международного права ...**" yoki "Xalqaro huquq prinsiplariga tayanadigan holda..." kabi iboralar — niyat va maqsadlarning huquqiy izohini belgilaydi. Praktika kuzatilgan ayrim xatolarda bu klishe'lar qisqartirilganda yoki erkin uslubda ifodalanganda, hujjatning yuridik maqomiga putur yetadi. Shuning uchun mashhur olimlar – Bxatiya (1993), Sazonova (2011), Xaydarov (2020) – ta'kidlaganidek, har bir janrli signal o'z o'rnida saqlanmasa, tarjima professional darajadan chetlaydi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat - moddalardagi nominativ sintaktik konstruksiyalar. Masalan, "The Parties shall take measures..." yoki "**Стороны принимают меры ...**" formulasida moddadagi normativ yuk "shall" yoki "**обязуются**" fe'li orqali aniq ifodalanadi. Agar bu konstruksiya "rivojlantirish niyatida" yoki "umid qilib" deb erkin uslubda o'zgartirilsa, moddaning huquqiy xarakteri yo'qoladi. Bu esa shartnoma yoki deklaratsiyaning amaliy kuchini shubha ostiga olib kelishi mumkin. Yakuniy qismida ham "equally authentic" yoki "**одинаковая юридическая сила**" degan formula shartnoma barcha tillarda bir xil kuchga ega ekanligini kafolatlaydi. Amaliy tahlilda ko'p hollarda noto'g'ri tarjima yoki avtomatik tarjima vositalari bu so'z birlikmalarni noto'g'ri sinonim bilan almashtirib yuboradi. Masalan, "bir xil kuch" o'rniga "teng kuch" yoki "bir xil ahamiyat" deb yozilsa, yuridik autentifikatsiya talablari buziladi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, diplomatik matnlar tarjimasida klishe

va ritorik formulalarni o'zgartirish yoki olib tashlash emas, balki maqsadli funktsiyani aniq saqlash talab etiladi. Shuning uchun avtomatlashtirilgan tarjima yoki umumiy tildagi lo'nda uslub qo'llanilganda janrning institutsional xususiyatlari yo'qoladi. Bu holat ayniqsa turli davlatlar o'rtasida yuzaga keladigan diplomatik tushunmovchiliklarda yorqin namoyon bo'ladi.

BMT va Yevropa Ittifoqi kabi xalqaro tashkilotlarda ko'p tilli diplomatik hujjatlar ikki bosqichli tahlildan o'tadi: avval leksik va sintaktik yaxlitlik tekshiriladi, keyin janr me'yorlari va diplomatik pragmatik formalar ko'rib chiqiladi. Bu amaliyotdan ko'rinib turibdiki, tarjimon nafaqat lingvistik vositachi, balki institutsional diskursning to'laqonli ishtirokchisi sifatida maydonga chiqishi kerak.

Xulosa(conclusion). Ushbu tadqiqotdan ayon bo'ladiki, diplomatik matnlar tarjimasida kompozitsion yaxlitlik talablarining ta'minlanishi nafaqat grammatik yoki leksik ekvivalentlik bilan cheklanmaydi, balki janr me'yorlari, pragmatik strategiya va ritorik qurilmalarning aniq saqlanishi orqali amalga oshadi. Bu talablar shartnoma, nota, deklaratsiya kabi huquqiy yozishmalarning yuridik kuchini ta'minlovchi asosiy kafolat hisoblanadi. Tarjimon, shu nuqtayi nazardan, faqat til bilishi bilan emas, balki xalqaro huquqiy yozishmalar janrini, janrli klishe'larning ma'no yukini va rasmiy pragmatika mexanizmlarini anglaydigan, lingvomadaniy kompetensiyaga ega mutaxassis bo'lishi shart. Avtomatlashtirilgan yordamchi tarjima vositalari mazkur jarayonda yordamchi rol o'ynashi mumkin, ammo tarjimonning janrli bilimsizligi diplomatik xatolarga, ba'zi hollarda davlatlararo munosabatlarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun xalqaro diplomatik amaliyotda kompozitsion yaxlitlik – hujjatning ichki strukturasi, sintaktik qurilishi va ritorik yechimlarini saqlab qolish orqali ta'minlanadi. Bu jarayonda mutaxassisning vazifasi – so'zlarni ko'chirish emas, balki maqsadni institutsional ma'noda to'g'ri yetkazishdan iborat.

Kelgusida bu sohadagi tadqiqotlar kompyuter lingvistika yordamida avtomatik tekshiruv tizimlarini rivojlantirish, ko'p tilli shartnomalar uchun maxsus shablonlar bazasini yaratish va diplomatik tarjimonlar uchun janrli qo'llanmalar ishlab chiqish yo'nalishida rivojlanishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бхатия В.К. Анализ жанров в профессиональной коммуникации: Теория и практика / Пер. с англ. – М.: Флинта, 1993. 176-с.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. 253-с.
3. Сазонова В.Н. Дипломатический дискурс: Лингвостилистический и прагматический анализ. – М.: МГИМО, 2011. 210-с.
4. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 212-p.
5. Хайдаров М.М. Дипломатик ёзишмаларнинг лингвистик хусусиятлари ва таржима муаммолари // Филология фанлари журнали. – Тошкент, 2020. - №2.120-128-б.

SURXONDARYO VILOYATIDAGI ETNOTOPONIMLARNING TARIXIY-ETNIK ASOSLARI VA LEKSIK –SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya: toponimlarning tarkibiga kiruvchi etnotoponimlarni tarixiy - etnik jihatdan o'rganish qanchalik asosli bo'lsa, ularning leksik-semantik tomonini tahlil qilish ham juda muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun ushbu maqolada Surxondaryo viloyatidagi etnotoponimlarning tarixiy-etnik kelib chiqishi bilan bir qatorda leksik- semantik tahlili ham olib borildi

Kalit so'zlar: *etnotoponim, Surxondaryo, toponimika, etnos, semantika, madaniy identitet, tarixiy tilshunoslik.*

Annotation: as much as it is reasonable to study ethnotoponyms that are part of toponyms from a historical and ethnic perspective, their lexical and semantic analysis is also a very important factor. Therefore, in this article, along with the historical and ethnic origin of ethnotoponyms in the Surkhondaryo region, a lexical and semantic analysis was also conducted

Key words: *ethnotoponym, Surkhondaryo, toponymy, ethnos, semantics, cultural identity, historical linguistics.*

Аннотация: насколько обосновано изучение этнотопонимы, входящие в состав топонимов, с историко-этнической точки зрения, их лексико-семантический анализ также является весьма важным фактором. Поэтому в данной статье, наряду с историко-этническим происхождением этнотопонимов Сурхандарьинской области, был проведён также лексико-семантический анализ.

Ключевые слова: *этнотопоним, Сурхандарья, топонимия, этнос, семантика, культурная идентичность, историческая лингвистика.*

Mazkur maqola uchun asos qilib olingan Surxondaryo viloyatining etnotoponimlari kelib chiqishi jihatidan eng qadimiy va ko'p millatlarga oidligi bilan ajralib turadi. Negaki Surxondaryo viloyati qadimdan mavjud bo'lgan xalqlarning markaziy hududi sifatida turli xil nomlarda yuritib kelingan. Bu esa bevosita hudud toponimikasida ham muhim omil hisoblanadi. Va albatta, etnik guruhlariga oid bo'lgan toponimlar hudud tarixini yoritishda muhim manbadir.

Toponimika fan sifatida hududiy nomlarni o'rganishga asoslangan soha. Etnotoponimlar esa toponimikaning bir qismi hisoblanib hozirgi kunda izlanuvchilarda alohida qiziqish uyg'otmoqda. Chunki viloyatning etnik xilma-xilligi, boy merosi bu hududning toponimikasiga ham chuqur ta'sir etgan. Shu jumladan qabila va elat nomlari bilan bog'liq bo'lgan etnotoponimlar nafaqat tarixiy, shu bilan birgalikda lingvistik va madaniy merosimiz sifatida leksik tahlilga loyiq hisoblanadi.

Surxondaryo viloyatining rang-barang joy nomlari tarkibi hali to'laligicha maxsus

o'rganilmagan. Bunday ilmiy ishning boshlanishi va muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirilishi, shubhasiz, nafaqat tilshunoslik fani uchun balki boshqa yondosh sohalar uchun ham foydali ekani shubhasiz¹.

Respublikamizning janubiy hududida joylashgan Surxondaryo viloyati ko'p ming yillik tarixga egaligi sababli etnik guruhlarining ko'pligi hisobiga ham boshqa viloyatlardan ajralib turadi. Ya'ni hududga tegishli o'zbek, tojik, qo'ng'iro't, turkman, arab, cho'lob, qarluq, nayman, lochin, yuz, qatag'on kabi millat va urug'larga oid ko'plab etnotoponimlar bugungi kungacha saqlanib qolgan. Etnotoponimlar ikki qismdan tarkib topadi:

1) Etnonim – etnik joy nomi

Toponimga qo'shilib keluvchi qo'shimcha ya'ni determinativ so'zlar – obod, qishloq, tepa, daryo, qoya, xona. Masalan: "Qo'ng'iro'tobod" – Qo'ng'iro't – qabila nomi, obod – yashash

¹ Turdiqulov .SH. Lingvomadaniy kodlarning onomastic birliklarda ifodalanishi(Surxondaryo teotoponimlari misolida).fil.fan.fal.diss. –Termiz, 2023.25-b.

uchun qulay bo'lgan hudud ma'nosini bildiradi. "Chingiztepa" – Chingiz mo'g'ul – turk urug' nomi, tepa – hududning yuqori qismi ma'nosini bildiradi. "Tojikobod" – Tojik – millat nomi, obod – yashash uchun qulay bo'lgan hudud ma'nosini bildiradi. "Afg'onqishloq" – Afg'on – millat nomi, qishloq – shahardan uzoqda bo'lgan ya'ni aholisi, asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi hudud.

Yuqorida keltirilgan toponimlar orqali nafaqat joy nomi balki hududda kimlar yashagani ham anglashiladi.

Viloyatdagi tumanlar va qishloq nomlarining ko'pchiligining kelib chiqish tarixi etnik birliklarga borib taqaladi. Shu jumladan quyidagilar ham shular sirasiga kiradi: Qo'ng'iro't qishlog'i – Termiz tumani hududida joylashgan – Qo'ng'iro't urug'iga mansub aholi yashagan joy. Qarluq – Denov tumanida joylashgan – Qadimgi Qarluq qabilasi nomidan olingan bo'lib shu qabila yashash hududi hisoblangan. Arabxona – Jarqo'rg'on tumani hududida – Arab millatiga mansub bo'lgan etnik guruh yashagan qishloq shu millat nomidan olingan. Tojikobod – Sho'rchi tumanida joylashgan – Tojik millatiga oid insonlar yashagan hudud. Turkmanqishloq – Boysun tumani hududida – Turkman millatiga mansub xalq yashash joyi. Cho'lob - Sherobod tumanida

joylashgan – Cho'lob qadimgi o'zbek urug'laridan biri bo'lib shu urug' a'zolari yashash hududi. Nayman – Uzun tumanida joylashgan, turkiy millatga mansub bo'lgan nayman urug'i yashash hududi. Qipchoq – Sariosiyo tumani hududida – Turkiy millatga mansub qipchoq urug'i yashash hududi. Keyinchalik qipchoqlar o'zbek millatining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Yuz qishlog'i – Sherobod va Denov tumanida joylashgan – Yuz bu qadimgi o'zbek millatiga mansub bo'lgan urug' nomi. G'ozi qishlog'i – Bandixon tumani hududida – G'ozi urug'iga mansub bo'lgan tarixiy aholi yashash joyi. Qatag'on – Angor tumani hududida joylashgan. Qatag'on urug'iga mansub hudud. Qatag'on urug'i nomi ayni hudud nomidan olingan bo'lib tarixda bu hududda insonlar qatag'on qilingan.

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, tilshunos olim professor E. Begmatov toponimlarning til lug'aviy tarkibidagi miqdoran ancha salmoqli bo'ylik ekanini qayd etib o'tgan². Surxondaryo etnotoponimlarini tahlil qilar ekanmiz, eng avvalo, ularning tarkibiy qismiga to'xtalib o'tishimiz joizdir. Hududdagi etnotoponimlarning aksariyati ikki yoki uch tarkibli qismlardan tashkil topgan bo'lib quyida ularni tahlil qilib o'tamiz.

² Бегматов. Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент, 1998. 66-б.

Etnonim, ya'ni asos sifatidagi atoqli ot	Topografik birlik, ya'ni joy nomini bildirgan turdosh ot
Turkman	Qishloq
Qo'ng'iro't	Ovul
Yuz	Qishlog'i
G'ozi	Qishlog'i
Qarluq	Soy
Toy	Tepa
Chingiz	Tepa

etnonim asos sifatida kelgan atoqli ot	obodonlik elementini bildirib kelgan turdosh ot
Tojik	Obod
Arab	Xona
Dehqon	Obod
Turkman	Obod
Qipchoq	Obod
Qarluq	Obod

Bundan tashqari, etnonimlarning yasalishi nuqtayi nazardan grammatik jihatdan ham tahlil qilish etnotoponimlarning leksikasini chuqurroq o'rganilishiga yordam beradi. Grammatik jihatidan sodda va qo'shma etnotoponimlarga ajratiladi.

Sodda etnotoponimlar bir asosdan tarkib topgan bo'lib, tub va yasamaga ajratiladi.

Tub etnotoponimlar faqatgina asosdan tarkib topadi – Nayman (Bandixon tumanida), Qarluq (Jarqo'rg'on tumanida), Jaloyir (Termiz shahri, Muzrabot tumani), Barlos (Qumqo'rg'on tumani), O'rxon (Denov tumani), Qo'ng'iro't (Saraosiy tumani).

Yasama etnonimlar affiksial tarkibdan iborat bo'lib asos va so'z yasovchi qo'shimchadan iborat bo'ladi – Kiyik+chi (Boysun va Sarosiy tumani), Qarg'a+li (Boysun tumani), Qang'+li (Uzun tumani), Toy+chi (Uzun tumani).

Qo'shma etnotoponimlar ikki va undan ortiq so'zlarning qo'shilishidan hosil bo'lib, mustaqil holatda ma'no anglatish xususiyatiga ega bo'ladi – Chingiztepa (Termiz shahri), Langarboy (Termiz tumani), Uzunqishloq (Termiz tumani), Toytepa (Angor tumani), Qozoqtepa (Denov tumani), Qo'ng'iro't (Saraosiy tumani), Qarluqobod (Sho'rchi tumani).

Etnotoponimlar nafaqat tarixiy, balki madaniy merosimizdir. Ular orqali tarixiy etnik guruhlarining ko'chib kelishi sabablari aniqlanadi. Aholining etnik tarkibiy tuzilishi tarixiy kesimda alohida o'rganiladi. Mahalliy urug' va qabilalarning ijtimoiy holati va tutgan rolini ham atroflicha o'rganish mumkin. Shu o'rinda e'tirof etish joizki, Y. Xo'jamberdiyev Surxondaryo toponimiyasini chuqur o'rgangan olim sifatida "Surxondaryo toponimiyasi bir yoki bir-ikki tarixiy davrning, bir yoki ikki ijtimoiy-siyosiy voqeaning mahsuli emas, u birdan ham, bittalab ham paydo bo'lmagan. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanib turishi barcha davrlarga, ijtimoiy-siyosiy fraksiyalarga daxldordir"³ deb ta'kidlab o'tgan.

Etnotoponimlarning shakllanishida turkiy-forsiy, turk-arab so'zlarining bog'lanishi ham ko'zga tashlanadi. Masalan: Tojikqishloq – Tojikobod, Arabqishloq – Arabxona.

Surxondaryo viloyatidagi etnotoponimlarni semantik ya'ni ma'nodoshlik jihatidan ham ma'lum guruhlariga ajratish mumkin:

1. Qabila yoki urug'(elat)ga oid bo'lgan nomlar. Viloyat hududidagi etnotoponimlarning ko'pchiligi ko'chmanchi va o'tror aholiga aloqador: Qo'ng'iro't, Qarluq, Nayman, Qipchoq, Mo'ng'it, Toychi, Jaloyir – bular qabila nomlari asosida vujudga kelgan etnotoponimlar.

2. Xalq yoki millat nomlaridan kelib chiqqan etnotoponimlar: Arabqishloq, Arabxona, Arabtepa, Tojikobod, Tojikqishloq, Afg'ontepa, Afg'onqishloq, Turkmantepa, Turkmanobod – bu etnotoponimlar esa shu yerga ko'chib kelib yashayotgan arab, tojik, turkman xalqlari nomidan kelib chiqqan. Bu etnotoponimlar muhojir etnoslar deb ham yuritiladi.

3. Avlod va urug' nomlari asosida kelib chiqqan etnotoponimlar: Barlos, Mang'it, Kenagas, Yuz, Jaloyir, Chingiztepa, Chig'atoy – bular esa urug' va avlod nomlaridan kelib chiqqan etnotoponimlar(etnik joy nomlari) hisoblanadi.

Yuqoridagi semantik tahlil orqali hududning tarixiy rivojlanishida muhim o'rin tutgan etnik qatlam va ijtimoiy guruhlarini aniqlash imkoniyati ortadi. Negaki bu toponimlar tarixiy manbalarda qayd etib borilgan ko'chishlar, xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalar va albatta iqtisodiy faoliyatlari(savdo-sotiq, dehqonchilik va chorvachilik ishlari) bilan uzviy bog'liqdir.

Toponimika nafaqat geografik nomlar tizimi, balki tilshunoslik, tarix, etnologiya va madaniyatshunoslik fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan ilmiy yo'nalishdir. Surxondaryo viloyatida mavjud etnotoponimlarning lingvistik tahlili til taraqqiyoti va toponimik tafakkur evolyutsiyasini ochib beradi.

Etnotoponimlarni leksik tahlil qilish jarayonida tarkibida qatnashgan leksemalarning tarixiyliigi yoki zamonaviy qatlamga doir ekanligi ham nazarda tutilib tasnif qilinadi. Surxondaryo etnotoponimlarida ko'p uchraydigan leksik qo'shimcha "obod " so'zi bo'lib, u o'zbek tiliga fors-tojik tilidan kirib kelgan . Ayni damda tinch va farovon joy ma'nosini bildiradi. Obod so'zi tarixiy qatlamga oid so'z hisoblanadi. Bundan tashqari "Tepa"(hududning eng yuqori qismi) "qishloq"(shahardan uzoqda joylashgan

³ Хўҷамбердиев. Й. Сурхондарё топонимлари тарихидан. – Термиз, 2013.

aholi uchun qulay bo'lgan yashash manzili) "Xona"(Yashash uchun moslashtirilgan joy) leksemalari ham faol tarzda qo'llanilib kelingan.

Ba'zi etnotoponimlar vaqt o'tishi bilan fonetik jihatidan o'zgarishga uchragan: Qarluq – Qarlug'— Qarlu – Qorliq; Tojik – Tajik, Turkma- Tirkman – Turman; Yuz – Juz. Bu esa toponimlarning xalq orasida og'zaki nutq jarayonida fonetik jihatdan moslashuvchanligini ko'rsatadi. Etnotoponimlar nafaqat lug'aviy boylik sifatida ma'lum bir etnos nomini saqlaydi va shu qatorda o'zbek tilining tarixiy qatlamlarini tahlil qilishda muhim omil sifatida chuqur ahamiyatga ega hisoblanadi.

Shu jumladan, toponimist olim T. Enazarov olimlar tomonidan toponimlarni o'rganish jarayonida ularning etimologiyasiga e'tibor berilmagani haqida ta'kidlab o'tadi⁴. Biz ushbu maqolada ma'lum darajada etnotoponimlarning etimologiyasiga ham to'xtalib o'tishga harakat qildik.

Quyidagi tarixiy manbalarda Surxondaryo hududiga doir etnotoponimlar haqida ham ma'lumotlar uchraydi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida viloyat hududidagi Sherobod, Denov, Termiz tumanlari atrofida yashagan qabilalar haqida ma'lumot

berib o'tgan⁵. Bundan tashqari, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida, Beruniy va Narshaxiyning asarlarida qadimgi Movarounnahr hududidagi qabilalar va urug'lar, ularning etnografik joylashuvi haqida ham ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bugungi kunda Surxondaryo viloyatida o'n besh mingga yaqin toponimlar mavjud bo'lib, shundan mingga yaqini antroponimlar, etnonimlar va agionimlar asosida shakllangan⁶.

Surxondaryo viloyatida mavjud bo'lgan etnotoponimlarning leksik – semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, toponimlar xalqning til boyligi bo'lish bilan bir qatorda tarixiy va madaniy merosi hamdir. Ularning tarkibida uchraydigan etnik birliklar, affiksalar qo'shimchalar va semantik mazmun hudud tarixining til orqali saqlanib qolayotgan shakllaridan biridir. Etnotoponimlar viloyat hududida yashovchi ko'p millatli xalq taraqqiyotining, madaniy aloqalar va tarixiy evolutsiyasining lingvistik belgisidir. Ushbu maqolada shuni ko'rishimiz mumkinki, etnotoponimlar xalq tarixiy hayotini yoritib berishdagi bir mayoq hisoblanadi, ularni o'rganish va tadqiq etish tilshunoslik taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi.

4 Энзаров Т. Ўзбекистон топонимлари : луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Фил.Фан.Док. .Дисс.автореферати, —Тошкент, 2006.

5 Z.M.Bobur .Boburnoma. –Toshkent:Fan, 2018.

6 Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. –Тошкент, 2006.152-б.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Бегматов.Э. Жой номлари –маънавият кўзгуси. –Тошкент, 1998.66-б.
2. Энзаров Т. Ўзбекистон топонимлари : луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Фил.Фан.Док. .Дисс.автореферати.—Тошкент, 2006.
3. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари.—Тошкент, 2006.152- б.
- 4.Turdiqulov SH.Lingvomadaniy kodlarning onomastik birliklarda ifodalanishi (Surxondaryo teotoponimlari misolida) fil.fan.fal.diss. –Termiz, 2023.
5. Хўжамбердиев .Й. Сурхондарё топонимлари тарихидан. – Термиз, 2013.
6. Z.M.Bobur.Boburnoma. –Toshkent:Fan, 2018.

Zumrad ABDURAHMONOVA,
*Chirchiq davlat pedagogika
 universiteti mustaqil izlanuvchisi*
Abduraxmonovazumrad4@gmail.com

QASHQADARYO VILOYATI ZIYORATGOH NOMLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada onomastika sohasining alohida bir bo'limi toponimlarga oid Qashqadaryo viloyati ziyoratgoh nomlarining lingvistik xususiyatlari xususida bahs boradi. Mazkur onomastik birliklarni to'plash, o'rganish va tasnif qilish o'zbek xalqining yashash tarzi, urf-odatlar, an'analari mahsuli sifatida xalqimizning tarixi, tili, madaniyati hamda etnografiyasi haqida boy ma'lumotlarni beradi, tilshunoslikka oid manbalarni boyitadi.

Kalit so'zlar: *qadamjo, ziyoratgoh, toponim, nekronim, teotoponim, mikrotoponim.*

Annotation: this article discusses the linguistic features of the names of shrines in the Kashkadarya region, which are a separate section of the field of onomastics - toponyms. The collection, study and classification of these onomastic units, as a product of the lifestyle, customs and traditions of the Uzbek people, provides rich information about the history, language, culture and ethnography of our people, and enriches linguistic sources.

Key words: *place of worship, shrine, toponym, necronym, theotoponym, microtoponym*

Аннотация: в данной статье рассматриваются лингвистические особенности названий святынь Кашкадарьинской области, которые представляют собой отдельный раздел ономастики – топонимию. Сбор, изучение и классификация этих ономастических единиц, являющихся продуктом образа жизни, обычаев и традиций узбекского народа, даёт богатую информацию об истории, языке, культуре и этнографии нашего народа, обогащает лингвистические источники.

Ключевые слова: *место поклонения, святылище, топоним, некроним, теотопоним, микротопоним.*

Til insonga tabiat tomonidan in'om etilgan tengsiz mo'jizadir. Til kishilar orasidagi o'zaro aloqa, muloqotni ta'minlash kabi asosiy vazifasi bilan birga boshqa ulug', betakror vazifasi bu – tildan foydalangan o'tmish ajdodlarimizning shaxsiy hayoti, ijtimoiy ahvoli, etnografik, axloqiy (etikaviy), qarashlarini, ularning o'ylari, shaxsiy ichki dunyosi, boshidan kechirgan hodisalarni, ularning ijodi, kasbi, e'tiqodi mahsuli bo'lgan tushunchalarni o'zida ifodalab, to'plab, kelgusi avlodlarga tarixiy, madaniy, falsafiy, diniy meros qilib, o'z bag'rida saqlab yetkazishdir [1]. Nemis tilshunosi V.Gumboldt ham: "Har bir xalqning tilida o'sha xalqning tarixi, madaniyati va, umuman, uning butun ruhiy dunyosi namoyon bo'ladi" [2], – deb bejiz aytmagan.

Tilning barcha tarixiy, madaniy, ma'naviy, ma'rifiy, diniy va boshqa ijtimoiy-lisoiy qirralari, ayniqsa, atoqli otlar tizimida, jumladan, toponimlarda yaqqol aks etadi. Onomastika fanining bir qismi bo'lgan toponimikada joy nomlari va ularning atalish qonuniyatlari o'rganiladi [3]. Toponimlarning eng asosiy vazifasi, avvalo, nominativ (nomlash, atash), identifikatsiya (yakallash,

alohidalash) hamda differentsiatsiya (ajratish, farqlash) vazifasidir. Shunga qaramay ular qadimiy va uzoq davrlarning mahsuli bo'lganligi bois xalq hayotidan darak beruvchi kichik bir tarix hamdir. Birgina nom asrlar osha butun boshli xalqning tili, o'tmishi, urf-odati, turmushi va kasb-koriga oid sir-asrorlarni o'zida saqlagan bo'ladiki, ushbu tugun yechilganda, mazkur xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy, e'tiqodiy hayotiga doir qator qimmatli ma'lumotlar oydinlasha boradi. Shunday ekan, toponimlar oddiy so'zlar emas, balki zamirida xalq hayoti va tarixiga oid juda ko'plab ensiklopedik bilimlarni saqlayotgan xazinadir. Masalan, ko'plab etnotoponimlar respublikaning qaysi qismida qanday urug'-qabila yashaganidan darak bersa, aksariyat nomlarda joyning relyef shakllari, qazilma boyliklari, suv manbai, o'simlik va hayvonot dunyosi haqidagi boy ma'lumotlar aks etadi. Geografik nomlar o'zida joy va uni nomlovchi xalq haqidagi barcha kompleks bilimlarni jamlaydi. Aynan shu jihatiga ko'ra, rus olimi V.A.Nikonov ta'kidlab o'tganidek, toponimlarga tarixchilar, tilshunoslar, geograflar, etnograflar

ham birdek qiziqadi hamda ularni o'z fanlari kesimida o'rganishga, izohlashga harakat qiladilar [4]. Toponimlar yer yuzasining quruqlik qismida joylashgan ulkan geografik obyektlardan tortib, mayda obyektlargacha bo'lgan joylarning nomlarini qamrab oladi. Shu xususiyatiga ko'ra, dastlab ularni ikki katta guruhga bo'lish mumkin: 1. Makrotoponimlar (yunoncha makros – katta) – qit'alar, mamlakat va o'lka, tog'lar, respublika, viloyat va shahar nomlarini o'z ichiga oladi. 2. Mikrotoponimlar (yunoncha mikros – kichik, mayda) – jar, tepalik, qir, dala, dasht, o'tloq, mahalla, guzar, ko'cha singari mayda obyekt atoqli otlarini o'zida mujassamlashtiradi [5].

Tilshunoslikning keyingi yillarida tilni, jumladan, toponimlarni, uning yaratuvchisi bo'lgan inson omiliga xos individual xususiyatlar, sotsiolingvistik muhit hamda xalq madaniyati va mentaliteti kabi ekstralingvistik omillar bilan aloqadorlikda tadqiq etish muhim masalalardan biriga aylandi. Shuningdek, N.V.Podolskaya, E.Begmatov, N.Uluqovlar tomonidan yaratilgan onomastik lug'atlarda toponimlarning qaysi turdagi obyekt nomi ekanligini anglatishi jihatidan bir qancha turlari haqida ma'lumot beriladi. Ushbu ma'lumotlarga asoslangan holda, toponim turlarini shunday guruhlash mumkin: 1. Xoronimlar. 2. Oykonimlar: u o'z ichida 2 turga bo'linadi: a) astionim; b) komonim. 3. Urbanonimlar: u o'z ichida quyidagilarga bo'linadi: a) agoronim; b) godonim; d) ekklezionim; e) oykodomonim. 4. Oronimlar. 5. Agroonimlar. 6. Nekronimlar. 7. Dromonimlar. 8. Drimonimlar kabi.

Ushbu maqolamizda ziyoratgoh nomlari, nekronimlar haqida mulohazalar keltirmoqchimiz. "Nekronim (yun. nekros – qabriston + onoma – atoqli ot) – mozarlar, qabristonlar, va mana shu tip muqaddas qadamjoylar atoqli oti" [3, 50] hisoblanadi. Sh.Turdiqulov "muqaddaslashtirilgan joy nomlariga: a) nekrotoponim – maqbara va qabristonlar nomi; b) teotoponim – ziyoratgoh, muqaddaslashtirilgan joy nomlari; d) ekklezionim – diniy marosim va urf-odatlarini o'tkazish joyining nomi" [6] kabilar kirishini qayd etgan. Shu o'rinda *qadamjoy* va *ziyaratgoh* ikki xil mazmun-mohiyatga ega o'rin-joy otlaridek tuyiladi. Ammo O'zbek tilining izohli lug'atida bu leksemalarga quyidagicha izoh keltirilgan:

"**QADAMJO(Y)** [a. + f. **قَدَامْجُو** – (avliyolar) qadami tekkan joy] 1 din. Ziyorat qilish, sig'inish uchun boriladigan, mo'jizali, muqaddas deb sanaluvchi

joy; ziyoratgoh... 2 *ko'chma* Ko'rish, biror narsa o'rganish, namuna olish uchun boriladigan serfayz yoki aziz joy..." [7].

"**ZIYORATGOH** [a. + f. **تَرَاوِزْ هَاگْ** – sig'iniladigan, ziyorat qilinadigan joy] 1 Ziyorat qilinadigan muqaddas joy, tabarruk qadamjo (aziz-avliyolarning maqbarasi yoki tug'ilgan, yashagan joyi). "Zangi bobo" ziyoratgohi bir maqbaradir... 2 Kishilar ko'p boradigan, yig'iladigan mo'tabar joy..." [8].

Demak, *qadamjo* va *ziyaratgoh* sinonim so'z sifatida ishlatilishi mumkin. Keyingi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida O'zbekistonning bir qator viloyatlari toponimiyasini lingvistik, tarixiy-tipologik nuqtayi nazardan tahlil qilishga bag'ishlangan anchagina monografiyalar nashr etildi, tadqiqotlar amalga oshirildi, toponimlarning izohli lug'atlari tuzildi. Shunga qaramasdan, toponimlar orasida lingvomadaniy jihatdan ajralib turuvchi Qashqadaryo viloyati ziyoratgoh nomlarining tadqiqiga doir masala o'z yechimini topgan emas. Bugungi kunda tariximizni, qadriyatlarimizni, boy milliy madaniyatimiz va ma'naviyatimizni, ilmiy merosimizni xolisona, haqqoniy yoritish uchun obyektiv shart-sharoitlar yaratilgani ziyoratgoh nomlarini o'rganishga chorlaydi. Ayniqsa, Qashqadaryo viloyatida joylashgan ziyoratgoh nomlari lingvistik aspektida tahlil qilish dolzarbdir.

Viloyatda joylashgan *Abu Ubayda Ibn Jarroh ziyoratgohi* (Qarshi shahri), *Abdulloh ibn Muborak Marvaziy ziyoratgohi* (Muborak tumani), *Abu Turob Naxshabiy ziyoratgohi*, *Junayd Bag'dodiy ziyoratgohi* (Nishon tumani), *Abu Muin Nasafiy ziyoratgohi*, *Yetti tug' ota ziyoratgohi* (Qarshi tumani), *Miri Janda ziyoratgohi* (G'uzor tumani), *Sulton Mir Haydar ziyoratgohi* (Kasbi tumani), *Qusam Shayx ziyoratgohi* (Koson tumani), *Hazrati Bashir ziyoratgohi* (Kitob tumani), *Xoja Ne'matulloh Valiy ziyoratgohi* (Kitob tumani), *Oq suv ziyoratgohi* (Kitob tumani), *Abdulboqiy Xojagi emkanagiy Ziyoratgohi* (Kitob tumani), *Is'hoq buva ziyoratgohi* (Mirishkor tumani) va boshqa ziyoratgoh nomlari tarixiy [9] jihatdan maxsus tadqiq qilingan bo'lib, lingvistik tadqiqini kutayotgan mavzulardandir.

S.Jurayeva tadqiqotida Qashqadaryo vohasida o'rta asrlarda, xususan, Amir Temur va temuriylar davri bilan bog'liq ziyoratgohlarning paydo bo'lishini qayd etib, XVI–XIX asrlarda yashagan islom olamida shayx, xo'ja, sayyid maqomi bilan avliyo darajasiga ko'tarilgan shaxslar nomi bilan bog'liq qabrlarni

ziyosat maskani sifatida tashkil topganini ta'kidlab, "Qashqadaryo vohasi ziyoratgohlarining tarixi va o'ziga xos xususiyatlari quyidagi guruhlar asosida tasniflangan: birinchi guruhga **so'fiylik, tasavvuf tariqatlari vakillarining nomi bilan bog'liq qadamjolar**: Shayx Shahobiddin Umar Suhravardiy, Bobo Shodi yoki Shodi Shayx ziyoratgohi, Oq suv ziyoratgohi, Xojagiy Imkanagiy, Olloyor Eshon ziyoratgohlari; ikkinchi guruhga **islom olamida fan, hadisshunoslik ilmiga hissa qo'shgan shaxslar**: Abdulloh ibn Muborak Marvaziy, Abul Mu'yn Nasafiy, Sulton Mir Haydar ziyoratgohlari; uchinchi guruhga **avliyo, pir darajasidagi shaxslarga** aloqador: Shayx Shibliy, Qusam Shayx ziyoratgohlari, Hazrati Sulton Said Ahmad Hazrati Bashir ziyoratgohi, Is'hoq buva ziyoratgohi, Ne'matulloh Valiy ziyoratgohlari; to'rtinchi guruhga **xo'ja, said, sahobalar nomi bilan bog'liq qadamjolar**: Abu Ubayda ibn Jarroh, Yetti tug' ota, Xo'ja Ilg'or, Xo'jaipok, Sa'd ibn Abu Vaqqos ziyoratgohlari; beshinchi guruhga **tarixiy shaxslar** nomi bilan bog'liq ziyoratgohlar: Langar ota ziyoratgohi; Oltinchi guruhga **adabiyot, tarix fani rivojiga hissa qo'shgan olimlar** nomi bilan ataluvchi joylar sifatida: Hofiz Sheroziy ziyoratgohi; Yettinchi guruhga **afsona, rivoyatlar va joy nomlari** bilan bog'liq qadamjolar: Saxovat ota ziyoratgohi, G'oyib ota ziyoratgohi, Hazrati Isoxon va Musaxon ziyoratgohlari" [9]. Bu tasnif tarixiy yo'nalishda bo'lib

tilshunoslik nuqtayi nazaridan esa ularni derivatsion holatiga ko'ra *bir, ikki, uch, to'rt komponentli*; onomastik indikatorlariga ko'ra *shayx, bobo, buva, ota* va boshqalarga; lug'aviy qatlamlariga ko'ra *o'z* va *o'zlashma* hamda boshqalarga bo'linadi.

Qayd etish zarurki, toponimika sof lingvistik soha emas. Zero, u bir vaqtning o'zida tarix, etnografiya va etnologiya, geografiya, dinshunoslik, biologiya, zoologiya, botanika, astronomiya fanining ham tadqiqotlab obyekti hisoblanadi. Binobarin, tilshunoslikning o'z ichida ham toponimika lingvokulturologiya, dialektologiya, areal lingvistika, geografik lingvistika, sharqshunoslik singari sohalar bilan o'zaro bog'liq ravishda rivojlanmoqda. Shunga ko'ra bugungi kungacha ziyoratgoh nomlari (nekronimlar)ning Qashqadaryo vohasi misolidagi tadqiqini ana shu fanlar negizida bajarilgan ilmiy ishlar ko'magida amalga oshirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, hozirda unutilib borayotgan urf-odatlar, aynan ziyoratgohlarda yangi an'analar bilan uyg'unlashgan holda davom etayotganini kuzatish mumkin. Shu sababdan ziyoratgoh nomlari etnograflar, folklorshunoslar, psixolog, sotsiolog hamda tibbiyot xodimlari uchun tadqiqot obyekti o'taydi. Demak, ziyoratgohlarning saqlanib qolinishi madaniy va ma'naviy merosimizni asrab-avaylashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Бегматов Э. Исmlарнинг сирли олами. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. Б. 28.
2. Гумбольдт В.Ф. Избранные труды по языкознанию. – Москва, 1984. С. 213.
3. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. Б. 76-77.
4. Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва, 2011. С. 4.
5. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – Москва, 1983. С. 163-164; Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989. Б. 4-5.
6. Turdiqulov Sh. Onomastik ko'lamda teotoponimlar tadqiqi. Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. – Termiz, 2024. № 12. 27-b.
7. O'TIL. 6 Jildli. 4-Jild. – Toshkent, 2023. 13-14-b.
8. O'TIL. 6 Jildli. 6-Jild. – Toshkent, 2023. 377-b.
9. Джураева С.Н. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудидаги зиёратгоҳлар тарихи ва уларнинг маҳаллий аҳоли ҳаётида тутган ўрни. Доктор. дисс...авторе. – Тошкент, 2021. 78-б.

Nilufar ABDUKARIMOVA,

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi

Mail: nilufarabdukarimova@gmail.com

BADIY DISKURSDA SO'ZLOVCHI-INSON ROLINING PRAGMALINGVISTIK XUSUSIYATLARINING IFODALANISHI (O'zbek va ingliz tillari misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillari badiiy diskursida so'zlovchi-inson rolining pragmalingvistik xususiyatlari tahlil qilinib, nutq subyektlari orqali badiiy ma'no, kommunikativ maqsad va ijtimoiy munosobati shakllanadi. Maqolada so'zlovchi shaxsning nutq aktlari, pragmatik ta'sir vositalari sifatida foydalaniladigan mexanizmi yoritiladi. Qiyosiy tahlil orqali tillararo va madaniyatlارaro farqlar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *badiiy diskurs, so'zlovchi, pragmatika, aktlar.*

Annotation: this article analyzes the pragma linguistic features of the speaker's role in Uzbek and English languages, and through the speaker, literary meaning, and communicative intention are constructed. The article examines the speaker's acts and the mechanism of the pragmatic effects. Through the comparative analysis, linguistic and intercultural differences are revealed.

Key words: *literary discourse, speaker, pragmatics, acts.*

Аннотация: в данной статье анализируются прагмалингвистические особенности роли говорящего в узбекском и английском художественном дискурсе, формируются художественный смысл, коммуникативная цель и общественные отношения через субъектов речи. В статье освещаются речевые акты говорящего человека, механизм используемый как средство прагматического воздействия.

Ключевые слова: *художественный дискурс, говорящий, прагматика, акты.*

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikning turli sohaları, xususan, pragmalingvistika va diskurs tahlili so'zlovchi shaxsning nutqdagi rolini o'rganishda muhim amaliy va nazariy asos yaratib bermoqda. Ayniqsa, badiiy diskursda so'zlovchi insonning ifodalanishi, uning nutqdagi maqsadi, modallik vositalari, nutq strategiyalari va taktikalari o'zbek hamda ingliz tillari misolida o'zaro solishtirishni talab etadigan dolzarb masaladir. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, badiiy diskursda so'zlovchinig rolini pragmalingvistik jihatdan o'rganish, til vositalari orqali uning maqsadi, ta'sir strategiyalarini ochib berish fan uchun muhim ahamiyat kasb etadi, chunki badiiy asar bu nafaqat estetik zavq beruvchi yozma matn, balki muayyan tarix, madaniyat va mentaliteti bo'lgan jamiyatni ifodalovchi diskursiv maydondir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ingliz adabiyotida so'zlovchi shaxsning shakllanishi uzoq tarixga ega bo'lib, uchinchi shaxsli hikoyachi (omniscient narrator) dan tortib, ishonchsiz so'zlovchi (unreliable narrator) gacha bo'lgan turli modellari mavjud (Iser, 11). Zamonaviy prozada subyektiv bayon, ichki monolog, erkin ko'chirilgan nutq usullari orqali so'zlovchi shaxs nutqning markaziga aylanadi (Kudryaseva, 12). So'zlovchi shaxs nutq orqali o'quvchi ongiga ta'sir ko'rsatishning turli lingvistik va pragmatik mexanizmlaridan foydalanib, ushbu mexanizmlar ichida nutq aktlari nazariyasi va kommunikativ strategiyalar muhim o'rin tutadi. Djon Ostin va Djon Syorl tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasiga ko'ra, har bir gapirilgan jumla faqat ma'lumot yetkazishga emas, balki muayyan harakatni amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi.

Ostin nutq aktlari 3 qismga bo'linadi:

1. Lokutativ akt – lug'aviy mazmun (ma'lumot).
2. Illokutiv akt – maqsadli harakat (buyruq, so'rov, va'da).
3. Perlokutiv akt – o'quvchidagi ta'sir (ishonch, qiziqish, shubha).

“You must understand, I could never love a man like him” (Jane Austen, *Pride and Prejudice*) bu jumla nafaqat ma'lumot, balki rad etish, distansiya, shaxsiy pozitsiyani ifoda etuvchi illokutiv aktdir.

Badiiy diskurda so'zlovchi o'z nutqini ma'lum bir maqsadda qurgan bo'ladi va bu maqsad strategiyalar asosida amalga oshiriladi.

1. Apelyativ strategiya – o'quvchiga murojaat va ta'sir ko'rsatish “Imagine yourself alone in a deserted street...”

2. Emotiv strategiya – hissiyot uyg'otish, o'quvchini ruhiy holatga kiritish “A sudden wave of cold ran through his spine...”

3. Ratsional strategiya – mantiqiy fikrlashga undash, fikrni dalillar bilan mustahkamlash “He had reasons, of course, but none were strong enough.”

4. Ironik strategiya tanqidni bilvosita ifoda etish “Of course, the rain only added to her perfect day.”

O'zbek badiiy diskursi xalqning madaniy, axloqiy va falsafiy qarashlar bilan bog'liq holda shakllangan (Bahronov, 3). O'zbek badiiy diskursida so'zlovchi inson ko'p hollarda lirik qahramon, maslahatchi yoki xalq vakilining ovozi sifatida namoyon bo'ladi (Rahmonov, 6). So'zlovchi shaxs nutq orqali faqatgina axborot yetkazibgina qolmay, u o'quvchiga ta'sir o'tkazishni maqsad qiladi va o'quvchini mulohazaga undaydi. Klassik adabiyotimizda so'zlovchi shaxsni she'riy “men”, lirik qahramon, hamda hikoyachi obrazida ham ko'ramiz. Alisher Navoiy, Bobur, Uvaysiy, Muqimiy kabi adiblar asarlarida so'zlovchi to'g'ridan to'g'ri shaxsiy munosabatini, ruhiy kechinmalarini, jamiyatga munosabatini bildirgan. Zamonaviy adabiyotda so'zlovchi shaxs esa hikoyachi, kuzatuvchi, yoki ichki monolog orqali harakat qiluvchi qahramon sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, Pirimqul Qodirov, Odil Yoqubov, Erkin A'zam, O'tkir

Hoshimov asarlarida so'zlovchi shaxsning nutqi xarakterlar, voqealar va ruhiy holatlar orqali tahlil qilinadi. Bunday holatlarda so'zlovchi shaxs faqat hikoya qiluvchi emas, balki milliy ong, ijtimoiy pozitsiya, axloqiy baholovchi sifatida ham faol ishtirok etadi. O'zbek badiiy diskursida ham so'zlovchi shaxs o'z maqsadini amalga oshirish uchun turli vositalardan ya'ni aktlar nazariyasi va pragmatik ta'sir vositalaridan foydalanadi. Yuqorida ingliz badiiy diskursi sanab o'tilgan nutq aktlari kabi o'zbek badiiy diskursida ham lokutativ akt-lug'aviy mazmun (ma'lumot), illokutiv akt – maqsadli harakat (buyruq, so'rov, va'da), perlokutiv akt – o'quvchidagi ta'sir (ishonch, qiziqish, shubha) lardan iborat. O'zbek badiiy asarlarda so'zlovchi shaxs ushbu aktlarni ko'p hollarda lirik va ruhiy uslubda qo'llaydi, masalan:

“Ketmang, iltimos ...” – illokutiv akt – iltimos, perlokutiv akt maqsad – ishontirish, tahsin.

Pragmatik ta'sir vositalar sifatida quyidagi mexanizmlardan foydalaniladi.

Murojaat va iltimos shakllari: “Aka, aytingchi ...” murojaatda muhabbat, hurmat, munosabat bor.

Emotsional ifoda: “Yuragim yonar edi...” hissiy holatni tasvirlab ta'sirni oshiradi.

Qaytariq va ta'kid: “U ketdi, U ketdi, U abadiy ketdi” – ta'sirni kuchaytirish usuli.

Qiyosiy gaplar, sinonimlar, metaforalar: “Ko'z yoshi to'lgan dunyo, yurakdagi bedavo a'lam” – tasvir va emotsiyani uyg'unlashtiruvchi vosita.

P.Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanidan misol oladigan bo'lsak, “Menimcha, Amir Temur yuragida qahr bilan mehr orasida doim kurash bo'lgan” – bu jumlada illokutiv akt va perlokutiv akt ishtirok etgan, ushbu jumlar ko'pchilikka ta'sir va o'quvchida mulohaza uyg'otadi.

Ingliz va o'zbek badiiy diskursi qiyosiy tahlil qilinadigan bo'lsa, quyidagi asosiy metodologik mezonlar tanlanadi:

- so'zlovchi shaxsning nutqdagi ishtiroki: to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita;
- nutq aktlari va ta'sir strategiyalari: logik yoki emotsional ustuvorlik;
- modallik va baholash vositalari: obyektiv yoki subyektiv yondashuv;

– o'quvchi bilan muloqot darajasi: interaktiv yoki nazariy murojaat;

– milliy tasvir va madaniy kodlar: umuminsoniy yoki lokal elementlar.

Muhokama va natijalar. Ingliz va o'zbek badiiy diskurslarida so'zlovchi shaxsning amaliy,

uslubiy va madaniy ifodasi turlicha bo'lishiga qaramasdan har ikkalasida ham u badiiy ma'noni yaratuvchi va o'quvchi ta'sir etuvchi markaziy subyekt sifatida namoyon bo'ladi (Gasparov, 4). Qiyosiy tahlil qilinganda esa ushbu farqlarni aniqlash imkoni paydo bo'ladi.

Qiyosiy tahlil natijasi

Metodologik mezonlar	Ingliz badiiy diskursi	O'zbek badiiy diskursi
So'zlovchi shaxsning nutqdagi ishtiroki	Bilvosita	to'g'ridan to'g'ri
Nutq aktlari va ta'sir strategiyalari	Logik	emotsional
Modallik va baholash vositalari	subyektiv	obyektiv
O'quvchi bilan muloqot darajasi	nazariy murojaat	interaktiv
Milliy tasvir va madaniy kodlar	lokal	umuminsoniy

Xulosa. Ushbu tadqiqotda olib borilgan izlanishlardan xulosa qilsa bo'ladiki, so'zlovchi shaxs – badiiy diskursning subyektidir. U faqat hikoya qiluvchi bo'libgina emas, balki ma'no yaratuvchi, o'quvchiga ta'sir etuvchi, madaniy

va axloqiy g'oyalarni yetkazib beruvchi manba sifatida ham ishtirok etadi. Pragmalingvistik nuqtayi nazaridan esa, so'zlovchi shaxs faol nutq aktlari ijrochisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva, M. (2009). Nutq madaniyati va uning lingvistik asoslari. – Toshkent: Fan.
2. Aminov, Sh. (2003). O'zbek tilining funksional uslublari. – Toshkent: Universitet.
3. Bahronov Z. (2004) Milliy qadriyatlar va badiiy tafakkur. – Toshkent: Fan.
4. Гаспаров, М.Л. (1995). Язык, память, образ. М. Новое литературное обозрение.
5. Грайс П. (1985). Логика и разговор.// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI
6. Raxmonov, I. (2017). O'zbek tilida badiiy bayon. – Toshkent: Fan.
7. Сёрль, Дж.Л. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: CUP
8. Остин Дж. Л. (1962) How to Do Things with Words. Oxford University Press.
9. Бахтин М.М. (1975) Вопросы литературы и эстетики. М. Художественная Литература
10. Leech G. (1983). Principles of Pragmatics. London: Longman
11. Iser W. (1978). The Acts of Reading: Theory of Aesthetic Response. – Baltimore: Johns Hopkins
12. Кудряцева Е.И. (2000). Нарративные стратегии в английской прозе 20 века. – М., Наука.
13. Haydarov M. (2008). O'zbek adabiyotida milliylik va badiiy obraz. – Toshkent: Fan.

Shahzoda MIRSHARIPOVA,
BuxDU o'zbek tili va adabiyoti kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi

SHODIMULK SULTON OBRAZI: TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TALQIN

Annotatsiya: maqolada Shodimulk Sulton obraziga alohida e'tibor qaratilgan. Temuriylar davrida yashab o'tgan malikalaridan biri – Shodimulk Sultonning hayoti, davlat va jamiyat ishlariga aralashuvi, siyosiy o'yinlarda tutgan roli kabi voqeliklar tarixiy manbalar hamda badiiy asarlar miqyosida solishtirib o'rganilgan. Asosiy e'tibor qaratilgan jihat tarixiy voqelikning badiiy asarlarda badiiy talqin etilishida ijodkorlarning mahorati masalasidir.

Kalit so'zlar: tarixiy manbalar, tarixiy roman, Shodimulk Sulton, temuriylar davri, temuriy malikalar, ayollar obrazi, tarixiy haqiqat, badiiy talqin.

Annotation: the article pays special attention to the figure of Shodimulk Sulton. The life of Shodimulk Sulton, one of the princesses who lived during the Timurid era, her involvement in state and social affairs, and her role in political intrigues are studied comparatively through historical sources and works of fiction. The main focus is on the skill of creators in the artistic interpretation of historical facts in literary works.

Key words: historical sources, historical novel, Shodimulk Sulton, Timurid era, Timurid princesses, female figures, historical truth, artistic interpretation.

Аннотация: в статье уделяется особое внимание образу Шодимулк Султон. Жизнь Шодимулк Султон, одной из принцесс, живших в эпоху Тимуридов, её участие в государственных и общественных делах, а также роль в политических играх изучены в сравнении на основе исторических источников и художественных произведений. Основное внимание уделено мастерству творцов в художественном осмыслении исторических фактов в литературных произведениях.

Ключевые слова: исторические источники, исторический роман, Шодимулк Султон, эпоха Тимуридов, тимуридские принцессы, женские образы, историческая правда, художественное осмысление.

Tarixiy roman yaratish yozuvchidan katta mas'uliyat, teran mushohada va bilim talab etadi. Chunki bunday asarlarda tarixiy voqelik, o'tmish zamonlarda bo'lib o'tgan murakkab vaziyatlar, bu vaziyatlarda faol ishtirok etgan shaxslarning badiiy olami yaratiladi.

Istiqlol davrida Amir Temur va temuriylar davri tarixi yoritilgan badiiy asarlarda yurtimiz tarixining shonli o'tmishi, tarixiy shaxslarning matonati, qahramonliklari, murakkab pallalar tasviri berildi. Ana shunday tarixiy shaxslar Amir Temur va temuriylar davriga oid romanlarda aks etgan podshohlar, shahzodalar, malikalar va umuman, davlat boshqaruvida muhim o'rin tutgan shaxslar nomi bilan bog'liqdir.

Amir Temur shaxsi va Temuriylar davriga oid ma'lumotlar keltirilgan ilmiy manbalardan biri Xerman Vamberining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" kitobidir. Ushbu kitobda Sohibqironning kelini Gavharshod begim va nevara kelini hisoblangan Shodimulk Sulton haqida tarixiy ma'lumotlar keltirilgan.

Ushbumanbada Temurning nevara kelinlaridan hisoblangan, Temur vafotidan so'ng siyosat va davlat ishlariga sezilarli darajada aralasha olgan va eng asosiysi, temuriylar davlatining zaiflashib, parchalanib ketishiga zamin hozirlagan malika – Shodimulk Sulton haqida quyidagicha ma'lumotlarni uchratish mumkin: "Rivoyatlarga qaraganda, Xalilning Shodimulk ismli bir qizni

sevib qolgani qattiq noroziliklarga sabab bo'lgan. Shodimulk avval Xoji Sayfuddinining kanizagi edi. Xalil taxtga mingach, unga uylandi. Temur tiriklik zamonida bu jozibador joriyani o'ldirib, Xalilning ishq o'tini so'ndirmoqchi bo'lgan edi. Ammo joriya jazodan qochib qutulgan edi. So'ngra Shodimulk hukmdor xotini sifatida, o'zlarining avvalgi juda sodiq tarafdorlarini eriga qurollantirdi" [8.40].

Ishni yozish davomida Amir Temur va temuriylar davriga oid turli manbalar bilan tanishib chiqishga harakat qildik. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Amir Temur o'g'il va nevaralariga kelin tanlashda to'rt jihatga e'tibor qaratgan ekan. Birinchisi, nasliga; ikkinchi, husn-malohatiga; uchinchi, diniga; to'rtinchidan, mol-dunyosiga. Bundan maqsad, hukmron sulola oilasiga keladigan kelin har tomonlama shunga mos bo'lishi kerak. Ya'ni, nasl-nasabi toza bo'lishi, go'zallikda tengsiz bo'lishi, din-dunyodan xabardor bo'lishi va oxirgisi mol-dunyo jihatdan ko'zi to'q o'sgan bo'lsinki, hukmdor saroyiga kelib mol-dunyodan o'zini yo'qotib qo'ymasini. Keltirilgan ushbu ma'lumotlar yuqorida tahlil qilganimiz Shodimulk Sulton taqdiri bilan bog'liqdir. Chunki Shodimulkda Amir Temur qo'ygan to'rt shartdan faqatgina bittasi – husn-malohat bor edi. Asli kambag'al hunarmand oiladan chiqqan bu ayol mol-dunyo ilinjida oxir-oqibat Amir Temurning markazlashgan davlatini ich-ichidan zil ketishiga poydevor qo'ydi.

Shuningdek, bu tarixiy shaxsning jamiyat hayotiga ta'siri, o'ziga xos tabiati bilan bog'liq fikrlar yana bir qancha tarixiy manbalarda keltirilgan. Jumladan, Hakim Sattoriyning "Hazrat Sohibqiron" kitobida berilgan Shodimulk Sulton haqidagi quyidagi fikr, ayniqsa, e'tiborimizni tortadi: "Shodimulkning o'jarligi siyosatga jiddiy ta'sir etish darajasiga yetgan, ayol davlat ishlariga faol aralashgan, bu aralashuvlar faqat zararga ishlagan. Hatto kanizakligidagi xizmatkori, kasbi bo'zfurush bo'lgan Bobo Turmush degan zotni bosh vazir darajasiga ko'targan edi"[5.323].

Xuddi shu mazmundagi ma'lumotlarni Izzat Ahmedovning "Dunyo malikalari" kitobida ham uchratish mumkin: "Shodimulk begim xazina va saltanat ishlariga faol aralasha boshladi. Uning xohish-irodasiga muvofiq quyi tabaqa vakillari yuqori lavozimlarga ko'tarildilar. Qandaydir

Bobo Turmush degan kimsa vazirlik mansabini egalladi" [2.53].

Shodimulk Sulton davlat siyosatiga aralashish bilan qanoatlanmay Amir Temurdan qolgan beva ayollar taqdirini ham hal qilishga urinadi. Turg'un Fayziyevning "Temuriy malikalari" asaridan olingan quyidagi iqtibos fikrimizni asoslaydi: "Shodimulk begim Temurning barcha beva xotinlari-yu, xos kanizaklarini harbiy boshliqlar va amaldorlarga in'om etish haqida Xalil Sulton Mirzoga maslahat berib, uni ko'ndiradi. Jumladan, Temurning beva xotini Tuman Og'o begimni Shayx Nuriddinga xotinlikka beradi" [3.17].

Turg'un Fayziyevning "Temuriylar shajarasi" asarida Shodimulk Sulton asli kelib chiqishi haqida quyidagicha ma'lumotlar keltiriladi: "Shodimulk Sulton Samarqandda, oddiy hunarmand oilasida tug'ilgan. Xalil Sulton uni sevib qolib, o'z zamonasining tamoyillariga zid ravishda unga uylangan" [3.295].

Shodimulk Sultonning hokimiyatni qo'lga olish borasidagi ishlaridan dastlabkisi – bu Amir Temur nikohida bo'lgan ayollarni o'ziga yaqin bek-u navkarlarga turmushga berish bo'ladi. Ushbu voqelik yuzasidan tarixiy hamda badiiy asarlarni kuzatish natijasida aynan yaqin ma'nodagi ma'lumotlarga duch keldik. "Dunyo malikalari" nomli tarixiy asarda quyidagicha izohlar mavjud: "Shodimulk begim Amir Temurning barcha beva ayollari-yu xos kanizklarini harbiy boshliq va amaldorlarga in'om qilish haqida Xalil Sulton Mirzoga maslahat berib, uni ko'ndiradi" [2.53].

Shodimulk sulton tarixiy shaxs sifatida muarrixlarning e'tiborida bo'lganligi bilan bir qatorda istiqlol davrida tarixiy mavzuda qalam tebratgan ijodkorlarning ham diqqatini jalb etdi desak, yanglishmagan bo'lamiz. Jumladan, Pirmul Qodirovning "Ona lochin vidosi", Muhammad Alining "Ulug' saltanat", Shahodat Isaxonovanning "Bibixonim", Risolat Haydarovanning "Javzo" kabi Amir Temur va temuriylar davri tarixiga bag'ishlangan asarlarida ushbu obraz talqiniga e'tibor qaratildi. Bu tarixiy shaxsning o'ziga xos tabiati, madaniyati, jamiyat ishlariga aralashuvi, muhabbati mojarolari, o'sha davr siyosatiga ta'siri masalalari tarixiy asarlar syujetining muhim qirralaridan birini tashkil etdi. Demakki, u tarixiy shaxs sifatida

murakkab xarakter egasi bo'lganligi bilan bir qatorda badiiy asarlarda ham u murakkab obraz sifatida talqin etildi. Shahodat Isaxonovaning "Bibixonim" nomli tarixiy romanida ham aynan shunday voqelik talqinini uchratish mumkin: "Bibim, yana bir lahza sabr etursiz, – Shodmulk lablarini tishlab istihola qilganday qimtindi. – Bir masalada maslahatingizga muhtojmiz. Ya'ni hazrati bobomizning zavjalari masalasida.... " [6.250].

Ikkala kitobda ham ma'lumot yaqin. Faqat ulardagi farq tasvir etish usulida. Ya'ni tarixiy asarda voqealar aniqlikda yoritilgan bo'lsa, badiiy asarda yuz berayotgan voqea-hodisalarga qahramonlarning kechinmalari, o'y-xayollari, munosabatlari, ruhiy holatlari uyg'unlashtirilgan holatda tasvirlangan. Ya'nikim, tarixiy voqelik badiiy talqin etilgan.

Shodimulk Sulton haqidagi tarixiy voqelik hamda badiiy asarlardagi ma'lumotlarni solishtirish jarayonida uning qanday oilada tug'ilib, voyaga yetganligi haqidagi ma'lumotlar bir xilligiga ham guvoh bo'ldik. Tarixiy faktlarga asoslangan "Temuriy malikalar" nomli asarda quyidagicha ma'lumotlarni uchratish mumkin: "Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Shodmulk Xotun Samarqand shahrining quyi

tabaqasiga mansub hunarmand oilasida dunyoga kelgan" [3.17].

P.Qodirovning "Ona lochin vidosi" romanida Shodimulk Sultonning oilasi haqida yuqoridagi ma'lumotlarga yaqin faktlar keltirilgan: "Oddiy hunarmand oilasida o'sgan Shodimulkning ta'rifga sig'maydigan go'zalligi bor edi" [7.11]. Ma'lumotlardagi aynan bir xillik yozuvchining tarix bilimdoni ekanligidan dalolat beradi. Uning "ta'rifga sig'maydigan go'zalligi" borligini ta'kidlash esa yozuvchining badiiy to'qimasi hosilasidir.

Xulosa qilib aytganda, asarlari tahlil obyektiga aylangan adiba Shahodat Isaxonova romani misolida aytganda, ijodkorlar temuriylar davri voqealari aks etgan asar yozishdan oldin ushbu murakkab tarixiy davrni tarixchi olim sifatida ham teran fikrli yozuvchi sifatida chuqur o'rganishi, mushohada qilishi kerak bo'ladi. O'rganishlar, izlanishlar natijasida to'plangan ma'lumotlar o'tkir qalam sohiblarining ijodi hosilasi sifatida kitobxon ko'ngliga yaqin shaklda badiiy talqin qilingan. Yozuvchi Shahodat Isaxonova Shodi Mulk sulton obrazini yaratishda tarixiy haqiqatdan chekinmaganligi va tarixiy haqiqatni o'ziga xos mahorati natijasida badiiy talqin etganligi ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдусаматов Х. Тарих ва бадий талқин. – Тошкент: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.184-б.
2. Axmedov I. Dunyo malikalari. – T.: Zarqalam, 2005. 141-b.
3. Файзиев Т. Темурий маликалар. – Т.: Абдулла Қодирий, 1994. 75-b.
4. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1995. 351-b.
5. Сатторий Х. Ҳазрат Соҳибқирон. – Т.: Шарқ, 2016. 510-б.
6. Isaxonova Sh. Bibixonim. – Toshkent: Davr press, 2011. 304-b.
7. Qodirov P. Ona lochin vidosi. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. 305-b.
8. Херман В. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Т.: Адабёт ва санъат, 1990. 64-б.

Parizoda AXRORXO'JAYEVA,
FarDU mustaqil izlanuvchisi

CHO'LPONNING "QOR QO'YNIDA LOLA" HIKOYASIDA ZAMON KAYFIYATINING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya: ushbu maqolada Jadid adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri bo'lgan Abdulhamid Cho'lponning "Qor qo'ynida lola" hikoyasida zamon kayfiyati, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy jarayonning ijtimoiy turmush tarziga ko'chishi va bu hodisalarning Cho'lpon nasrida qay yo'sinda namoyon bo'lishi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Abdulhamid Cho'lpon, davr siyosati, qahramon ruhiyati, xarakter, erk va ozodlik masalasi, ruhiy-psixologik holat.

Annotation: this article analyzes the mood of the time, the transfer of socio-political, cultural and educational processes to social life, and how these phenomena are reflected in Cholpon's prose, in the story «A Tulip in the Snow» by Abdulhamid Cholpon, one of the leading figures of Jadid literature.

Key words: Abdulhamid Chulpan, politics of the period, the spirit of the hero, character, the issue of will and freedom, spiritual and psychological state.

Аннотация: в данной статье анализируются настроения того времени, перенос общественно-политических, культурных и образовательных процессов в общественную жизнь и то, как эти явления нашли отражение в прозе Чолпона, в повести «Тюльпан на снегу» Абдулхамид Чолпона, одного из ведущих деятелей джадидской литературы.

Ключевые слова: Абдулхамид Чулпан, политика того времени, дух героя, характер, проблема воли и свободы, духовное и психологическое состояние.

Abdulhamid Cho'lpon o'zining yozgan asarlari orqali ayollar erk-u ozodligi uchun kurashishga, ularning ko'ngil istaklarini kuylashga harakat qilgan. Adib o'zining "Kecha va kunduz" romanida Zebi, "Novvoy qiz" hikoyasida novvoy qiz, "Qor qo'ynida lola" hikoyasida Sharofatxon, Qumribush, "Oydin kechalar"da Xadichaxon "Nonushta" hikoyasida Fotima, Soliha, Saodatbu obrazlari orqali ayol ruhiyati, kechinmalari, ayol xarakterini ochib berishga harakat qiladi. Cho'lpon iste'dodida xos lirik nazokat va nafosat shoir nasriy asarlarining ham o'ziga xosligini belgilab keladi. Cho'lpon qaysi mavzuga murojaat etmasin, badiiy voqelikni poetik va obrazlar orqali mujassamlashtirishga erishdi. Shu ma'noda uning o'tgan asrning 20-yillarida yozgan "Oydin kechalarda", "Qor qo'ynida lola", "Novvoy qiz" singari hikoyalari o'zbek adabiyotidagi lirik nasrning dastlabki mumtoz namunalaridir. Cho'lpon bu hikoyalarda o'zbek xotin-qizlarining ayanchli taqdirini turli badiiy rejada tadqiq etar ekan, har bir jamiyatning taraqqiyot darajasi shu jamiyatning xotin-qizlarga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi, degan g'oyani bu asarlar orqali anglatishga intilgan. Umuman olganda, o'zbek xotin-qizlarining mustamlakachilik sharoitidagi taqdiri tasviri Cho'lpon she'riy ijodining ham, kichik epik turdagi asarlarining ham, "Kecha va kunduz" romanining g'oyaviy yo'nalishini ham belgilab bergan. Dastlabki e'tiborimizni "Qor qo'ynida lola" hikoyasiga qaratsak:

Bu hikoyada ayol va qizlarning nozik his-tuyg'ulari, taqdir oldida itoatkorligini, sabr-toqatini ko'rishimiz mumkin. Hikoya Sharofatxon ismli qizning tengqur dugonalari bilan koptok o'ynayotgani bilan boshlanadi. Bir nechta qizlar koptok o'ynashadi va bir payt Sharofatxonning qo'lidagi koptok tushib ketadi. Ortidan yugurib yetguncha koptok hovuzga tushadi. Toji qassobning kichik qizi Turg'unbush

tomidagi tut o'tinidan bir butoqni olib tushgach hovuzdan koptokni olishadi. Ayni shu paytda Sharofatxonning bolalarcha "Hu, qochmay o'lg'in, tutilding-ku", – deyishida uning bolalarcha beg'uborligi, o'yinqaroqligini ko'rishimiz mumkin. Hikoyani o'qishni boshlagan o'quvchi dastlab ohanglarga e'tibor qaratmaydi. Shuning uchun ham jabrdiyda – Sharofatxonni o'ksik siniq ovozdagi tasavvur qiladi. Ammo otasining nomi chiqqan savdogarligi, shu jihatdan ham hikoyamiz qahramoni erklik, o'yinqaroqlikda yakka ekanligi uning ovozi qat'iyat, hukmfarmolik (– Baribir qancha siqib quritmoqchi bo'lsak-da, xo'l to'p chiqmaydir, boshqa kimning to'pi bor?) siltalash, dimog'dorlik, (– Voy, o'la qolay, hech qaysilaringda yo'qmi?) dugonalari uning oldida xijolat tortishi, o'zlarini aybdordek his etishi (– Meniki bor edi-yu, tunov kuni Gulnor o'lgur yo'qotib qo'yibdir) dan uning dugonalar davrasida bechora qiz emas, qat'iyatli qiz ekanligi anglashiladi. Hikoyada gapdan-gapga syujet tadriji o'sib boradi. Qizlar koptokni quritishayotgan paytda Turg'unbushning singlisi Fazilatxon opasining dugonasi Sharofatxonga sovchi kelganini shipshiydi. Bu bir zumda qizlarga ayon bo'ladi. Cho'lpon aslida hikoyaning birinchi qismini qizlar koptokni suvga tushirib yuborgan paytda ham yakunlasa bo'lar edi. Lekin u bunday qilmadi. Sovchi kelishi xabari orqali hikoyaning keyingi voqealariga ishora qiladi. Hikoya syujetini tadjilantirishda, shakllantirishda epizodik qahramonlardan ham o'rinni foydalanadi.

Sharofatxonning oilasiga keladigan bo'lsak, otasi Samandar aka ilgari ot chiqargan bir savdogar edi. Bir necha yil savdosi yurishib o'tgan bahorda kasodga uchragan. Bor-budini qarz to'lash uchun sotgach, juda so'fi bo'lib eshonnikiga qatnaydign bo'lgan. Kunini eshonnikida o'tkazadi. Onasi Qumribibi oddiy, sodda, eriga itoatli bir o'zbek ayoli. Sharofatxon esa bu oilaning yakka-yolg'iz

farzandi. Hammasi eshonga nazr berish masalasidan boshlanadi. Kimdir qo'y, kimdir sarpo, kimdir oziq-ovqat olib keladi. Samandar akaning esa berishga hech narsasi yo'q. Ko'ngli xijil bo'lib uyiga kelganida qiziga eshondan sovchi kelganidan xabar topadi. Ayolidan bu xabarni eshitgach:

– To'g'rimi, eshonnikidanmi, to'g'rimi? Eshon nega o'zingma mazmun qilmadilar ekan? – deb ham hayratlanib, ham quvonib ketadi. Xotining: – Endi katta odam, men sovchilarga hali qizim yosh, endi o'n yettiga chiqdi, dedim. Shunday deb javob bera qolaymi? – degan gapiga "Bitta qizimiz bo'lsa, hazrat eshonimizg'a tutdik sadag'asi ketsun!", – deb javob beradi. Qumribush bu kutilmagan javobdan oqarib, ko'karib, devorga suyanib qoladi. Shu o'rinda "oqarib", "ko'karib" so'zi Qumribushning butun bir psixologik holatini shakllantiradi. Iztiroblari, hayronligi, haqsizligi, so'zsizligi mana shu holat orqali namoyon bo'ladi.

Bu o'rinda Cho'lpon qahramonlarni so'zlatmay turib, ularning holati orqali qahramonning kechinmalari, aytmoqchi bo'lganlariga ishora qiladi, balki holat orqali tilga kirgizadi. Samandar aka nazr berish chorasini topganidan, eshonga qiz berib qaynota bo'lishidan, obro'si yanada ortishidan sevinib shunday javob bergandi ehtimol.

"Sharofatxon Samandar akaning bitta-yu bitta qizi edi. Bu qiz shu tegrani ko'rkilikda, chevarlikda, sho'xlik va o'ynoqlikda bitta-yu bittasi edi. Mahalla-ko'yni o'spurunlaridan ikkita-uchtasi bir yerga yig'isalar, topg'on-tutg'onlari shul Sharofatxon masalasi bo'lur. "Bu qiz qaysi xudo yarlaqag'onniki bo'lur ekan? Kimning uyini obod qilar ekan?" deb bosh og'ritarlar edi."¹ Yuqoridagi misralar orqali Sharofatxon obrazi va unga tegishli bo'lgan xususiyatlar, muallif nutqidan hamda bizga noma'lum bo'lgan odamlar nutqidan anglashiladi. O'z tengqurlarining-da ozrusi, havasi bo'lgan bir qizni ikki xotinlik, soqoli oqargan eshonga berish uchun inson qay darajada qabih bo'lishi kerak? Tabiiyki Samandarning o'zi ham to nazr masalasi bo'lgunga qadar qizining bu kabi ayanchli taqdiri haqida o'ylamagan, uning "hammanikini bosib ketadigan nazr" berish istagi, vasvasasi o'z qizini qismat taqdiriga topshirdi. Shunisi ahamiyatliki, Cho'lpon boshqa hikoyalaridan farqli ravishda ushbu hikoyasida jabrdiyda Sharofatning to'y oldi e'tirozlari, yig'i-sig'i, dod-faryodi haqida lom-lim demaydi. Bu o'rinda Sharofatni gapirtirishdan ko'ra uning atrofida qilarni gapirtirishni, holatlarni tasvirlash orqali qahramon holatini tasavvur ettirishni tanlaydi va bu o'rinda **kontrast uslubni**

qo'llaydi. Xursandchilik va yig'i, yor-yor va ko'z yosh bunga misoldir. "gurrullatib yoqilg'on, alangasi osmonga chiqqon o't" nafaqat Sharofatxonning, balki uning oshiqqlarining ham holatiga ishora qiladi.

- *Ko'taring-a, kuyov pochcha, ko'taring-a!*
- *O'zingizni tetik tuting, taqsir!*
- *Ha, taqsir, ko'taring!*
- *Barakalla, taqsir, barakalla!*
- *Bo'sh kelmadilar taqsirim!*²

Eshonning baxtidan quvonganlar qancha ko'p bo'lsa Sharofatxonning ayanchli taqdiriga achinganlar ham ko'p bo'ldi. Buni eshonning uyidan chiqqan ikki yigitlarning suhbatidan anglasak ham bo'ladi:

- Ho'x-ho, ko'cha juda qorong'i-ku!
- Shuni aytgila, osmonda dorig'a ham bitta yulduz topilmaydur!
- Yuraber. Bu kecha xuddi eshonbobongning ko'nglidagidek bo'libdir.

– To'g'ri-da, men qizga achinaman, boyaqish kelib-kelib kimniki bo'ldi-ya!...

– Nimasini aytasan, otasining uyi kuysin, odam emas ekan!

– Soqolini oppoq tutadek qilib, nevarasidek bir qizni aravadan olishini qara, kishi chidamas ekan. Shuni bir narsaga o'xshatgum keldi-yu, o'xshata olmadim-da!

Shu payt urchakda poylab yotgan Mamat qorovul gapga qo'shiladi:

– Nimasini aytasiz, yigitlar, dunyo o'zi shunday teskari dunyo ekan... Lolaning ustiga qor yog'di...

Cho'lpon ushbu hikoyada tabiat holati va inson holatini bog'liqlikda tasvirlaydi, **inson kayfiyatini tabiatga ko'chiradi**. "Lolaning ustiga qor yog'di" ifodasi orqali butun bir hikoyaning mag'zini, hikoya kayfiyatini, zamon kayfiyatini bera oladi hamda badiiy umumlashirishdan mohirona foydalanadi.

Xulosa qilib aytganda, Cho'lpon tuyg'ular musavviri. Inson xarakteri, uning ruhiy-psixologik holatini eng nozik bo'yoqlar bilan aks ettiradi. Cho'lpon ijodining yana bir o'ziga xos jihati shundaki, u qaysi janrda ijod qilmasin, birinchi navbatda o'quvchiga o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy jarayonini his ettirishga, tasvirlashga harakat qiladi. Bu ma'lumotlar asosida o'quvchining davr haqidagi bilimlari yanada oshadi, tasavvur olami kengayadi.

¹ Чўлпон. Асарлар 2-жилд. "Хазина". – Т., 1994.

² Чўлпон. Асарлар 2-жилд. "Хазина". – Т., 1994.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur'onov.D. Cho'lpon nasri poetikasi. – T.: "Sharq", 2004. 353-b.
2. Qur'onov.D. Cho'lpon nasri poetikasi. – T.: "Sharq", 2004. 353-b.
3. Лутфиддинова Х. Ёзувчининг эстетик идеали ва аёллар образи. ф.ф.н.дисс. – Т., 1994.
4. Ражабова Д. Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масаласи. Диссертация. – Т., 2003.
5. Чўлпон. Асарлар. 2-жилд. "Хазина". – Т., 1994.

Gulmira ABDIRAIMOVA,
tadqiqotchi

SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA XALQ HAYOTI VA MILLIY XARAKTER TASVIRI

Annotatsiya: ushbu maqolada Shukur Xolmirzayev asarlaridagi qahramonlari, ularning yashagan davri, dunyoqarashi va ruhiy holati, qahramonlarning xarakteri e'tiborga olingan.

Kalit so'zlar: *milliylilik, qahramonlar, zamon, dunyoqarash, ruhiy holat, xarakter.*

Annotation: this article discusses the characters in the works of Shukur Xolmirzaev, focusing on the time they lived in, their worldview, and psychological state, as well as the traits of their personalities.

Key words: *nationality, characters, era, worldview, psychological state, character.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются герои произведений Шукура Холмирзаева, их эпоха, мировоззрение и психологическое состояние, а также особенности характера персонажей.

Ключевые слова: *национальность, герои, время, мировоззрение, психологическое состояние, характер.*

O'zbek adabiyoti tarixida milliy ruh va xalqona nafosat uyg'unligini o'z asarlarida mohirona aks ettira olgan yozuvchilar bor. Ularning ijodi xalq hayotining haqqoniy ifodasiga, jamiyatlardagi tub o'zgarishlar va inson ruhiyatining murakkab qatlamlarini badiiy talqin etishga xizmat qilgan. Ana shunday yirik adiblar qatoridan munosib o'rin egallagan yozuvchilardan biri – Shukur Xolmirzayevdir. U ijodkor sifatida inson qalbining eng nozik va murakkab sir-asrorlarini hikoya janrida yuksak badiiylilikda ifodalagan, xalqona til va tasvirlar orqali o'zbek hayotining serqatlam manzarasini yaratgan.

Shukur Xolmirzayev o'z ijodi bilan nafaqat bir avlod adabiy didini shakllantirdi, balki mustabid tuzum sharoitida ham haqiqatdan yuz o'girmay, inson vijdoni, yurt muhabbati, adolat va ma'naviy poklik singari abadiy qadriyatlarni himoya qildi. Uning hikoyalari oddiy insonlar hayotini markazga olib, ulardagi ichki iztirob, ijtimoiy silkinishlar, e'tiqod, sog'inch, fidoyilik va mardlik tuyg'ularini hayotiy syujetlar orqali yoritdi.

Taniqli yozuvchi 1940-yil 24-mart kuni Surxondaryo viloyati Boysun tumanida dunyoga keldi. Toshkent davlat universitetining jurnalistika fakultetini 1963-yilda tamomlab, 1963-1967-yillarda "Yosh gvardiya" nashriyotida

muharrir, 1967-1969-yillarda Muqimiy nomidagi musiqali drama teatrida adabiy xodim, bo'lim mudiri bo'lib ishlagan. 1991-yilda "O'zbekiston xalq yozuvchisi", 1999-yilda "Mehnat shuhrati" ordeni bilan mukofotlangan. Ulug' yozuvchi 2005-yil Toshkent shahrida vafot etdi.

Shukur Xolmirzayevning dastlabki hikoya va ocherklari 1958-yildan nashr etila boshlagan. Adibning qalami o'tkirlashib borgani sari, uning yon-atrofdagi sodir bo'layotgan voqea va hodisalarga munosabati o'zgara boshladi. Uning asarlari atrofda sodir bo'layotgan hodisalardan, odamlar ruhiyatida kechayotgan ruhiy holat bilan birga realizm muhim o'rin tuta boshladi. Yozuvchi yigirmanchi asrning ikkinchi yarimida yozgan asarlari orqali hayotni, jamiyatlardagi o'zgarishlarni tahlil qildi.

Shukur Xolmirzayev o'zbek adabiyotida koloritga boy bo'lgan hikoyalari deganda yozuvchining "Kimsasiz hovli", "Yangi zot", "Ota yurt", "Baxtli bo'linglar", "Qaytish", "Keksa g'ijjakchi", "Tikan orasidagi odam", "Ora yo'l", "Ukki sayrayapti", "Biz kech qolib yuramiz", "O'zbekning soddasi", "Horun ar-Rashid", "Kulgan bilan kuldigan", "Sayr", "Uchinchi hamroh", "Jo'raboshi", "Zov ostida adashuv", "Jarga uchgan odam", "Boychechak ochildi", "Ot egasi", "Oy yorug'ida", "Bahor", "Hayot abadiy", "Yosuman", "Kechagi kun kecha", "Qor bobo

keladi”, “Yovvoyi gul”, “Ko’kboy”, “Sog’inchi”, “O’lis yulduzlar ostida”, “Olma yemadim”, “Bir ko’rgan tanish”, “Ikki ko’rgan bilish”, “Ko’ngil” kabilar ham tushuniladi.

Yozuvchi har qanday holda ham o’zi mansub bo’lgan xalq ruhidan kelib chiqqan holda qalam tebratadi. Bu xususiyat butun ijodiy mahorat bilan, shuningdek, shaxsiyat bilan ham uzviy bog’lanadi. Uning hikoyalari inson qalbida yechilmay yotgan muammolarni badiiy jihatdan tahlil etadi. Misol uchun, Shukur Xolmirzayev hikoyalari asar qahramonlari voqeani batafsil tushuntirib bermaydi. Ya’ni noshud, hayotda yo’lini topolmaydigan yoki umuman yomon odam sifatida baholanayotgan odam asar oxiriga borib birdan yaxshi bo’lib qolmaydi. Aksincha, eng kerakli hukmni kitobxonning o’zi aytadi. Bu usul asar va qahramonlar haqida haqqoniy fikr yuritish uchun keng imkoniyatlar beradi. Voqealarning geografik o’rni uchun ko’pincha sodda, samimiy voqea odamlar yashaydigan Surxondaryo viloyati tanlanadi. Yozuvchi uslubiga xos bo’lgan voqealar rivojiga hadeb aralashavermaslik kitobxon xayolini chalg’itmaydi. Ya’ni kitobxon diqqat-e’tiborini qahramonlar qalbi, ma’naviyati, do’stlarga, yangi hayotga, o’zgarishlarga, munosabatlarga qaratadi.

Bir qarashda faqat tirikchilik tashvishlari bilan o’ralashib qolgandek taassurot qoldiradigan qahramonlar aslida ma’naviy muammolarni ko’tarib chiqqan edi. Ijtimoiy hayotdagi turli o’zgarishlar orqali kishilarning ichki dunyosida yuz berayotgan zilzilalar — salbiy asoratlar haqida so’z yuritiladi. Bu holatlarning sababi deb 2 jihat keltiriladi: biri jamiyatning norasoligi bo’lsa, ikkinchisi xalq ichidagi ba’zi odamlarning ma’naviy bo’hronlar oldida irodasi bo’shligi edi. Bu o’zgarishlar qaysidir ma’noda kishilarni sinovdan o’tkazayotgan edi. Bu sinov — chaqiriqdan omon o’tolganlarning ma’naviyati yanada mustahkamlanadi.

Adib “Chillak o’yini” hikoyasida shunday mulohazani o’rtaga tashlaydi: “O’ylab qarasam, bolalar o’yinlarida gap ko’p ekan. Biz o’sha o’yinlarda faqat jismonan emas, balki ma’naviy jihatdan ham chiniqar ekanmiz. Qanday odam bo’ldik? Bu — chetdan qaraganda ma’lum. Biroq, bizdagi shaxsan o’zimdagi ayrim sifatlar zaminini ham o’sha o’yinlardan ko’raman. Axir, o’yinda g’irromlik qilgan ayrim do’stlarimizning keyinchalik,

katta bo’lgandan keyin ham hayotda g’irromlik qilganlariga guvohmiz. Yoxud buning aksicha. Qisqasi, bolalik o’yinlari har birimiz uchun ajib bir sinov davrlari — jabhalari bo’lar ekan”.

1992-yilda yozilgan bu hikoyada “Chillak, onasop, bolasopi” kabi terminlar uchraydi.

Xalqimizning eng sinovli kunlaridan bo’lgan bir davrda, ya’ni 1993-yilda yozilgan “Arosat” hikoyasida “Tuzum qancha tuslanmasin, haqiqiy yozuvchi har doim vijdoni buyurgan ishni bajaradi,” — degan g’oya ilgari suriladi. Bu ham o’zbek degan xalqning fe’liga singib ketgan o’rlik, o’jarlik xislatlari bilan bog’liq. Bu o’rinda tushuntirib ketish kerakki, o’rlik, o’jarlik deganimiz shunchaki, bo’lar-bo’lmasga emas, aniq maqsad uchun, iymonini, nomusini boy bermaslik qilingan yaxshi ma’nodagi qaysarlikdir.

“Quyosh-ku falakda kezib yuribdi” hikoyasida o’zbekona irim-sirimlar haqida so’z boradi. Yolg’izning yori Xudo deb eshitganmisiz? Xalq ong-u tafakkurida asrlar davomida sayqallanib kelgan maqollar o’zi mansub bo’lgan milliy tafakkur degan o’zandan xabar beradi. “Yostiqlarning tagida pichoq. Yoki bir parcha non... Onam o’rgatgan-da bolalikdan. “Yarog’ — qo’riqchi, bolam!” deb, hozir ham uyimizga borib yotsam, yostig’im tagiga yo non, yo pichoq qo’yadi”. Hayotsevar yozuvchi bir o’rinda yozgan edi: “Yer notekis, loy. Gazik u yon-bu yonga surilib ketadi. Lekin men go’yo sezmayman. Mung, mung! Butun vujudim mungdan iboratday! Men hayotni yaxshi ko’rardim. Vassalom! Boricha: butun tovlanishlari, hatto fojialari bilan...”.

Olimlik boshqa narsa, odamiylik boshqa narsa degan hikmatga ko’p duch kelamiz. “Yozuvchi” deb nomlangan hikoyada Odil Yoqubov obraz qilib olingan. Shukur Xolmirzayev u haqida shunday yozadi: “Yozuvchilar borki, durust yozadilar. Ammo shaxs sifatida... gaplashgning kelmaydi. Ular siz-u bizga do’st ham bo’lolmaydilar. Chunki odamga “material” deb qarashadi, o’zlari bilmagan holda... Ha, shaxs-yozuvchilar kam bo’lar ekan: xayriyat, bittasi yonimizda...”.

To’xtasin og’aga bag’ishlangan “Bulut to’sgan oy” hikoyasini tahlilga tortadigan bo’lsak, unda odamni ta’riflashning o’zbekona lutfi yaqqol namoyon bo’ladi. “Gulsaraxon, bu inson — bir qop yong’oq misoli. Dalli-g’ulli, mard. Xullas, Temur bobo yurtining vallamat yigitlaridan”.

O'zbekning o'zi qiziq, o'zidan ham so'zi qiziq degan gap xalqning har bir gapga maqol qo'shib gapirishidan kelib chiqqan. Shukur Xolmirzayev bu xislatidan har bir hikoyasida unumli foydalangan. Misol uchun, "qozonda bori cho'michga chiqadi" maqoli o'z o'rnida mahorat bilan qo'llangan.

"Tabassum" hikoyasida o'z maqsadiga yetish uchun tortinmasdan birovlar yuziga loy chaplaydigan, istalgancha rol o'ynaydigan odamning avlodiga nevarasini berishni istamagan mard, do'lvor Jalil ota haqida aytiladi.

"Jalil ota deraza tagida yotardi. To'shakda. Bolishi baland. Unga suyanib boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi. O'zi obod qilgan bog' u. Eng qari yong'oq "oltmish"ga kiradi. U bilan bir vaqtda ekilgan tut kesilib ketdi. Kallaklanaverib quridi. Keyin yiqitib, g'o'la qilib olishdi. Jalil akaning o'zi ham ketish oldida.

Mulla ham bilganini o'qiydi. U qilishi lozim bo'lgan ishni qilar, aksini qilmas, yo'q: o'zligiga qarshi bormas, bunga kuchi yetmas edi. Shuning uchun ba'zi o'rinlarda "tirsaklandi" ham. Zero oddiy ish... xushomad qilish, kattalarga ta'zimda bo'lish, kezi kelganda, bir gapdan qolish ham... qo'lidan kelmadi. Aksincha, shunday qilib obro' topgan, martabaga mingan kishilardan nafratlanadi hamon...".

Tabiiyki, to'yga rozilik bermagach, ota-bolaning orasi soviy boshladi. Shokir kelib, Mo'min aka haqida gap boshladi deguncha, Jalil aka ko'zini yumib oladi. O'rtada boshqa gap qolmagandek, Shokir chiqib ketadi, chol xayol surib, ijirg'anib yotadi.

Jalil ota "Odam mard bo'lib o'lishi kerak" degan hikmatga amal qilib yashaydi.

"Vatan qo'ldan ketganiga oldinroq ishonganimda, oldinroq o'zim tushib borar edim. Shahid ketishga nima yetsin?!" – bosmachilar

tilidan aytilgan bu jumla orqali aslida ular yurtning asl mard o'g'lonlari bo'lganiga amin bo'lamiz. "Mo'min bobo... grajdan urushining qahramoni... orden, medallari bor. Respublika ahamiyatiga ega... pensioner. Gapi har yerda o'tadi," – deb vaj keltiradi Shokir. Chol esa o'sha odamning hamma topgan obro'yi puch yong'oqligiga ishonadi. Ovqat yemay o'zining o'limi kelishini kuta boshlaydi.

"Chol to'shakda chalqancha yotdi. Uning xo'rliqi kelar, lekin allaqanday jirkanchli narsa atrofida bor-u... xo'rlandim desa u maraz yopishadiganday edi" – uning bu holati deb tasvirlanadi. Jalil otaning vafoti hammani bir qalqitib yuboradi.

Hammani dahshatga solgan narsa esa – uning yuzida qotib qolgan tabassum bo'ldi.

To'y shunday qilib qoladi. Jalil ota o'z maqsadiga yetishadi. Nevarasini o'zi istamagan odamga tegishdan saqlab qoladi. Bu hikoya 1984-yilda yozilgan edi. Tabiiyki, u davrda Shukur Xolmirzayev o'sha paytda yosh nosir hisoblanardi, shunga qaramay, bu hikoya uslubiy jihatdan ancha pishiqligi bilan boshqalaridan alohida ajralib turadi.

"Omon ovchining o'limi" hikoyasida yengilishni or bilgan, undan ko'ra o'limni avlo bilgan Rahmon polvon haqida so'z boradi. U xalqimiz orasidagi ko'plab chapani odamlarga timsol bo'ladi.

Uning otasi Rahmon polvon qirq yoshida ham kurashda yiqilmagan, keyin bir o'rta yashar o'rtacha polvon bir qoqmada yiqitib qo'yganida – dardi shunchalikki, omborga bo'yra to'shab, ustidan suv sepib, unga bag'rini berib, yota-yota oldin yo'talni orttirib, keyin qon qusa-qusa o'lib ketgandi.

Shukur Xolmirzayev fenomeni hali ko'plab tadqiqotlar uchun o'rganish obyekti bo'lish bilan bir qatorda, barcha mustaqil tadqiqotchilar, o'rganuvchi talabalar, magistrilar va doktorantlar uchun adabiy va ijtimoiy hayot haqidagi ko'p narsalarni o'rgata oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmirzayev Sh. – T.: "SHARQ" nashriyoti. 4-jild, 255-bet
2. Xolmirzayev Shukur. "Ijodkor adolatli bo'lishi kerak", 2012-yil, 12-son
3. Shukur Xolmirzayev. "Saylanma". SHARQ nashriyoti, 3-jild

Madina YULDOSHEVA,
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti stajor-tadqiqotchisi
<https://orcid.org/0009-0000-6046-5756>
yuldoshevamadina87@gmail.com

JADID MATBUOTIDA SATIRA JANRI VA ABDULHAMID MAJIDIYNING O'RNI

Annotatsiya: ushbu maqolada yurtimizning jadid matbuotda satiraning o'rni va satira janri orqali bildirilgan g'oya hamda mazmuni tahlilga tortilgan. Aynan matbuotda chop etilgan satirik asarlar orqali biz davr muammolarini hamda kishilar tarixini o'rganishimiz, unda ijod qilgan vakillar asarlarini tahlil qilgan holda nazariy muammo, kamchilik va yutuqlarini tadqiq etish imkoniyatiga erishamiz.

Kalit so'zlar: *matbuot, jadid, illat, gazeta, milliy, maqola, g'oya, satira.*

Аннотация: в данной статье анализируется роль сатиры в джадидской прессе нашей страны, а также идеи и содержание, выраженные через жанр сатиры. Именно через сатирические произведения, опубликованные в печати, мы получаем возможность изучать проблемы эпохи и историю людей, анализировать произведения представителей, творивших в этот период, и исследовать теоретические проблемы, недостатки и достижения.

Ключевые слова: *пресса, джадид, порок, газета, национальный, статья, идея, сатира.*

Annotation: this article analyzes the role of satire in the Jadid press of our country, as well as the ideas and content expressed through the satirical genre. It is through the satirical works published in the press that we gain the opportunity to study the problems of the era and the history of the people, to analyze the works of representatives who created during this period, and to investigate theoretical issues, shortcomings, and achievements.

Key words: *press, jadid, vice, newspaper, national, article, idea, satire.*

"XIX asr oxirida maydonga kelgan satira – hajviyot, satirik she'r deb, satirik she'rlar aytuvchi shoir esa hajvgo'y deb yuritilar edi. Bu davr matbuotida hajvchilik har qachongidan ko'ra kuchliroq rivojlangan edi. Satiraning rivojlanishini ta'min etgan madaniy-adabiy omillar ichida o'zbek xalq ijodidagi hajvchilik an'analari alohida o'rin tutadi"¹. Ushbu fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, hajv o'zbek matbuoti uchun tamomila yangi ijodiy hodisa emas. Hajv xalq hayotining ma'lum bir uzviy qismi, donoligi natijasi o'laroq o'zbek folklorida o'zining go'zal ifodasini topgan deyishimiz mumkin. Xalq og'zaki ijodida hajv salmoqli o'rin egallaydi.

Jamiyatdagi illatlarni ayovsiz fosh qilishda bu yo'nalish eng maqbul ijodiy hosilani bera olardi. Ayni shu ijodiy hosila Abdulhamid Majidiy she'riyati uchun ham xosdir. Juda ko'plab ijodkorlar hajv orqali millatning tanazzuli

sabablarini o'rganayotgan, ochib berayotgan bir vaqtda A.Majidiy ham Xalq va Vatan taraqqiysi yo'lida hajviy yo'nalishda o'zining o'tkir so'zlari bilan adabiyot hamda o'zbek matbuot maydonida zabardast ijodkor sifatida bo'y ko'rsata boshladi.

Abdulhamid Majidiy faoliyatida "Abutanbal", "Afandi", "Chaqmoq", "Kattaqo'rg'onlik", "A. M." kabi doimiy va o'tkinchi taxalluslar bilan bitilgan lirik yoki satirik she'rlari, hikoya va felyetonlari, ilmiy-adabiy maqolalari "Zarafshon" gazetasi, "Mashrab" va "Mushtum" hajviy, "Maorif va o'qituvchi", "Yer yuzi", "Alanga" ijtimoiy-siyosiy, adabiy-badiiy jurnallarda tez-tez ko'zga tashlanib turardi.²

A.Majidiyning o'sha davrdagi ijodiyotida satirik poeziya, badiiy publitsistika va adabiy tadqiqot janri namunalarini kuzatish mumkin. U har uch yo'nalishda ham sarmahsul ijod qildi. Uning 1926-yil may oyining birinchi yarmidayoq

¹ Tajibayeva L. Yangi o'zbek she'riyati genezisi, taraqqiyot tamoyillari. PhD. – Nukus, 2022. 83-bet.

² Sirojiddinov S. Adabiy portret. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. – Toshkent, 1974. 18-bet.

“Zarafshon” gazetasida e’lon qilingan publitsistik maqolalariga nazar tashlaylik: “Birinci may bayrami”, “Qizil matbuotimiz”, “Ziyolilar masalasi tevaragida”, “Dehqonning omonat sandig’i”, “Ortiqcha chiqimlarga qarshi kurashaylik”, “Kurash qizib boradi”... Bu maqolalar partiyaning xalqaro ishchilar harakati birligini mustahkamlash, mamlakatda xalq xo’jaligini sotsialistik asosda qayta qurish, madaniy qurilishni avj oldirish, ziyolilar masalasiga oid ko’rsatmalarini qamrab olishi bilan xarakterlanadi. Shu kabi fikr va g’oyalar yozuvchining “Yalg’onchi-ayg’oq”, “Boylarning hasrati”, “Istar ko’ngil”, “Chemberlenga hadiyam”, “Chiqdi gazetdan” kabi o’nlab puxta, aniq, siyosiy o’tkir satirik she’rlari va qator adabiy tadqiqot ishlarida ham olg’a surilgan.³

Majidiyning ilmiy ziyolilarga xos siyosiy xushyorligi, teran bilimdonligi uning gazetachilikdagi faoliyatida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo’la boshlaydi. Shuning uchun respublika partiya Markaziy komiteti uni olti oy muddatga, o’z faoliyatini ancha bo’shashtirib qo’ygan “Ozod Buxoro” gazetasiga mas’ul muharrir sifatida yuboradi. Gazetaning 1926-yil 2-iyunidan 1927-yilning 19-yanvarigacha bo’lgan sonlari A.Majidiy imzosi bilan chiqadi. Shu davrda Majidiy gazetaning shakl va mazmunan tubdan yaxshilanishiga erishadi. Muxbirlar bilan ishlashni yaxshilash, malakali jurnalist kadrlarni ko’paytirish uchun kurashadi.

Abdulhamid Majidiy Buxoroda faqat gazeta ishi bilan band bo’lib qolmay, odatdagiday badiiy adabiyot masalalari bilan ham jiddiy shug’ullandi. Samarqand yozuvchilarining “Qizil qalam” uyushmasi ishlariga qatnashib turdi.

U o’z hajviyalarida jamiyatdagi eng og’riqli, millatni halokatga olib boruvchi illatlarni ayovsiz tanqid ostiga ola boshladi. Xususan, xalq ko’r-ko’rona e’tiqod qo’ygan, ergashgan, asl vazifasi xalqni haq yo’liga boshlash bo’la turib o’z nafsiga qul bo’lgan mullalarni tanqid ostiga oldi.

Kishilarga ilm-ma’rifat targ’iboti yo’lida, nafsni yengish bobida namuna bo’lishi kerak bo’lgan mullolarning holidan kuldi:

Xotinni sakkiz aylab, bir boshimga yuz balo to’plab,

Aziz umrim egovlashni maxov mullodan o’rgandim.

Boshqa millatlar taraqqiy, ilm-ma’rifat yo’lini tutgan bir vaziyatda millat erkaklarining qayg’usi bir necha xotin olish bo’lgani shoirni qattiq g’azablantiradi.

Juda ko’plab ziyolilar qatorida Majidiy ham gazetaga alohida e’tibor bilan qaraydi. Gazetani Xalqni ziyoli, uyg’oq qilishning eng asosiy vositalaridan biri sifatida baholaydi. Ilm kishilari gazetani ziyo tarqatuvchi sifatida baholab, u orqali taraqqiyini maqsad qilgan bir vaqtda “Chiqdi gazetda” she’ri orqali gazeta dushmanlarining o’z tilidan millatning tanazzuli sabablarini ochib beradi:

Yosh qizlar ila yotganimiz chiqdi gazetdan,

Ishrat hukmiga botganimiz chiqdi gazetdan.

Shoir bu she’rda obrazlarni o’z tili orqali ochib berish usulini tanlaydi. Ularni kulgi ostiga oladi. Insonning o’z nuqsonini o’z tilidan aytib berishi boshqa kishilar tilidan sanalgan nuqsonlardan ko’ra ta’sirliroq va o’quvchiga kuchliroq ta’sir ko’rsatish imkoniga ham ega. Bu holat hajvning kuchini yanada oshiribroq ko’rsatib bera oladi. Gazetada boshqa millatlarning taraqqiyot sari intilayotgani, ilm-ma’rifat yo’lida ko’plab yutuqlarni qo’lga kiritayotgani chop etilib, shov-shuvlarga sabab bo’layotgan bir vaziyatda xalqimizning sharmandali holatga tushishiga sabab bo’lgan ba’zi kimsalar va nuqsonlar hajv ostiga olinadi. She’rda millatni botqoq sari tortayotgan illatlar bir-bir qahramonlarning o’z tillaridan bayon etiladi.

Ma’rifat chindan-da, saodat kalitidir⁴. Majidiy kabi ijodkorlar ayni shu saodat kalitini izladilar. Bu kalit sari butun xalqni olib borishni maqsadga aylantirdilar.

Majidiy hajviyalarida yuqorida ta’kidlaganimizdek “adres aniq”. U odatda, aniq shaxslarni kulgi ostiga oladi. Ammo shunga qaramay, uning hajviyalaridagi har bir obraz zamirida individuallik bilan bir qatorda tipiklik ham mavjud. Chunki bir shaxsdagi qaysidir kamchilikni hajv ostiga olar ekan, bu yo’l bilan shoir boshqa shu kabi shaxslarga ham ishora qilib o’tadi.

3 Sirojiddinov S. Adabiy portret. G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. – Toshkent, 1974. 19-bet.

4 Jabborov N. Ma’rifat nedir. – T.: Ma’naviyat, 2010. – B.12.

Adabiyotshunos olim T.Boboyev obrazlardagi individuallik va umumiylik haqida shunday fikr bildiradi: "... adabiy asar qahramoni hayotdagi kishilarga juda o'xshab ketsa-da, ularning aynan o'zi bo'la olmaydi. Obraz umumlashma natijasi bo'ladi. Asarda tasvirlangan birgina obraz zahirida yuzlab, minglab kishilarga xos xislat va belgilar umumlashtirilib, jamlab beriladi"⁵. Ayni shu jihatdan shoir hajviyalaridagi obrazlar xalqning ichidan, xalqning o'zidan olingan qahramonlardir.

Abdulhamid Majidiy hajviyalarining eng muhim va yodda qoluvchi xususiyatlaridan biri xalqonalik va tilning ham xalq tili manbalariga tayanishidir. Uning hajviyalari sodda, ravon, ammo badiiy jihatdan pishiq va izchillikka ega.

Masalan, xalq tilida "gila qilmoq" ifodasi mavjud. Bu kimdandir arazlashni, yoki uning ortidan nimadir narsadan shikoyat qilib fikr bildirishni anglatadi. Shoir xalq orasida faol qo'llanadigan ayni shu so'zni qo'llab hajviya yaratadi. Hajviyaning nomi "Gilai guzor". Bu hajviya aynan "Mulla Nasriddin" jurnali uchun maxsus yozilgan:

*Tom yigirma uch sana bunyodingga, mullo Ali,
Dushmandek bir karra o'lsun yodinga, mullo Ali...*

Ko'rinib turganidek, hajviya doimgidek tanqidiy xarakterga ega. Shoir o'z fikrlarini murojaat bilan boshlagani holda, asta-sekinlik bilan asosiy maqsadiga o'ta boshlaydi.

*Vor bizim yurtida daxi a'momali shaytonlar,
Hiylada iblisa dunmish bir taqim insonlar,
Shish qorinlar. Mollilar ham sohibi imonlar,
Qozi, mufti, shayxu oxund kabi hayvonlar,
O'ylayirlar fikri bad avlodingga, mullo Ali,
Odingga, arvodingga, har zodingga mullo Ali.*

Ko'rinib turganidek, hajviyada soxta din vakillari kulgi ostiga olinadi. Aslida *soxta dindorlar obrazi* adabiyotda eng ko'p tanqidga uchragan, eng ko'p kulgi ostiga olinadigan obrazlardan biridir. Ba'zi hajviyalarda ularning nomlari, ayblari konkret sanalsa, ba'zilarida bu obrazlar umumlashtirilgan xususiyatlar bilan qoralanadi. Bu bejizga emas, albatta. Chunki ularning tillarida xudo, tillarida din, tillarida poklik, yaxshilik, haqiqat yo'li. Aslida esa ularning ko'pchiligi tamoman boshqa xil ikki yuzlamachilardir. Bunday dindorlardan xalq nafratlanadi. Ammo ularning soxta gap-so'zlariga uchadiganlar ham yo'q emas. Bu dindorlarning turgan bitgani jaholat, zulm. Ularga ilm, ma'rifat butunlay yot. Ular uchun xalqning ahvoli, millatning ertangi kuni tamomila ahamiyatsiz. Shu sabab millat ziyolilari ularga qarshi chiqadilar, ularni hajv qilishdan to'xtamaydilar. Majidiy ham ayni shu yo'ldan boradi. Uning hajviyalaridagi imomlar makr-hiylada hattoki iblisga ham dars berishga qodir. Shoir ularning portretini ham kulgili tarzda yaratib berishga ahamiyat qaratadi. Katta salla, katta sallaga muvofiq shishgan katta qorin.

Minglab sof vijdonli kishilar stalinizm ta'qibiga uchrab, behuda qurbon bo'ldilar. A. Qodiriy. Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir, So'fizoda, Botu, Elbek, A.Majidiy singari noyob iste'dod sohiblari "Xalq dushmani" sifatida yo'q qilindi⁶. Ammo bu ijodkorlar, jumladan, Abdulhamid Majidiy adabiyotga boy xazina bera oldilar. Ularning ijodi yuksak badiiyati, ijtimoiy kuchi, umumbashariy mazmuniga ko'ra bugungi kun adabiyotshunosligi uchun yetarlicha adabiy manba vazifasini o'tay oladi.

5 Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'zbekiston. 43-bet.

6 XX asr o'zbek adabiyoti. – T.: Yangi asr avlodi, 2005. 15-bet

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tajibayeva L. Yangi o'zbek she'riyati genezisi, taraqqiyot tamoyillari. PhD. – Nukus, 2022.
2. Sirojiddinov S. Adabiy portret. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
3. Jabborov N. Ma'rifat nedir. – T.: Ma'naviyat, 2010.
4. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'zbekiston.
5. XX asr o'zbek adabiyoti. – T.: Yangi asr avlodi, 2005.

Feruza USMONOVA,
 Alisher Navoiy nomidagi
 Davlat adabiyot muzeyi
 stajyor-tadqiqotchisi

“O‘TKAN KUNLAR” ROMANI NASHRLARINING QIYOSIY O‘RGANILISHI

Annotatsiya: mazkur maqolada “O‘tkan kunlar” romanining dastlabki nashrlari va 1926-yilda adib muharrirligi ostida nashr etilgan variantlari orasidagi tafovutlar matnshunoslik nuqtayi nazaridan tahlilga tortilgan. Gaplarning joylashuv o‘rni, imlosi, xullas, har tomonlama farqlar mavjudligi, bunday farqlarning kelib chiqish sabablari xususida manbalarga tayangan holda mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: “O‘tkan kunlar”, “Inqilob” jurnali, kitob nusxalari, juz‘iy farqlar, izoh, tahrir, “Marg‘inon”, toza insonlar toifasi.

Annotation: this article analyzes the differences between the first editions of the novel “Utkan kunlar” and the versions published under the editorship of the writer in 1926 from a textual point of view. Based on the sources, the existence of differences in the arrangement of sentences, spelling, in a word, in all respects, as well as the reasons for these differences are discussed.

Key words: “Utkan Kunlar”, “Inkilob” magazine, copies of books, minor differences, abstract, editing, “Marginon”, category of pure people.

Аннотация: в статье анализируются текстологические различия между первыми изданиями романа «Utkan kunlar» и версиями, опубликованными под редакцией писателя в 1926 году. На основе источников обсуждается наличие различий в расположении предложений, орфографии, словом, во всех отношениях, а также причины этих различий.

Ключевые слова: «Уткан кунлар», журнал «Инкилоб», экземпляры книг, незначительные отличия, аннотация, редактирование, «Маргинон», категория чистых людей.

XX asr adabiyotining yetuk namoyandasi Abdulla Qodiriy o‘zbek romanchiligini “O‘tkan kunlar” tarixiy romani bilan boshlab berdi. Ushbu asar 1920-yilda yozilgan bo‘lsa-da, 1923-yildan boshlab “Inqilob” jurnali sahifalaridan joy oldi. Jurnalning 9-10-qo‘shma sonida 1 – 6- bo‘limlari nashr etildi. 1925-yil ilk bor kitob holda chop etilgan, ammo uzrnomada “bosilish chog‘ida hozir bo‘lolmag‘ani”dan o‘kingan. Bu paytda yozuvchi Moskvada – Oliy adabiyot kursida tahsil olayotgan edi¹. Shu sababli asardagi ba‘zi tuzatilishi kerak bo‘lgan jihatlar bilan nashr etilgan. Bu nashr “Inqilob” jurnalidagi nashr bilan matnlari juz‘iy farqlarni hisobga olmasak, asosan bir-biriga mutanosib. 1926-yilda esa adib muharrirligi ostida qaytadan alohida kitob holda kitobxonlarga taqdim etildi. Mana shu ikki nashr orasidagi ba‘zi farqli jihatlar matnshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilamiz.

1923-yil “Inqilob” jurnalidagi variantni shartli ravishda “A”, 1926-yildagi nashrni esa “B” variant deb belgilab olamiz (Keyingi o‘rinlarda shu nom bilan yuritiladi). Datlab “A” variantda matn shakliga nazar solsak, bo‘limlar raqamlangan (1, 2, 3...) bo‘lsa, “B” variantda birinchi bo‘lim “Otabek Yusufbek hoji o‘g‘li” nomi ostida boshlangan. Ikkinchi bo‘lim esa arab raqami bilan tartib berilib (– 2 –) “Xon qizig‘a loyiq bir yigit!”, uchinchi bo‘lim “Bek oshiq!”, to‘rtinchi bo‘lim “Marg‘ilon havosi yoqmadi.”, beshinchi bo‘lim “Kiroyi kuyoving shundog‘ bo‘lsa.”, oltinchi bo‘lim “Toshkand ustida qonliq bulutlar.” deya nomlangan.

Gaplarning joylashuv o‘rni, imlosi, xullas, har tomonlama farqlar mavjud. “A” variantda xat boshidan berilgan ushbu jumlagi e‘tibor qaratamiz: “Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to‘la, ozroqqina soqol murtlik 25 (۲۵) yoshlar chamasidag‘i bir yigit bo‘lib Marg‘inonning (مرغان ننگ)

boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o‘g‘lidir; **ikinchisi** uzunroq bo‘ylik, qora **cho‘tur** yuzlik, chag‘ir ko‘zlik **patak** soqol o‘ttiz besh (۲۵) yoshlarda bo‘lg‘an ko‘rumsiz bir kishi edi”. Ushbu jumla “B” variantda matnda nuqtadan so‘ng davomidan berilgan. “Bu ikki kishining bittasi gavdaga kichik, yuzga to‘la, ozroqqina soqol, murtak, **yigirma besh** (يېگرمه بېش) yoshlar **chamaliq** bir yigit bo‘lib **Marg‘ilonning** (مرغان ننگ) boylaridan Ziyo shohichi deganning Rahmat otliq o‘g‘lidir, **ikkinchisi:** uzun bo‘ylik, qora **cho‘tir** yuzlik, chag‘ir **ko‘zlik**, **chuvoq** soqol, o‘ttiz besh (وتتيز بېش) yoshlarda bo‘lg‘on ko‘rimsiz bir kishi edi”. Bu gapdagi farqlarni qora rang bilan ajratib ko‘rsatishga harakat qildik. “A” variantda “Marg‘inon”, “B” variantda “Marg‘ilon” deb o‘zgartirilgan. Qisqa fursatda joy nomlari bu tarzda o‘zgarmasligi barchamizga ayon. Professor Bahodir Karimov “Abdulla Qodiriy fenomeni” nomli monografiyasida bunga shunday izoh beradi: “Tarixda o‘tkan ulamolar ismlariga Marg‘inoniy nisbasi qo‘shilgani ma‘lum. “O‘tkan kunlar”ning kitob nusxalarida “Toshkand” yozilganidek, “Marg‘inon”ning ham saqlanib qolgan ma‘qulga o‘xshaydi” – deb fikrini quyidagicha dalillab beradi: “... adib foydalangan Turkiston tarixiga oid kitoblarda o‘sha joy nomi asosan “Marg‘inon” tarzida yoziladi. Garchand aniq etimologiyasi masalasi bahsli bo‘lsa ham, Ibratning “Farg‘ona tarixi”ida “murg‘u non”dan “Marg‘inon” paydo bo‘lgani haqida Iskandar zamoniga borib taqaladigan bir rivoyat ham yozib o‘tiladi”². “Inqilob” jurnalining bu 9-10-qo‘shma sonida 19 o‘rinda “Marg‘inon” shaklida berilgan bo‘lsa, 1926-yildagi nashrning birinchi va oltinchi bo‘limlarida “Marg‘ilon” deb berilgan. Ammo “... kitob nusxasining bitta joyida, oxirida qabr tepasiga toshdan o‘yib yozilgan lavhada: “Kumushbibi

1 Куронов Д. Полвонова Х. Шарк юлдузи. 2007. 1-сон. 144-бет.

2 Каримов Б. Абдулла Қодирий феномени. – Тошкент, 2019. 241-бет.

binti Mirzakarim Marg'inoniy..." shaklida keladi"³. Demak, har ikkisinin asosi, haqiqati bor deyishimiz mumkin.

"A" variantda aksar holatda qo'sh undoshli so'zlarda faqat bittasining yozuvda aks etganini ko'rishimiz mumkin. Masalan, "البته", "اما", "بلكي" kabi so'zlarni misol keltirishimiz mumkin. "B" variantda esa bu kamchiliklar bartaraf etilgan. Eski o'zbek yozuvi arab alifbosiga asoslanganligi va ayni shu davrda yozuv islohoti jarayoni kechayotganligini hisobga olsak, arab tilida qo'sh undoshning o'rniga bittasi yozilib, uning ustiga "tashtid" (-), ya'ni "ikkilantirish" belgisi qo'yiladi. Bizning fikrimizcha, imlochilar shu vajdan, bir to'xtamga kelib-kelmay so'zlarni shu holatda yozgan bo'lishlari ham ehtimoldan yiroq emas.

Joy nomiga nisbatan "Toshkent" va "toshkentlik" "A" variantda yigirma sakkiz, "B" variantda yigirma to'qqiz o'rinda, "Toshkent" esa faqatgina oltinchi bo'limning o'zidagina uch o'rin (bittasi sarlavhada, ikkitasi matn ichi) da kelgan. Bu bo'limda bitta gapning ichida "Toshkent" va "Toshkent" qo'llanilganini kuzatishimiz mumkin. "B" variant asosida Sarvar Azimov tahriri ostida 1980-yil tabdil qilingan variantda har ikkisinin o'rnida ham "Toshkent" deb tabdil qilingan (Kitobda "Toshkent" deb yozilgan barcha o'rinlarni). Masalan, (Xat boshidan) "— Toshkentdan nimalar keltirdingiz, bek aka?"⁴ Yoki "— Otam Toshkent borganlarida to'ppa-to'g'ri sizning eshingizga tushsinlarda, siz saroyga tushing!"⁵.

"Inqilob" jurnalidagi variantdagi matnlar tuzilish jihatidan ham aynan bir-biriga mos kelmaydigan tomonlariga ham duch kelishimiz mumkin.

"A" variantda Hasanali xususida bo'lgan suhbatdan parcha keltiramiz.

(Xat boshidan) "Bu so'zdan negadir Homid ajablangan edi,

— Qulingiz?... bu kishiga qilg'an muomalangizdan biror yaqin qarindoshingizmi, deb o'ylabman!..

Otabek ma'nolilik qarab yengilgina iljaydi,

— O'ylashga haqingiz ham bor..."⁶.

"B" variant bilan qiyoslab ko'ramiz.

(Xat boshidan) "Bu so'zdan nima uchundir Homid ajablangan edi:

Qulingiz?

Shundog'..."⁷.

Har ikki variantda matn qay holatda bo'lsa aynan

shu holda berildi. Ya'ni satr o'rtasida gap vergul bilan tugatilganligi, xat boshidan tire bilan yangi gap boshlanganligi, ko'p nuqta o'rniga ikkita yonma-yon nuqta (..)dan foydalanganligi kabilar.

Yana bir katta farqli jihatlardan biri shuki, "A" variantda quyidagi matn kelgan:

(Xat boshidan) "Hasanalini, bolalaliq (بالالاي) vaqtida Otabekning bobosi Musobek, Eronistondan kishi o'g'irlab kelguchi bir Turkman qo'lidani o'n besh (۱۵) oltun barobariga sotub olg'on edi. Hasanaling Otabeklar oilasida qulliqda bo'lg'onig'a qirq besh-elli (bu raqamlar so'z bilan ifodalangan) yillar chamasi bir vaqt o'tub, endi Otabeklar oilasining chin bir a'zosi kabi bo'lib ketgan,..."⁸(jumla davom etgan).

"B" variantda ushbu jumla ikkisinin matnda kelish o'rnida farqlar bor. Orada bir-ikkita kichik-kichik dialoglardan so'ng ushbu matn berilgan:

(Xat boshidan) "Hasanalini bolalaliq vaqtida Erondan kishi o'g'irlab kelguchi bir turkm an qo'lidani Otabekning bobosi o'n besh (so'z bilan) tilla barobariga sotib olg'on edi. Hasanaling Otabeklar oilasida qulliqda bo'lg'onig'a elli yillar chamasi zamon o'tdi, endi Otabeklar oilasining chin bir a'zosi bo'lib ketgan"⁹.

"Inqilob" jurnalidagi aniq daliliy jumlar 1926-yilgi nashrda biroz mavhumlikka uchragan. Balki diniy tazyiqlar boshlangan bir davrga to'g'ri kelib bu ism "B" variantdan olib tashlanishiga majbur bo'lgandir. Ya'ni "A" variantda "Otabekning bobosi Musobek" deb aniq keltirilgan ism, "B" variantda "Otabekning bobosi", "A" variantda Hasanaling Yusufbek hoji xonadoniga kelganiga "qirq besh-elli yillar chamasi bir vaqt o'tub", "B" variantda "elli yillar chamasi zamon o'tdi" shaklida berigan.

Bahodir Karimov ushbu ismga quyidagicha izoh beradi: "Otabekning ajdodlariga bunday "Musobek", "Yusufbek" kabi ismlar berilishi, albatta, adibning dunyoqarashiga daxldor tushuncha. O'z qahramonlarini o'tgan payg'ambarlar nomi bilan atash — qahramonlarga salobat bag'ishlashi, ularning toza insonlar toifasiga mansubligiga bir ishoradek taassurot beradi"¹⁰.

"A" va "B" variantlarni qiyosiy o'rganishimiz natijasida aytishimiz mumkinki, har ikki asar nashrlari o'ziga xos joziba, estetik qiymatga ega. Biri-birini to'ldiruvchi, biri-birini sayqali deb qabul qilsak, bizningcha, maqsadga muvofiq bo'ladi.

3 Каримов Б. Абдулла Қодирий феномени. — Тошкент, 2019. 241-бет.

4 Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. . — Тошкент. 1980.7-бет.

5 Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. . — Тошкент. 1980.8-бет.

6 بیت 22، عبدالله قادری. "ئوتكەن كۈنلەر". — "انقلاب". — تاشكيد، 1923. 10-9 سان

عە بدوللا قادیری. "ئوتكەن كۈنلەر". — سامارقند- تاشكيد، 1926 7 بېت 7

8 . . بیت 21، عبدالله قادری. "ئوتكەن كۈنلەر". — "انقلاب". — تاشكيد، 1923. 10-9 سان

عە بدوللا قادیری. "ئوتكەن كۈنلەر". — سامارقند- تاشكيد، 1926 7 بېت 9

10 Каримов Б. Абдулла Қодирий феномени. — Тошкент, 2019. 241-бет.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Куронов Д. Полвонова Х. Шарқ юлдузи. 2007. 1-сон.
2. Каримов Б. Абдулла Қодирий феномени. — Тошкент, 2019.
3. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. . — Тошкент, 1980.
4. عبدالله قادری. "ئوتكەن كۈنلەر". — "انقلاب". — تاشكيد، 1923. 10-9 سان
5. عە بدوللا قادیری. "ئوتكەن كۈنلەر". — سامارقند- تاشكيد، 1926

Abdug'ani MALLAYEV,
 O'zbekiston davlat jahon tillari
 universiteti o'qituvchisi
 abdugani_mallayev@mail.ru

INGLIZ TILIDA KAUZATIVLIK MA'NOSINI IFODALOVCHI TIL BIRLIKLARIDA PARADIGMA TUSHUNCHASI

Annotatsiya: mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida kauzativlik ma'nosini ifodalovchi til birliklarining paradigmatic xususiyatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor kauzativ konstruksiyalar tizimida grammatik va semantik kategoriyalar o'rtasidagi farqlarga, ularning turli shakldagi ifoda vositalariga hamda variantlik masalasiga qaratilgan. Qiyosiy tipologiya nuqtayi nazaridan ingliz va o'zbek tillarida analitik va sintetik shakllar orqali kauzativlikni anglatishda kuzatiladigan umumiylik va farqlar yoritiladi. Shuningdek, kauzativlik va valentlik o'zaro bog'liqligi, turli transformatsion paradigmalarning shakllanish mexanizmlari hamda ularning semantik-struktural cheklanishlari atroflicha izohlanadi. Maqolada M.Ya. Bloxning paradigmatic sintaksis konsepsiyasi doirasida til birliklarini tizimli tadqiq etish usuli asos qilib olingan.

Kalit so'zlar: *kauzativ konstruksiya, paradigma, grammatik kategoriya, semantik kategoriya, transformatsion paradigma, valentlik, analitik shakl, sintetik shakl, qiyosiy tipologiya, ingliz tili, o'zbek tili, semantik cheklanish, grammatik tizim.*

Аннотация: в настоящей статье на научной основе проводится анализ парадигматических особенностей языковых единиц, выражающих каузативное значение в английском и узбекском языках. Основное внимание сосредоточено на различиях между грамматическими и семантическими категориями в системе каузативных конструкций, на различных формах их выражения, а также на проблеме вариантности. С позиций сравнительной типологии раскрываются сходства и различия в реализации каузативности посредством аналитических и синтетических форм в английском и узбекском языках. Кроме того, подробно разъясняется взаимосвязь каузативности и валентности, механизмы формирования различных трансформационных парадигм и их семантико-структурные ограничения. В статье в качестве методологической основы использован системный подход к исследованию языковых единиц в рамках концепции парадигматического синтаксиса М.Я. Блоха.

Ключевые слова: *каузативная конструкция, парадигма, грамматическая категория, семантическая категория, трансформационная парадигма, валентность, аналитическая форма, синтетическая форма, сравнительная типология, английский язык, узбекский язык, семантическое ограничение, грамматическая система.*

Annotation: this article provides a scholarly analysis of the paradigmatic features of linguistic units that express causativity in English and Uzbek. The primary focus is placed on the differences between grammatical and semantic categories within the system of causative constructions, their various formal markers, and the phenomenon of variation. From the perspective of comparative typology, the paper highlights similarities and distinctions in how causativity is expressed through analytic and synthetic forms in English and Uzbek. The interrelation between causativity and verb valency, the mechanisms behind the formation of transformational paradigms, and their semantic-structural constraints are examined in detail. The study adopts M. Ya. Blokh's theory of paradigmatic syntax as a methodological foundation for the systemic investigation of linguistic units.

Key words: *causative construction, paradigm, grammatical category, semantic category, transformational paradigm, valency, analytic form, synthetic form, comparative typology, English language, Uzbek language, semantic constraint, grammatical system.*

Mazkur ishda kauzativ konstruksiya tizim (sistema) tarzida qabul qilinadi va kauzativ konstruksiyani tahlil qilishda fanning metodologiyasi sifatida

o'rganilayotgan manbaga tizimli (sistemny podxod) yondashishga tayanamiz. Grammatik kategoriyani tasvirlashda biz M.Ya. Blox tomonidan grammatik

kategoriya berilgan ta'rifga asoslanamiz. Unga binoan, grammatik kategoriya — bu mos keluvchi grammatik shakllar paradigmasi orqali amalga oshiriladigan umumlashgan grammatik ma'noni ifodalash tizimidir. Bu o'rinda mazkur dissertatsiyada ko'p qo'llaniladigan tipologik va grammatik kategoriyaning farqi haqida aytib o'tish lozimdir. Tildagi kauzativ konstruksiya grammatik, semantik kategoriya bo'lib, u rus tilida "kategoriya" tarzida beriladi. Grammatik kauzativ konstruksiya esa sof struktural kategoriya bo'lib, rus tilida bu tushuncha "kategoriya" deb beriladi.

Tildagi kauzativ konstruksiyaning miqdori grammatik kauzativ konstruksiya miqdoriga qaraganda ko'proqdir. Ma'lum bir asosda o'zaro assotsialashgan birliklar paradigma a'zolari sanaladi. Paradigma a'zolarining umumlashmasi esa ma'lum umumlashmani, tizimni hosil qiladi.

Qiyosiy tipologiya fanining asosiy maqsadi sun'iy, etalontillar yaratish va nisbatan k o'p qamrovli til universalialarini yaratish b o'lganligi uchun tipologlar ko'pincha yuzaki, nomenklaturaviy yondashishning quli bo'lib qolaveradilar. Qiyoslanayotgan tillar tuzilishi va ma'noviy tuzilishini, tarkibiy qurilishini qiyoslash, ya'ni ularni yuqori tizim sathida emas, balki tarkibiy unsurlar sathida qiyoslash solishtirilayotgan tillar ichki qonuniyatlarini o'rganishga ko'proq material beradi.

Tildagi kauzativ konstruksiya va grammatik kauzativ konstruksiya ikki xil tushuncha bo'lib, qamrov jihatidan, ifoda etiluvchi ma'no ko'lamlari bilan bir-biridan farq qiladi. Tildagi kauzativ konstruksiya semantik kategoriya bo'lib, u tildagi nisbat ma'nosini bildiruvchi barcha (morfologik, sintaktik, leksik, so'z yasovchi) vositalarni o'z ichiga oladi. Grammatik kauzativ konstruksiya esa faqat grammatik ma'no va ifoda vositalarini (analitik va sintetik) o'z ichiga oladigan struktural kategoriya hisoblanadi.

Leksikologiyada (aniqrog'i, semasiologiyada) qo'llaniladigan komponent analizi (tarkibiy tahlil) faqat so'zning semantik tizimini o'rganish uchungina emas, balki gapning semantik tizimini tahlil etishda ham qo'llanilishi mumkin. Bunda fe'l-kesimi turli shakldagi kauzativ shakllarida bo'lgan gaplarning semantik tashkil etuvchilarning tarkibi tahlil etiladi. Faqat semasiologiyaga tegishli deb kelingan ushbu tahlil turini grammatikada qo'llanilishi gaplar mazmuniy qurilishini boshqa vositalar bilan tahlil qilinganda ochilmagan qirralarini yoritishga xizmat qiladi.

Kauzativ konstruksiya fe'llar valentligi bilan

chambarchas bog'liqdir. Fe'lining u yoki bu kauzativ shaklda ishlatila olishi yoki ishlatila olmasligi ana shu valentlik tomonidan aniqlab beriladi. Bir o'timli fe'llar passiv shaklda, kauzativ nisbatda, refleksiv va resiprokal nisbatlarida ishlatila olmaydi. Ikki va uch valentli fe'llar tillarda nisbatan ko'p, ammo to'rt va undan ortiq valentli fe'llar qiyoslanayotgan barcha tillarda juda kam uchraydigan holdir. Bu narsa fe'l kauzativ konstruksiyaning fe'l valentligi bilan cheklanganligini bildiradi.

Grammatik kauzativ konstruksiyaning eng faol ifoda vositalaridan biri analitik shakllar guruhidir. Analitik shakllar grammatik ma'noning bir necha so'z-morfema hajmida ifodalanishi bo'lib, ular qator xususiyatlarga ega bo'ladi. Shu xususiyatlar har qanday so'zlar birikmasini ham analitik shakl deb atayvermaslikka olib keladi. Analitizm va analitik shakl umumlingvistik, universal hodisa bo'lsa-da, ular bir tildan ikkinchi tilga o'tganda keskin farqlarning borligi bilan xarakterlanadi. Ingliz tilida analitik shakl deb tan olingan tizimlar o'zbek tilida ularga yuz foiz mos keluvchi tizimlar bilan berilmaydi yoki o'zbek tilidagi analitik shakllar o'z belgilari bilan ingliz analitik shaklidan farq qiladi.

Qiyoslanayotgan barcha tillarda kauzativ ma'nosini ifodalovchi vositalar o'rtasida variantlik mavjud. Ingliz tilida "be + sifatdosh II" tuzilmasining varianti "get + sifatdosh II" va "have + P II" tuzilmasi bo'lib, ma'nosi, paradigmaga egaligi, idiomatizatsiya darajasi hamda uslubiy tegishligiga qarab turlicha, ammo o'zaro almashtirilsa bo'ladigan kategoriyalarda ishlatiladi. Ammo o'zbek tilida mavjud kauzativ konstruksiyalarning variantlari o'zaro mustaqil variantlar bo'lib, ular mutlaqo bir-birlarining o'rnida ishlatilmaydi. Bu holda ularni nima uchun variant deb atashimiz qorong'u bo'lishi mumkin. Gap shundaki, kauzativ ma'nosini bir xil ma'noda ikki yoki undan ortiq shakllar ifoda etsa, ular bir-biriga nisbatan variant maqomida bo'ladi. Bunday noto'liq, g'alati variantlilik avvaldan mavjud bo'lsa-da, ularning harakati tilshunoslarga ularni variant tarzida o'rganishga to'siq bo'lib keldi.

Kauzativ konstruksiya paradigmasining ingliz tilida ko'p sonliligi ingliz tilida so'z analitik shaklining yaxshi rivojlanganligi bilan izohlanadi. O'zbek tilidagi so'zning analitik shakllari ingliz tilidagidek rivojlanmaganligi uchun so'zlarning aktiv va passiv nisbatdagi zamon paradigmasi unchalik ko'p a'zoli emas. Lekin son

jiyatidan nisbat paradigmasi o'zbek tilida yaxshi rivojlanmagan. Bu tillardagi refleksiv, resiprokal, kauzativ va media nisbatlar grammatik jihatdan ifodalangan holdadir. Ingliz tilida ular leksik va sintaktik yo'l bilan, ya'ni "tasviriy" yo'l bilan ifodalangan va ular bildirgan ma'nolar ingliz tilidagi ikki nisbatning – aktiv yoki kauzativning ifodalayotgan ma'no ko'lamining bir qismi tarzida qabul qilinadi.

German va turkiy tillardagi kauzativ konstruktsiya nisbatan yaxshi o'rganilgan kategoriyalar ekanligiga qaramasdan, bu kategoriyaning ayrim jihatlari german tillarida ham, turkiy tillarda ham o'z yechimini kutib turibdi. Bu narsa ayniqsa kauzativlikning semantik tomoniga aloqador masalalarda yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Bu o'rinda bir turli tizimlarga tegishli bo'lgan ingliz, o'zbek tillaridagi mavjud nisbat paradigmalarini o'rganib chiqib, ularning tuzilishi, ma'nosi, ishlatilish ko'lamiga ko'ra bir-biridan farqlanish darajasini ko'rib chiqamiz. Bundan asosiy maqsad gapning asosiy tashkiliy unsurlaridan bo'lmish kesimning kauzativ shakli o'zgarishi gapning semantik tuzilishini o'zgartirib yuborishi, hamda mana shu o'zgarishlarning tabiati va turli kauzativ shaklning qo'llanishiga bo'ladigan cheklashlarning manbasini o'rganish ko'zda tutiladi. Bu narsani amalga oshirish uchun esa M.Ya. Blox tomonidan ishlab chiqilgan paradigmatic sintaksisning tushuncha apparati va tahlil metodikasidan foydalanamiz.

Bu yo'nalish uchun asosiy tushuncha bo'lib "paradigma" tushunchasi xizmat qiladi. Paradigma esa bu yerda "ma'noni kutilgan tarzda o'zgarishga olib keladigan va forma o'zgarishning umumiy qonuniyatlarini aks ettiradigan model" tarzida qabul qilinadi. Paradigma tushunchasi tilshunoslikda avvalroq yaratilgan ishlarda tushunilgan ma'nodan kengroq ma'noda talqin qilinadi. F.de Sossyurdan boshlab "paradigma" deb qandaydir bir aniq grammatik kategoriyaning so'z-shakllari tushuniladi. Bu o'rinda esa aniq va majhul nisbat shaklidagi kesimlar va ularning bir-biriga o'zgaruv qonuniyatlari haqida gap ketadi. Gaplarning transformatsion paradigma modeli tushunchasini aniqlash quyidagi masalalarni yechishni talab qiladi:

1. Paradigmaning doimiy va o'zgaruvchan komponentlari.
2. Paradigma hosil qiluvchi faktorlar.
3. Asosiy (bazaviy) va yasama shakllar.

4. Asosiy va yasama shakllar o'rtasida ma'no ko'chishi.

5. Asosiy shaklni shaklan o'zgartirish chegaralari.

Aktiv va passiv nisbatdagi gaplar transformatsiyalarining komponent qurilishi tahlili shu narsani ko'rsatadiki, ularda ikki xil tashkil etuvchi komponentlarni kuzatishimiz mumkin:

- a) doimiy tashkil etuvchilar
- b) o'zgaruvchan tashkil etuvchilar.

Paradigmaning o'zgaruvchan tashkil etuvchilari tarzida agens (yoki subyekt), instrument va boshqalarni keltirish mumkin.

Sintaktik paradigmaning eng asosiy shakl yasovchi faktorlaridan sifatida oppozitiv (qarama-qarshi qo'yish) va diveratsion (keltirib chiqarish) munosabatlarini keltirish mumkin. Bir paradigmaning turli a'zolari o'zaro oppozitsiya va derivatsiyalar aloqalarida bo'ladi. Biz ko'rib chiqayotgan holatda esa bu ikki turdagi aloqaning ifodachilari yoki amalga oshiruvchi unsurlari (relyator) sifatida fe'lining turli shakllarini o'z ichiga olgan fe'l tuzilmalar chiqadi.

Bu fe'l shakllari (ya'ni morfologik va sintaktik shakllar) gap tuzilishida subyekt va obyektning turlicha joylashuvini taqozo etadi. Nihoyasida esa ko'z oldimizda a'zolari faqat subyekt va obyektning turli tartibda joylashuvi bilangina emas, balki paradigmani tashkil etuvchi unsurlarning shakli bilan ham farqlanadigan aniq bir paradigma namoyon bo'ladi. Masalan:

1. A policeman stopped them.
2. A policeman got them stopped.

Yuqoridagi paradigmaning asosiy bo'g'ini bo'lib turli fe'l shakllari o'rtasidagi qarama-qarshi qo'yish munosabati xizmat qiladi. Ikkinchi gapdagi analitik shakl birinchi gapdagi sintetik shaklga qarshi qo'yiladi. Asosiy shakl o'ziga xos yadroviy tip deb qarashimiz mumkinki, bu yadroviy tip paradigmaning boshqa unsurlari uchun derivatsiyaviy munosabatning boshlang'ich bo'g'imi bo'lib xizmat qiladi.

Bu nuqtayi nazardan aktiv shakllar asosiy va passiv shakllar mana shu asosiy shakllardan keltirib chiqarilgan deb aytib bo'lmaydi. Har doim ham aktiv shaklni passiv shaklga transformatsiya qilib bo'lmaydi. Bu yerda boshqa faktorlar kuchga kiradi. Lekin paradigmaning ayrim a'zolari o'rtasida bu kabi yasali munosabatining mavjudligi ushbu hodisani passivning paradigmasi doirasida muhokama

qilinadigan masalalar orasida ko'rib chiqilishi mumkinligini bildiradi.

Formal o'zgartirishda asosiy shakl yasama shaklga aylanganda ma'no tomonidan ayrim ko'chishlar sodir bo'ladi. Bular quyidagicha amalga oshadi:
 a) agens gapiruvchi va tinglovchining diqqat-e'tiboridan chetda qolib ketadi;
 b) ish-harakatning obyekti va ish-harakatning natijasi diqqat markaziga ko'chadi, ya'ni fokus ko'chishi ro'y beradi.

Shakliy o'zgarishlarning chegarasi grammatik kategoriyaning xususiy grammatik ma'nolarining hajmi bilan belgilanadi. Bu xususiy ma'nolar esa mazkur paradigmaning asosini tashkil etgan bo'ladi. Asosiy shaklning formal o'zgarishining ikki chegarasi mavjud:

Birinchi chegara semantik chegara. Bu chegara ikki toifali bo'lib, birinchi toifada fe'lining o'timlilik va o'timsizligi bilan belgilanadi. Barcha o'timsiz fe'llar bu cheklanish natijasida mazkur transformatsiyaning ortida qoladi: **John went to the hotel. The hotel was gone to by John.**

Ammo o'zbek tilida "bormoq" toifasiga kiruvchi inson xatti-harakatini ifodalovchi fe'llar majhul nisbatda ishlatilaveradi. Masalan: **Majlisga borildi. To'yga vaqtida borildi** va hokazo.

Yurmoq, turmoq, o'tirmoq fe'llari ham ingliz tilida eng o'timsiz, passivda ishlatilmaydigan fe'llar b o'lsa ham, turkiy tillarda ularning barchasi majhul nisbatda ishlatilaveradi. Masalan: **U yerga borish uchun ancha yuriladi. Mehmonga kelingach avval biroz o'tiriladi, so'ngra mezbanning munosabatiga qarab asta turiladi.**

Bu narsa turkiy tillarda birinchi semantik chegaraning ko'lami ancha kengligini ko'rsatadi va majhul nisbat yasovchi morfologik ko'rsatkich **-il** ning funksional jihatdan juda faol ekanligini ko'rsatadi.

Ikkinchi toifadagi semantik chegara odatda o'timsiz bo'lgan, lekin ayrim o'rinlarda o'timli ma'noda ishlatilaveradigan va shu yo'sinda asosiy shakldan yasama shaklga o'zgartirsa bo'ladigan fe'llardir. Bular: **to swim, to walk** kabi fe'llardir.

Xulosa tariqasida aytish mumkinki, ingliz va o'zbek tillaridagi kauzativ konstruksiyalar paradigmasining tuzilishi, semantik imkoniyatlari va grammatik ifoda vositalari sezilarli darajada farqlanadi. Ushbu farqlar kauzativlikni ifodalovchi vositalarning paradigmatic xususiyatlari, valentlik chegaralari va semantik transformatsiya uslublari bilan belgilanadi. Natijada, ushbu konstruksiyalarni qiyosiy-paradigmatik asosda o'rganish tilshunoslikdagi kauzativlik fenomenining mukammal tahliliga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Блох, М.Я. *Теория грамматики английского языка*. — Москва: Высшая школа, 2000.
2. Lyons, J. *Semantics*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
3. Dixon, R.M.W. *A Typology of Causatives: Form, Syntax, and Meaning*. — In: *Causatives and Transitivity*, ed. by Shibatani M., Amsterdam: John Benjamins, 1976, pp. 1–55.
4. Palmer, F.R. *Grammar*. — Harmondsworth: Penguin Books, 1971.
5. Xojimatov, M. *Hozirgi o'zbek tilida fe'lining grammatik kategoriyalari*. — Toshkent: Fan, 1981.
6. Comrie, B. *Language Universals and Linguistic Typology*. — Chicago: University of Chicago Press, 1981.
7. Shibatani, M. *The Languages of Japan*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
8. Xojieva, R. *Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksisi*. — Toshkent: O'qituvchi, 1984.
9. Trask, R.L. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. — London: Routledge, 1993.
10. Hopper, P.J., Thompson, S.A. *Transitivity in Grammar and Discourse*. — *Language*, 1980, Vol. 56, No. 2, pp. 251–299.
11. Saeed, J.I. *Semantics*. — Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
12. X o'jaev, Sh. *Qiyosiy tilshunoslik asoslari*. — Toshkent: Fan, 1999.
13. Fillmore, C.J. *The Grammar of Causative Constructions*. — In: *Readings in English Transformational Grammar*, ed. by Jacobs & Rosenbaum, Waltham: Ginn, 1970, pp. 21–41.
14. Соссьюр, Ф. де. *Курс общей лингвистики*. — Москва: Прогресс, 1977.
15. Huddleston, R., Pullum, G.K. *The Cambridge Grammar of the English Language*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Fotima XAMIDULLAYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
I bosqich tayanch doktoranti
Email: urunova5000@gmail.com

XORIJLIK TALABALARGA O'ZBEK TILINI O'RGATISHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada boshlang'ich bosqichda o'zbek tilini o'rganayotgan xorijlik talabalar duch kelgan asosiy grammatik qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, **egallik qo'shimchalari, olmoshlar**, shuningdek, **kelishik qo'shimchalari** o'rtasidagi farqlarni tushunmaslik holatlari tahlil qilinadi. Kuzatuv va xatolarni tahlil qilish asosida samarali metodik tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: *kommunikativ yondashuv, dialogik nutq, til interferensiyasi, gapirish ko'nikmasi, o'zbek tili, boshlang'ich daraja, audio mashq, fonetik muammo, nutqiy vaziyat.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются основные грамматические трудности, возникающие у иностранных студентов, изучающих узбекский язык на начальном этапе, и пути их преодоления. В частности, анализируются случаи непонимания различий между притяжательными местоимениями, а также склонительными суффиксами. На основе наблюдения и анализа ошибок даются эффективные методические рекомендации.

Ключевые слова: *коммуникативный подход, диалогическая речь, языковая интерференция, навыки говорения, узбекский язык, начальный уровень, аудиопражнение, фонетическая проблема, речевая ситуация.*

Annotation: this article examines the main grammatical difficulties encountered by foreign students learning the Uzbek language at the initial stage and ways to overcome them. In particular, it analyzes cases of misunderstanding the differences between possessive pronouns, as well as declensional suffixes. Effective methodological recommendations are given based on observation and analysis of errors.

Key words: *communicative approach, dialogic speech, language interference, speaking skills, Uzbek language, initial level, audio exercise, phonetic problem, speech situation.*

Hozirgi davrda o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar soni keskin ko'paymoqda. Bu holat O'zbekistonning xalqaro miqyosdagi nufuzi ortib borayotgani, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik aloqalarining kengayib borayotgani hamda ta'lim sohasidagi global integratsiya jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, turli xalqaro grant dasturlari, madaniy almashinuv loyihalari va xorijiy talabalarning O'zbekistonda tahsil olishi bilan bog'liq imkoniyatlar ortib borayotgani o'zbek tilining o'rganuvchilar soniga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Bunday sharoitda o'zbek tilini xorijiy auditoriyaga zamonaviy, kommunikativ, real nutqiy ehtiyojlarga yo'naltirilgan metodika asosida o'rgatish zaruriyati ortmoqda. Xususan, xorijiy talabalar uchun o'zbek tilida erkin gapirish ko'nikmasini shakllantirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biriga aylangan. Bu esa yangi darsliklar, metodik qo'llanmalar, muloqotga asoslangan topshiriqlar tizimini ishlab chiqishni va ularni amaliyotda sinovdan o'tkazishni talab etadi.

Ushbu ishda xorijliklarga o'zbek tilini o'qitishga mo'ljallangan darsliklar, xususan, Nigora Azimova [2:5], Zumrad Ahmedjanova [1:5], Jan O'ko [4:10], Abduroziq Rafiyev va Tunjay O'zturk [5:10] va boshqa

darsliklar asosida olib borilgan tajriba jarayonida, talabalar bilan dialogik nutqni rivojlantirish, real hayotiy vaziyatlarda muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar qo'llandi. Tajriba davomida xorijiy talabalar duch keladigan lingvistik, psixolingvistik va madaniy qiyinchiliklar aniqlanib, ularni yengish bo'yicha samarali usullar ishlab chiqildi.

Tadqiqot jarayonida xorijlik talabalar bilan o'zbek tilida gapirish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha amaliy tajriba olib borildi. Ushbu tajriba kommunikativ yondashuvni ustuvor qo'ygan holda tashkil etildi. Tajriba davomida talabalar nutqiy faoliyatga faol jalb qilinib, o'z fikrlarini oddiy dialoglar orqali ifodalash, savol-javob, tanishtirish, izohlash kabi nutqiy vazifalarni bajarishgan.

Tajriba davomida quyidagi metodik manba tahlil qilindi va dars jarayonida qo'llandi: **"Dialoglar yordamida o'zbek tilini o'rgatish" (A1 daraja uchun).** – Ushbu qo'llanmada asosiy urg'u dialoglar vositasida fikr almashishga, og'zaki muloqotni shakllantirishga qaratilgan. Har bir mavzu dialog, lug'at, grammatik izoh, so'zlashuv topshiriqlari va real hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashqlardan iborat, shuningdek, har bir

dialog va lugʻat ovozashtirilib audio tarzida berilgan.

Yuqoridagi adabiyotlar va amaliy tajriba asosida olib borilgan darslar xorijlik talabalar uchun til oʻrganish jarayonini soddalashtirish, ularning nutqiy faolligini oshirish va oʻz fikrini erkin ifodalashga yordam bergani kuzatildi.

Soʻnggi yillarda Oʻzbekistonda tahsil olayotgan xorijiy talabalar soni ortib borayotgani, ayniqsa hindistonlik talabalarining tibbiyot, farmatsiya va boshqa sohalarida faol ishtiroki, ularning oʻzbek tilini egallash zaruratini kuchaytirmoqda. Oʻzbek tili kundalik kommunikatsiya, kasbiy muomala va ijtimoiy moslashuvda muhim omil boʻlib xizmat qiladi. Shunday sharoitda, hindistonlik talabalar duch kelayotgan grammatik va fonetik xatolarni aniqlash, ularning sabablari va bartaraf etish yoʻllarini tadqiq qilish dolzarb masalaga aylanmoqda. Mazkur tadqiqotda aynan hindistonlik talabalar misolida oʻzbek tilini oʻrganishda uchraydigan grammatik (xususan egalik qoʻshimchalari) va fonetik xatolar tizimli tarzda tahlil qilinmoqda. Shuningdek, mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan interaktiv va vizual metodik yechimlar taklif qilinmoqda. Ilgari bu toifadagi talabalar bilan olib borilgan tadqiqotlar cheklangan boʻlib, ularning til xatolarini tipik namunalar asosida chuqur oʻrganish va pedagogik tavsiyalar shakllantirish orqali mazkur ish ilmiy-amaliy yangilikka ega.

Mazkur maqolaning maqsadi – xorijlik talabalarda gapirish koʻnikmasini rivojlantirishda duch kelayotgan asosiy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish boʻyicha metodik yechimlar taklif qilishdir.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — oʻzbek tilini oʻrganayotgan xorijlik talabalar duch kelayotgan asosiy grammatik va fonetik muammolarni aniqlash, ularning sabablari va xususiyatlarini tahlil qilish hamda mazkur muammolarni bartaraf etishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat:

1. Xorijlik talabalar oʻrtasida uchraydigan grammatik xatolar (ayniqsa egalik va kelishik qoʻshimchalari)ni aniqlash va tahlil qilish.

2. Talabalarining fonetik xatolarini (q, g, oʻ kabi tovushlarni notoʻgʻri talaffuz qilish) oʻrganish.

3. Xatolar sabablari — ona tili taʼsiri, ingliz tili interferensiyasi, fonetik oʻxshashlik va morfologik noaniqliklarni tahlil qilish.

4. Tahlil asosida samarali vizual, interfaol va kommunikativ metodik usullarni ishlab chiqish.

5. Oʻzbek tilini chet tili sifatida oʻqitishda qoʻllash mumkin boʻlgan tavsiyalarni shakllantirish.

Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

- A1 darajadagi guruhlarda dars jarayonini kuzatish;
- Talabalar yozma ishlari va xatolarini tahlil qilish;
- Oʻzbek tilidan dars berayotgan oʻqituvchilar bilan suhbat;

- Talabalar bilan soʻrovnoma orqali ularning subyektiv qiyinchiliklarini aniqlash.

Tadqiqotda Oʻzbekistondagi tibbiyot oliygohining 1-kursida tahsil olayotgan 84 nafar hindistonlik talaba ishtirok etdi.

Ushbu muammolar asosida ikki asosiy sabab yotadi:

1. oʻzbek tili bilan hind tillari oʻrtasidagi tipologik farqlar,
2. morfologik tahlil qilish koʻnikmasining shakllanmaganligi.

“Dialoglar yordamida oʻzbek tilini oʻrganish” uslubiy-qoʻllanmasi orqali darslar tashkil etildi:

1.1. Lugʻat boʻlimi (Vocabulary)

- **Tayanch soʻzlar va iboralar** beriladi.
- Har bir soʻzga **talaffuz (audio)** ilova qilinadi.
- Lugʻatlar mavzuga doir boʻlib, kundalik hayotda ishlatiladigan kontekstlar bilan boyitiladi (masalan: tanishuv, doʻkonda, kasalxonada, uyda, yoʻl soʻrash, va h.k.).

1.2. Dialoglar boʻlimi (Dialogues)

- Har bir lugʻat boʻlimidan soʻng **shu lugʻatga asoslangan A1 darajasidagi kundalik dialoglar** keltiriladi.

- Dialoglar **audio shaklida** ham beriladi.
- Talabalar **dialogni eshitadi, yodlaydi va shadowing** [3:43], (yaʼni, taqlid asosida baland ovozda qaytarish) metodi bilan mustahkamlaydi.
- Dialoglar real hayotiy vaziyatlarga asoslangan: “Salomlashish”, “Oʻzingizni tanishtiring”, “Oila”, “Bozorda”, “Mening qoʻshnim” kabi.

1.3. Mashqlar boʻlimi (Exercises)

- Mashqlar grammatikani avtomatik oʻrganishga emas, **nutqiy faoliyatda qoʻllashga yoʻnaltirilgan** boʻladi.

Har bir darsning struktura namunasi (1-dars misolida)

1-dars: Tanishuv (Salomlashish va oʻzini tanishtirish)

A. Lugʻat:

- Salom, Assalomu alaykum, Men..., Ismim..., Qayerdansiz?, Men Hindistondanman, Sizchi?

Audio: Lugʻat fayli (mp3)

B. Dialog:

- A: Assalomu alaykum!
- B: Vaalaykum assalom!
- A: Ismingiz kim?
- B: Ismim Raj. Sizning-chi?
- A: Men Aziza. Tanishganimdan xursandman.

Audio dialog: Dialog fayli (mp3)

C. Shadowing:

1. Eshitish (2–3 marta)
2. Takrorlash (ovoz chiqarib)
3. Mustaqil aytish

D. Mashq:

- So'zlarni to'g'ri joylashtiring
- "Ismim _____. Men _____ danman." gapini yozing.

- Juftlik bilan dialogni tashkil qiling (rolli o'yin)
- Tinglab, gapni davom ettiring

Darslikning o'ziga xos xususiyatlari

Xususiyati	Tavsifi
Kommunikativlik	Har bir bo'lim real muloqotga asoslangan
Audio-multimedia	Har bir lug'at va dialog audio formatda
Shadowing metodikasi	Talabani talaffuz, urg'u va nutq tezligini rivojlantiradi
Bosqichlilik	Darslar A1 darajadan asta-sekinlik bilan murakkablikka o'tadi
Til-madaniyat integratsiyasi	Darslarda o'zbekona muomala, odob, salomlashish uslublari kiritilgan

Ushbu qo'llanma xorijiy til o'rganuvchilar uchun o'zbek tilini **og'zaki muloqot orqali** o'rganishni soddalashtirishga, **talaffuzni yaxshilashga, real hayotiy dialoglarda ishtirok eta olish** qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. Lug'at–dialog–shadowing–mashq zanjiri orqali **nutqiy faollik** bosqichma-bosqich shakllantiriladi.

Tahlil natijasida quyidagi asosiy grammatik va fonetik muammolar aniqlandi:

Grammatik muammolar:

1. "men" va "mening" farqini tushunmaslik:

talabalar "men daftar" deb noto'g'ri shakldan foydalanishdi.

2. "sizning" va "sizni" shakllarini adashtirish:

masalan, "sizni daftar" o'rniga "sizning daftar" deyish kerak edi.

3. Egalik qo'shimchalarini so'z oxirida qo'llamaslik:

masalan, "mening daftar" o'rniga "mening daftarim" bo'lishi kerak edi.

Fonetik muammolar:

1. "q" tovushini "xs" yoki "k" tarzida talaffuz qilish:

masalan, "Qalam" o'rniga "khsalam" yoki "kalam" deyiladi.

2. "g" tovushini ingliz tilidagi "ji" kabi aytish:

"Gilam" so'zi "jilam" tarzida talaffuz qilinadi.

3. "o'" tovushini "o" tovushi bilan almashtirish:

masalan, "ko'z" o'rniga "koz" deyiladi.

4. "-san" bog'lamasini "sen" deb talaffuz qilish:

bu esa grammatik va kommunikativ xatolarga olib

keladi. Masalan, "Sen yaxshi insonsan" o'rniga "Sen yaxshi insonsen" deyiladi.

Munozara. Grammatik xatolarga qo'shimcha ravishda, fonetik muammolar ham talabalarning o'zbek tilini to'g'ri va ravon o'zlashtirishiga to'sqinlik qilmoqda. Bu xatolar asosan quyidagi omillar bilan izohlanadi:

• Ona tilidagi tovush tizimining farqliligi:

hind tillarida "q", "g'", "o'" kabi tovushlar mavjud emas yoki boshqa tarzda talaffuz qilinadi.

• Ingliz tiliga haddan tashqari tayanish:

ko'p hollarda talabalar o'zbek so'zlarini ingliz fonetik qoidalariga ko'ra talaffuz qilishadi.

Bu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi yondashuvlar taklif qilinadi:

1. **Fonetik treninglar:** har bir yangi darsda fonetik mashqlar (ayniqsa og'zaki nutqqa oid) joriy etilishi zarur. Tovushlar juftligi asosida mashg'ulotlar o'tkazilishi mumkin: $q - k$, $g' - g$, $o' - o$.

2. **Audial vizual vositalardan foydalanish:** so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni eshitish va og'zaki qaytarish orqali mustahkamlash. Ko'proq audio va video materiallardan foydalanish va talabalarni gapirtirish samarali natija beradi.

3. **Aynan o'zbek tiliga oid transkripsiya tizimini o'rganish:** talabalar uchun o'zbek tiliga moslashtirilgan fonetik belgilar orqali talaffuzni tushuntirish.

4. **Interfaol o'yinlar va diktantlar:** talaffuz xatolarini aniqlash va tuzatishga qaratilgan fonetik diktantlar, fonetik mashqlar yoki so'z zanjiri o'yinlari samarali bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedjanova, Z. (n.d.). *Uzbek Language Materials*. Slavic and East European Language Research Center, Duke University. Retrieved from <https://slaviccenters.duke.edu/uzbek>
2. Azimova N. *Uzbek: An Elementary Textbook*. – Washington: Georgetown University Press, 2010.
3. Foote, J. A. (2021). *Shadowing as a Practice in Second Language Acquisition* (1st ed.). Routledge.
4. Oko, J. (Ed.), (2020). *Uzbek Anthology. Simple texts for Language Learners* (2nd ed.)
5. Rafiyev, A., Öztürk, T., & Nuriddinova, D. *Chet elliklar uchun o'zbek tili* [Uzbek Language for Foreigners]. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1997.

Xamza AVAZOV,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi

INGLIZ TILIDA ELLIPSIS HODISASI VA UNING SINTAKTIK TUZILISH TURLARI

Annotatsiya: ingliz tilida to'liqsiz gaplar (ellipsis) tilning moslashuvchan va ixcham xususiyatini namoyon etuvchi muhim lingvistik hodisadir. Ushbu maqolada ingliz tilida ellipsis hodisasi, uning sintaktik tuzilish turlari va ularning qurshovi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, ingliz tili, to'liqsiz gap, grammatika, dialog, fe'l, nutq uslublari, ellipsis, og'zaki nutq.

Аннотация: в английском языке неполные предложения (многооточие) - важное языковое явление, проявляющее гибкость и компактность языка. В этой статье рассматривается явление многооточия в английском языке, его типы синтаксических структур и их окружение.

Ключевые слова: узбекский, английский, неполное предложение, грамматика, диалог, глагол, стили речи, многооточие, устная речь.

Annotation: in English, incomplete sentences (ellipses) are an important linguistic phenomenon that demonstrates the flexibility and compactness of the language. This article explores the phenomenon of ellipses in English, their types of syntactic structures, and their context.

Key words: uzbek, english, incomplete sentence, grammar, dialogue, verb, speech styles, ellipsis, oral speech.

Kirish. Ingliz tilida ellipsisning bir nechta turlari mavjud bo'lib, ular sintaktik tuzilish va qurshovga qarab farqlanadi. Kiss va Alexiadou ellipsisning asosiy turlarini quyidagicha tasniflaydi:

1. VP ellipsis, ya'ni fe'l birikmasining tushirib qoldirilishi, ingliz tilining iqtisodiy va qurshovga asoslangan nutq tuzilmalarida keng qo'llaniladi. Bu hodisada gapning ikkinchi qismida fe'l frazasi ifodalanmaydi, ammo u quroshov orqali aniq anglashiladi. Bu turdagi ellipsis sintaktik yoki semantik ayniyat talab qiladi, ya'ni ellipsis joyidagi tuzilma antetsedent bilan mos bo'lishi kerak. Masalan, quyidagi jumla VP ellipsisga misol bo'la oladi:

John will go to Paris, and Mary will too.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). VP ellipsis sodir bo'lishi uchun ma'lum sintaktik va semantik shartlar bajarilishi zarur. Lobeck ta'kidlaganidek, bu turdagi ellipsisning ruxsat etilishi funksional bosh – ya'ni yordamchi fe'l yoki modal fe'l – mavjudligiga bog'liq. Ya'ni, ellipsis sodir bo'lgan joyda tushirilgan frazaning tarkibiy tuzilishi antetsedent bilan aynan yoki juda yaqin

mos bo'lishi talab etiladi. Bu ayniyat sintaktik parallelizm yoki semantik moslik shaklida bo'lishi mumkin.

Yordamchi fe'llar (masalan, *will, have, be*) yoki modal fe'llar (masalan, *can, must*) mavjud bo'lgan hollarda VP ellipsis odatda maqbul hisoblanadi. Quyidagi jumlada bu holat ochiq ko'rinadi:

She has finished her homework, and he has too.

Bu yerda "*has*" yordamchi fe'li VP ellipsisni ruxsat etuvchi bosh komponent sifatida ishlamoqda. Tushirilgan "*finished her homework*" qismi esa quroshov orqali to'liq anglanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ammo, yordamchi fe'lning zamon yoki modal xususiyatlari antetsedent bilan mos kelmasa, tur grammatik jihatdan noto'g'ri hisoblanadi:

She finished her homework, and he has too.

Bu jumla grammatik jihatdan noto'g'ri, chunki birinchi qismda oddiy o'tgan zamon (*finished*) ishlatilgan bo'lsa, ikkinchi qismda hozirgi perfekt zamon (*has*) ishlatilgan. Bu esa tarkibiy va vaqt

mosligining buzilishiga olib keladi. Shu sababli, VP ellipsis qo'llanilishi uchun elliptik fraza va uning antetsedenti zamon, modal jihat hamda sintaktik tuzilish nuqtayi nazaridan mos bo'lishi zarur.

Ushbu hodisa ingliz tilining aniq sintaktik me'yorlarga asoslangan ellipsis tizimini ko'rsatadi va uni boshqa tillar bilan, masalan, o'zbek tili bilan qiyoslashda turviy va pragmatik farqlarni aniqlash imkonini beradi.

Anshary va Lestiono reklama matnlarida VP Ellipsisning ishlatilishi diqqatni muhim ma'lumotlarga qaratishini ta'kidlaydi [1:105-102]. Masalan, *"Want to save time? You can!"* kabi reklama shiorida *"save time"* tushirilgan, ammo ma'no aniq.

2. Sluicing — ingliz tilidagi ellipsisning o'ziga xos turi bo'lib, odatda, savol tuzilmalarida uchraydi. Ushbu turda faqat wh-so'z (interrogative phrase) qoldiriladi, qolgan qismlar esa ellipsis orqali tushirib qoldiriladi. Masalan:

Someone called, but I don't know who.

Bu jumlada *"who"* savol so'zi saqlanib qolgan bo'lsa-da, unga tegishli fe'l birikmasi — ya'ni *"called"* — quroshovdan tiklanadi. Bu hodisa sluicing deb ataladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sluicingning yuzaga kelishi wh-harakat (wh-movement)ga asoslanadi. Bu harakatda wh-element gapning muayyan nuqtasidan (odatda ob'ekt yoki predikat holatidan) gap boshiga ko'chiriladi, qolgan qism esa sintaktik jihatdan ellipsisga uchraydi. Merchant (2001) ta'kidlaganidek, sluicing antetsedentga bo'lgan bog'liqlik orqali semantik aniqlik kasb etadi. Masalan:

She bought something, but I don't know what.

Bu jumlada *"what"* so'rog'i saqlanadi, ammo *"she bought"* qismi tushirib qoldirilgan. Shu sababli, antetsedent — *"She bought something"* — orqali sluicing ostidagi ma'no tiklanadi.

Sluicing uchun asosiy qo'llanish shartlari quyidagilardir:

1. Wh-so'z mavjud bo'lishi kerak — ya'ni gapda savol ko'rsatuvchi element bo'lishi.

2. Sintaktik orol cheklovlari (*island constraints*) buzilmasligi zarur. Masalan, quyidagi jumla noto'g'ri hisoblanadi:

They know who John met, but I don't know who Mary.

Bu yerda *"who"* komponenti orol ichidagi tarkibiy birlikdan ajratilgan bo'lib, wh-harakatga to'sqinlik qiladi. Bunday holatlarda sluicing grammatik jihatdan maqbul bo'lmaydi (Merchant, 2001).

Sluicingni tushuntirishda ikki asosiy yondashuv mavjud: *turviy (structural)* va *noturviy (nonstructural)* yondashuvlar. Turviy modelda ellipsis joyidagi gap tuzilmasi sintaktik qoidalar asosida tiklanadi. Noturviy modelda esa, Ginzburg va Sag (2001) taklif qilganidek, ma'no tiklanishi pragmatik quroshov orqali amalga oshiriladi. Bu yondashuvga ko'ra, suhbatdoshlar ellipsis orqali tushirilgan qismlarni muloqot quroshoviga asoslanib tiklaydi[2]. Sluicing suhbatlarda va savol-javob formatidagi diskurslarda keng tarqalgan. Banjarnahor kino dialoglarida sluicingning tabiiy va dinamik nutq yaratishda muhim ekanligini ko'rsatadi[3].

3. NP Ellipsis ot turkumi bilan ifodalangan bo'lakni tushirib qoldirishni anglatadi, odatda, determinant yoki raqam qoladi. Masalan, *"I bought three books, and you bought two"* jumlasida NP ellipsisiga misol bo'lib, *"books"* so'zi ikkinchi qismda tushirilgan[4]. NP Ellipsis determinantlar (numerals, possessives, masalan, *"three," "my"*) mavjud bo'lganda ruxsat etiladi. Ingliz tilidagi NP ellipsis sintaktik jihatdan qat'iy cheklovlariga ega bo'lib, uning qo'llanilishi faqat muayyan turviy sharoitlarda grammatik jihatdan maqbul hisoblanadi. Lobeck fikriga ko'ra, ellipsis jarayoni funksional bosh (masalan, yordamchi fe'l yoki determinator) mavjud bo'lgan holatlarda grammatik jihatdan *"litsenziya"* oladi. Ya'ni, ellipsis sodir bo'lishi uchun uni sintaktik jihatdan ruxsatlovchi (litsenziyalovchi) bosh element zarur bo'ladi. Quyidagi jumla bunga misol bo'la oladi:

I saw the bike, and John the car.

Bu jumla ingliz tilining sintaktik me'yorlariga ko'ra grammatik jihatdan noto'g'ri hisoblanadi, chunki unda ikkinchi qismda *"saw"* fe'li tushirib qoldirilgan bo'lib, uning o'rnini to'ldiruvchi yordamchi fe'l yoki boshqa bosh komponent mavjud emas. Natijada, *"John the car"* qismi turviy jihatdan boshsiz qoladi, bu esa NP ellipsis uchun zarur bo'lgan shartlarning buzilishiga olib keladi.

Shunga ko'ra, bu holatda NP ellipsis emas, balki VP ellipsis yuz berishi kerak bo'lgan, biroq u ham sintaktik jihatdan asoslanmagan bo'ladi.

NP Ellipsis ham VP ellipsis kabi reklama va qiyosiy jumalarda keng qo'llaniladi. Anshary va Lestiono reklama matnlarida *"Buy one, get two!"* kabi NP Ellipsisning ishlatilishi diqqatni jalb qilishini ta'kidlaydi.

4. Fragment (bo'lak) javoblar suhbatlarda qisqa, ellipsisga asoslangan javoblar shaklida uchraydi. Masalan, *"Who won? – Ron"* suhbatida *"Ron won"* jumlasini to'liq aytilmaydi, faqat muhim qismi ta'kidlanadi. Fragment Javoblar minimal sintaktik tuzilishga ega bo'lib, odatda faqat bir so'z yoki iboradan iborat. qo'llash diskurs quroshoviga bog'liq bo'lib, antetsedentning mavjudligi muhimdir. Masalan, *"What did you buy? – A book"* jumlasini grammatik, lekin antetsedentsiz *"A book"* noto'g'ri bo'lardi. Banjarnahor kino ssenariylarida fragment javoblarning dialoglarni tabiiy qilishini ko'rsatadi. Masalan, *"Where are you going? – Home"* kabi javoblar suhbatning dinamikligini oshiradi[3:45-56].

5. Stripping gapping faqat bir muhim qismini qoldirib, qolgan qismini tushirib qoldiradi. Masalan, *"John likes coffee, not tea"* jumlasini

strippingga misol bo'lib, *"likes"* fe'li tushirilgan[4]. Stripping qarama-qarshi ma'noli yoki salbiy ma'noli quroshovlarda ziddiyatni ta'kidlashga xizmat qiladi va mantiqiy urg'u talab qilib, uni qo'llash muvofiqlashtiruvchi yoki zid tuzilmalar bilan bog'liq. Masalan, *"She reads novels, not comics"* jumlasini grammatik, lekin *"She reads novels, comics"* noto'g'ri.

6. Gapping (Oraliq ellipsis) muvofiqlashtiruvchili jumalarda o'rta qismlarni tushirib qoldiradi. Masalan, *"John gave Mary a book, and Bill Sue a pen"* jumlasini gappingga misol bo'lib, *"gave"* fe'li tushirilgan[4]. Gapping qattiq sintaktik parallellik talab qiladi va faqat muvofiqlashtiruvchili tuzilmalarda ruxsat etiladi. Qo'llash shartlari orasida antetsedentning mavjudligi va tuzilishning simmetriyasi muhimdir. Masalan, *"John gave a book to Mary, and Bill a pen to Sue"* noto'g'ri, chunki parallellik buzilgan. Gapping ma'noni antetsedent orqali tiklaydi, ritmik va stilistik effekt yaratishga xizmat qiladi. Gapping adabiy matnlar va rasmiy nutqlarda keng tarqalgan. Pangaribuan qo'shiq matnlarida gappingning ritmik effekt yaratishini ko'rsatadi. Masalan, *"She loves roses, and he tulips"* kabi jumalar poetik ta'sirga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anshary, M., & Lestiono, R. (2020). *An Analysis of Ellipsis in Advertisement Texts. Journal of English Language and Literature*, Vol. 5, pp. 105–112.
2. Ginzburg, J., & Sag, I. A. (2001). *Interrogative Investigations: The Form, Meaning, and Use of English Interrogatives*. Stanford, CA: CSLI Publications. 460 p.
3. Banjar Nahor, E. (2019). *An Analysis of Ellipsis in Movie Script. Journal of Linguistic Research*, Vol. 4, pp. 45–56.
4. Kiss, K. É., & Alexiadou, A. (2015). *Syntax: Theory and Analysis*. Vol. 3. Berlin: Mouton de Gruyter.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BOYLIK KONSEPTIGA OID MAQOLLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya: har bir millatning madaniyati, qadriyatlari va dunyoqarashi, asosan, o'sha xalqning og'zaki ijodi va ayniqsa maqollarida o'z ifodasini topgan. Maqollar asrlar davomida xalq donishmandligi, ijtimoiy-tarixiy tajribalari, ma'naviy-axloqiy qarashlarining mujassam ifodasidir. Ular xalq ruhiyatining, yashash tarzining, qadriyatlar tizimining muhim ko'zgusi hisoblanadi. Maqollarda xalqning boylik, kambag'allik, mehnat, halollik kabi tushunchalarga munosabati ochiq aks etadi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi boylik tushunchasini ifodalovchi maqollarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *lingvistik xususiyatlar, stilistik xususiyatlar, konsept.*

Аннотация: культура, ценности и мировоззрение каждого народа в основном выражены в устном творчестве этого народа, особенно в пословицах. Пословицы являются воплощением народной мудрости, социально-исторического опыта и духовно-нравственных воззрений на протяжении веков. Они являются важным зеркалом психики, образа жизни и системы ценностей народа. Пословицы ярко отражают отношение народа к таким понятиям, как богатство, бедность, труд и честность. В данной статье анализируются лексико-семантические особенности пословиц, выражающих понятие богатства, в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: *языковые особенности, стилистические особенности, концепт.*

Annotation: the culture, values, and worldview of each nation are mainly expressed in the oral literature of that people, especially in proverbs. Proverbs are the embodiment of folk wisdom, socio-historical experiences, and spiritual and moral views over the centuries. They are an important mirror of the people's psyche, way of life, and value system. Proverbs clearly reflect the people's attitude to concepts such as wealth, poverty, labor, and honesty. This article analyzes the lexical and semantic features of proverbs expressing the concept of wealth in English and Uzbek.

Key words: *linguistic features, stylistic features, concept.*

Kirish. Har bir til – o'z xalqining tafakkuri, qadriyatlari va turmush tarzining aksidir. Maqollar esa bu jarayonning siqilgan shakldagi verbal ifodasidir. Ular xalq donishmandligini, madaniyatini va ijtimoiy qarashlarini yoritib beradi. Boylik tushunchasi barcha jamiyatlarda muhim o'rin tutadi, ammo unga bo'lgan munosabat har bir xalqning mentaliteti va tarixiy tajribasiga qarab farqlanadi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi boylikka oid maqollar leksik-semantik jihatdan tahlil qilinadi va ularning orqasidagi madaniy mazmunlar qiyosiy o'rganiladi.

Adabiyotlar sharhi. Maqollar xalqning dunyoqarashini, qadriyatlarini va urf-odatlarini ifodalaydi. Boylik haqidagi maqollar, odatda, mol-mulkni qanday qilib to'plash va saqlashni, shu bilan birga uni boshqarish va undan foydalanishning

ahamiyatini ta'kidlaydi. Ular ko'pincha hayotiy tajriba, ma'naviyat va mehnat bilan bog'liq bo'ladi. S.N.Krylovning "Xalq og'zaki ijodidagi maqollar va ularning semantik tahlili" (2003) asarida xalq maqollaridagi boylikning leksik semantikasi va ularning madaniyatdagi o'rni ko'rib chiqilgan. L.M.Surkovning "Maqollar va ularning o'rni" (2018) asarida boylikka oid maqollar tahlil qilingan. A.V.Zernovning "Boylikni o'lchash: ijtimoiy-psixologik yondashuv" (2017) kitobida boylikning ijtimoiy va psixologik jihatlari tahlil qilingan. M.S.Qodirovning "O'zbek xalq maqollarida ma'naviyat va boylik" (2019) asarida maqollar orqali xalqning boylik haqidagi tasavvurlari tahlil qilingan.

O'zbek tadqiqotchilaridan R.R.Rakhimovning "Semantik tahlil: maqollar va iboralar" (2021) asarida maqollardagi boylikni ifodalovchi leksik elementlar

o'rganiladi. T.A. Abdurahmonovning esa "Boylik va uning ma'naviy va ijtimoiy o'lchamlari" (2015) kitobida boylik tushunchasining semantik jihatlarini tahlil qilgan. A.N.Semyonovning "Xalq maqollari va ular orqali milliy psixologiya" (2016) asarida xalq maqollarining ijtimoiy funksiyalari va ulardagi boylik haqidagi tasavvurlarni tahlil qilish amalga oshirilgan. F.A.Safarovning "Zamonaviy o'zbek xalq maqollaridagi boylik va uning ko'rinishlari" (2020) asarida maqollar orqali zamonaviy boylik tushunchasining semantik o'zgarishlari tahlil qilingan.

Tahlil va natija. Maqollar tilda metafora, metonimiya, antonimiya, parallelizm, sinonimiya kabi ko'plab leksik-semantik vositalar orqali yaratiladi. Boylikka oid maqollar ko'pincha qarama-qarshilik asosida quriladi: boy-kambag'al, halol mehnat-oston boylik, vaqtincha-doimiy boylik kabilar. Ingliz tilida: "*Money talks*", "*A fool and his money are soon parted*", "*time is money*" kabi maqollar boylikning kuchi va ahamiyatini bildirsa, o'zbek tilida esa "*Boylik - qo'ldan, mehnat - jon-dan*", "*Boyning boyligi - qo'lida, kambag'alning boyligi - ko'nglida*" kabi misollar keltiriladi.

Inglizcha maqollarda boylik ko'proq shaxsiy muvaffaqiyat, imkoniyat va erkinlik belgisi sifatida talqin qilinsa, o'zbek maqollarida boylikka nisbatan axloqiy baho kuchliroq: mehnat bilan topilgan boylik hurmatga loyiq, harom yo'l bilan topilgan boylik esa tanqid qilinadi. Masalan, o'zbek tilida "*Halol topgan - xalovat topar*", ingliz tilida esa "*Honesty is the best policy*" degan maqollar mavjud.

Leksik jihatdan o'zbek tilida boylikni ifodalovchi so'zlar keng: *boylik, davlat, mol-dunyo, rizq, nasiba, to'kinlik*. Ingliz tilida esa: *wealth, riches, money, fortune, prosperity*. Semantik jihatdan esa har ikki tilda boylik ko'pincha vaqt, mehnat, omad, halollik kabi tushunchalar bilan bog'lanadi. Shuningdek, antonimik juftliklar - *poor vs rich, halol vs harom boylik* - har ikkala tilda mavjud.

Maqollar tarjimasida nafaqat lug'aviy, balki madaniy konnotatsiyalarni ham hisobga olish kerak. Masalan, ingliz tilidagi "*The love of money is the root of all evil*" maqoli o'zbekchaga "*Pulga muhabbat - barcha yomonliklarning ildizi*" deb tarjima qilinadi, ammo bu o'zbek xalq maqolida

ko'proq "*Ko'p pul topgan emas, to'g'ri topgan halol*" degan ifoda bilan beriladi. Bu tarjima paytida madaniy qadriyatlar hisobga olinishi kerakligini ko'rsatadi.

Konseptual tahlil: boylikning madaniy qiymatlari va turli madaniyatdagi o'rni. Boylik konseptini lingvistik tadqiq qilish metodologiyasi bir qator yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Bu yondashuvlar tilning semantik, pragmatik, kognitiv, sotsiolingvistik va madaniy jihatlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Har bir metodologiya boylik tushunchasini o'zining alohida nuqtayi nazaridan o'rganishga yordam beradi va bu orqali boylik tushunchasining ko'p qirrali va dinamik tabiatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Boylik, iqtisodiy va moliyaviy resurslar yig'indisi sifatida ko'riladi. U nafaqat pullar va mulk, balki insonlarning bilim, tajriba va ma'naviy qadriyatlari kabi resurslarini ham o'z ichiga oladi. Boylik, shuningdek, jamiyatda ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikni, shuningdek, insonlarning farovonligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Boylik bir necha turga bo'linadi:

- *moliya boyligi*: pul va moliyaviy aktivlar, masalan, aksiyalar, obligatsiyalar va bank hisoblari;
- *mulk boyligi*: ko'chmas mulk, yer, bino va boshqa jismoniy aktivlar;
- *insoniy boylig*: bilim, ko'nikmalar, tajriba va insonlarning ijtimoiy tarmoqlari;
- *ma'naviy boylig*: madaniyat, an'analar, qadriyatlar va axloqiy me'yorlar.

Boylikning iqtisodiy nazariyasi: iqtisodiy nazariyalar boylikni shakllantirish va taqsimlash jarayonlarini o'rganadi.

Asosiy nazariyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *klassik iqtisodiyot*: Adam Smit va David Rikardo kabi iqtisodchilar boylikni ishlab chiqarish va savdo orqali oshirishni ta'kidlaganlar. Ular bozor mexanizmlari orqali boylikning samarali taqsimlanishiga ishonishgan;
- *Keynsian iqtisodiyot*: Jon Maynard Keyns boylikni davlat aralashuvi orqali oshirishni ta'kidlagan. U iqtisodiy inqirozlar vaqtida davlat xarajatlarini oshirish orqali boylikni qayta taqsimlash zarurligini ko'rsatgan;
- *Marjinal iqtisodiyot*: Marjinal foyda nazariyasi boylikning qiymatini va uning iste'moldagi rolini

o'rganadi. Bu nazariya, iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qiladi.

Maqollarning ijtimoiy funksiyalari va ularning boylik haqidagi tasavvurlari bilan bog'liq. Boylik haqidagi maqollar nafaqat jamiyatda ishlatiladigan maqbul qoidalar va qadriyatlarni ifodalabgina qolmay, balki ular ijtimoiy o'zgarishlarga ham ta'sir ko'rsatadi. Maqollarda boylikni halollik bilan olish, uni boshqarish va saqlash muhimligi ta'kidlanadi. Xalq maqollaridagi boylik va uning zamonaviy ifodalariga oid tadqiqotlar. Zamonaviy sharoitda, boylik tushunchasi yanada kengaygan va o'zgarib bormoqda. Maqollarda boylik ko'pincha moliyaviy omillardan tashqari, ma'naviy boylik, vaqt, mehnat va bilim kabi tasavvurlar bilan bog'lanadi. Bugungi kunda bu turdagi maqollarni leksik-semantik tahlil qilish orqali, ularning yangi konseptual qatlamlari o'rganilmoqda.

Ingliz tilidagi maqollar tahlili.

Ingliz tilida boylikka oid maqollar ko'pincha kapitalistik qadriyatlarni, mehnatsevarlikni va realistik dunyoqarashni ifodalaydi. Quyidagi maqollar bunga misoldir: "A penny saved is a penny earned."

Bu maqol tejamkorlikning boylik yaratishdagi rolini ko'rsatadi. Har bir tejab qolingani tangani daromad deb biladi: "Money doesn't grow on trees."

Pulning qadrini bilishga, uni osonlikcha topib bo'lmazligiga urg'u beradi.

"The rich get richer and the poor get poorer."

Bu maqol ijtimoiy tengsizlik va iqtisodiy tizimning holatini tanqid qiladi: "Time is money." Vaqtni resurs sifatida ko'rish — boylik orttirishdagi muhim madaniy qadriyat. Ingliz maqollarida "money", "wealth", "rich", "gold", "penny", "fortune" kabi

boylikka oid so'zlar ko'p uchraydi va ko'pincha ular insonning muvaffaqiyatini aniqlovchi asosiy omil sifatida ko'rsatiladi.

O'zbek tilidagi maqollar tahlili.

O'zbek xalq maqollarida boylik tushunchasi ko'proq ma'naviy qadriyatlar, mehnat, halollik va qanoat bilan uyg'unlashgan:

"Halol boylik — halovat keltirar."

Bu maqolda halollik asosida topilgan boylikning qadri va barakasi alohida urg'ulanadi.

"Boy bo'lsang, mehnatingdan bo'l."

Boylikka erishish vositasi sifatida mehnat birinchi o'rinda turadi.

"Yomon boydan yaxshi kambag'al afzal."

Bu maqolda axloqiy ustunlik moddiy ustunlikdan muhimroq deb baholanadi.

"Qanoat qilgan — boy bo'lur."

Bu maqol boylikni ichki qoniqish va qanoat bilan bog'laydi.

O'zbek tilida boylikka oid so'zlar — "boy", "mol", "dunyo", "pul", "halol mehnat", "baraka" kabi leksik birliklar bilan ifodalanadi va ular ko'pincha ruhiy-axloqiy yondashuvlar bilan uyg'unlashgan.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillaridagi boylikka oid maqollar har ikki xalqning qadriyatlari, mentaliteti, dunyoqarashi bilan bog'liq. Ingliz maqollarida boylikka erishish, uni saqlash va undan foydalanish ko'proq amaliy yondashuv orqali ifodalanadi. O'zbek maqollarida esa boylikning manbai, axloqiy tomonlari va uning vaqtinchalikligi ko'proq muhokama qilinadi. Bu esa har ikki tilning boyligi va u orqali berilayotgan madaniy xabarning chuqur qatlamlarini ochib beradi. Boylik konseptiga oid maqollarni leksik-semantik tahlil qilish, ularning xalq og'zaki adabiyotida qanday ifodalanishini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduazizov A. O'zbek tilshunosligiga kirish. — Toshkent: O'qituvchi, 2007. 34-bet.
2. Karimov N. O'zbek xalq maqollari. — Toshkent: Fan nashriyoti, 2012. 45-bet.
3. Mieder, W. Proverbs: A Handbook. Greenwood Press. 2024. — P. 234.
4. Cowie, A. P. Oxford Dictionary of English Proverbs. Oxford University Press. 1985. — P. 56.
5. Mamatov Z. O'zbek tilida metafora va paremiologik birliklar. — Toshkent, 2001. 76-bet.
6. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press. 2010. — P. 123.
7. Sayfiyev, A. O'zbek tilida ma'no o'zgarishi. — Toshkent: Universitet nashriyoti, 1998. 43-bet.
8. Milliy ensiklopediya (2020). Boylik va iqtisodiy terminlar. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Umida NAMAZOVA,
Termiz davlat universiteti
o'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

FAKE NEWSNING STILISTIK VA DISKURSIV XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada zamonaviy axborot maydonida keng tarqalgan “fake news” (soxta yangiliklar) tushunchasi stilistik va diskursiv jihatdan tahlil qilinadi. Soxta yangiliklarning matn tuzilishi, emotsional yuklamasi, manipulyativ til vositalari, sarlavha strukturalari va ijtimoiy ongni boshqarishga qaratilgan diskurs strategiyalari lingvistik yondashuv asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *fake news, stilistika, diskurs, emotsional leksika, manipulyatsiya, media tilshunoslik, kritik diskurs tahlili.*

Аннотация: в данной статье анализируется понятие «фейковые новости», широко распространённое в современном информационном поле, с стилистического и дискурсивного аспектов. На основе лингвистического подхода раскрываются структура текста, эмоциональная нагрузка, манипулятивные языковые средства, структура заголовков и дискурсивные стратегии, направленные на управление общественным сознанием фейковых новостей.

Ключевые слова: *фейковые новости, стилистика, дискурс, эмоциональная лексика, манипуляция, медиалингвистика, критический дискурс-анализ.*

Annotation: this article analyzes the concept of “fake news”, which is widespread in the modern information field, from a stylistic and discursive perspective. The text structure, emotional load, manipulative language tools, headline structures, and discourse strategies aimed at controlling social consciousness of fake news are revealed based on a linguistic approach.

Key words: *fake news, stylistics, discourse, emotional lexicon, manipulation, media linguistics, critical discourse analysis.*

Kirish. Zamonaviy raqamli kommunikatsiya va media muhitida “fake news”, ya'ni soxta yangiliklar fenomeni global miqyosda dolzarb muammo sifatida maydonga chiqdi. Yolg'on yoki manipulyativ axborotlar, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va internet orqali tez tarqalayotgani sababli ularning ijtimoiy, siyosiy, madaniy va eng muhimi, lingvistik jihatlari chuqur tahlil qilinishi zarur bo'lmoqda. Raqamli epoxa axborotga bo'lgan talabni oshirib yubordi, biroq axborot sifatining pasayishi, uning haqiqatdan yiroqlashuvi, til vositasida inson ongiga ta'sir ko'rsatish texnologiyalarining ko'payishi bu hodisani keng qamrovli ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ko'rsatadi.

Fake news — bu shunchaki yolg'on axborot emas, balki aniq maqsadga xizmat qiluvchi, ideologik va psixologik manipulyatsiyani o'zida mujassam etgan diskurs shaklidir. Soxta yangiliklar jamiyatda vahima, norozilik, ijtimoiy ajralish kabi xavfli holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli ushbu matnlar tahlilida faqat axborotning mazmuni emas, balki **uni qanday til vositalari bilan ifodalangani, qanday diskurs strategiyalari qo'llangani va o'quvchiga qanday emotsional yoki semantik yuklama berilgani** muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, fake news matnlari o'ziga xos **stilistik xususiyatlarga** ega bo'lib, unda emotsional leksika, baholovchi birliklar, senzatsion sarlavhalar, psevdorasmiy uslub va xalqona iboralarning ustuvorligi ko'zga tashlanadi. Aynan shu stilistik vositalar orqali matn o'quvchini fikrlantirish emas, balki hissiy jihatdan boshqarish, unga psixologik bosim o'tkazishga qaratilgan bo'ladi.

Bundan tashqari, fake news matnlari **diskursiv jihatdan** ham o'ziga xos xususiyatlarga ega: ular ko'pincha monologik, manipulyativ, ijtimoiy stereotiplarga tayanuvchi, muqobil fikrni inkor etuvchi va ijtimoiy mojarolarni kuchaytiruvchi diskurslarga asoslanadi. Bu kabi diskurs strukturalari, o'z navbatida, inson tafakkuriga, ijtimoiy ongga bevosita ta'sir o'tkazadi.

Soxta yangiliklarning lingvistik tabiatini o'rganishda, eng avvalo, ular qanday uslubiy (stilistik) va kommunikativ (diskursiv) vositalar orqali amalga oshirilishini aniqlash muhimdir. Chunki bunday matnlar shunchaki yolg'on axborotlarni emas, balki ongli ravishda tashkil etilgan manipulyativ til tizimini ifodalaydi. Ular tilda mavjud bo'lgan estetik,

baholovchi, ijtimoiy va kommunikativ imkoniyatlardan g'arazli maqsadlarda foydalanadi.

Fake news matnlarining stilistik xususiyatlarini o'rganar ekanmiz, birinchi navbatda, ular o'quvchiga ta'sir o'tkazishning hissiy yo'llarini tanlaydi. Stilistik vositalar, ya'ni tilning emotsional, baholovchi va dramatik jihatlari matnda keng qo'llaniladi. Bu xususiyatlar matnni rasmiy axborot shaklida emas, balki o'quvchini hayajonlantiruvchi, uni hissiy holatga soluvchi axborot sifatida namoyon etadi. Ayniqsa, bunday yangiliklar ko'pincha senzatsion sarlavhalar orqali boshlanadi. Ular o'zida ko'p hollarda emotsional leksikani mujassam etadi: "sharmandali voqea", "butun dunyoni larzaga keltirgan yangilik", "xalq g'azabda", "katta sir ochildi" kabi iboralar soxta matnlarni ta'riflashda tez-tez uchraydi. Emotsional so'zlar orqali o'quvchining ongiga emas, avvalo uning hissiyotlariga murojaat qilinadi. Bu holat, ayniqsa, sarlavhalarda yaqqol

ko'rinadi: ular qisqa, hissiy jihatdan kuchli va hayajon uyg'otuvchi shaklda bo'ladi. Mazkur uslub — ommaviy e'tiborni tezda jalb qilish va axborotni tez tarqatishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim stilistik usul bu — psevdorasmiy uslubga taqlid qilishdir. Fake news matnlarida ko'pincha "mutaxassislar aytishicha", "so'rovnoma ko'ra", "manbalar ma'lumotiga ko'ra" kabi iboralar uchraydi. Ushbu iboralar matnga rasmiy tus berishga xizmat qiladi, biroq ularning ortida hech qanday haqiqiy manba bo'lmaydi. Bu esa matnning yolg'onligini yashirish va uni ishonchli ko'rsatishga qaratilgan til o'yinidir. Shu bilan birga, fake news matnlari ko'pincha xalqona uslub elementlarini ham o'z ichiga oladi. "Bizni yana aldashdi", "Xalq nima qilmoqda?", "Ular jim tura olmaydi" kabi iboralar matnga o'quvchiga yaqinlik bag'ishlaydi, uni "xalq" tiliga yaqinlashtiradi va "odamlar fikrini" ifodalayotgandek taassurot uyg'otadi (1-jadval).

1-jadval. Stilistik xususiyatlarning tahlili

Stilistik xususiyat	Tavsifi	Misol ibora	Maqsadi
Emotsional leksika	Kuchli hissiy so'zlar, baholovchi birliklar	"Dahshatli voqea", "fojea", "xalq g'azabda"	O'quvchini hissiy jihatdan ta'sirlantirish
Senzatsion sarlavhalar	Hayrat uyg'otuvchi sarlavhalar	"Siz buni bilsangiz, hayron bo'lasiz!"	E'tiborni jalb qilish, viral tarqalish
Psevdorasmiy uslub	Soxta rasmiy tildan foydalanish	"Tadqiqotlarga ko'ra...", "Mutaxassislar ta'kidlashicha"	Ishonchlilik illyuziyasini yaratish

Diskursiv jihatdan qaralganda, fake news matnlari doimiy ravishda muayyan kommunikativ strategiyalarga asoslanadi (2-jadval). Ular ijtimoiy ongni boshqarish, axborot ketma-ketligiga o'zgartirish kiritish, mavjud real voqealarni boshqa kontekstda talqin qilish orqali o'z "haqiqat"ini yaratishga intiladi. Soxta yangiliklar odatda, monologik tuzilmaga ega bo'ladi — ular faqat bitta pozitsiyani ilgari suradi va muqobil fikrga joy qoldirmaydi. Bu holat kritik fikrlash imkoniyatlarini pasaytiradi va auditoriyani faqat bitta nuqtayi nazarga ishonishga undaydi.

Shuningdek, fake news diskursi odatda, konfliktga asoslanadi. Voqea bayoni ikki tomon o'rtasidagi qarama-qarshilik shaklida tasvirlanadi: xalq va hokimiyat, oddiy insonlar va boylar, ichki dushmanlar va tashqi kuchlar. Bu holat jamiyatda ziddiyatli kayfiyatni kuchaytiradi, ijtimoiy barqarorlikni buzishga xizmat qiladi. Ayniqsa, matnda ishlatiladigan stereotiplar — jins, millat, din yoki siyosiy qarashlar

asosidagi umumlashtirishlar — diskriminatsiya va ajralish holatlarini kuchaytiradi.

Fake news diskursi shuningdek, o'quvchiga bevosita murojaat qilish bilan ajralib turadi. "Siz bu haqiqatni bilishingiz kerak!", "Endi siz ham buni o'qing!" kabi iboralar orqali matn subyektiga faollik yuklanadi, u ongli ravishda ishtirokchiga aylanadi. Bunday strategiya o'quvchini jalb qilish va uni ta'sir doirasida ushlab turish uchun xizmat qiladi.

Umuman olganda, fake news matnlari o'z stilistik boyligi, emotsional ta'sirchanligi, rasmiylikka taqlidi va ommabop diskurs strategiyalari bilan ajralib turadi. Ular yolg'onni haqiqat niqobida taqdim etadi, bu orqali nafaqat informatsion ifloslanishga, balki til vositasida ijtimoiy manipulyatsiyaga sabab bo'ladi. Shu sababli bunday matnlarni tahlil qilish, ularning ichki til mexanizmlarini ochib berish zamonaviy lingvistikaning dolzarb masalalaridan biri sifatida qaralmoqda.

2-jadval. Diskursiv xususiyatlarning tahlili

Diskursiv xususiyat	Tavsifi	Misol	Maqsadi
Monologik tuzilma	Muqobil fikr yo'qligi, faqat bitta nuqtai nazar	"Faqat shunday bo'lgan", "Hech kim e'tibor bermadi"	Kritik fikrlashni cheklash
Noaniq manbalar	Aniq bo'lmagan, noma'lum manbalarga tayanish	"Ba'zi guvohlarning aytishicha..."	Fakt sifatida uydirma keltirish
Konflikt qurilishi	Har doim mojaro yaratish asosida matnni qurish	"Hukumat yana xalqni aldayap-timi?", "Ular jim!"	G'azab va norozilik uyg'otish
Stereotiplarga tayanish	Etnik, jinsiy, siyosiy stereotiplar orqali muammo yoritilishi	"Ayollarning fikriga ko'ra...", "Ruscha o'qiganlar doim..."	Jamiyatda ajralish, qut-blanihga olib kelish

Xulosa. Zamonaviy axborot muhitida "fake news" fenomeni nafaqat ijtimoiy va siyosiy tizimlarga, balki tilning o'zi orqali amalga oshiriladigan ongli manipulyatsiya vositasiga aylangan. Ushbu maqolada olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, soxta yangiliklar matnlari o'ziga xos stilistik va diskursiv xususiyatlarga ega bo'lib, ular vositasida o'quvchining hissiyotiga, ongiga va ijtimoiy pozitsiyasiga bevosita ta'sir o'tkaziladi.

Stilistik jihatdan fake news matnlarida senzatsion sarlavhalar, emotsional leksika, psevdorasmiy va xalqona uslub elementlari orqali matnning

manipulyativ kuchi oshiriladi. Diskursiv nuqtayi nazardan esa, bu kabi matnlar monologik xarakterga ega bo'lib, noaniq manbalar, ziddiyatli konstruksiyalar va stereotiplarga asoslangan bayon vositalarini ishga soladi. Shu boisdan, bunday matnlarni tahlil qilish faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy va axloqiy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan qarganda, fake news matnlari kritik diskurs tahlili asosida o'rganilishi, ularning til orqali qanday manipulyatsiya strategiyalari qo'llayotganini aniqlash zamonaviy media savodxonligi uchun muhim bosqichdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Yuldashev, D. "Ommaviy axborot vositalarida til va uslub masalalari." *O'zbek tili va adabiyoti*, №2, 2022. 45–50-betlar.
- 2.Karimova, N. "Media matnlarida stilistik vositalar va ularning semantik yuklamasi." *Filologiya fanlari*, №1, 2023. 67–72-betlar.
- 3.Rasulova, M. "Diskurs va ideologiya: zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari." *Til va adabiyot ta'limi*, №4, 2021. 33–40-betlar.
4. Fairclough, Norman. *Language and Power*. Longman, 2013.

Muborak MADRAXIMOVA,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Roman-german tillari kafedrası
muborak27@inbox.ru

“QO‘RQUV” IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING VERBALLASHUVI

Annotatsiya: qo‘rquv — xavf yoki tahdidni sezish natijasida yuzaga keladigan murakkab psixofiziologik holatdir. U markaziy asab tizimi tomonidan boshqariladi va “jang yoki qochish” reaksiyasini faollashtiradi. Qo‘rquv evolyutsion moslashuvchan mexanizm bo‘lib, organizmning omon qolish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga, doimiy yoki haddan tashqari qo‘rquv ruhiy salomatlik muammolariga, jumladan, tashvish buzilishlari va fobiyalarga olib kelishi mumkin. Zamonaviy psixologiya va nevrologiya bu jarayonlarni o‘rganib, ularni boshqarish usullarini ishlab chiqmoqda.

Kalit so‘zlar: qo‘rquv, psixofiziologiya, “jang yoki qochish” reaksiyasi, xavf, ruhiy salomatlik, tashvish buzilishi, fobiya.

Аннотация: страх — это сложное психофизиологическое состояние, возникающее при восприятии опасности или угрозы. Он регулируется центральной нервной системой и активирует реакцию «бей или беги». Страх является эволюционно адаптивным механизмом, повышающим шансы организма на выживание. Однако хронический или чрезмерный страх способен провоцировать нарушения психического здоровья, включая тревожные расстройства и фобии. Современные исследования в области психологии и неврологии направлены на изучение этих процессов и разработку методов их контроля.

Ключевые слова: страх, психофизиология, реакция «бей или беги», опасность, психическое здоровье, тревожное расстройство, фобия.

Annotation: fear is a complex psychophysiological state that arises in response to the perception of danger or threat. It is regulated by the central nervous system and triggers the “fight-or-flight” response. Fear is an evolutionarily adaptive mechanism that increases the chances of survival. However, chronic or excessive fear can lead to mental health problems, including anxiety disorders and phobias. Modern research in psychology and neuroscience focuses on understanding these processes and developing effective control strategies.

Key words: fear, psychophysiology, fight-or-flight response, danger, mental health, anxiety disorder, phobia.

Antropotsentrik yo‘nalishlarga ilmiy qiziqishning ortib borayotgani tilning inson bilan bog‘liq faoliyatini o‘rganish, til vositasida dunyo manzarasini yaratish masalalari hozirgi zamon tilshunosligida dolzarb mavzuga aylanmoqda. Tilda inson tafakkurining ifodasi va uning roli bilan shug‘ullanuvchi fan kognitiv tilshunoslik sanalib, mazkur yo‘nalish borliqdagi tushunchalarning inson ongida qanday qabul qilishini aks ettiradi. Bunda emotsiyalar va til o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish zarurati kelib chiqadi, chunki emotsiyalar tilning barcha darajalarida aks etadi. Emotsional til birliklar sinonimik qatorlar, barqaror iboralar, maqollar va matnlar orqali ifodalanadi hamda tilga singdiriladi.

Insonning ichki kechinmalari va hissiy holatlarini ifodalash, tasvirlash va nomlashda ishlatiladigan leksik vositalarning boyligi va xilma-xilligi uning emotsional sohasining betakrorligini yaqqol namoyon etadi. Ushbu yo‘nalishga zamonaviy tadqiqotlarning ko‘plab

ishlari bag‘ishlangan bo‘lib, jumladan, N.V. Kirillova o‘z tadqiqotida chuvash, rus va ingliz tillarida “qo‘rquv” konseptining ifodalanishini tahlil qilgan. I.A. Volostnix esa “QO‘RQUV” va “G‘AM” konseptlarini qiyosiy tahlil qiladi. K.O. Pogosova o‘z dissertatsiyasida ingliz va rus tillarida konseptual emotsiyalar — “qo‘rquv”ni boshqa hissiy holatlar, ya‘ni “hayrat”, “quvonch”, “uyat”, “g‘am” / “musibat”, “g‘azab”, “nafarat” / “jirkanish” konseptlari bilan solishtirib, ularning verbal ifodasini tahlil qiladi. Shuningdek, A.Y. Shayuk o‘z izlanishlarida Frans Kafkaning romanlarida “qo‘rquv” konsepti qanday qilib mavhumlik orqali struktura-semantik maydon sifatida namoyon bo‘lishini tahlil etadi.

Ingliz tilida shakllangan til manzarasida qo‘rquvga bo‘lgan munosabat haqida so‘z yuritir ekan, V. Y. Apresyan quyidagi qo‘rquv turlarini ajratib ko‘rsatadi:

1. Umumiy, neytral qo‘rquv (to fear, to be afraid);
2. Qisqa muddatli, biologik qo‘rquv (to be scared, to be frightened);

3. Bevosita xavfli, yirik va noma'lum narsadan kuchli qo'rquv (terror);

4. Muqarrar va vaqt jihatdan uzoq xavfdan kuchli qo'rquv (to dread);

5. Ratsional, aql bilan asoslangan qo'rquv (to be apprehensive);

6. Oliy kuchlar oldidagi ta'zimli (hurmat aralash) qo'rquv (to be awed);

7. Qo'rquv paytidagi nojo'ya yoki axloqan yaramas xatti-harakatlar (coward).

Olimning bu tasnifida qo'rquv til birliklari faqat ingliz tili fe'llari doirasida tadqiq qilingani kuzatiladi. A.Tokareva hozirgi zamon italyan badiiy prozasida salbiy xususiyatli emotsional metaforalarni tadqiq etadi. Tadqiqotni amalga oshirishda asosiy strategiyalar konseptual metaforaga bog'liq bo'lib, quyidagi asosiy mexanizmlarni aniqlaydi:

1. Aktant va sironstant valentliklarni to'ldirish:

a) Sironstant valentlikning obyekt qismi bilan to'ldirilishi:

Masalan, la paura prende qd ("qo'rquv uni ushlab oladi") so'zi "yelkalarini" kabi tana qismi bilan kengaytirilib, "qo'rquv bu mavjudotdir" konseptini yaratadi.

b) Ekskorporatsiya: ba'zi fe'llar (masalan agguantare – "mashqillab ushlamoq") ichida bo'lgan aktantni tashqariga chiqarib, uni mani gelide ("muzdek qo'llar") kabi qo'shimcha sifat bilan boyitadi — bu ham "qo'rquv bu mavjudot" metaforasiga tegishli.

c) Yo'nalgan harakatni bildiruvchi valentliklarni to'ldirish: masalan la paura monta ("qo'rquv ko'tariladi") iborasi orqali "qo'rquv bu harakat qiluvchi obyekt" konsepti yaratiladi.

2. Metaforik fe'l semantikasi aniqlashtirilgani: fe'l semantik guruhiga tegishli fe'llar tanlanib, "qo'rquv" tasvirida aniqroq ifoda yaratiladi. Masalan, panico la abbrancava ("panika uni mahkam ushladi") iborasidagi abbrancare fe'li metaforaning "rider" imidjini beradi.

3. Metafora-obyektlar yaratish: bu uslubda emotsiyani aniq bir predmet bilan bog'lash orqali metafora yaratiladi. Masalan, La paura è un rospo ("qo'rquv — bu batare") — bu holatda qo'rquv — bu «batarelik mavjudot» metaforasi shakllanadi, bu esa "qo'rquv — bu sukutli mavjudot" konseptini ta'kidlaydi.

4. Kengaytirilgan metaforik kontekstlar yaratish: bir nechta metaforik ifodalar birdaniga ishlatilganda ularning barchasi bitta metafora asosida bo'lsa, kontekstda yanada kuchli, kontekstuallik saqlangan metafora yuzaga keladi. Masalan, essere sommerso dalla paura ("qo'rquv bilan to'lgan bo'lish") va ondata di paura ("qo'rquv to'lqini") iboralari orqali metafora davom ettiriladi.

A.Tokarevaning tadqiqotida "qo'rquv" emotsional birligining metaforalar tarkibida kelishi va ularning kontekstual tahlillari keltirilgan.

Bu o'rinda tadqiqotda "qo'rquv" asosiy his-tuyg'u bo'lgan va unga yaqin emotsional holatlari tahlil qilinib, respondentlarning fikrlari to'plandi, bunda qo'rquvni aks ettiruvchi boshqa emotsiyalarni, ya'ni "qo'rquv"ga o'xshash, lekin yanada kuchliroq ifodalanadigan holatlar aniqlandi. Bunda 100 ta o'zbek va italyan tillarini mukammal biladigan tinglovchilar ishtirok etdi. Ular qo'rquv, vahima, dahshat, panika emotsionalligini 0 dan 10 ballgacha baholashdi. Bunda: qo'rquv — 3, vahima — 28, dahshat — 39, panika — 30 kabi natijani ko'rsatdi.

Ko'rinadiki, "dahshat" (39%) — bu "nihoyatda kuchli qo'rquv hissi" bo'lib, "qo'rquv"dan farqli o'laroq, intensivlik (kuchlilik) belgisi yuqori ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, "panika" (30%) — bu "kutilmagan, juda kuchli va nazoratdan chiqadigan qo'rquv holati", odatda, ko'pchilik odamlarni birdaniga qamrab oluvchi qo'rquv bo'lib, hissiy belgisi yuqori ekanligi kuzatildi. "Qo'rquv" va "panika" orasidagi farq nafaqat kuchli ta'sir, balki son jihatidan kenglik va vaqt bo'yicha keskinlik bilan belgilanadi.

Agar qo'rquv uzoq muddatli, bosib turuvchi holatga aylansa, u fobiya — ya'ni ruhiy kasalliklar bilan bog'liq majburiy qo'rquv shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu reaksiyalar quyidagi mezonlar asosida farqlanadi: kuch darajasi, ommaviylik, davomiylik, shuningdek, sifat xususiyatlari (masalan, qo'rquvga g'am aralashuvi, ruhiy buzilish kabi).

"Xavotir", "tashvish", "hayajon", "bezovtalik" kabi holatlar odamning ichki tinchligi yo'qligi, ya'ni asabiy holat bilan bog'liq. Bu kechinmalar aniq emas, balki bo'lajak xavfni sezish bilan bog'liq. Psixolog K.E. Izard ta'kidlashicha, tashvish bu faqat qo'rquv emas, balki emotsional aralashma bo'lib, qo'rquv faqat uning bir qismidir. Shunga qaramay, til egalarining ongi uchun tashvish va qo'rquv ko'pincha o'xshash holatlar sifatida qabul qilinadi. Shu sababdan, bu holatlar qo'rquvning psixologik o'xshash shakllari deb qaraladi.

Olimlar qo'rquv ifodalanish jarayonini turlicha tasniflaydilar. Jumladan, M.Axmatova qo'rquvni inson tomonidan uning xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatuvchi va uni ma'lum psixofiziologik holatga olib keluvchi qandaydir salbiy omilning natijasi sifatida izohlaydi. Qo'rquv manbalari inson hayotidagi turli voqealar, harakatlar va vaziyatlar bo'lishi mumkin. Muayyan emotsiya qo'rquv va cho'chishni faollashtirishi mumkin, o'zi esa — qo'rquv — yana-da kuchliroq qo'rquvni keltirib chiqarishi mumkin. Qo'rquvning

paydo bo'lishiga sabab bo'luvchi omillarning xilma-xilligi va ko'pligi, quyidagi misollarda yaqqol ko'rinadi:

a) yaqin kishilardan birini yo'qotish qo'rquvi, o'zbek tilida: Бола анчагача уйку ғашлиги билан йиғлади, кейин отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан кўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди: – Худоё аямди дайдиға даво бейгин... (A.Qahhor. Dahshat. 5-b.)

b) hayotdagi noaniqlikdan qo'rquv (masalan, yangi hayotiy vaziyatlardan), Unsин кўкрагига ниҳоятда оғир бир нарса билан урилгандай кўнгли озиб тентираб кетди-ю, йиқилмади, лекин оёқ узра туриб хушидан кетди; орадан қанча вақт ўтганини билмади, кўзини очиб қараса жонвор елкасидан тушипти, эмаклаб бояги сағананинг орқасига ўтиб кетди. Unsин кўрқувдан телба бир аҳволда бўлса ҳам фаҳмлади: маймун! (A.Qahhor. Dahshat. 3-b.)

d) Xudodan qo'rqish, o'zbek tilida: ... Худодан кўрқ, бекани ўлдирма, деб фармон берган эдим. Сен хоинсен! (Mirmuhsin. Temur Malik. 76-b.)

e) o'zining hayoti va sog'lig'i uchun qo'rquv, o'zbek tilida: — Ич, жигарим, кўрққансан... Гўристонда кўрққанга гўристоннинг тупроғи даво бўлади. (A.Qahhor. Dahshat. 4-b.)

f) ommaviy sharmandalikdan qo'rquv, o'zbek tilida: Раис товуш қаёқдан келганини билмай аланглади, сўнгра кўрқиб, ранги ўчди-да, мўйловида қолган қатиқ юқини енги билан артиб, секин ўрнидан турди. (A.Qahhor. Dahshat. 14-b.)

g) aniq bir insondan qo'rqish, o'zbek tilida: Unsин кўрқувдан телба бир аҳволда бўлса ҳам фаҳмлади: маймун! Додхонинг маймуни! Маймунни додхонинг ўзи олиб келмагандир, бировдан бериб юборган! Дунёда додходай бераҳм одам яна бор эканми! (A.Qahhor. Dahshat. 1-b.)

h) aniq vaziyatlardagi qo'rquv, o'zbek tilida: Ҳар сағанадан бир қўл, ҳар гўрдан бир товуш чиқишини кутиб ўтин қидириш ваҳимаси унинг юрагига

яна рахна сола бошлади. (A.Qahhor. Dahshat. 3-b.)

i) kutilayotgan (haqiqiy yoki xayoliy) hayotiy vaziyatdan qo'rquv, o'zbek tilida: — Хайр, ишқилиб охири бахайр бўлсин, — деди, — келинимиз ёшга ўхшайди... Киз бўлмаса деб кўрқаман! (A.Qahhor. Dahshat. 50-b.)

j) yolg'izlikdan qo'rqish, o'zbek tilida: Ҳикмат бува кечалари ухламас, дори ичиб ухласа ҳам ярим кечаси уйғониб, тонг отгунча ўтириб чиқар, уйдаги ҳамма нарса унга кампирини, ёлғиз қолганини эслатар, ҳар бир товуш ўлим бўлиб унинг мия қопқоғини чертар эди. (A.Qahhor. Dahshat. 52-b.)

k) tabiat hodisalaridan qo'rquv, o'zbek tilida: Шамол бир хуруж қилганида ниманидир келтириб дарчага урди. У нарса дарчани тирмалаганича сидирилиб пастга тушиб кетди. Ҳамма ўтирган ерида гўё бир қариш чўккандай бўлди ва тин олмай бир-бирига қаради. Додхо хотинларига, улардан ҳам кўра ўзига таскин бериш учун ўрнидан туриб дарчанинг бир томонини очди. Дарчадан кирган шамол осма чироқни липиллатди, тебратди. Додхо пастга қаради ва суюниб кетгандай: — Бўйра, бўйра экан!— деди ва дарчани яна зич ёпиб жойига ўтирди. (A.Qahhor. Dahshat. 4-b.)

l) uchrashuv yoki ko'rishuv oldidan paydo bo'ladigan qo'rquv / hayajon: o'zbek tilida: Йигитнинг юраги орқасига тортди. Ичидан бир нарса узилгандай бўлди. Энди у узун кечалар муҳаббат оташида қоврилди. (Q.Norqobil. Kulib tur, azizam. 57-b.)

Tilda "qo'rquv" bilan bog'liq holatlar turlicha namoyon bo'ladi va har biri o'z ma'no mazmuniga ega. Bu guruhdagi reaksiyalar qo'rquvning sinonimlari yoki darajadagi boshqa hissiyotlar emas, balki unga yaqin, lekin alohida hissiy holatlar bilan bog'liq. Ya'ni, qo'rquv bu holatlarda asosiy emas, lekin u bilan birga kechishi yoki uni kuchaytirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кириллова, Н. В. Концептуализация эмоции страха в разноструктурных языках: на материале русского, английского и чувашского языков: дис. ... канд. филол. наук / Кириллова Н. В. — Чебоксары, 2007. — 213 с. — Текст: непосредственный
2. Токарева А.Л. Авторские и языковые метафоры негативных эмоций в современной итальянской художественной прозе: Автореф. ...дисс. канд.филол.наук. — Москва, 2021. -С. 19. (33)
3. Ахматова М.А., Средства выражения эмоции страха в тюркских языках (на примере тувинского, кара-чаево-балкарского и хакасского языков). <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/1112/1492>

Shaxzada ERIMBETOVA,
Nukus Davlat pedagogika instituti
 1-kurs tayanch doktoranti;
shaxzada.erimbetova@mail.ru

BADIY ASARDA LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING TURLARI

Annotatsiya: maqolada Anna Brontening “Agnes Grey” romanida qo'llanilgan lingvomadaniy birliklar va ularning turlari bayon etilgan. Anna Bronte badiiy uslubi orqali Viktoriya davri ayollari hayotidagi murakkabliklar va ijtimoiy rolning jiddiyligi uning asarlarida aks ettirilganligi ta'kidlangan. Anna Bronte badiiy uslubida soddalik, realizm va axloqiy tamoyillar ustuvor o'rin tutishi olimlar tomonidan tahlil qilingan. Shuningdek, antroponimlar, toponimlar, tarixiy-madaniy konnotatsiyalar hamda an'anaviy va diniy-madaniy birliklar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Viktoriya davri, lingvomadaniy birlik, ijtimoiy rol, madaniy tafovut, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy cheklov, “guvernantlik” hayoti, antroponimlar, toponimlar, semantik mazmun-mohiyati, sotsiomadaniy tafovut.

Аннотация: в статье рассматриваются лингвокультурные единицы, использованные в романе Анны Бронте «Агнес Грей», и их типы. Подчеркивается, что литературный стиль Анны Бронте отражает сложность жизни женщин и серьезность их социальной роли в викторианскую эпоху. Ученые анализировали присущие её художественному стилю простоту, реализм и моральные принципы. Также представлены сведения об антропонимах, топонимах, историко-культурных коннотациях, а также о традиционных и религиозно-культурных единицах.

Ключевые слова: викторианская эпоха, лингвокультурная единица, социальная роль, культурное различие, моральные ценности, социальное ограничение, жизнь гувернантки, антропонимы, топонимы, семантическое содержание и сущность, социокультурное различие.

Annotation: the article discusses the linguocultural units used in Anne Brontë's novel *Agnes Grey* and their types. It emphasizes how Anne Brontë's literary style reflects the complexity of women's lives and the seriousness of their social roles during the Victorian era. Scholars have analyzed the simplicity, realism, and moral principles that characterize her artistic style. The article also provides information about anthroponyms, toponyms, historical-cultural connotations, as well as traditional and religious-cultural units.

Key words: Victorian era, linguocultural unit, social role, cultural difference, moral values, social constraint, life of a governess, anthroponyms, toponyms, semantic content and essence, sociocultural difference.

Kirish. Anna Brontening “Agnes Grey” romanida qo'llanilgan lingvomadaniy birliklar roman tilining madaniy mazmun-mohiyatini tashkil etadi va ushbu birliklar orqali Viktoriya davri Angliyasining ijtimoiy-madaniy konteksti, axloqiy qadriyatlari, diniy dunyoqarashi, ijtimoiy tuzilishi va tarixiy an'analari haqida zarur ma'lumotlar olinadi. Mualliflar “Agnes Grey” romanidagi obrazlar tizimini o'rganib aytish mumkinki, ularning jamiyatdagi roli, ijtimoiy maqomi va axloqiy qiyofasi madaniy komponentlar orqali ochib beriladi. Ayniqsa, Agnes obrazi orqali Viktoriya davridagi ayollar hayoti, ularning kasbiy va shaxsiy qarorlariga ta'sir etuvchi cheklovlar, ijtimoiy mezonlar bilan uyg'un holda aytiladi. Bu tahlilda obrazlar muhitga va jamiyatdagi sotsiomadaniy kodlarga qanday bog'liqligi o'rganiladi. M.V. Chechetkoning fikricha, A.Bronte obrazlari zamonaviy o'quvchi uchun ham dolzarb bo'lib, ular ijtimoiy adolat, mustaqillik va axloqiy qarorlar kabi qadriyatlarni ilgari suradi [4: 494-496].

Ayrim elektron manbalarda Brontelar asarlarining XIX-XXI asrlarda Rossiyada amalga oshirilgan tarjimalar tarixi ko'rsatilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tarjimalarda lingvomadaniy birliklarning saqlanish darajasi tarjimonning madaniy kontekstni qanchalik tushunganiga bog'liq bo'lgan. Masalan, “Agnes Grey” romanining dastlabki tarjimalarida “guvernant” so'zining mazmuni to'liq saqlanmagan, keyinroq esa bu birlik “uy o'qituvchisi” shaklida maxsus bir darajada ekvivalent topgan [5]. Tarjimalardagi farqlar, ayniqsa, diniy birliklar, ijtimoiy rol va uslubiy mazmun uyg'unligini yetkazishda ko'zga tashlanadi. Bu holat lingvomadaniy farqlarni tarjima nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Asosiy qism. “Топонимы, использованные в тексте, зачастую выступают не только как географические ориентиры, но и как носители культурной информации, раскрывающие особенности социального пространства

Англии XIX века” [5: 93]. Bu fikr toponimlarning lingvomadaniy komponent sifatida ikki funksional yukni bajarishini ko'rsatadi. Bir tomondan, ular geografik aniqlikni ta'minlasa, boshqa tomondan, XIX asr ingliz jamiyatining sinfiy, diniy va iqtisodiy qatlamlarga bo'linishini anglatadi. Masalan, “Ashby Park” yoki “Horton Lodge” kabi uy nomlari orqali o'quvchi yuqori siyosiy guruh turmush tarziga oid ma'lumotlarni hayolida aks ettirishi mumkin. Shu bilan birga, romandagi toponimlar orqali real va xayoliy makonlar uyg'unligida Viktoriya davri ijtimoiy xaritasi aks ettiriladi. Tarjima jarayonida esa bu toponimlarning semantik va madaniy yukini buzmasdan yetkazish zarur hisoblanadi, chunki ular qahramonlarning ijtimoiy muhitdagi o'rnini belgilovchi belgi sifatida xizmat qiladi.

E.V. Povzun tomonidan Anna Brontening ikkinchi romani – “The Tenant of Wildfell Hall” (1848) asaridagi muammoli va tematik xususiyatlar tahlil qilinadi. Muallifning fikricha, Bronte badiiy uslubi orqali Viktoriya davri ayollari hayotidagi murakkabliklar, ijtimoiy rolning qat'iyligi va diniy axloqiy doiralar ochib beriladi. Bu tahlil “Agnes Grey” romanidagi lingvomadaniy birliklar, ayniqsa “gouvernant” obrazi bilan bog'liq bo'lgan axloqiy qadriyatlar va jamiyatdagi o'rni bilan bevosita bog'liq. E.V. Povzun bu romandagi obrazlarning kuchli individualizmini, shaxsiy qadriyatlar bilan ijtimoiy cheklovlar shakllanishi muallif stilistikasining alohida xususiyatlaridan biri ekanini aytib o'tadi [3: 94-98].

N.P. Mixal'skaya va G.V. Anikin o'z tadqiqotlarida Brontelar ijodini Viktoriya davrining madaniy va axloqiy kontekstida baholab, ularning romanlari orqali ijtimoiy adolat, diniy etika va ayol-qizlar o'zligining shakllanishi kabi masalalarni ilgari suradi [2]. Ularning fikricha, Anna Brontening “Agnes Grey” romani ko'p jihatdan avtobiografik xarakterga ega bo'lib, “gouvernant”lik hayoti orqali Viktoriya jamiyatining ijtimoiy tuzilishini, ayniqsa, o'rta sinf va yuqori sinf o'rtasidagi ziddiyatlarni tasvirlaydi. Mualliflar, shu bilan birga, Bronte badiiy uslubida soddalik, realizm va axloqiy tamoyillar markaziy o'rinni egallaganini ta'kidlaydilar. Bu jihatlar “Agnes Grey” romanida tilning ifoda vositalari orqali yaqqol ko'rinadigan bo'ladi. Masalan, sodda sintaksis, aniq leksika va sadoqat tovushlar uyg'unligi orqali Bronte gouvernant obrazini jonlantirgan.

Yuqorida ta'kidlangan omillardan biri antroponimlar bo'lib, ular turli xillarga bo'linadi va ular lingvistik, madaniy va semantik jihatdan turlicha funksiyalarni bajaradi. Ularning quyidagi asosiy turlari ajratiladi:

1. Ismlar (antroponimic personal units) - odatda individual shaxslarni aniqlovchi ismlar hisoblanadi (masalan: Agnes, Rosalie);

2. Familiyalar – oilaga mansub asl belgisi bo'lib, ijtimoiy kelib chiqish, sinfga mansublik yoki irsiyat haqida ma'lumot beradi (masalan: Grey, Murray);

3. Laqablar – shaxsning xarakter xususiyati yoki tashqi ko'rinishiga asoslangan nomlar (roman matnida kam uchraydi, lekin ayrim hollarda metaforik vosita sifatida qo'llaniladi);

4. Ism va familiya kombinatsiyasi – bunday shaklda antroponim obrazni to'liq identifikatsiyalashga xizmat qiladi, chunki u jamiyatdagi mavqe, madaniy fond va shaxsiy xususiyatlar muvofiqligini anglatadi (masalan: Agnes Grey).

Bu turlar orqali Bronte romanidagi obrazlarning ijtimoiy mavqei, diniy e'tiqodi va axloqiy pozitsiyasi haqida keng tasavvur hosil qilish mumkin. Tarjimada esa bu antroponimlar madaniy va semantik mazmun-mohiyatini saqlagan holda yetkazishi kerak, chunki ularning oson almashtirilishi obrazning identifikatsion va madaniy belgisini yo'qotadi.

Antroponimlar – ya'ni shaxs nomlarining badiiy matndagi roli, ularning ijtimoiy, madaniy va semantik funksiyalari tarjimashunoslikda alohida o'rin tutadi. Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan, antroponimlar nafaqat belgilovchi birlik, balki madaniy identifikator sifatida ham xizmat qiladi. Ular roman obrazlari orqali davr madaniyati, diniy e'tiqodlari va sinfiy iyerarxiyasida namoyon bo'ladi.

Masalan, “Agnes” nomi qadimgi yunon tilida “poklik” ma'nosini anglatadi va bu qahramonning axloqiy fazilatlariga ishora qilinadi. “Grey” familiyasi esa kulrang bilan bog'liq bo'lib, uning jamiyatdagi tushunarsiz, o'rtacha mavqeyini va hayotda ko'rinmas o'rnini anglatadi. Bu orqali muallif Agnes obraziga tanlangan ism va familiya orqali uning jamiyatdagi pozitsiyasini, shaxsiy fazilatlarini va tarbiyaviy pozitsiyasini belgilaydi.

N.A. Kondratevaning fikriga ko'ra, antroponimlar “milliy-madaniy markerni anglatuvchi asosiy birliklardan biri bo'lib, ular tarjima qilinayotganda muqobil madaniyatga uyg'un tarzda koddan-kodga o'tkazilishi kerak” [1: 77]. Bundan tashqari, roman doirasida uchraydigan “Rosalie”, “Murray”, “Bloomfield” kabi nomlar ham obrazlarning ijtimoiy kelib chiqishi, estetik pozitsiyasi va muallifning munosabatini ko'rsatadi. “Rosalie” nomi - fransuzcha kelib chiqishga ega bo'lib, go'zallik, qiziqarililik va zodagonlik nafasini anglatadi. Muallif bu nom orqali qahramon obrazining tashqi go'zalligi va ichki sayozligini kontrast usulda beradi. Tarjima jarayonida antroponimlarning semantik va konnotativ mazmun-mohiyatini saqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli tarjimonlar bu nomlarning madaniy kontekstini

anglab, ekvivalentlik va interpretatsiyani uyg'un qo'llashlari zarur.

Toponimlar – bu geografik joy nomlari bo'lib, asarda nafaqat makonni aniqlash, balki madaniy va ijtimoiy konnotatsiyalarni ifodalash vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Lingvomadaniyatshunoslik toponimlari maxsus bir tarixiy, madaniy, diniy yoki ijtimoiy kontekst bilan bog'liq bo'ladi.

Toponimlar ikki asosiy turga bo'linadi:

1. Real toponimlar – mavjud geografik joy nomlari (masalan, York, London, Yorkshire), ular orqali muallif o'quvchini real sotsiogeografik makonga olib kiradi.

2. Fiktiv toponimlar – muallif tomonidan o'ylab topilgan joy nomlari bo'lib, ular ko'pincha ijtimoiy pozitsiyalar, muhitning emotsional ma'nosi yoki ramziy ma'noni anglatadi. Masalan, "Ashby Park" – aristokratik kenglikni, "Horton Lodge" esa ijtimoiy siyosiy guruhning yuqori qatlamiga xos turmush tarzini anglatadi.

Bu toponimlar Bronte asarida personajlarning yashash muhiti va jamiyatdagi o'rnini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Ular orqali Viktoriya davridagi Angliyaning ijtimoiy xaritasi va madaniy tuzilmalari aks ettiriladi. Tarjimada bunday toponimlarni o'z holicha qoldirish, ularga izoh berish yoki moslashtirish strategiyalaridan biri tanlanadi. Tarjimon ushbu tanlovda toponimning madaniy va semantik mazmun-mohiyatini saqlashga alohida e'tibor qaratishi lozim.

Tarixiy-madaniy konnotatsiyalar – bu til birliklarining matnda bevosita aytilmagan, lekin o'quvchida muayyan bir tarixiy davr, ijtimoiy hodisa yoki madaniy muhit haqidagi tasavvur uyg'otuvchi ruhiy-semiotik qatlamidir. Ular ko'pincha tarixiy shaxslar, voqealar, urf-odatlar, ijtimoiy institutlar, diniy amallar yoki madaniy hodisalar bilan bog'liq bo'ladi va asarda obrazlar orqali real yoki ramziy ma'nolarda ifodalanadi.

Anna Brontening "Agnes Grey" romanida bunday konnotatsiyalar ko'pincha guvernant obrazida aks

ettirilgan. Guvernantlar Viktoriya Angliyasining ijtimoiy tuzilishida alohida oraliq mavqega ega bo'lib, bu holat roman matnida madaniy stereotip va tarixiy tasavvurlar orqali yetkaziladi. Shu bilan birga, "tea-time" (choy ichish vaqti), "chapel" (ibodatxona), "sabbath" (dam olish kuni) kabi birliklar ham tarixiy-madaniy konnotatsiyaga ega bo'lib, ular orqali XIX asr Angliyasining ijtimoiy va diniy hayoti haqida keng ma'lumotlar olinadi.

An'anaviy va diniy-madaniy birliklar – bu madaniyatga xos urf-odatlar, diniy e'tiqodlar, ma'naviy qadriyatlar bilan bog'liq til birliklaridir. Bunday birliklar nafaqat leksikologik, balki madaniy-semiotik ma'no yukiga ega bo'lib, badiiy matnda muayyan ijtimoiy qatlam, davr yoki madaniyat tasvirida muhim rol o'ynaydi. Ular orqali jamiyatning axloqiy mezonlari, diniy qadriyatlari, ijtimoiy institutlari va tarixiy an'analari ifodalanadi.

"Sunday-school", "hymns", "parson" kabi birliklar Viktoriya Angliyasining diniy-ma'naviy hayotini aks ettiruvchi an'anaviy birliklar turkumiga kiradi. "Sunday-school" - yakshanba maktabi - odatda, kambag'al oilalarning bolalariga diniy va asosiy bilimlar berish uchun yaratilgan bo'lib, u axloqiy tarbiyaning asosiy vositasi bo'lgan. Bu birlik Viktoriya Angliyasining axloqiy-me'yoriy nazorat vositalaridan biri sifatida tilga olinadi.

Xulosa. Umuman olganda, Anna Brontening "Agnes Grey" asarida qo'llanilgan lingvomadaniy birliklar orqali muallif Viktoriya davrining diniy, axloqiy, ijtimoiy va madaniy kontekstini aniq tasvirlaydi. Bu birliklar tarjima jarayonida katta qiyinchilik tug'diradigan unsurlar bo'lib, ularni ekvivalent yoki adaptiv munosabatlar bilan yetkazish lingvomadaniy adekvatlikni ta'minlash uchun zarur hisoblanadi. Bu lingvomadaniy birliklar roman stilistikasi va madaniy semantik qatlamining asosiy elementlarini tashkil etadi va ularni tahlil qilish asarning chuqur lingvomadaniy talqinini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кондратьева Н.А. Теоретические основы художественного перевода: культурно-языковой аспект. – М.: Флинта, 2011. – 120 с.
2. Михальская Н.П., Аникин Г.В. История английской литературы. Шарлотта Бронте, Эмили Бронте, Энн Бронте // <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/mihalskaya-anikin-angliya/bronte.htm>
3. Повзун Е.В. Проблемно-тематическое своеобразие романа Энн Бронте «Незнакомка из Уайлдфелл-Холла» (1848) // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2010. – № 8. – С. 94–98.
4. Чечетко М.В., Закарина А.А. Образы героев в романах Энн Бронте // Молодой ученый. – 2022. – № 19 (414). – С. 494–496. – URL: <https://moluch.ru/archive/414/91335/>
5. История переводов произведений сестер Бронте в России XIX – XXI вв. – URL: <https://portal.tpu.ru/SHARED/y/YAMALOVA/eng/pic/Tab/history%20bron%20works%20tsu2010.pdf>

Zarina BARNOYEVA,
BuxDU doktranti
barnoyevazarina072@gmail.com

IMOM G'AZZOLIY ASARLARIDAGI MAQOLLAR VA HIKMATLI SO'ZLARING LINGVISTIK TADQIQI

Annotatsiya: ushbu maqolada Imom G'azzoliy asarlarida uchraydigan maqollar va hikmatli so'zlar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Asosan, G'azzoliy qalamiga mansub "Ihyo ulumiddin", "Kimyo as-saodat", "Mukoshafat al-qulub" kabi asarlardagi maqollar o'rganilib, ularning semantik, stilistik va pragmatik xususiyatlari ochib beriladi. Maqol va hikmatli so'zlarning matndagi funksiyasi, ularning ma'naviy-ma'rifiy yuklamasi va ta'sirchanlik darajasi tadqiq etiladi. Shuningdek, bu iboralar orqali G'azzoliy o'z g'oyalarini qanday uslubda ifodalaganligi va ular orqali o'quvchida qanday ta'sir uyg'otganligi aniqlanadi. Tadqiqotda maqollar tilshunoslik nuqtayi nazaridan turlarga ajratilib, ularning mantiqiy tuzilishi, metaforik tabiati va ramziy ma'nosi chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Imom G'azzoliy, maqol, hikmatli so'z, tilshunoslik, semantika, stilistika, ramziylik, tasirchanlik.

Аннотация: в данной статье с лингвистической точки зрения анализируются пословицы и мудрые изречения, встречающиеся в произведениях имама Газали. В основном изучаются пословицы в таких произведениях, как «Ихья улумиддин», «Кимё ас-саодат», «Мукашфат ал-кулуб» Газали, выявляются их семантические, стилистические и прагматические особенности. Изучается функция пословиц и мудрых изречений в тексте, их духовно-воспитательная нагрузка и уровень эффективности. Также посредством этих выражений определяется, как Газали выражал свои идеи и какое воздействие он оказал на читателя. В исследовании пословицы делятся на типы с точки зрения лингвистики, а также глубоко анализируются их логическая структура, метафоричность и символическое значение.

Ключевые слова: Имам Газали, пословица, мудрое изречение, лингвистика, семантика, стилистика, символизм, воздействие.

Annotation: this article analyzes the proverbs and wise sayings found in the works of Imam Ghazzali from a linguistic perspective. Basically, proverbs in such works as "Ihya ulumiddin", "Kimyo as-saodat", "Mukashfat al-qulub" by Ghazzali are studied, and their semantic, stylistic and pragmatic features are revealed. The function of proverbs and wise sayings in the text, their spiritual and educational load and the level of effectiveness are studied. Also, through these expressions, it is determined how Ghazali expressed his ideas and what kind of impact he had on the reader. In the study, proverbs are divided into types from the point of view of linguistics, and their logical structure, metaphorical nature and symbolic meaning are analyzed in depth.

Key words: Imam Ghazali, proverb, wise saying, linguistics, semantics, stylistics, symbolism, impact.

Kirish. Jahonda kechayotgan global siyosiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar insoniyat hayotining barcha jabhalarida chuqur iz qoldirmoqda. Xususan, ma'naviy hayotdagi transformatsiyalar, egotsentrizmning ortishi, moddiyatparastlik va an'anaviy qadriyatlarning susayishi ijtimoiy ong va tafakkurga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu borada xalqlar ma'naviyatini yuksaltirish, ma'rifiy mezonlarni mustahkamlash

va ma'naviy qadriyatlarni qayta jonlantirish zarurati yuzaga kelmoqda. Mazkur jarayonda Islom tamaddunining eng nufuzli vakillaridan biri – Imom G'azzoliyning axloqiy, ma'naviy va falsafiy merosi alohida ahamiyat kasb etadi.

Imom G'azzoliy asarlari nafaqat Islom ilmiy merosining durdonasi, balki yuksak ma'naviy-axloqiy kamolot sari yo'l ko'rsatuvchi manba sifatida ham muhim o'rin tutadi. Uning falsafiy-

ta'limiy merosi, xususan, asarlarida uchraydigan hikmatli so'zlar, ibratli fikrlar va maqollarga xos bo'lgan ma'nolar sirasi, inson qalbi, xulqi, dunyoqarashi va ma'naviyatini shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu hikmatlar zamiridagi badiiy ifoda, ma'naviy mazmun va lingvistik xususiyatlar zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil etilishi, ularning leksik-semantik, stilistik va pragmatik qiymatini ochib berish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqolada Imom G'azzoliy asarlaridagi maqol va hikmatli so'zlarning lingvistik tahlili orqali nafaqat til va fikr munosabati, balki madaniy-milliy qadriyatlarni ifodalovchi ma'naviy konseptlar ham o'rganiladi. Bu esa nafaqat tilshunoslik, balki falsafa, madaniyatshunoslik va ma'naviyat ilmi uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Sharq mutafakkirlari orasida chuqur tafakkuri, keng ilmiy salohiyati va axloqiy-didaktik qarashlari bilan alohida o'rin egallagan Imom Abu Homid Muhammad al-G'azzoliy (1058–1111) islom falsafasi, tasavvufi tafakkur va axloqiy-ma'naviy tarbiyada betakror o'ringa ega shaxsiyatdir. Uning asarlari — nafaqat diniy ilmlarning yuksak namunasi, balki adabiy-badiiy, axloqiy va hikmatli nutqning yuksak namunalaridan biri sifatida ham qadrlanadi. Imom G'azzoliy o'z asarlarida insonning botiniy dunyosi, ruhiy kamolot sari intilishi, nafs bilan kurashi, xulq atvor va ijtimoiy axloq masalalarini badiiy-falsafiy ifoda vositalari orqali bayon etadi. Bu ifoda vositalari, hozirgi tilshunoslik nuqtayi nazaridan qarganda, xalq og'zaki ijodidagi maqollarga yaqin bo'lib, qisqa, lo'nda va yuksak ibratli ma'noga ega. Ular inson ongiga tez singadigan kuchli ta'sir vositasi sifatida axloqiy tarbiya va ma'naviy komillikka da'vat etadi.

Asosiy qism. Imom G'azzoliy asarlarida uchraydigan hikmatli iboralar mazmunan boy, shaklan mukammal va ma'naviy-axloqiy yuklamasi yuqori bo'lgan nutqiy birliklar sirasiga kiradi. Ushbu iboralar ko'pincha xalq maqollariga xos belgilar — qisqalik, obrazlilik, umumlashma ma'no va didaktik vazifalarni o'z ichiga oladi. Ular G'azzoliy asarlarining ma'rifiy va axloqiy mazmunini yanada kuchaytirib, o'quvchi tafakkurini ezgulik sari yo'naltiradi.

Tahlil etiladigan iboralar Imom G'azzoliy qalamiga mansub asarlardan olingan bo'lib, ularda aks etgan ruhiy tarbiya, nafs nazorati, odob-axloq, ilm va ma'rifat, taqvo va xudbinlikka qarshi kurash kabi mavzular nafaqat mazmunan, balki til vositalari orqali ham chuqur ifodalangan.

1. Hikmatli so'zlar va ularning shakliy xususiyatlari. Imom G'azzoliy asarlaridagi hikmatli so'zlar odatda qisqa, aniq va muayyan axloqiy, diniy yoki falsafiy g'oyani ifodalovchi shaklga ega. Ular arab tilida yozilgan bo'lishiga qaramay, o'zbek tiliga tarjima qilinganda ham xalq maqollariga o'xshash badiiy kuchini yo'qotmaydi. Quyidagi misollar buni yaqqol ko'rsatadi:

“Ilm amal bilan, amal ixlos bilan, ixlos esa sabr bilan mukammal bo'ladi.”[1]

Bu ibora bilimning faqat nazariy asosda emas, balki amaliy faoliyat, ruhiy poklik va bardavom sabr bilan birgalikda insonni kamolotga eltishini ifodalaydi.

“Kimki o'z nafsini yengsa, u dunyoni yenggan bo'lur.” [1]

Bu jumla, shubhasiz, xalq orasida mashhur bo'lgan “O'zini yenggan — eng kuchli” degan maqol bilan ma'no jihatdan uyg'unlashadi.

“Kimki haq bo'laturib bahs-u jadalni tark etsa, Alloh unga jannati a'loda bir uyni bino qiladi.” [3] Hadisi sharifdan keltirilgan ushbu hikmatli so'zni eshitgan insonda dilozorlik va so'zamollik xususiyati bo'lsa ham, bunday buyuk vada oldida tilini tiyadi. Tilni behuda ishlatmaslik esa ko'pgina ko'ngilxiraliklarning oldini oladi.

“Eng katta boylik — qanoatdir.” “Ochko'zlik — kambag'allik, qanoat - boylikdir.” [2] Odamlarning mol-mulkiga ko'z tikish eng katta pastkashlik sanalib, Alloh Taoloning berganiga qanoat qilish saodat hisoblangan.

G'azzoliy uchun haqiqiy boylik moddiy emas, balki ma'naviy va ruhiy qanoatdir. Bu ibora xalq orasida mashhur bo'lgan “Qanoat — eng katta davlat” maqoliga juda yaqin.

2. Hikmatli iboralarning ma'naviy-didaktik vazifasi. Imom G'azzoliy o'z hikmatli iboralari orqali insonni:

o'zini anglashga, nafsini jilovlashga, halollik va poklikni saqlashga, sabr, ixlos, taqvo, hamdardlik, va adolatga chaqiradi.

Masalan, “Nafsingni tarbiya qilmasang, u seni halokatga yetaklaydi” degan ibora nafs bilan doimiy kurashning zarurligini eslatadi. Bunday fikrlar axloqiy tarbiyaning eng muhim elementlari bo‘lib xizmat qiladi.

G‘azzoliy asarlarida bu kabi iboralar ko‘pincha falsafiy dalillar, Qur‘oni karim oyatlari va hadislar bilan mustahkamlangan. Bu esa ularning diniy asosga ega ekanini ko‘rsatadi va ularni shunchaki xalq og‘zaki ijodi emas, balki ilmiy-nazariy mazmunga ega hikmatlar sifatida baholash imkonini beradi.

3. Imom G‘azzoliy iboralarining zamonaviylik bilan bog‘lanishi. Imom G‘azzoliyning hikmatli iboralar o‘z zamonasi bilan cheklanib qolmaydi. Ularning aksariyati bugungi zamonaviy jamiyatda ham dolzarbdir. Jumladan:

“Yaxshilik qil, bilki u yo‘qolmaydi” degan ibora bugungi ijtimoiy muhitda ezgulikni targ‘ib qilishda kuchli motivatsion vosita bo‘la oladi.

“Qalb dardining davosi — Allohni zikr qilishdadir” degan ibora ruhiy sog‘lomlik, psixologik muvozanat va din o‘rtasidagi bog‘liqlikka e‘tiborni qaratadi.

“Ey odam farzandi! Bilginki, halol narsa qatra-qatra bo‘lib keladi, harom narsa esa sel kabi keladi. Sen boylikka xursand bo‘lma chunki u ABADIY emas.” [2] Hadisi qudsiydan keltirilgan ushbu iqtibos ham bugungi kunda juda dolzarb bo‘lgan boylik haqidagi ko‘pchilikning fikrini o‘zgartirib yuboradi. Ya‘ni biz luqmaning (boylikning) oz-ko‘pligiga emas, halol va harom

ekanligiga diqqat qaratishimiz lozimligi yana bir bor eslatib o‘tiladi.

Imom G‘azzoliy asarlarida uchraydigan hikmatli iboralar xalq maqollariga o‘xshash bo‘lishi bilan birga, diniy-falsafiy chuqur mazmunga ham egadir. Ular qisqaligi, mazmunan boyligi va badiiy kuchi jihatidan ijtimoiy hayotda, axloqiy tarbiyada, hatto zamonaviy psixologik maslahatlarda ham qo‘llanilishi mumkin.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar va mulohazalar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, Imom G‘azzoliy asarlarida uchraydigan maqollar darajasidagi hikmatli so‘zlar faqatgina diniy-ma‘rifiy yoki mistik tushunchalarni ifoda etuvchi nutqiy birliklar emas, balki inson qalbi, xulqi, ma‘naviyati va ijtimoiy ongini shakllantiruvchi muhim ma‘naviy va axloqiy vositalar sirasiga kiradi. Bu iboralar badiiy-estetik va falsafiy yuklamaga ega bo‘lib, inson tafakkurini ezgulik sari yo‘naltiradi, ma‘naviy poklanishga undaydi va ijtimoiy axloq mezonlarini mustahkamlaydi. Bugungi global o‘zgarishlar, moddiyatparastlik, ma‘naviy qadriyatlarga nisbatan beparvolik avj olayotgan sharoitda Imom G‘azzoliyning ta‘limotini chuqur o‘rganish va zamonaviy kontekstda talqin etish ayni muddaodir. Hozirgi kunda ko‘plab kishilar hayotning haqiqiy mazmunini moddiy farovonlik, luks hayot tarzi va tashqi zohiriy ko‘rinishlarda deb bilishmoqda. Vaholanki, haqiqiy boylik — bu qalb pokligi, zehn ravshanligi, odob-axloq va ma‘naviy yuksaklikdir. Bu haqiqatni Imom G‘azzoliy asarlari orqali anglash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-G‘azzoliy, Abu Hamid. Ihyo ulum ad-din (Dinning tirilishuvi). Tarj. X. Ibragimov. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019.512-b.
2. Al-G‘azzoliy, Abu Hamid. Mukoshafat ul-qulub (Qalbni yoritish). Tarj. S. Mahmudov. – Toshkent: Adolat, 2002.288-b.
1. Al-G‘azzoliy, Abu Hamid. Til ofatlari. Tarj. R. Zohid. – Toshkent: Islom universiteti nashriyoti, 2011. – 99 b.
2. Xalq maqollari to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, 2000. – 320 b.
3. Болтаев М.Н. Имом Ғаззолийнинг ирфоний таълимоти // Бухоро университети илмий ахборотлари – 2002. № 2 – Б. 2-7.; Наврўзова Г.Н. Ибн Сино ва Ғаззолий. Абу Али ибн Сино таваллудининг 1125 йиллигига бағишланган Республика илмий-амалий семинари материаллари. Бухоро. 2005. –Б. 45-47.
4. Наврўзова Г.Н. Ғаззолийнинг фалсафага муносабати. Фалсафа ва фанлар методологияси муаммолари. (Тўплам). Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2011. 1-китоб. – Б. 103-105.

Majnuniso KAMOLOVA,
QarDU 1-kurs doktoranti
majnunisok@gmail.com
kamolovamajnuniso@gmail.com

XILVAT VA UNING TASAVVUFIY TALQINI

Annotatsiya: mazkur maqolada tasavvufdagi “xilvat” tushunchasining ma’naviy-ma’rifiy mohiyati, uning muridning ruhiy kamolotidagi o’rni va rolga to’xtalib o’tilgan. Shuningdek, xilvat tushunchasining umumiy ma’nosiga alohida to’xtalib, xilvat amali tasavvuf tarixida qanday shakllanganligi, turli tariqatlarda qanday talqin etilishi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so’zlar: tasavvuf, xilvat, tushuncha, suluk, murid, shayx, kamolot, nafs, amal.

Аннотация: в статье рассматривается духовно-просветительская сущность понятия «уединение» в суфизме, его место и роль в духовном совершенствовании мюрида. Также рассматривается общее значение понятия «уединение», формирование практики уединения в истории суфизма и её научное толкование в различных тарикатах.

Ключевые слова: суфизм, уединение, концепция, сулук, мюрид, шейх, совершенство, нафс, деяние.

Annotation: this article discusses the spiritual and educational essence of the concept of “seclusion” in Sufism, its place and role in the spiritual perfection of the murid. It also discusses the general meaning of the concept of seclusion, how the practice of seclusion has been formed in the history of Sufism, and how it is interpreted in different tariqas on a scientific basis.

Key words: sufism, seclusion, concept, suluk, murid, sheikh, perfection, nafs, action.

Kirish. Tasavvufda ruhiy poklanish va Allohga yaqinlashishning eng asosiy vositalaridan biri bu — xilvat (yolg’izlik, chekinish) amalidir. Hanafiylik va tasavvuf o’zaro chambarchas bog’langan bo’lib, “xilvat” tushunchasi har doim muridning ichki dunyosini tozalash, dunyoviy lazzatlardan voz kechish va Allohga yaqinlashishga xizmat qilgan. Ushbu maqolada xilvatning ma’naviy mohiyati, tarixiy ildizlari hamda amaliy jihatlari tahlil qilinadi.

Arab tilidagi “xalā” fe’lidan olingan “xilvat” so’zi lug’aviy jihatdan “yolg’izlik”, “yashirin joyda bo’lish” ma’nolarini anglatadi. Tasavvuf istilohida esa bu — muridning o’zini jamoatdan ajratib, Alloh bilan hol bo’lish, ichki dunyosini poklash maqsadida tanho ibodatga berilishi demakdir.

Yolg’izlik tushunchasi haqida hanuzgacha bizda noto’g’ri va biryozlama fikr davom etib keladi. Din va tasavvuf zinhor hayotni batamom xilvatda o’tkazishni targ’ib etmagan. Uzlat – hayotdan qochish, turmushdan ajralish, odamlardan bezish ehtiyoji emas, balki ma’lum muddat “kasbi kamol va sayri jamol” aylagandan so’ng ruhiy kamolot ila yana faoliyatda bo’lmoqdir.¹ [1.227]

Natija va muhokama. Yolg’izlik tushunchasini chuqurroq tushuntirib berish uchun Xilvat va Uzlatga yuzlanmaslikning iloji yo’q. Xilvat so’zining lug’aviy ma’nosiga e’tibor qaratadigan bo’lsak, u avvalo *xoli, xoli joy, kimsasiz joy, tanholik, hech nimaga bog’lanmaslik va dunyoning xilma-xil g’avg’olaridan forig’lik* kabi bir qator ma’nolarda keladi. Xilvatning tasavvufiy

ma’nosi quyidagicha: dunyoviy bog’lanishlardan hosil bo’ladigan ma’naviy to’siqlardan o’tish va ko’ngilni ilohiy ma’rifat yo’lida sobitqadam etmoq uchun yolg’izlikni ixtiyor etib, pining rahnamoligida ibodat va riyozat bilan shug’ullanish. Xilvat quyidagi tushunchalar bilan bevosita ma’no-mazmunan bog’liq: *uzlat, tafrid, tajrid, inzivo, e’tikof, xalq bilan ixtilot(aralashish)ni tark etish, tarki dunyo, tavhid, Vahdat*.

Xilvat, psixologiya sohasida insonning o’z ichki dunyosini va muammolarini tushunishga yo’naltirilgan jarayon sifatida muhim ahamiyatga ega. Bu, ko’pincha terapevtik yoki psixologik yordam jarayonida yuzaga keladi va odamga o’z hissiy holatini, xatti-harakatlarini va tafakkurini o’zgartirish imkonini beradi. Xilvatning psixologiyada asosiy o’rni quyidagilardan iborat.

1. O’z-o’zini anglash va o’zgartirish: xilvat orqali inson o’zining ichki holatini, fikrlarini va his-tuyg’ularini tahlil qiladi. Bu jarayon orqali u o’zini chuqurroq tushunishga va o’zgarishga erishadi.

2. Emotsional barqarorlik: xilvat vaqtida inson o’zining ichki dunyosini tartibga solish, hissiy yuklardan xalos bo’lishga imkon yaratadi. Bu, stressni kamaytirish va emotsional holatni yaxshilashga yordam beradi.

3. Meditatsiya va tafakkur: xilvat ko’pincha meditatsiya yoki refleksiya jarayonlari bilan bog’liq bo’lib, bu odamlarga chuqur fikr yuritish, xotirjamlik va ichki tinchlikni topishga yordam beradi.

Xullas, Xilvat psixologiyada insonning o’z-o’zini anglash, hissiy holatini boshqarish va ichki o’zgarishlarni amalga oshirish uchu muhim vositadir.

Imom G’azzoliy, Shayx Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy kabi

¹ Odiljon Avaznazarov. Navoiy timsollari so’zligi. –Toshkent: Spectrum Media Group, 2024. 227-b.

mutasavviflar xilvatning ruhiy tarbiyada tutgan o'rniga alohida e'tibor berganlar. Xilvatning asli tasavvufiy ma'nosiga nazar tashlar ekanmiz, unda oliy maqsad borligiga nazarimiz tushadi. Xususan, Imom G'azzoliyning "Kimiyo saodat" asarida inson o'zini pok aylamoqning asl sharti xilvat qilmoqligiga urg'u beradi.

"Musulmonchilikning binosi poklikdur. Gumon qilmag'ilki bu hamma fazl va ulug'lik, poklik tanho badanni va eginni, ya'ni libosni pok tutmoq birla va yo suvni iste'mol qilmoq birla emasdur. Asli poklik to'rt tabaqa:

Avvalgi tabaqa: dilning ichini haq taoloning yodidan o'zga narsalardan pok tutmoq. Va maqsud ulki, xilvatxonai dil Haq taoloning yodidan boshqa narsalardan pok bo'lsa, dil Haq taolog'a mashg'ul bo'lur. Kalimai "Lo iloha illalloh"ning haqiqati budurki, "siddikushr iymonining darajasi ushбудur".

Ikkinchi tabaqa. Botin dilni pok tutmoq. Yomon xulqlar, chunonchi hasad, kibr, riyo, hirs va adovat, mundin o'zgalardin ko'nglini orasta qilmoqdur. Dil ka'basini yaxshi, go'zal xulqlar: tavoze', qanoat, tavba sabr, havfu rajo, muhabbat va mundin o'zga fazilatlar birla bezash. Bas, bu muttaqiylar iymonidur. Yomon xulqlardan pok bo'lmoq iymonning bir qismidur.

Uchinchi tabaqa. Badanning hamma andom va javohirlarini (badan a'zolari: qo'l, oyoq, til va hokazolarni) gunoh va ma'siyatdin, chunonchi g'iybatdan, yolg'ondan, harom va xiyonatdan, nomahramga qarash va mundin o'zga gunohlardan pok tutmoq. Va badanning hamma ishlarida adab va Xudoi taolo farmonlariga itoat birla orasta qilmoq. Va bu porsolar o'zini yomon ishlardan saqlovchi, taqvodor, xudojo'ylar darajasi iymonidur. Va badanni haromdan pok tutmoq iymonning bir qismidur.

To'rtinchi tabaqa. Badanni va libosni najosatdin pok tutmoqdurki, to hamma badan ruku', sujud va arkoni namozga orasta bo'lg'ay. Bu ko'pchilik musulmonlar iymonidurki, musulmonlar va kofirlar orasidagi farq ushbu besh vaqt namozdur. Ushbu tahorat ham iymonning bir qismidur^[2.80-81].

Professor Abdusalom Abduqodirovning kuzatishlarida Navoiyning tom ma'nodagi yetuk naqshbandiy ekanligini ko'rsatadigan eng ishonchli tarixiy manbalardan biri tarixchi Xondamirning 2 ABU HOMID G'AZZOLIY. «KIMYOI SAODAT» (Ruh haqiqati). «Adolat». Toshkent. 2005. 80-81-bet

xotiralarida quyidagi yana bir g'oyatda ibratli fikriga maxsus e'tibor qaratgan edi: "Har qachon podshohi Sohobqirondan (Ya'ni Husayn Boyqaro) o'z holiga birin-ketin inoyat va marhamat ko'rgan sari, xilvat joyga borar, boshini yalang'ochlab, bir miqdor tuproqni bosh ustiga sochar va aziz nafsiga undab aytardiki: dunyo martaba va hashamatlarining e'tibori yo'q, zinhor bu martabalarining qo'lga kirishini xudbinlik va takabburga sababchi qilma; o'zingni tuproqqa teng tutib, mumkin qadar fuqaro va miskinlar ishini hal qilishga urin..."^{3[3]}

Xulosa. Chunonchi, tajrid – nafsni to'la mag'lub etish va dunyoga muhabbatdan qutilib, faqat Allohga bog'lanish ekanligi ta'kidlanib, so'ng tafrid tushunchasiga e'tibor qaratib, uni esa dunyoga berilganlardan uzoqlashib, vujud inkoriga yetgan holda Allohga qo'shilish ekanligi ta'kidlaydi. Hamda vahdatga yetishda tafrid va tajridga erishish g'oyatda muhim ekanligini uqtirgan tasavvufshunos A. Abduqodirov Navoiy ijodiy merosini tasavvuf mezonlariga bo'yicha tadqiq etishda quyidagi muhim ilmiy xulosani ham bayon qiladi: "Shunday qilib, Alisher Navoiy tavhid asosida o'zlikdan butunlay voz kechishni ko'rsatib beradi. Xo'sh, o'zlikdan kechish nimani bildiradi? Ulug' shoir talqinicha, o'zlikdan kechish, eng avvalo, o'zini tuproq bilan teng qilishdir. Buning ma'nosi shuki, inson o'zini hamma narsada hammadan past tutishi, lekin xoksorlikda barchadan yuksak bo'lishi lozimdir. Demak, inson tuproqqa aylangan sari yuksaklikka ko'tariladi. ...aslida tavidga ko'tarilish asosida, mukammal poklanish masalasi turadi. Unga erishganlar Komil insonga aylanadi..."^{4[4.208]}.

Bunday xulosalar tasavvuf ta'limotini to'g'ri tushinishga, uning mazmun-mohiyatini teranroq anglashga yordam beradigan ma'lumotlar sirasiga kiradi.

Xilvat — tasavvufdagi chuqur ma'naviy-ruhiy amaldir. U muridni Allohga yaqinlashtirish, qalbini poklash va ichki uyg'onishga erishish vositasidir. Turli tariqatlarda xilvatning shakli farqli bo'lsa-da, maqsad bir — ilohiy haqiqatga yaqinlashish. Hozirgi kunda ham xilvat amali ichki xotirjamlik, ruhiy muvozanatni tiklashda foydali bo'lishi mumkin.

3 Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot - matbaa birlashmasi, 1991.

4 Abduqodirov A. Mavlono Abdurahmon Jomiy va Amir Alisher Navoiy. Monografiya. – Xo'jand: "Nuri ma'rifat", 2014. – 208 bet.

Foydalanilgan adabiotlar

1. Odiljon Avaznazarov. Navoiy timsollari so'zligi. – Toshkent: Spectrum Media Group, 2024. 227-b.
2. ABU HOMID G'AZZOLIY. «KIMYOI SAODAT» (Ruh haqiqati). «Adolat». – Toshkent: "Adolat", 2005. 80-81-bet
3. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot - matbaa birlashmasi, 1991.
4. Abduqodirov A. Mavlono Abdurahmon Jomiy va Amir Alisher Navoiy. Monografiya. – Xo'jand: "Nuri ma'rifat", 2014. 208-bet.
5. Komilov, N. Tasavvuf va tariqat. — Toshkent: Sharq, 2009.

Sayfulloxon MUHAMMADSOLIYEV,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti 2-bosqich doktoranti

“MIFTOH UL-ADL” VA “GULZOR” ASARLARINING QO'LYOZMA NUSXALARI VA ILMIY TANQIDIY MATNI XUSUSIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada Sayyid Poshshoxojaning “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” asarlarining qo'lyozma nusxalari hamda ular asosida tayyorlangan ilmiy tanqidiy matnlar tahlili berilgan. Asarlarning nusxa va qo'lyozma farqlari, matnlarni qayta tiklashdagi muammolar, tanqidiy matn tuzish metodologiyasi va mamlakatimizdagi muhim qo'lyozmalar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Sayyid Poshshoxoja, Miftoh ul-adl, Gulzor, qo'lyozma, tanqidiy matn, matnshunoslik, sharqshunoslik.

Annotation: this article analyzes the manuscript copies of Sayyid Pashshahoja's works “Miftoh ul-adl” and “Gulzar” and the scientific critical texts prepared on their basis. The differences between the copies and manuscripts of the works, the problems of restoring the texts, the methodology of creating a critical text, and important manuscripts in our country are analyzed.

Key words: Sayyid Poshshokhoja, Miftah al-'Adl, Gulzor, manuscript, critical edition, textology, Oriental studies.

Аннотация: в статье анализируются рукописные копии произведений Сайида Пашшаходжи «Мифтох ул-адл» и «Гульзар», а также подготовленные на их основе научные критические тексты. Анализируются различия между копиями и рукописями произведений, проблемы реставрации текстов, методология создания критического текста, а также значимые рукописи в нашей стране.

Ключевые слова: Сайид Пошшохожа, Мифтах уль-'адль, Гульзор, рукопись, критический текст, текстология, востоковедение.

Xoja asarlarining muallifi uzoq vaqtlar davomida aniqlanmagani bois, mavjud qo'lyozmalarning tanqidiy matni tuzilmadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Xoja asarlarini keng tadqiq etish ishlari boshlandi. Ayniqsa, V.Zohidovning Xoja shaxsiga aniqlik kiritishi ijodkor faoliyatini o'rganishning yangi davrini boshlab berdi.

Xoja asarlari qo'lyozmalari va mavjud toshbosma nashrlar asosida matniy tahlilini ilk bor amalga oshirgan olim M.Mirzaahmedova 1966-yilda Xoja ijodiyoti bo'yicha filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasini taqdim etdi. Tadqiqot ilmiy jamoatchilik tomonidan yuqori baholandi. Olima o'z ishida Xoja faoliyatini yoritish bilan birga Xoja asarlarining qo'lyozma nusxalari haqidagi ilovani kiritadi. Ijodkorning Toshkent va Sankt-peterburg shahri qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxalari o'rganilib, har birining o'ziga xos xususiyatlari tahlilga tortilgan.

Xoja asarlarining tavsifini berishda sharqshunoslik va matnshunoslikda qabul qilingan qo'lyozmalarni sharhlash tamoyillariga rioya qilingan. Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda olim qo'lyozma nusxalarning ko'chirilgan yilini aniqlash, ulardan eng qadimiyrog'ini, muallif nusxasiga yaqinrog'ini yoki nisbatan keyinroq ko'chirilgan bo'lsada, eng ishonchli hisoblangan qo'lyozma yoki qo'lyozmalar guruhini ajratish muhimdir. Agar qo'lyozma nusxalarida ko'chirilgan sana ko'rsatilmagan bo'lsa, u holda qo'lyozma tarixi, uning yozuv xususiyatlari, ya'ni

qog'ozi, qo'lyozmaning jihozlanishi, xatidan kelib chiqib aniqlanadi.

Xoja asarlarining ayrim qo'lyozma nusxalari sharhi dastlab, sharqshunos olim A.Semyonov katalogida berilgan. Biroq olim faqatgina “Gulzor” asarining to'rt nafar qo'lyozmasini o'rgangan. “Miftoh ul-adl” va u bilan birga muqovalangan nisbatan mukammal qo'lyozma sharhi esa mavjud kataloglarga kiritilmagan.

M.Mirzaahmedova esa “Miftoh ul-adl” yolg'iz muqovalangan hamda “Gulzor” bilan birga muqovalangan to'rtta, ya'ni 9 ta qo'lyozma sharhini keltirib o'tadi. Xoja asarlari bitilgan mavjud qo'lyozmalarning bizga ma'lum nusxalari asliyatdan ikki uch asr keyin ko'chirilgan bo'lib, ularni ilmiy obyekt sifatida olib bo'lmaydi. Shuning uchun yuqorida keltirilgan qo'lyozma nusxalar asosida muallif matnini qayta tiklash yoki unga yaqinroq keladigan matn yaratishga zarurdir. Sababi, har bir qo'lyozmaning ijobiy tomonlari bilan birga kamchiliklari bisyor. Taniqli sharqshunos, matnshunos olim Ye. Bertel's har bir badiiy adabiyot yodgorligini chuqur tahlil qilish ishini shu asar qo'lyozmalarini to'plash, bir-biri bilan muqoyasa qilish va ro'y bergan o'zgarishlarni tarixiy etimologiyasini aniqlashdan boshlamoq joiz. Shunga ko'ra tadqiqotchi tanqidiy matn tuzishda mavjud 9 ta qo'lyozma asosida ilmiy tanqidiy matn tuzish jarayonini olib boradi:

1. Nasriy asarlar ustida matnshunoslik tadqiqi olib borish murakkab ilmiy jarayon bo'lib, ayniqsa

Xoja hikoyalari xalq og'zaki poetik ijodiga xos bo'lgan ertaklarga o'xshash bo'lgani uchun, kotiblarning o'zicha "tuzatishi"ga monand bo'lgani sababli barcha mavjud nusxalar bir-biriga solishtirilib, eng to'g'ri va ishonchli, to'liq va savodli ko'chirilgan qo'lyozma olinadi.

2. Tayanch nusxa tanlash metodiga asoslangan holda ba'zan tanlangan nusxa rad etilib, konteks va hikoyaning mantiqiy bog'lanib borishi taqozosiga ko'ra, foydalanilayotgan boshqa qo'lyozmalarga murojaat etiladi hamda afzal ko'rinadi.

3. Matn tuzish jarayonida foydalanilayotgan qo'lyozmalardagi barcha farqlar barchasini aks ettirish maqsadga muvofiq emas. Tadqiqotchi jarayonda yuzaga chiqqan turli mexanik xatolar, har bir kotibning o'ziga xos yozish uslubi, ya'ni ayrim harflarning yozilishida, yordamchi so'z, diakretik belgilarning tushib qolishida gapda so'zlar tartibining almashishida va mayda grafik xarakterdagi nuqsonlar yuzaga chiqqan. Bu hodisalarning yuz berishi kotib xatining individual xususiyatlaridan yoki ko'chirish jarayonidagi eng oddiy tasodiflar bo'lishi mumkin. Shu boisdan tanqidiy matn yaratish jarayonini og'irlashtirmaslik uchun bu kabi mayda elementlar tadqiqotchi tomonidan ishga kiritilmagan.

4. Matn tuzishda qo'lyozmalarning barchasi o'ziga xos orfografik va grafik jihatlan muallif matniga yaqinligi shubhalidir. Shuning uchun matn orfografiyasi mavjud qo'lyozmalar ichida eng qadimiysi bo'lgan A qo'lyozma orfografiyasi asosida tuzildi, chunki u Xoja davri imlosiga yaqin bo'lib, munozaraga yo'l qo'ylmaydi.

Qo'lyozmaning 1-57 betlariga "Miftoh ul-adl", 161-322 betlariga "Gulzor" asari asari ko'chirilgan. Hamma sahifalar kinovar' chegaralangan. "Gulzor" asari oxirida kolofon bo'lib, "tarix ming ikki yuz ellik besh hijrida" ekanligi aytiladi. Demak, asar milodiy yil hisobda 1838-1839 yillarda ko'chirilgan. Kotib Xoji Fayzulla ibn Muhammad Nazar so'fidir.

Shuningdek tadqiqotchilar "Miftoh ul-adl" ning mavjud qo'lyozmalarini tahlil qilish jarayonida X.Zaripovning ma'lumotiga ko'ra, asarning 1583-1584 yillarda ko'chirilgan nusxasi borligini e'tirof etadi. Biroq bu qo'lyozma, qo'ldan-qo'lga o'tib, yo'qolib ketganligi bois topishning imkoniyati bo'lmagan. Tadqiqot jaryonida V.Zohidov va S.G'aniyeva nashrga tayyorlagan "Miftoh ul adl" va "Gulzor" asarlaridan olingan namunalariga "A" qo'lyozma asos bo'lgan.

Yuqorida sharhlangan qo'lyozmalarning o'ziga

xos xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

— Xoja asarlari xalq og'zaki ijodiyoti manbalari asosiga qurilganligi, shuning uchun ham ularga yaqin turganligi sababli kotiblar ham bu asarlarga "ijodiy" yondashib, ongli ravishda ayrim o'zgartirishlar kiritganlar;

— Asar matni ichida uchraydigan ma'no jihatdan ham tushunilmagan yoki tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar kotib tomonidan tushunilishi oson so'z yoki ibora bilan almashtirilgan. Bunda ko'pincha arab-fors so'zlari o'zbek tili leksikasida mavjud bo'lgan va ma'no jihatidan teng keladigan so'zlar o'zgartirilgan.

— Kotiblarda katta qiyinchilik tug'dirgan bir holat — bu atoqli otlarning yozilishi bo'lganyu ular ko'pchilikka tanish bo'lmaganidanmi yoki xalq orasida turlicha talaffuz etilishidanmi, yozilish imlosida har xillikka yo'l qo'yilgan. Masalan: Aristotel yoki Arastu nomi bilan mashhur yunon faylasufinini nomi

"A" va "L" qo'lyozmada - Aristotolis,

"B" qo'lyozmada - Aristolis,

"V" qo'lyozmada - Aristotolis shaklida kelgan.

— Ayrim hollarda butun bir gap yoki jumla mazmunan teng keladigan boshqa bir gap yoki jumla bilan almashtirilgan.

— Gapda so'z tartibi o'zgartirilishi juda ko'p uchraydigan hodisadir. Lekin, bu mazmunga zarar yetkazmaydi.

— Qo'lyozma nusxalarni tekshirish natijasida yana shu narsa aniqlandiki, deyarli hamma qo'lyozmalardagi she'riy parchalar qaysi janrga mansubligidan qat'iy nazar, turlicha nomlangandir. (qit'a masnaviy yoki masnaviy qit'a).

Buning sababi, balki avtor dastlabki qo'lyozmasida bu she'riy parchalarning atamalarini ko'rsatmagan. So'ngra esa, qo'lyozma kotiblari o'zlaricha nomlaganlar va natijada shunday tafovutlar yuzaga kelgan.

Har bir qo'lyozma o'z orfografik xususiyatlariga, o'z uslubiga ega bo'lgani uchun bularning qay biri muallif nusxasiga yaqin ekanligi masalasida aniq fikr aytish qiyin, shuning uchun ko'chirilgan yili, kotibi aniq, qo'lyozmalar ichida eng savodlisi hisoblangan va yaxshi saqlangan, 7796 inventar' raqamli "A" nusxa tayanch nusxa sifatida tadqiqotlarga asos qilib olinishi maqsadga muvofiqdir. Biroq, Yuqoridagi boshqa qo'lyozmalarnig har biri o'zining u yoki bu ijobiy tomonlari o'zaro bir-birlarini to'ldirib, Xoja ijodini matnini qayta tiklashga imkoniyat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzaahmedova M. *Sayyid Poshshoxoja asarlarining matnshunosligi* – Toshkent: Fan, 1966.
2. V. Zohidov, S. G'aniyeva. *Miftoh ul-adl va Gulzor asarlari nashri*. – Toshkent: Fan, 1972.
3. Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.
4. Semyonov A. *Sharq qo'lyozmalari kataloglari* – Leningrad, 1940.
5. Bertels Ye.E. *Matnshunoslik asoslari* – Moskva: Nauka, 1957.

Shahlo HALIMOVA,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti
universiteti 3–bosqich doktoranti

“QUSH TILI” TURKUM DOSTONLARINING MATNIY XUSUSIYATLARI TAHLILI

Annotatsiya: maqolada “Qush tili” turkum dostonlarning matniy xususiyatlari monografik planda o'rganiladi. Unda ana shunday turkum dostonlarning matnshunoslik va manbashunoslik aspektida kompleks tahlilini amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: matn tarixi qo'lyozma, xattiy, paleografik xususiyatlar, muqoyasa qilish, ilmiy-tanqidiy matn, tabdil, nashr.

Аннотация: в данной статье текстуальная характеристика былин серии “Птичий язык” изучается в монографическом плане. Предполагается провести комплексный анализ таких серий былин в аспекте текстологии и источниковедения.

Ключевые слова: история текста, рукопись, поведение, палеографические особенности, сравнение, научно-критический текст, перевод, публикация.

Annotation: in this article, the textual characteristics of the epics of the “Bird's Language” series are studied in a monographic way. It is planned to conduct a comprehensive analysis of such series of epics in the aspect of textual criticism and source studies.

Key words: history of the text, manuscript, behavior, paleographic features, comparison, scientific-critical text, translation, publication.

“Qush tili” turkum dostonlarining matniy xususiyatlarini o'rganishda ham matn tarixi masalasi muhim o'rin tutadi. Zero, matn tarixini o'rganish qo'lyozma asarning mazmuni va shaklini talqin qilish uchun obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Matn tarixi nafaqat badiiy asarlarning, balki turli xil davr manbalarining teranligini ko'zdan kechirish imkonini beradi.

Rus matnshunos olimi D.S.Lixachev fikricha: “*Matn tarixi* tushunchasi muayyan asar matnining barcha masalalarini qamrab oladi. Asarga aloqador hamma masalalarni faqat to'liq (yoki imkon darajasida to'liq) o'rganishgina bizga asar matni tarixini tom ma'noda kashf etish imkonini beradi” [1: 33].

Filologiya fanlari doktori, professor Manzar Abdulxayrov ushbu fikrni davom ettirib, matn tarixi matnga doir aynan qaysi xususiyatlarni qamrab olishi masalasiga oydinlik kiritadi: “Mumtoz matnni o'rganishning nazariy asosi matn tarixini o'rganish bilan belgilanadi. Zero, matn tarixi faqat matnning asliyatini aniqlash, uni to'g'ri o'qish, xattiy, paleografik xususiyatlarini o'rganish, qo'lyozmalarni muqoyasa qilish, ilmiy-tanqidiy matn yaratish, matnni joriy alifboda nashr etish kabi masalalar bilangina cheklanib qolmaydi. Bunda matn tarixi bevosita va bilvosita ichki va tashqi ma'lumotlar asosida o'rganiladi” [2: 28].

Ko'rinadiki, bunday yondashuv badiiy asar matni

bilan bog'liq barcha masalalarni qamrovli tadqiq qilish imkonini beradi. Akademik Shuhrat Sirojiddinov matn tarixi tahliliga doir tadqiqot jarayonini tadrijiy asosda tadqiq qiladi. Olim bu boradagi qarashlarini quyidagicha ifoda etadi: “Matn tarixini o'rganish qo'lyozma asarning mavjud nusxalarini qiyoslashdan boshlanadi. Matnlar *to'liq, nuqsonli, tuzatilgan* (redaksiyaga uchragan) yoki *tugatilmagan* ko'rinishlarda uchraydi. Qo'lyozma nusxalarda uning tarixi bevosita qayd etilgan yoki bilvosita aniqlanadigan belgilar yordamida tiklanadi” [3: 88].

Ko'rinadiki, bu matn tarixini o'rganishning eng asosiy jihatlarini namoyon ettiradi. Matn tarixi, badiiy matnga doir barcha zohiriy masalalarni qamrab olar ekan, u matn mohiyatiga bog'liq xususiyatlarni ham tadqiq qilishni nazarda tutadi.

Bujihatdan, rus matnshunosi B.V.Tomashevskiyning mana bu fikrlari e'tiborga molikdir: “Matn tarixi (bu tushuncha anglatgan keng ma'noga ko'ra) adabiyot tarixi tadqiqotchisiga adabiy yodgorlikka oid zohiriy ma'lumotlarni emas, muallif laboratoriyasining botiniy jihatlarini kashf etish imkonini beradi” [4: 148]. Shu ma'noda “Qush tili” turkum dostonlarning matniy xususiyatlarini tadqiq qilish matnshunoslikning eng muhim masalalaridandir.

Matn tarixini o'rganayotganda, matnchi, albatta, matnning o'zidan tashqarida uning o'zgarishini barcha

sabablarini anglashi kerak. Shuning uchun matn tarixi turli xil tarixiy va adabiy, tarixiy va kundalik masalalar va boshqalar bilan bog'liq bo'ladi. Bu matnshunoslikning o'z o'rganish obyekti yo'q degani emas. Xuddi shu mavzu ko'pincha bir nechta fanlarni o'rganish obyekti hisoblanadi. Bu borada talqin muhim hisoblanadi.

Matnshunoslik matnni uning tarixi nuqtayi nazaridan o'rganadi. Shuningdek, matn tarixi asarning muallif tafakkurida tug'ilgan vaqtdan qo'lyozmasigacha, undan nashr variantlarigacha matnning barcha jarayonlardagi holatini o'rganadi.

Matnshunos olim Manzar Abdulxayrov fikricha: "Matn tarixi sohasida ish olib boruvchi har bir tadqiqotchi ilmiy-tanqidiy matni yaratilgan asarning eng mo'tabar va ishonarli nusxasini aniqlab olish kabi ishlar bilan birga uni qanday tabdil qilish, transkripsiya yoki transliteratsiya yo'lidan borish bo'yicha aniq tasavvur va qarorga kelishi kerak.

Hozirgi o'zbek yozuviga o'girilgan ko'plab tabdillar esa, ko'p holatlarda jiddiy e'tirozlarga sabab bo'lib kelmoqda. Umuman, Navoiy asarlari tabdilidagi nuqsonlar o'z vaqtida olimlar orasida katta bahs-munozaralarga sabab ham bo'lgan edi" [5: 23].

O'zbek adabiyotida "Mantiq ut-tayr" janridagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiy ijodini o'rganish bilan bog'liq. "Lison ut-tayr" dostoni hamisha mutaxassislarning diqqat markazida bo'lib kelgan.

"Lison ut-tayr" dostoni 1499-yili – Navoiy hayotining so'nggi paytlarida yaratilgan (Navoiy 1501-yil yanvar oyining boshlarida vafot etgan). U faqat Navoiy she'riy ijodining sarhisobigina bo'lmay, balki ayni paytda shoir hayot yo'lining badiiy umumlashmasi, ko'pgina hasbi hol va lirik o'rinlarni o'zida mujassam qilgan asardir. "Lison ut-tayr"ning so'nggi boblarida biz doston ijodiy niyati bayonini va uning yaratilish tarixini, shuningdek, o'z she'riy ijodiga Navoiy bergan bilvosita bahoni uchratamiz.

Demak, doston Navoiy ijodini butunisicha tushunishda ham muayyan ahamiyatga ega. "Lison ut-tayr" dostoni "nazira" janrida, ya'ni boshqa muallif asariga taqlidiy javob tarzida bitilgan. Bu janr Yaqin

va O'rta Sharq xalqlari adabiyotlarida keng tarqalgan.

Ma'lumki, ko'pdan ko'p "Xamsa"lar – besh dostonidan tashkil topgan, o'z ichida Layli va Majnun, Xusrav (Farhod) va Shirin singari asarlarni mujassam etgan an'anaviy turkumlar Nizomiy dostonlari turkumiga naziralardan iboratdir.

Nazira janri muayyan asarning o'z prototipiga bog'liqligi darajasining turlicha bo'lishiga yo'l qo'yadi. Unda fabula detallarini ishlash, syujetni qo'shimcha hikoyatlar bilan boyitish va o'zgartirish, badiiy qiyofalarni ijodiy yangilash, yangi syujet hamda motivlar kiritish borasida muallif mustaqil bo'lgani holda, faqat syujetning tashqi asosi hamda asar vaznigagina rioya qilishi majburiydir.

Ma'lumki, ijodning bu turiga tarjima sifatida qarash haqida gap bo'lishi mumkin emas. Navoiy davrida, hatto undan ancha keyingi davrlarda ham badiiy tarjima tushunchasi mavjud emasdi.

Naziralarning ba'zi namunalarini o'zining dastlabki manbayidan shu qadar uzoqlashib ketar ediki, bunda muallif tobeligi borasida faqat, Ovro'pada Don Juan haqidagi syujetning Moler, Bayron va Pushkin tomonidan ishlanishidagi qiyosiylik ma'nosidagina gapirish mumkin.

"Qush tili" turkum dostonlar matni yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, qushnomalarning matniga individual ijodiy tafakkur asosida yondashish bilan birga ularning matni nashridagi xato va nuqsonlarni aniqlab ko'rsatish zarur. Afsuski, shu paytga qadar asliyat asosida qushnomalar nashr variantlaridagi ayni shu jihatlar tadqiq etilmay kelindi.

Qiyosiy tahlil natijalari "Qush tili" qo'lyozma va nashrlari o'rtasida ayrim nomuvofiqliklar, vazniy saktaliklar, nuqsonlar va ko'plab imlo xatolar uchrashini ko'rsatadi. Bunday kamchiliklarning aksariyati kotiblar, tabdilchilar va noshirlarning e'tiborsizligi natijasidir.

Tadqiqot doirasida "Qush tili" turkum doston manbalari qiyosi asosida kelajakda ularning sara tabdillarini amalga oshirish matnshunoslik ilmi ravnaqi uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Лихачев Д.С. При участие А.А. Алексеева и А.Г. Боброва. Текстология на материале русской литературы X – XVII веков. – Санкт-Петербург, Изд-во "Алетейя", 2001. 33-с.
2. Абдулхайров М. **Адабий манбани матний тадқиқ этиш усуллари ва тамойиллари/Монография.. – Т.:** "Adast Poligraf" nashriyoti, 2022. 28-б.
3. Сирождидинов Ш. С. Матншunoslik сабоқлари. – Тошкент: Navoiy universiteti, 2019. 18-б.
4. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Изд. 2-е, – М., 1959. 148-с.
5. Abdulxayrov M. Asliyat va tabdil muammolari/O'quv qo'llanma. – Т.: "Adast Poligraf" nashriyoti, 2023. 23-б.

Sabina PULATOVA,

BuxDU, ikkinchi bosqich tayanch doktoranti

s.sh.pulatova@buxdu.uz

BAXTLI BOLALIK – V. NABOKOV IJODIY DUNYOQARASHINING POYDEVORI

Annotatsiya: ushbu maqolada Vladimir Nabokovning bolalik yillari, tarbiyaviy muhiti va ularning ijodiy shakllanishga ta'siri tahlil qilinadi. Adibning ko'p tilli muhitda ulg'aygani, estetik didi va badiiy tafakkuri asoslari yoritiladi. Shuningdek, tarixiy voqealar va ularning adabiy jarayonga ta'siri haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: V. Nabokov, bolalik, muhojirlik, badiiy tafakkur, estetik tarbiya, ko'p tillilik, tarix va adabiyot.

Annotation: this article explores Vladimir Nabokov's childhood, upbringing, and their impact on his literary formation. It highlights how a multilingual environment shaped his aesthetic taste and creative thinking. The influence of historical events on his literary development is also discussed.

Key words: V. Nabokov, childhood, emigration, literary thinking, aesthetic education, multilingualism, history and literature.

Аннотация: в статье анализируется детство Владимира Набокова, воспитательная среда и их влияние на его творческое становление. Подчеркивается роль многоязычной среды в формировании эстетического вкуса и художественного мышления писателя. Также рассматривается воздействие исторических событий на его литературный путь.

Ключевые слова: В. Набоков, детство, эмиграция, художественное мышление, эстетическое воспитание, многоязычие, история и литература.

Vladimir Vladimirovich Nabokov (1899–1977) XX asrning buyuk zullisonayn adibi — shoir, tarjimon, dramaturg, pedagog, adabiyotshunos, shaxmat masalalari tuzuvchisi hamda entomolog — kapalaklar bo'yicha yetuk mutaxassis edi. Uning badiiy merosi XX asr rus muhojir adabiyoti hamda Amerika postmodernistik oqimining rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Rus millatiga mansub bo'lgan yozuvchining ikki tilda — rus va ingliz tillarida — birdek yuksak darajada qalam tebratgani, shuningdek, o'z asarlarini bir tildan ikkinchisiga mahorat bilan tarjima qilganligi adabiyot tarixida uchraydigan noyob hodisalardan biridir.

Vladimir Vladimirovich Nabokov 1899-yil 10/23 aprelda Sankt-Peterburgda, ya'ni "Russia's window to the West" [1.40] sifatida tanilgan shaharda badavlat va ma'rifatli aristokrat oilasida tug'ilgan. U o'zining ilk inglizzabon romanida "intellectual refinement" [3.9] muhitida ulg'aygani, ya'ni rusona ma'naviyat va Yevropa madaniyati uyg'unligida tarbiya topganini ta'kidlaydi. 1972-yilda bergan intervyusida bolaligini "I probably had the happiest childhood imaginable," [1.13] deb atagan.

V. Nabokovning otasi — Vladimir Dmitrievich Nabokov — konstitutsiyaviy monarxiyani qo'llab-quvvatlagan mashhur yurist, siyosatchi va inson huquqlari himoyachisi bo'lib, Aleksandr II saroyidagi adliya vaziri [1.19] ning o'g'li edi. Onasi Elena Ivanovna Rukavishnikova esa rus olimlari va sanoatchilari sulolasidan chiqqan, ingliz va fransuz tillarini mukammal bilgan, ilg'or qarashli ayol bo'lgan. Ana shu ko'p tilli va ziyoli muhit, shuningdek, ota-onasining erkin fikrlovchi va ma'rifatparvar shaxslar bo'lishi yosh Vladimirning dunyoqarashi va ijodiy tafakkuriga asos bo'lib xizmat qilgan. U britan bolalar adabiyoti va ingliz madaniy mahsulotlari bilan erta tanishgan, bu esa uning "ingliz bolasi" [2.88] bo'lganini tasdiqlaydi. O'zi bu "I was a perfectly normal trilingual child in a family with a large library" [2.51] deb eslaydi.

Onasi unga ingliz tilida kitob o'qib bergan, rus ertaklarini ingliz tiliga tarjima qilib yetkazgan. Natijada, Vladimir olti yoshida ingliz tilida erkin o'qiy olgan, ammo rus tilini keyinchalik maxsus o'qituvchi yordamida o'rgangan. Bu muhit uning til sezuvchanligi va ijodiy tafakkuriga asos bo'lgan.

1906–1911-yillarda uyda ta'lim olgan davrida Vladimir Nabokov ingliz va fransuz enagalari, shuningdek, rus tilida saboq bergan ustozlardan ta'lim oldi. Bu davrda u uch tilda — rus, ingliz va fransuz tillarida puxta bilim va ko'nikmalar egalladi. Ayniqsa, fransuz enagalardan biri — madmuazel Mioton — yozuvchining xotirasida alohida iz qoldirgan. Bo'lajak yozuvchi ushbu shaxs obrazini bir necha asarlarida badiiy talqinda qayta yaratadi. Xususan, u enaga siymosiga bag'ishlab 1921-yilda "Пасхальный дождь" nomli hikoyani yozadi. Shuningdek, rus tilida yaratilgan "Защита Лыжина" (1930) hamda "Подвиг" (1932) romanlarida ham enaga obraziga murojaat qiladi. 1936-yilda V. Nabokov fransuz tilida "Mademoiselle O" nomli hikoyani yozadi, bu asar 1947-yilda ingliz tilida chop etilgan "Speak, Memory" xotiralar to'plamiga kiritiladi. Enaga siymosi yozuvchining ingliz tilidagi boshqa asarlarida jumladan "The Real Life of Sebastian Knight" (1941) hamda "Ada, or Ardor" (1969) romanlarida ham uchraydi.

Tilga bo'lgan chuqur sezuvchanlik V. Nabokovning "My mind speaks English, my heart speaks Russian, and my ear prefers French." [4] degan mashhur iborasida o'z aksini topgan. Shuningdek, uning bolaligi tabiat bilan uyg'un holda kechgan: qish va bahor Peterburgda, yoz fasli esa Vyra qishlog'idagi hashamatli hovlida o'tgan. Vyraning tabiiy manzaralari V. Nabokovning estetik didi va badiiy tafakkurini shakllantirgan, bu manzaralar ijodida turli asarlarda, xususan uning ilk romani "Mashenka" (1926) dan boshlab, so'nggi ingliz tilidagi "Look at the Harlequins!" romanigacha muntazam aks etadi. Tabiatga bo'lgan bunday sezgirlik

uning o'zini *"really born a landscape painter"*[1.39] deb atashiga asos bo'lgan. Garchi rassomlikka iqtidorli bo'lsa-da, bolaligida Dobujinskiy, Cummings va Yaremichlar kabi rassomlardan saboq olgan Vladimir o'z mahoratini asarlaridagi betakror manzara tasvirlari orqali namoyon etgan.

Vladimir Nabokovning bolaligi tashqi jihatdan osoyishta tuyulgan bo'lsa-da, u Rossiyaning siyosiy beqarorlik davri fonida kechgan. Uning otasi — Kadetlar partiyasi yetakchilaridan biri Vladimir Dmitriyevich Nabokov — inqilobiy harakatlarda faol ishtirok etgan. Siyosiy bosimlar oilaning hayotiga xavf tug'dirgan. O'z hayotidagi muhim voqealar o'z ixtiyorisiz belgilanayotganini anglagan bolakay, ehtimol, shu ichki iztiroblarni yengillashtirish istagida kapalaklarga qiziqib qolgan. Uning *"They chose me, not I them."* [1.68] degan so'zlari bu bog'liqlikni ifodalaydi. Mazkur qiziqish otasidan meros bo'lib, kapalaklar orqali u nemis tilini ham o'rgangan.

Kapalaklar V. Nabokov uchun oddiy biologik mavjudot emas, balki butun ijodida o'lim, metamorfoza va yangilanish ramziga aylangan. U entomolog sifatida ilmiy faoliyat olib borgan. Kapalaklar uning asarlarida doimiy motivga aylangan — xususan, *"Rojdestvo"* hikoyasida vafot etgan bolakaydan keyin uchib chiqqan kapalak tasviri hayotning davomiyligi, umid va qayta tug'ilish ramzi sifatida taqdim etilgan. Shu tarzda, V. Nabokovning kapalaklarga bo'lgan mehr-muhabbati hayot va ijodning chuqur falsafiy mazmunini ifodalovchi kuchli ramzga aylangan.

V. Nabokovning ota-onasi uning jismoniy va aqliy rivojiga katta e'tibor bergan — suzish, tennis, kriket, chavandozlik va boks kabi sport turlari bo'yicha mashg'ulotlar olib borgan. Bu ko'nikmalar muhojirlik yillarida unga nafaqat iqtisodiy jihatdan foyda keltirgan (u Berlinda til va sport bo'yicha saboq bergan), balki *"Подвиг"* (1931) romaniga ham ilhom baxsh etgan. 1911–1917-yillarda u ilg'or qarashli Tenishev o'quv yurtida tahsil olgan. Biroq bu muassasaning muhitini u salbiy baholab, *"Bend Sinister"* (1947) romanida totalitarizm ramzi sifatida tasvirlagan. V. Nabokov har doim individuallikni yuksak qadrlagan va jamoaviylikka tanqidiy yondashgan: *"the best school for a writer is solitude,"* — degan fikri bunga misol bo'la oladi.

Uydagi kutubxona V. Nabokovning bilim va badiiy tafakkur shakllanishida muhim rol o'ynagan. Otasining 10 000 dan ortiq jildli kutubxonasi orqali u bolaligida ingliz, rus va fransuz adabiyotining mumtoz namunalari bilan tanishgan va asarlarni original tillarda o'qigan. U 10 yoshidan 15 yoshigacha hayotidagi eng ko'p mutolaa qilgan yillari deb

eslaydi. Onasi bilan zamonaviy rus she'riyatini o'rganib, 1914-yilda ilk she'rini yozgan va o'smirlik chog'idanoq zamonaviy shoirlar va adabiy oqimlar haqida chuqur bilimga ega bo'lgan.

1914-yil yozida, Birinchi Jahon urushi arafasida, V. Nabokovning shoirlik faoliyati boshlanadi. Urush davrida otasi frontga, onasi tibbiy yordamga jalb qilingan, Vladimir esa adabiyotga chuqur sho'ng'iydi. 1915–1916-yillarda maktab gazetalarida she'rlari va maqolalari chop etiladi, *"Вестник Европы"* jurnalida e'lon qilingan asarlari va *"Стихи"* nomli ilk she'riy to'plami bilan adabiy maydonga jiddiy kirib keladi.

Ilk muhabbati Valentina Shulginaga bag'ishlab yozilgan she'rlari va iztiroblari uning keyingi romanlarida — *"Mashenka"*, *"Lolita"*, *"Ada, or Ardor"* va *"Look at the Harlequins!"* kabi asarlarida ham aks etadi. U adabiyotda tarixiy voqealardan, jumladan urush va inqilobdan chetlab o'tib bo'lmashini ta'kidlaydi. *"Защита Лужина"* romanida bu voqealarni inson shaxsiyati shakllanishidagi burilish sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, yozuvchi o'z qahramonini tarixiy jarayonlardan *"qutqara"* olmaydi — bu holatlar har bir rusning hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Shu bois, V. Nabokov uchun tarixiy voqealar va shaxsiy hayot ajralmas tarzda bog'langan muhim tajribalardir.

1917-yilgi inqiloblar Rossiyadagi monarxiya tugashi va bolsheviklar hokimiyatining boshlanishi bilan yakunlanib, mamlakatni beqarorlik, iqtisodiy tanazzul va ijtimoiy inqirozga olib keldi. Bu jarayon Nabokovlar oilasini Petrograddan Qrimga ko'chishga majbur qildi va ular o'z mulkidan ayrildi. Qrimdagi nisbatan osoyishta sharoit Vladimir Nabokovga adabiy faoliyatni davom ettirish imkonini berdi. 1918-yilda u *"Два пути"* nomli to'plamda she'rlarini chop ettirdi, ilk pyesasi *"Весной"*ni yozdi hamda *"Раскрытые окна"* she'riy to'plami uchun yuzlab she'rlar yaratdi. Garchi bu nashr faqat 1979-yilda ommaga taqdim etilgan bo'lsa-da, bu davr uning ijodida yangi bosqichni boshlab berdi.

Qrimda V. Nabokov faqat she'riyat bilan emas, balki shaxmat bilan ham shug'ullandi. Otasi va ukalari bilan shaxmat o'ynab, u murakkab masalalar tuzishni o'zlashtirdi, bu mashg'ulotlar keyinchalik *"Poems and Problems"* nomi bilan kitob holida chop etildi. Aynan shu qiziqish asosida 1930-yilda mashhur *"Защита Лужина"* romanini yaratdi. Bu asarda shaxmat orqali inson psixologiyasining murakkab qatlamlari tasvirlanadi. Qrimdagi davrda Nabokov Pushkinga bag'ishlab *"Фонтан Бахчисарая"* she'rini yozdi, *"Ангелы"* to'plami ustida ishladi va *"Двое"* nomli dostoni bilan o'zining Rossiyadagi ilk ijodiy bosqichiga yakun yasadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boyd, Brian. Vladimir Nabokov: The Russian Years. Princeton University Press, 1990.
2. Nabokov, Vladimir. Strong Opinions. Vintage International, Vintage Books, a Division of Random House, 1973.
3. Nabokov, Vladimir. The Real Life of Sebastian Knight. First Vintage International Edition, 1990.
4. https://www.azquotes.com/quote/1316463?utm_source=chatgpt.com

Aziza SHOAZIZOVA,
TDPU tayanch doktoranti

CHET TIL O'RGANISHDA TALABALARNING HISSIY VA IRODAVIY MOTIVLARINI OSHIRISH YO'LLARI

Annotatsiya: ushbu maqola talabalarga chet tilda gapirishni o'rgatish jarayonida hissiyot va iroda motivlari yo'llarini oshirish haqida qisqacha fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *chet til, motiv, motivatsiya, kommunikatsiya, kompetensiya, iroda, hissiyot.*

Аннотация: в данной статье кратко изложены идеи о путях повышения эмоциональной и волевой мотивации студентов в процессе обучения устной речи на иностранном языке.

Ключевые слова: *иностраннный язык, мотив, мотивация, коммуникация, компетенция, воля, эмоции.*

Annotation: this article briefly discusses ways to enhance emotional and volitional motivation of students in the process of learning to speak a foreign language.

Key words: *foreign language, motive, motivation, communication, competence, willpower, emotions.*

Kirish. Chet tilni muvaffaqiyatli o'rgatish faqatgina kommunikativ yondashuvlar emas, balki hissiy va irodaviy motivlar uyg'unligida olib borish ta'lim samaradorligini oshirish mezonlaridan hisoblanadi. Hissiy motivlar til o'rganish jarayoniga ijobiy munosabat, qiziqish, ishtiyoq kabi omillarni o'z ichiga olsa, irodaviy motivlar esa qiyinchiliklarni yengish, doimiylik va maqsadga erishishga intilish kabi fazilatlarni anglatadi.

Asosiy qism. Avvalo mavzuga kirishar ekanmiz, biz, chet til o'rganishda duch keladigan quyidagi terminlarga izoh qoldirishni o'rinli deb topdik. Ma'lumki, ilmiy maqola va adabiyotlarda ingliz tili o'qitish jarayonida juda ko'plab mutaxassislar istiloh qiladigan kommunikatsiya, kompetensiya, kommunikant va kognizant termini bo'lib, bizning maqolamizda ham ko'plab o'rinlarda qo'llanilgan. Zero, ushbu termenlar ingliz tilida gapirishni o'rgatishda qo'llanilib kelinmoqda.

Kommunikatsiya so'zi lotincha "communicatio" so'zidan olingan bo'lib, o'zaro aloqada bo'lish va fikr almashish degan ma'nolarni bildiradi. O'z navbatida bu so'z "communicare" fe'lidan hosil bo'lgan bo'lib, "yetkazish", "bo'lishish", "baham ko'rish" ma'nolarini bildiradi. Amerikalik olim Lunenberg bu termin haqida quyidagicha fikr bildiradi: kommunikatsiya lotin tilidagi "communis" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, mazmuniga ko'ra, bu so'z "umumiy" degan ma'noni anglatadi, bu esa axborot (jo'natuvchi) va (qabul qiluvchi) o'rtasida xabar mazmuni bo'yicha umumiy tushuncha degan ma'noni anglatadi. Yuqorilardan kelib chiqqan holda, kommunikatsiya ijtimoiy holda o'zaro munosabatlar bo'lib, u jo'natuvchi (axborot) va qabul qiluvchi (xabar) o'rtasidagi jarayonni o'z ichiga oladi. Bu jarayon muloqot yurutuvchilar bilan bilvosita signal almashinuvi orqali sodir bo'ladi. Bu signallar og'zaki yoki grafik, imo-ishora yoki vizual (foto tasvirlar) bo'lishi ham mumkin. Bu jarayonlar ya'ni kommunikatsiya, ko'rish, tanamizdagi imo – ishora harakatlari yordamida va ovoz orqali kodlar bilan amalga oshiriladi.

Kompetensiya – bu shaxsning kasbiy vaziyatlarda egallangan bilim, ko'nikma, qobiliyatlar majmuyi va undan tog'ri foydalana olish mahoratidir.

Kompetensiya borasida mashhur rus olimi, akademik, filologiya va psixologiya fanlari doktori, A.A. Leontyev shunday ta'rif beradi:

"Kompetensiya tushunchasining paydo bo'lishi mutaxassis tayyorlash tarixi bilan bog'liq. Bunda kompetensiya bilim, ko'nikma va umumiy malakalarni ish faoliyatiga safarbar qila olish layoqati sifatida tushuniladi[5]".

Shuni ta'kidlab o'tishimiz kerakki, ingliz tilida kommunikatsiya kompetensiyasini rivojlantirish usullari ko'plab olimlar tomonidan munozaralarga sabab bo'lgan. Barcha nutq faoliyati turlari kabi, gapirish ham, turli xildagi mashqlar, xususan, monolog va dialog shaklda amaliyotda birga ta'lim berilishi samarali hisoblangan. Shu o'rinda nutqning monolog va dialog shakliga izoh berishni joiz deb topdik.

Monolog – "monos" — "yolg'iz", "bitta", "logos" — "so'z", "nutq" degan ma'nolarni bildirib, yakka turdagi nutq holati bo'lib, fikrni bayon etishda yakka turdagi matndan foydalaniladi. Shundan kelib chiqadiki, monolog mavzu yuzasidan yakka shaxs tomonidan ma'lumot berish deb izohlanadi.

Dialog – "dia"- "orqali", "vositasida", "logos" - "so'z", "nutq", "fikr" bu ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi suhbat shaklidagi nutq, ya'ni savol-javob, fikr almashinuvi, muloqot orqali yuzaga keladigan nutq turi hisoblanadi.

Chet tilni filologik fakultetlarda tahsil olayotgan auditoriya talabalari ingliz tilining butun til tizimini o'rgatishning dastlabki bosqichida ijobiy motivlarni yaratish katta ahamiyatga ega ekanligini biz ko'p marotaba ta'kidlab, motivlarning ahamiyati haqida o'z fikrlarimizni izohladik. Talabalar chet tilni asta-sekin ma'lum bosqichdan boshlab o'zlashtira boshlaydilar: avval ongsiz ravishda, keyin "ona tilini his qilish" asosida taqlid qilish orqali, so'ngra ijobiy motivatsiya –

bütün grammatik tizimni ongli ravishda o'rganish orqali so'zlashuv mahoratini rivojlantirib boradilar. "Ona tili nutqning o'z-o'zidan erkin qo'llanilishidan boshlanadi va nutq shakllarini anglash bilan tugaydi, keyin chet tilning rivojlanishi tilni bilish va uni ixtiyoriy o'zlashtirish bilan boshlanadi va erkin spontan nutq bilan tugaydi" deb ta'rif bergan edi L.S. Vygotskiy chet til o'rganish jarayoniga.

Talabalar o'quv faoliyati mazmuni va o'zining o'quv faoliyatiga qiziqishini shakllantirish uchun zarur shart bu — ta'limda intellektual mustaqillik va tashabbusni namoyon etish imkoniyatining bo'lishidir. Gapirishni o'rgatishning interaktiv metodlaridan foydalanish qanchalik faol bo'lsa, talabalarining ularga qiziqishi shunchalik tez shakllanadi. Talabalarda barqaror qiziqishni yo'naltirishning asosiy vositasi — ulardan faol izlanish faoliyatini talab qiluvchi o'quv materiallaridan, xususan, yuqorida keltirilgan monolog va dialog shakldagi topshiriqlardan unumli va maqsadli foydalanishdir. So'zimiz tasdig'i o'laroq, psixolog olim Jean Piaget (1896–1980) esa bilish jarayonlari rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar va uning kognitiv rivojlanish nazariyasida talabalarining qiziqishini qo'llab-quvvatlash va o'quv materiallari moslashuvchan bo'lishi kerakligini asoslaydi. Chikago universiteti professori filosof, pedagog, psixolog Jon Devey (1859–1952). U amerikaliklar nazdida ta'lim islohotchisi deb nom olgan va ta'limni hayotga tayyorgarlik emas, aynan hayotning o'zi deb ta'riflagan. Devey o'z tadqiqotlarida qayd etishicha, uning pedagogik tamoyillarida talabalar nazariy mashg'ulotlar emas, balki amaliy topshiriqlar orqali tilni o'rganadilar. Bu amaliy ta'lim asoschisi, zamonaviy ta'limda talabalar faoliyatini loyiha usuli, muammoli o'qitish va interaktiv ta'lim asosida rivojlanishiga katta hissa qo'shgan professorning pedagogik tamoyillaridan biri edi. Biz bu tamoyillarni barchasini qayd etishni lozim deb topdik, sababi, bugungi kunda chet tillar nafaqat ingliz tilida, balki boshqa filologik va nofilologik ta'lim maskanlarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga turtki bo'lgan metodlar ibtidosidir. Uning asosiy pedagogik tamoyillari:

1. Tajriba orqali o'rganish (learning by doing): amaliy ta'lim orqali talabalarining ingliz tilida

kommunikativ kompetensiyani intensiv mashqlar yordamida rivojlantiriladi.

2. Talaba markazli yondashuv: o'quv jarayonida talaba markazda turadi, uning motivlari va qiziqishlari inobatga olinadi.

3. Muammolarni hal qilish: fikrlash qobiliyatini rivojlantirish. Talaba o'zi mustaqil muammoli vaziyat ustida ishlab, til bilimlarini rivojlantirishga ega bo'ladi..

4. Demokratik ta'lim: ta'lim maskani — jamiyatning kichik muhim ahamiyatli bo'lagi bo'lib, u erkin fikr va erkin muloqotga yo'naltirilgan[4].

Yana shuni ta'kidlash lozimki, talabalarda ingliz tilida kommunikatsiyani qiziqish orqali shakllantirishda muammoli vaziyatini yaratish, katta ahamiyatga ega, talabalar muammoli vaziyatga duch kelganda ular yangi bilim olish yoki eski bilimlarni yangi vaziyatda qo'llash zarurligini tushunadilar. Ba'zida aqliy zo'riqishni talab qiladigan o'quv materiallari qiziqarli bo'ladi. Oson material, aqliy zo'riqishni talab qilmasa, qiziqish uyg'otmaydi. O'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengish unga qiziqish paydo bo'lishining muhim shartidir. O'quv materiallari va topshiriqlar qiyinchiligi faqat bu qiyinchilik yengib o'tiladigan darajada bo'lgandagina qiziqishni oshiradi, aks holda qiziqish tezda yo'qoladi.

Talabalarda bilishga qiziqishni uyg'otishning bir usuli — tanish va odatiy narsalarda yangi, kutilmagan va muhim jihatlarni ko'rsatishdir. Materialning yangiligi unga qiziqish paydo bo'lishining asosiy shartidir. Biroq yangi bilimlar o'quvchining avvalgi bilimlariga tayanishi lozim. Oldindan egallangan bilimlardan foydalanish qiziqish paydo bo'lishining asosiy shartlaridan biridir. Talabalarda yangi o'rganayotgan bilimlarini yaxshi o'zlashtirish uchun undagi qiziqishni uyg'otishning muhim omillaridan biri — o'qituvchining hissiy jihatdan ruhlantiradigan jonli nutqidir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz joizki, chet til nutqini o'rganishda talabalar uchun ta'limiy sharoitlar yaratishda, interfaol metodlardan foydalanish, ularning xissiyot va iroda motivlaridan uyg'un holda darslarni tashkil etish ta'lim samaradorligini oshirib, nutq ko'nikmalarini takomillashtirishga turtki bo'ladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi: chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. — T.: O'qituvchi, 2012.
2. Бондаренко СМ. Проблема формирования познавательного интереса при классно-групповом и программном обучении (по материалам психолого-педагогической литературы)//Вопрос алгоритмизации и программирования обучения/Под, ред. Л.Н.Ланды. М., 1973. Вып. 2
3. Krashen, S. (2003) Explorations in Language Acquisition and Use: The Taipei Lectures. Portsmouth, NH: Heinemann.
4. Hopkins, N. (2018). Dewey, Democracy and Education, and the school curriculum. Education 3–13, 46(4), 1–8. Taylor & Francis on behalf of the Association for the Study of Primary Education. <https://doi.org/10.1080/03004279.2018.1445477>
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.

Mexri NOROVA,
BuxDu, 3-bosqich tayanch doktoranti

ZAMONAVIY INGLIZ VA O'ZBEK SHE'RIYATIDA RAMZ KO'RINISHLARI HAMDA ULARNING BADIY-ESTETIK VAZIFALARI

Annotatsiya: ushbu maqolada zamonaviy ingliz va o'zbek she'riyatida faunistik ramzlarning ijtimoiy-siyosiy hayot, madaniyat, diniy e'tiqod, estetik did va milliy mentalitet nuqtayi nazaridan turli ma'nolarni ifoda etishi turna, qaldirg'och, qarg'a obrazlari orqali ochib berilgan. Shuningdek, faunistik ramzlarning lirik kechinma tasviridagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: ramz, she'riyat, faunistik ramzlar, zamonaviy ingliz she'riyati, zamonaviy o'zbek she'riyati, qaldirg'och obrazi, turna obrazi, lirik kechinma.

Annotation: following article deals with the different meanings of faunistic symbols in modern English and Uzbek poetry from the perspective of socio-political life, culture, religious beliefs, aesthetic taste and national mentality through the images of cranes, swallows, crows. It also highlights the role of faunistic symbols in the depiction of lyrical experience.

Key words: symbol, poetry, faunistic symbols, modern English poetry, modern Uzbek poetry, image of a swallow, image of a crane, lyrical experience.

Аннотация: в статье раскрываются различные значения фаунистических символов в современной английской и узбекской поэзии с точки зрения общественно-политической жизни, культуры, религиозных верований, эстетического вкуса и национального менталитета через образы журавлей, ласточек, ворон. Также освещается роль фаунистических символов в изображении лирического опыта.

Ключевые слова: символ, поэзия, фаунистические символы, современная английская поэзия, современная узбекская поэзия, образ ласточки, образ журавля, лирический опыт

Zamonaviy ingliz va o'zbek she'riyatida hayvonot olami obrazlantirilib, turli ramziy ma'nolarni ifodalab kelganligi kuzatiladi. Turli tizimli tillarga mansub bu ikki xalq she'riyatida diniy, milliy farqlar bo'lishiga qaramay, mazkur obrazlarning ramziylashtirilishi bilan bog'liq uyg'unliklar, mushtarakliklar mavjud.

Turna obrazi. She'riyatda turnalar aksariyat hollarda nafosat, go'zallik timsoli bo'lib keladi. Ko'pgina madaniyatlarda, xususan, Sharqda turnalar uzoq umr va donolikni ham bildirib keladi. Ayniqsa, bu qush she'riyatda uzoq umr ramzini ifodalaydi. Shu bilan birga, bahor timsolida ham keladi. Ma'lumki, turnalar ko'chmanchi qushlardir (qish bo'lganda issiq o'lkalarga uchib ketadilar). Shu jihatiga ko'ra, ular sayohat ramzi ham bo'lib keladi. G'arbda turnalar sevgi va

sadoqatni, samimiylikni aks ettiradi. Binobarin, amerikalik shoir Davud E.Gordon she'rida turna ramzlashtirilgan.

How a crane flies over a lake
With swift animal force,
Breaking the spell of thought;
The mind freed like a
White ember loose in air¹.

Yuqoridagi satrlarda turna ozodlik, erkinlik ramzlarini ifodalab kelgan. Shu nuqtayi nazardan, uning ko'l ustidagi parvozi ozodlikning kuchini anglatadi. Ko'l esa sukunat timsolidir. Ko'lda suv to'planadi. Shu ma'noda u fikrlar yig'iladigan joyni ifodalaydi. Turnaning ko'l ustida qanot qoqishi, parvozi ijodkorlik, erkinlik, ozodlik va yangi istiqbol sari qadamni anglatgan.

¹ <https://www.poemhunter.com/david-e-gordon/>

Zamonaviy o'zbek she'riyatining taniqli vakillaridan biri Sirojiddin Sayyid she'rlarida fauna olamining ramzlantirilganligi kuzatiladi:

Ey, sen mening shaharlik oq turnaginam,
Yarim kun ham sen yonimda turmading ham.
Qish o'rtasi nogoh bahor keldi desam,
Zulflaringning atri ekan keyin bilsam².

"Bahor kelmish" she'ridan olingan yuqoridagi satrlarda oq turna obrazi yaratilgan. Ma'lumki, turnalar bahorda uchib ketgan o'lkalardan qaytib, o'z yurtlariga keladilar. Shu ma'noda oq turnani bahor ramzi deyish mumkin.

"Alvido..." deb ko'zlarimning qarog'idan uchaysiz,

Turnalarim ketmoqdalar ko'ksimdagi osmondan.

Jimgina boshlar egik, kelin bo'lib ketyapsiz,
Aro yo'lda bir yurak tushib qolar karvondan.
Sumbula, jon, Sumbula,
Siz ketasiz kim bilan?³

Eshqobil Shukurning ushbu satrlarida turna muhabbatni ifodalab kelgan. Ya'ni oshiqning ko'ksidagi osmon – qalbidan ishq uchib ketmoqda.

Qayda kuz bo'lmasa turnalar shunda,
Xayollar – turnalar, uchar yoshlikka.
Kimsasiz hovlidir – jasoratsiz qalb,
Hanuz dil ketadi, sho'x beboshlikka.⁴

Bunda turna yoshlik ramzi bo'lib kelgan. Shoir aytmoqchiki, insonning xayollari turnalar kabi yoshlik tomon uchadi.

Usmon Azim bir she'rida yozadi:
Bu dunyodan ketganimmi,
Sizga zarracha yo'qdir hasadim,
Faqat turnalarga qalbidan havas.
Ular o'tar ekan, tirik jasadim
Tub-tubida ruhim qo'zg'alar besas⁵.

Bunda shoirning hayot haqidagi o'ylari aks etgan. Ma'lumki, turnalar bahorning tashrifidan darak beradi. Shu ma'noda u ko'klam ramzi. Shoirning turnalarga havasi esa hayotsevarlikni

bildiradi. Binobarin, lirik qahramonning ko'ksiga yurakning qaytib qo'nishi, manglayining yarqirashi shunday xulosaga kelishga asos bo'ladi.

Qaldirg'och ramzi. Ingliz she'riyatida ham qaldirg'och obrazi yaratilganligi kuzatiladi. Jumladan, Ted Hughesning "Work and play" ("Ish va o'yin") nomli she'ri e'tiborli.

The swallow of summer, she toils all the summer,

A blue-dark knot of glittering voltage,
A whiplash swimmer, a fish of the air.

But the serpent of cars that crawls through the dust

In shimmering exhaust, searching to slake
Its fever in ocean, will play and be idle or else it will bust⁶.

Ushbu she'rda qaldirg'och mehnatkash qush sifatida tasvirlangan. Shu jihatdan u mehnatsevarlik, hayotiylik, yangilanish, shodlik ramzlarini ifoda etgan. Qaldirg'och shunchaki qush emas, balki hayotning mohiyatini ifodalaydi. Qaldirg'och va avtomobil kontrast qo'yilgan. Ya'ni qaldirg'och hayot, erkinlik va tabiat ramzi, avtomobillar esa texnik taraqqiyot timsoli. Ularning ilon iziday ketma-ket yurishi turli qiyinchilik va mojarolarni bildiradi.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida yaratilgan qaldirg'och obrazi esa milliy hayot manzaralarini aks ettirib kelgan. Jumladan, Muhammad Yusufning quyidagi she'ri bu jihatdan ahamiyatli:

Yillar ham ko'chmanchi qaldirg'ochlardek,
Kelar, ketaverar, miq etmay, beun.
Dunyoda men yolg'iz sig'ingan odam
Elimdir mahzun⁷.

Ushbu she'rda qaldirg'och, eng avvalo, o'xshatish uchun asos bo'lgan. Shu bilan birga, mazkur timsol umr yo'llari – yillarning ramzi bo'lib kelgan.

Ikki dilga ikki uya qo'ygan qaldirg'och,
Ko'l-ko'kaylar quridi, ko'k tomirlar chiridi.

Toshlar tegib bu dunyodan to'ygan
qaldirg'och,

2 Сирожиддин Саййид. Қалдирғочларга бер айвонларингни. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2005.19-6.

3 Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони: шеърлар ва дoston. – Тошкент: Шарқ, 2002. 41-6.

4 Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони. Қўрсатилган асар. 45-6.

5 Усмон Азим. Сайланма: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 1995.231-6.

6 http://famouspoetsandpoems.com/poets/ted_hughes/poems/13800

7 Муҳаммад Юсуф Сайланма: Шеърлар. Дostonлар. Хотиралар. – Тошкент: Шарқ, 2007. 280- 6.

Qanotingda yozlar kuydi, qahratonlar qaridi⁸.

Eshqobil Shukurning “Norboy aka marsiyasi” she’rida esa qaldirg’och timsoli yorug’ dunyoni tark etgan Norboy akani anglatib kelgan. Binobarin, bunda ramz yangilangan. Odatda, qaldirg’och bahorni ifodalaydi. Shundan kelib chiqilsa, Norboy akaning hayotni juda erta – navqironlik vaqtida tark etganligi anglashiladi.

Sirojiddin Sayyidning “Marsiya” deb nomlangan she’ri Muhammad Yusufning bevaqt o’limi munosabati bilan yozilgan:

Senmi, she’riyat, senmi jon qadar!

Dildagi so’nggi tomchi qon qadar.

Tuproqday aziz ham osmon qadar.

Ko’kni o’sha kun qaldirg’och bosdi

Xorazmdan to Andijon qadar⁹.

Ma’lumki, o’zbek xalqining ardoqli shoiri Muhammad Yusuf Qoraqalpog’istonda vafot etgan. Yuqoridagi satrlarda qaldirg’och boshqa ramziy ma’noni ifodalagan. Aslida bu qush bahor timsoli bo’lib keladi. Biroq bu she’rda Xorazmdan to Andijongacha bo’lgan samo yo’llarini qaldirg’och bosishi orqali shoir motamga, qayg’uga ishora

qiladi. Bunda ramzlanish qushning qop-qora rangi bilan bog’liq. Shu ma’noda, qaldirg’och bu yerda motam ramzini ifodalab kelgan.

Ko’rinadiki, qaldirg’ochlar she’riyatda azaldan erkinlik, yangilanish va vaqt o’tishi timsoli bo’lib kelgan. Ular ko’chmanchi qushlar bo’lib, kuzda ketib, bahorda qaytishadi. Bu xatti-harakat ularni tabiatning va fasllar orasidagi o’tishning ramzlariga aylantiradi. Ular ko’pincha iliq ob-havoning kelishi va yangilanish faslini anglatadi. Ba’zi madaniyatlarda qaldirg’ochlar sevgi va sadoqat timsoli bo’lib keladi. Ularning bahorda qaytishi sevgi va sadoqatning mustahkamligini bildiradi, chunki ular ko’pincha oldin qurgan uya joylariga qaytadilar. Demak, she’riyatda qaldirg’ochlar insonning turli his-tuyg’ulari va kechinmalarini qamrab oluvchi timsollar bo’lib xizmat qiladi. Ular bizga tabiatning go’zalligini, o’zgarishlarning muqarrarligini eslatadi.

Ko’rinadiki, zamonaviy ingliz va o’zbek she’riyatida qushlar va hayvonlar obrazlantirilib, turli ramziy ma’nolarni ifodalab kelgan. Xususan, turna ijodkorlik, erkinlik, ozodlik va yangi istiqbol sari qadam, go’zallik, bahor, yoshlik; qaldirg’och hayot, erkinlik va tabiat, sabr-toqat, yangilanish, sevgi, sog’inch, umr yo’llari, ko’klam kabi ramzlarni ifodalab kelganligi ayonlashadi.

8 Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони: Шеърлар ва достонлар. – Тошкент: Шарқ, 2002.10-б.

9 Сирожиддин Саййид. Қалдирғочларга бер айвонларингни. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2005.107- б.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аверинцев С. Символ // Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А. А. Сурков. Т.6. – М.: Сов. энцикл., 1962–1978. – С. 826–831.
2. Audina F. Symbolic meanings of seasons in Christina G. Rossetti’s selected poems. Maulana Malik Ibrahim state islamic university of Malang 2017. – 67 p.
3. Аъзам Ўктам. Қирқинчи баҳор. Шеърлар. – Т.: Қатортол-Камолот нашриёти, 1999. – 48-б.
4. Муҳаммад Юсуф. Сайланма: Шеърлар. Достонлар. Хотиралар. – Т.: Шарқ, 2007. – 288-б.
5. Саййид С. Асарлар. I жилд. – Т.: Шарқ, 2018.478-б.
6. Шукур Э. Ҳамал айвони. – Т.: Шарқ, 2002.168-б.
7. Қувватова Д.Х. XX аср иккинчи ярми ўзбек достончилигининг тараққиёт хусусиятлари. ДД. – Тошкент, 2016.261-б.

Muxlisa SABIROVA,
O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti doktranti
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa (PhD) doktori

INTERNET MATNIDA IJTIMOY DEYKSISGA ISHORA QILUVCHI LINGVISTIK VOSITALAR

Annotatsiya: maqolada ijtimoiy deyxsisning adresant va adresatning ijtimoiy holatiga, ijtimoiy mavqeyiga ishora qilinishi internet matnlari misolida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: deyxsis, ijtimoiy maqom, sotsiologvistika, ishoraviy birliklar.

Аннотация: в статье на примере интернет-текстов анализируется указание социального дейксиса на социальное положение и статус адресанта и адресата.

Ключевые слова: дейксис, социальный статус, социоллингвистика, указательные единицы.

Annotation: the article analyzes the indication of social deixis on the social position and status of both the addresser and addressee, using internet texts as examples.

Key words: deixis, social status, sociolinguistics, indexical units.

So'nggi yillarda tilga inson omilining ta'siri masalasini o'rganish natijasida tilshunoslikda til va jamiyatning bir-biriga ta'siri, tilda ijtimoiy holatlarning aks etishi, tilda inson ruhiyati, tasavvurlari, milliy-madaniy qarashlarining namoyon bo'lishi kabi masalalarni o'rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Ayniqsa tilda ishoraviy birliklarning o'rganilishi, deyktik birliklarning sotsiologvistik xususiyatlarining o'rganilishi til tizimi va uning birliklarida o'ziga xos ko'z ilg'amas jihatlarni aniqlash imkonini tug'diradi.

Ma'lumki, deyxsis grekcha «δεῖξις» (deixis) so'zidan olingan bo'lib, *ko'rsatish*, *ishora* ma'nosini anglatadi. Hozirgi kunda tilshunoslikda kommunikativ muloqot ishtirokchilari hamda ularning ijtimoiy mavqeyi, emotsional holati; nutq kechayotgan zamon va makon; nutq qaratilgan narsa-predmet, belgi, miqdor, harakat-holat, voqea-hodisa kabilarga til birliklari yoki boshqa belgilar orqali ishora qilish deyxsis hodisasi sifatida talqin etiladi.¹

Deyksis tilda muloqotning zaruriy vositasi bo'lib, uni "til universaliasi"² deb hisoblash

mumkin. Deyksisning universalligi shundaki, nutq jarayonini so'zlovchi va tinglovchiga yo'naltirilgan deyktik birliklarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi, nutqni makon va zamonni ko'rsatmasdan talaffuz qilib bo'lmaydi. Bu ontologik kategoriyalarning ("shaxs", "makon", "zamon") mohiyati har doim shaxs haqidagi tasavvurga borib taqaladi. Deyksis muammosi ko'plab fanlar va tilshunoslik yo'nalishlari kesimida, xususan, falsafa, mantiq, psixologiya, psixolingvistika, sotsiologvistika, pragmalolingvistika doirasida o'rganilishiga qaramay, ayrim o'rinlarda hatto yagona xulosaga kelinmagani, mazkur muammoning tadqiq doirasi kengligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, deyktik birliklar tadqiqi xorij tilshunosligida atroflicha o'rganilgan. Antik davr faylasuflari va grammatistlari birinchilardan bo'lib deyxsis hodisasiga e'tibor qaratishgan. Antik davr olimlari deyktik birliklar sifatida predmetlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlovchi ko'rsatish olmoshlarini nazarda tutishgan.³

Deyksisning nutqda voqelanishi va idrok etilishida muloqot ishtirokchilarining yosh xususiyati, jinsi, mansabi, lavozimi, kasb-kori,

1 Davlatova R.H. O'zbek tilida deyxsis va uning turlari. – Toshkent, 2020. 6-b.

2 Дрига С.С. Социальный дейксис дискурса массовой коммуникации (на материале ток-шоу): Дисс. ... канд. филол. наук. – Сургут, 2008. – С. 16.

3 Талески А. Модели дейктического и коммуникативного поведения говорящего в виртуальной реальности (на материале русского языка): Автореф.дисс. канд. филол. наук. – Пермь, 2021. – С. 7.

ijtimoiy mavqeyi, oiladagi roli kabi ijtimoiy jihatlarini bilan bog'liq holda voqelik haqidagi umumiy bilimlari, til malakalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Professor N.Mahmudov qayd etganidek, "Tilda bir qator birliklar, ifodalar mavjudki, ularni sotsiolingvistik yondashuvsiz o'rganishning aslo imkoni yo'q. Xususan, xilma-xil deysis birliklar, undovlar, modal so'zlar, murojaat so'zlari, undalmalar va boshqa birliklarning mohiyati va qo'llanish qoidalari – qonuniyatlarini ochish uchun, albatta, birinchi navbatda, sotsiolingvistik omillarga murojaat qilmaslikning iloji yo'q"⁴.

Insonning ijtimoiy mavqeyini belgilab beruvchi omillarga jinsi, yoshi, millati, madaniylik darajasi, ijtimoiy kelib chiqishi, ma'lumoti, jamiyatdagi mavqeyi kabi ijtimoiy omillar nazarda tutiladi. Ikkinchi holatda esa ijtimoiy munosabatlardan nisbiy mavqe ko'rib chiqiladi. Bu ijtimoiy va vaziyatga bog'liq o'zaro tenglik asosidagi munosabat bilan bog'liq bo'lib, yuqori va quyi mavqedagi shaxslar o'rtasidagi nutqiy muloqotlarni aks ettiradi. Tilshunos olim M.Hakimov nutqiy muloqot ishtirokchilarining tenglik munosabatiga ko'ra muloqotini simmetrik nutq va assimetrik nutq turlarini ajratadi. Olimning fikricha, "simmetrik nutqiy munosabatga kirishuvchi shaxslar simmetriya termini nazariyasiga ko'ra tenglik asosidagi "samimiylik", munosabatida bo'ladilar. Bu holatga ko'ra, ularning nutqida "tenghuquqlilik", "samimiylik" ottenkasi o'z ifodasini topadi. Assimetrik nutqiy munosabat tushunchasida esa o'zaro nutqiy muloqot jarayonida nutq ishtirokchilaridan birining sotsial jihatdan "tobeligi" yoki "ustunligi" sezilib turadi".⁵

Internet matnlarida ham yurtboshimizning rasmiy tashrifi bilan bog'liq xabarlarda simmetrik nutqiy munosabat aks etgan matnlarni ko'plab uchratish mumkin. Olim Sh.Safarov "parlament muloqoti, diplomatik muloqot,

davlat rahbarlarining maktub almashinuvlarini rituallashgan nutqning murakkab ko'rinishlaridan biri" sifatida tasniflaydi.⁶ Rituallashgan nutqiy muloqotda nutqiy etiket qoidalariga qat'iy amal qilinadi va adresant va adresatning ijtimoiy mavqeyida tenglik munosabatiga amal qilingan holda muloqotga kirishiladi. Masalan, kun.uz sayti(31.08.2020)da O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligi bayrami bilan Prezident Shavkat Miromonovich Mirziyoyevga turli davlat rahbarlari va vakolatli shaxslari tomonidan tabrik xatlari yo'llangan matn xabar ko'rinishida e'lon qilingan. Matnda davlat rahbariga nisbatan Janobi oliylari, hurmatli prezident janoblari, muhtaram prezident janobi oliylari kabi murojaat shakllarining qo'llanishida eng yuqori tabaqa vakili ekanligi va Prezidentning ijtimoiy mavqeyiga ishorasi ijtimoiy deysisni hosil qiladi. Ta'kidlash lozimki, yuqori ijtimoiy maqomga ega shaxslar nutqida rasmiy uslub ustunligi va adabiy tildan foydalanishi bilan ajralib turadi. Misolga e'tibor qaratsak: **O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev janobi oliylariga**

Janobi oliylari! Mustaqillik kuni munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi xalqiga samimiy tabriklarimni izhor etishga ijozat bergaysiz. Birlashgan Millatlar Tashkilotining har bir a'zosi o'zining betakror madaniyati va tarixiga ega, ularning xilma-xilligi BMT va dunyoni boyitmoqda. Mamlakatingiz Birlashgan Millatlar Tashkiloti faoliyatida xalqaro kun tartibidagi barcha masalalar borasida ishtirok etishi juda ham muhim. Joriy yilda, Barqaror taraqqiyot sohasidagi maqsadlarga erishish bo'yicha harakatlarning birinchi o'n yilligida, barchaning manfaatiga xizmat qiladigan adolatli globallashuvni barpo etishda umumiy maqsadlarimizni kuchaytirishimiz lozim. Dunyoni barcha uchun yanada tinch, adolatli va barqaror qilishga intilar ekanmiz, bu boradagi barcha sa'y-harakatlarda O'zbekiston Respublikasining hissasi va ko'magidan umidvorman. Janobi Oliylari, Sizga bo'lgan eng yuksak ehtiromimni qabul qilgaysiz.

4 Маҳмудов Н. Ўзбек тили социolingвистикасининг долзарб муаммолари. Ўзбек тилшунослигини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари // Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент, 2020. 13- 6.

5 Ҳакимов М. Ўзбек прагмalingвистикаси асослари. – Тошкент, 2013. 67-6.

6 Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008.195-b.

Antoni Guterrish

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibi

Yuqoridagi matnlarda adresatga *muhtaram, janobi oliylari*, Siz deb murojaat qilinishini davlat rahbariga nisbatan hurmat-ehtirom hamda xushmuomalalik ifodalashning o'ziga xos usuli sifatida davlat rahbarining ijtimoiy maqomiga ishora qilingan. Murojaat shakllarida davlat rahbarlarining o'zaro yaqinligini ifodalashda *Qadrli birodarim, Hurmatli qardoshim* kabi til birliklarining birga ifodalanishida ikki mamlakatning do'stona munosabatiga, davlat rahbarlarining o'zaro yaqinlik munosabati, adresantning shaxsiga bo'lgan hurmat-e'tibor munosabati ishora orqali anglashiladi va ijtimoiy deysisning yuzaga chiqishiga sharoit yaratiladi.

Internetda tahliliy, badiiy-publitsistik janrda yozilgan matnlarni boshqa saytlarga qaraganda oyina.uz saytida ko'plab uchratish mumkin. Bu turdagi matnlarda publitsistik uslub ustunligi yaqqol seziladi. Shuningdek, til birliklarining tanlanishida ham o'ziga xos jihat aks etadi. Masalan, quyidagi matnga e'tibor qaratsak:

– *Baloginangni olay, Ashur, o'n kungina keyin chaqirsang, Girmon uyingga kep qo'yadimi?*

– *Girmon Maskovga kep qo'ydi, momo, Maskovga kep qo'ygani – uyimga kep qo'ygani.*

– *Hech bo'lmasa, chillasi chiqsin, Ashurjon, keyin nima desang, mayli.*

– *Gitlir o'g'lingizning chillasi chiqishini kutib turadimi, momo? Istalin bova chillangizni tushunadimi? Hozir o'g'lingizni chiqarmasangiz, melisa kelib opketadi.*

– *Urush mening bittagina bolamga qarab qoptimi, Ashur, insofing bormi?*

– *Adolat momoning bolasi ikkitamidi? Yo boshida eri bormidi? Rais boboning bolasi ikkitamidi, momo? Avval chiqardi-ku, o'g'lini. Ko'pga kelgan to'y-da, momo, chidaymiz.*

– *Hah, to'yginang boshingdan qolsin! Sahobiddin! Chiq, bolam, narsalaringni xaltaga solib qo'rganman. E, qirg'in kelsin, shu urushni boshlaganlarga!* (Oyina.uz 05.05.2025) "Ellik yil erini kutishiga bu yerdagilar ishonishmaydi

– Humayro momo xotirasi" sarlavhali matnda o'zbek ayolining chidami, bardoshi, 50 yil davomida urushga ketgan erini kutgan momo xotiralari aks etgan. Yuqoridagi matnda turmush qurganiga 20 kungina bo'lgan yangi kelin oldidan kuyovini olib ketishga kelgan rais va kuyovni onasining muloqoti keltirilgan. Yuqoridagi matnda "baloginangni olay", "qirg'in kelsin, shu urushni boshlaganlarga", "to'yginang boshingdan qolsin!" qarg'ishi ayol nutqiga, yoshi ulug'ligiga ishora qilishi bilan ijtimoiy deysisni hosil qilgan. Momo nutqida qo'llangan "Girmon, Maskov, Istalin, Gitlir" nomlari deytik birlik sifatida momoning ijtimoiy holatiga, madaniylik darajasi va yoshiga ishora qiladi. Shuningdek, yuqoridagi matn urush bilan bog'liq xatti-harakatlarni aks ettirganini inobatga olsak, voqelik yuz berayotgan zamonga ishora qilib zamon deysisini ham yuzaga chiqaradi va deysisning mundarijasini murakkablashtiradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, internet matnlarida qo'llangan ijtimoiy deysis adresant va adresatning jamiyatda tutgan o'rniga, maqomiga, lavozimiga, jinsiga, kasb-koriga, oiladagi rolga, madaniylik darajasiga ishora qilishi bilan sotsiologvistikaning o'rganish obyektini kengaytiradi.

Саида ЭРГАШЕВА,
Государственный институт
искусств и культуры Узбекистана
Доцент кафедры
«Менеджмент культуры и искусства»
ergasheva.saida27@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ИНДУСТРИЕЙ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

Аннотация: в данной статье поразному трактуется выражение креатив и культура, специфика индустрии искусства в управлении, но охватывает смежные отрасли. Он включает в себя не только культурные сети, но и творческие области, такие как издательское программное обеспечение, новые СМИ и компьютерные игры. правильно. Сегодня ведутся многочисленные дискуссии о том, что входит в состав "креатива" и "культуры" в результате расширения его применения. Одна из дискуссий возникла из-за изменений в концепции креативности в отношении того, насколько креативность влияет на экономический рост за счет инноваций, интеллектуальной собственности и экономики знаний.

Ключевые слова: организация, цель, структура, разделение труда, область контроля, задача, технология, многозвенная технология, промежуточная технология, интенсивная технология, люди, среда прямого воздействия, среда косвенного воздействия.

Annotatsiya: ushbu maqolada kreativ va madaniyat, san'at industriasining boshqaruvdagi o'ziga xos xususiyatlari iborasi turli-tuman tarzda talqin qilinadi, lekin bir-biriga bog'liq sohalarni qamrab oladi. Uning tarkibiga nafaqat madaniyat tarmoqlari, balki dasturiy ta'minotga oid nashriyotning dasturiy ta'minoti, yangi OAV va kompyuter o'yinlari kabi kreativ sohalar ham kiradi. Bugungi kunda uning qo'llanilishining kengayishi natijasida "kreativ" va "madaniyat" tarkibi nimalarni o'z ichiga olishi haqida ko'plab munozaralar olib borilmoqda. Munozaralardan biri kreativlik tushunchasidagi o'zgarishlardan kelib chiqib, ijodkorlik qanchalik innovatsiyalar, intellektual mulk va bilimlar iqtisodiyoti orqali iqtisodiy o'sishga ta'sir etishi bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: tashkilot, maqsad, struktura, mehnat taqsimoti, nazorat sohasi, vazifa, texnologiya, ko'p zvenoli texnologiya, vositali texnologiya, intensiv texnologiya, odamlar, bevosita ta'sir muhiti, bilvosita ta'sir muhiti.

Annotation: this article interprets the expression creativity and culture in different ways, as well as the specifics of the art industry in management, but covers related industries. It includes not only cultural networks, but also creative fields such as publishing software, new media, and computer games. right. Today, there are numerous discussions about what is included in "creativity" and "culture" as a result of the expansion of its application. One of the discussions arose due to changes in the concept of creativity regarding the extent to which creativity influences economic growth through innovation, intellectual property, and the knowledge economy.

Key words: organization, purpose, structure, division of labor, area of control, task, technology, multi-link technology, intermediate technology, intensive technology, people, environment of direct impact, environment of indirect impact.

ВВЕДЕНИЕ

В 2005 году некоммерческая арт-индустрия США принесла экономике 166,2 млрд долларов., что на 25% больше, чем в 2000 году. При годовом темпе роста в

11% показатель ВВП приблизился к 12,5%. Расходы некоммерческих организаций искусства и культуры увеличились на 18,6% в период с 2000 по 2005 год, с 53,2 млрд долларов до 63,1 млрд долларов. Спрос на

развлечения увеличился на 28%, с 80,8 млрд долларов до 103,1 млрд долларов. Индустрия обеспечивает 5,7 млн рабочих мест. Кроме того, культурные и творческие индустрии приносят около 30 млрд долларов годового дохода местным, региональным и федеральным органам власти. Организации искусства и культуры организуют разнообразные мероприятия для зрителей и поддерживают рестораны, гостиницы, розничную торговлю и другие местные предприятия. Например, посетители шоу могут использовать гараж, чтобы припарковать свои машины и поесть в ресторане после шоу. Среднестатистический посетитель тратит в среднем 30 долларов в дополнение к билету.

Туристы тратят в два раза больше, чем местные потребители. Международные города конкурируют за привлечение новых видов деятельности. По мере своего развития искусство также порождает креативность и инновации, которые являются движущей силой мировой экономики. Искусство и культура способствуют повышению производительности труда. Занятие искусством помогает развивать критическое мышление, творческое решение проблем и навыки общения. Эти навыки обеспечивают интеллектуальную компетентность и благополучие. Образование в области искусства и культуры помогает повысить эффективность и гибкость национальной рабочей силы, положительно влияя на ее производительность, обеспечивая долгосрочное спокойствие и снижая преступность. Ожидается, что рабочая сила в США вырастет на 10%, в то время как профессиональные и смежные профессии в сфере услуг в секторе искусства и культуры вырастут на 11%: музейные техники и реставраторы - на 26%, кураторы - на 23%, художники, скульпторы и иллюстраторы - на 12%, музыкальные руководители и композиторы - на 10%, продюсеры и режиссеры - на 10% и промышленные дизайнеры - на 9%. Эта тенденция роста наблюдается во всем мире.

МЕТОДОЛОГИЯ И ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Термин «творческие и культурные индустрии», «искусство и культурные индустрии» трактуется по-разному, но охватывает ряд смежных секторов. Он включает в себя не только индустрии культуры, но и креативные отрасли, такие как разработка программного обеспечения, новые медиа и компьютерные игры. Эти отрасли определяются креативностью и интеллектуальной собственностью. В Европе в этом секторе занято 6 576 558 человек, что составляет 2,71% рынка труда.

Музыка, танец, театр, литература, изобразительное искусство, исполнительское искусство, ремесла, видеоарт, компьютерное мультимедийное искусство, коллекционер произведений искусства, дизайнер, промоутер, агент, издатель, розничная торговля, студии звукозаписи, дистрибьюторы, журналы, выставочные залы, концертные площадки, книги, телевидение, радио, кино, реклама, мода, туризм, архитектура, управление искусством и предпринимательство, творческая и культурная художественная индустрия — все это относится к постоянно расширяющемуся глобальному и локальному бизнес-сектору.

Объем мирового рынка этого сектора в 2005 году превысил 1,3 триллиона долларов США, а доля ВВП варьировалась от 7% в США и Великобритании до 3% в странах Азии. Помимо экономического вклада, индустрия творчества и культуры служит показателем общественного и индивидуального благополучия. В экономике, основанной на знаниях, знания используются в качестве основного ресурса для производства товаров и достижения конкурентных преимуществ (термин, введенный П. Даркером).

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Подводя итоги обзора литературы, можно сказать, что концептуальные навыки — это когнитивная способность

человека, направленная на восприятие организации как целого и одновременно на чёткое различие взаимосвязей её частей. К таким навыкам относятся мышление руководителя, способность обрабатывать полученную информацию и способность к планированию. Руководитель должен иметь представление о роли каждого подразделения компании в организации, положении компании в отрасли, обществе и более широкой деловой и социальной среде. Это требует от человека способности мыслить стратегически.

Концептуальные навыки необходимы руководителям всех уровней, но особенно важны для руководителей высшего звена. От них требуется понимать суть каждой возникающей ситуации, выявлять важные факторы и прогнозировать дальнейшее развитие событий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение следует отметить, что реализация таких ролей менеджерами требует акцента на взаимодействии с другими людьми и использовании человеческих навыков. В роли *руководителя* менеджер понимает такие действия, как проведение торжественных и символических мероприятий, ожидание гостей, подписание юридических документов.. Занимая определенную должность, менеджер представляет всю компанию. В качестве примера можно показать, что менеджеры вознаграждают своих лучших сотрудников. Роль лидера требует от менеджера действий, направленных на мотивацию подчиненных, коммуникацию и влияние. Как связующее звено, менеджер обеспечивает стабильность информационных отношений как во внутренней, так и во внешней среде организации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хайдаров А. – Ответственность политической культуры. Учебно-практическое пособие. – Т.: «Тафаккур», 2009.
2. Карабаев У. Этнокультура. Учебник. – Т., 2005.
3. Карабаев У. – Вопросы культуры. Учебник. Т., 2009.
4. Карабаев У. – Узбекские национальные праздники. Учебное пособие. – Т.: Издательство «Шарк». Редакция акционерного общества «Атбаа», 2002.
5. Карабаев У. Культура Узбекистана. Учебник. – Т.: «Тафаккур бўстони», 2001.
6. Толковый словарь терминов по культуре и искусству. Под ред. Б.С.Сайфуллаева. – Ташкент: Национальный институт современного искусства имени Гафура Гуляма, 2015. С. 352.
7. Ахмедов Ф.Э. Основы режиссуры народных праздников. Учебник. – Ташкент: «Алокачи», 2008. 424-с.
8. Хайдаров А. Планирование и управление творческой деятельностью. Учебник. – Т.: Издательство «Камалак». 2019. 198-с.
9. Хайдаров А. Культура – основа национального прогресса. – Ташкент: «Oltin meros press». 2021. 478-с.
10. Филиал Ассоциации немецких народных университетов (DVV) в Узбекистане. Создание возможностей образования и развития для всех в культурных центрах. – Т.: «Научно-техническое издательство-типография» 2020

В.А.ГИЁСОВА,
Старший преподаватель(PhD) кафедры
русской филологии ФерГУ

ДИАГНОСТИКА АФАЗИИ В РАЗНЫХ СТРАНАХ: ОТ БОСТОНСКОГО ТЕСТА ДО СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ

Annotatsiya: maqola afaziyani tashxislash bo'yicha xorijiy metodikalar (Western Aphasia Battery, Boston Diagnostic Aphasia Examination, Comprehensive Aphasia Test va boshqalar) qiyosiy tahlili hamda ularni turli til – madaniy muhitlarda (jumladan, rus va o'zbek tilli muhitlarda) qo'llash imkoniyatlarini baholashga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: afaziya, afaziyani diagnostika qilish, standartlashtirilgan usullar, Western Aphasia Battery, Boston Diagnostic Aphasia Examination, Comprehensive Aphasia Test, til va madaniyatga moslashtirish.

Аннотация: статья посвящена сравнительному анализу зарубежных методик диагностики афазии (Western Aphasia Battery, Boston Diagnostic Aphasia Examination, Comprehensive Aphasia Test и др.) и оцениванию возможностей их применения в разных лингвокультурных средах, включая русскоязычную и узбекскоязычную.

Ключевые слова: афазия, диагностика афазии, стандартизированные методики, Western Aphasia Battery, Boston Diagnostic Aphasia Examination, Comprehensive Aphasia Test, лингвокультурная адаптация.

Annotation: the article is devoted to a comparative analysis of foreign methods for diagnosing aphasia (Western Aphasia Battery, Boston Diagnostic Aphasia Examination, Comprehensive Aphasia Test, etc.) and the assessment of the possibilities for their application in different linguocultural environments, including Russian- and Uzbek-speaking ones.

Key words: aphasia, aphasia diagnostics, standardized methods, Western Aphasia Battery, Boston Diagnostic Aphasia Examination, Comprehensive Aphasia Test, linguocultural adaptation.

Афазия как нейрогенное речевое расстройство, возникающее в результате локального поражения речевых зон головного мозга, представляет собой одну из наиболее сложных форм речевой патологии, нарушающую как продуктивные, так и рецептивные аспекты речевой деятельности. Диагностика афазии имеет не только клиническое, но и важнейшее лингвистическое значение, поскольку позволяет выявить глубинные механизмы распада языковых функций и служит основой для построения индивидуальной реабилитационной программы. На протяжении XX–XXI веков в разных странах были разработаны разнообразные методики диагностики афазии, каждая из которых отражает как научные традиции конкретной лингвистической школы, так и социокультурные особенности конкретного региона. В числе наиболее признанных международных инструментов выделяются Бостонский диагностический тест афазии (*Boston Diagnostic Aphasia Examination — BDAE*), Западная батарея диагностики афазии (*Western Aphasia Battery — WAB*), Комплексный афазический тест (*Comprehensive Aphasia Test — CAT*) и другие. Эти тестовые комплексы являются стандартизированными, валидизированными инструментами, широко применяемыми в англоязычной клинической и исследовательской практике.

Western Aphasia Battery (WAB). *Западный афазиологический тест* – одна из самых известных батарей, разработанная Э. Кертцем и впервые опубликованная в 1980 г. Она предназначена для

оценки языковой функции у взрослых с подозрением на афазию вследствие инсульта, черепно-мозговой травмы или деменции¹. WAB нацелен на определение наличия афазии, её тяжести и приближённого типа. Батарея охватывает основные языковые модальности: речевое экспрессивное поведение (спонтанная речь, плавность речи), аудиторное понимание, повторение, называние, а также чтение и письмо. Помимо языковых субтестов, WAB включает оценку некоторых неговорных функций – счёта, рисунка, праксиса и простых когнитивных задач (например, цветные матрицы Равена)². Это связано с тем, что тест стремится дать интегральное представление о *кортикальных функциях* пациента (вводится даже показатель *кортикального коэффициента* помимо языкового). Структура WAB включает ряд субтестов, сгруппированных следующим образом: (1) *Спонтанная речь* – оценивается по двум заданиям: описание картинки и беседа с пациентом на общие темы. Экзаменатор по специальной шкале (0–10 баллов) оценивает содержательность речи, плавность, артикуляцию, грамматическую правильность и др. критерии. (2) *Аудиторное понимание* – состоит из трёх частей: понимание отдельных слов (пациент указывает на предметы или изображения, названные экзаменатором), выполнение устных команд разной сложности и понимание сложных предложений

¹ Goodglass H., Kaplan E., Barresi B. Boston Diagnostic Aphasia Examination–3rd Edition. Lippincott Williams & Wilkins, 2001

² Там же.

или вопросов (например, ответы «да/нет» на вопросы о окружающем мире)³. (3) *Повторение* – пациент повторяет за экзаменатором постепенно усложняющиеся единицы: от простых слов и автоматизированных фраз до трудных многосложных слов и длинных предложений. (4) *Называние* – включает конфронтационное именование показанных предметов/картинок, а также называние по описанию, называние категорий и беглость речи (называние как можно больше слов на заданную букву или тему за ограниченное время). (5) *Чтение и письмо* – чтение вслух букв, слов, коротких текстов и понимание прочитанного; письмо под диктовку букв и слов, написание названий изображённых объектов, письмо свободного предложения. За каждый подраздел начисляются баллы, которые затем суммируются в несколько интегральных показателей.

Boston Diagnostic Aphasia Examination (BDAE).

Бостонская диагностическая экзаменационная методика – ещё одна классическая батарея для всесторонней оценки афазии, созданная Х. Гудгласом (Harold Goodglass) и Э. Каплан в 1972 г. (3-е издание – 2001 г.). BDAE направлена на выявление специфических *паттернов* нарушений, соответствующих локализационным синдромам афазии⁴. В отличие от WAB, в BDAE меньше упора на суммарный балл, а больше – на *профиль способностей*. Методика довольно объёмна: полная версия может занимать до 1,5–2 часов, но существует и сокращённый вариант (~40 минут). BDAE оценивает речевые навыки по трём главным измерениям: *перцептивные модальности* (аудиторная, зрительная, жестовая), *психолингвистические процессы* (комплексия, анализ, решение задач) и *моторные реакции* (речевая артикуляция, письмо, манипуляции). Эти измерения перекрывают друг друга в структуре теста, которая делится на 5 *крупных разделов*: *беседа и повествование* – оценивается спонтанная речь, *аудиторное понимание* включает: понимание слов. *Вербальная экспрессия (произношение и именование)*. *Чтение*. Проверяются

как *механические навыки чтения*. *Письмо*. Здесь обследуется способность писать под диктовку (буквы, слова, простые фразы), писать самостоятельно названия увиденных предметов и составлять письменный рассказ по картинке⁵.

Comprehensive Aphasia Test (CAT). Создана в Великобритании (Swinburn, Porter, Howard, 2005) как современная батарея для оценки афазии на английском. CAT включает: скрининг когнитивных функций (память, внимание), языковые субтесты (комбинация традиционных – повторы, называние, понимание, письмо, чтение) и опросник воздействия афазии на жизнь пациента. Последняя часть – важное новшество: учитывается саморефлексия коммуникативных трудностей пациентом. CAT нацелен скорее на планирование терапии, чем на синдромальную классификацию, поэтому вместо типов афазии выдаётся профиль сильных/слабых сторон и перечень коммуникативных ситуаций, затруднённых для пациента. На русский язык CAT пока не переведён, но подход (комбинация объективного тестирования и субъективной оценки) представляется перспективным.

Таким образом, международный арсенал тестов для афазии обширен. Помимо упомянутых, существуют и другие: например, Minnesota Test for Differential Diagnosis of Aphasia (MTDDA) – историческая обширная батарея, ныне используемая редко; Porch Index of Communicative Ability (PICA) – тест с строго регламентированным администрированием и сложной системой баллов, требующий специального обучения экзаменатора; NAVS (Northwestern Assessment of Verbs and Sentences) – тест для оценки морфосинтаксических навыков, полезный при аграмматизме; PALPA (Psycholinguistic Assessments of Language Processing in Aphasia) – набор из 60 тестов по различным уровням (фонология, лексика, синтаксис), из которых исследователь или клиницист может выбрать релевантные случаи для конкретного пациента. При создании нового русского теста (RAT) авторы опирались именно на лучшие образцы западных методик, интегрируя их задачи в структуру своего инструмента⁶.

³ strokengine.castrokeengine.ca

⁴ Goodglass H., Kaplan E., Barresi B. *Boston Diagnostic Aphasia Examination–3rd Edition*. Lippincott Williams & Wilkins, 2001

⁵ Там же.

⁶ Там же.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. «Western Aphasia Battery-Revised
2. alimed.com
3. en.wikipedia.org
4. Goodglass H., Kaplan E., Barresi B. *Boston Diagnostic Aphasia Examination–3rd Edition*. Lippincott Williams & Wilkins, 2001
5. strokengine.castrokeengine.ca
6. strokengine.castrokeengine.ca
7. tandfonline.com
8. Spreen O., Risser A.H. *Assessment of Aphasia*. Oxford University Press, 200

Гулайым ТОЛЕГЕНОВА,

старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА Г.ГОГОЛЯ И Б.ПАСТЕРНАКА

Аннотация: в условиях сложных социально-политических процессов, протекающих в настоящее время в мире, исследование таких эстетических категории, как добро и зло, прекрасное и безобразное является наиболее актуальной задачей в процессе осознания человеком самого. В этой статье освещается вопрос раскрытия художественно-эстетических особенностей творчества Г.Гоголя и Б.Пастернака, а также системного функционального анализа эстетических категорий, имеющих понятийно-эстетическое значение для духовного совершенствования личности и общества.

Ключевые слова: художественно-эстетические свойства, концептуально-эстетические категории, проблема системного функционального анализа, соотношения формы и содержания, стилистических возможностей.

Annotatsiya: hozirgi kunda dunyoda ro'y berayotgan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar sharoitida yaxshi va yomon, go'zal va xunuk kabi estetik toifalarni o'rganish insonning o'zini anglashi jarayonida eng dolzarb vazifadir. Ushbu maqolada G.Gogol va B.Pasternak ijodining badiiy va estetik xususiyatlarini ochib berish, shuningdek, shaxs va jamiyatni ma'naviy takomillashtirish uchun konseptual va estetik ahamiyatga ega bo'lgan estetik toifalarni tizimli funksional tahlil qilish masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy va estetik xususiyatlar, konseptual va estetik toifalar, tizimli funksional tahlil muammosi, shakl va tarkibning nisbati, stilistik imkoniyatlar.

Annotation: in the context of complex socio-political processes currently taking place in the world, the study of aesthetic categories such as good and evil, beautiful and ugly is the most urgent task in the process of human self-awareness. This article highlights the issue of revealing the artistic and aesthetic features of the work of G.Gogol and B.Pasternak, as well as a systematic functional analysis of aesthetic categories that have conceptual and aesthetic significance for the spiritual improvement of individuals and society.

Key words: artistic and aesthetic properties, conceptual and aesthetic categories, the problem of systemic functional analysis, the relationship between form and content, stylistic possibilities.

Образом Чичикова Гоголь вводил в русскую литературу складывавшийся в русской действительности тип буржуа-приобретателя, который делает ставку не на дарованные судьбой титулы и богатства, а на личную инициативу и предприимчивость, на «копейку», умножаемую в капитал, приносящий ему с собой все: блага жизни, положенные в обществе, знатность. Этот тип имел несомненные преимущества перед типом патриархального помещика-дворянина, жившего по обычаям, унаследованным, как и материальные блага, от отцов и дедов. Не случайно Чичиков все время в пути, в движении, в хлопотах, в то время как другие персонажи малоподвижны и косны во всех отношениях. Чичиков всего в жизни добивается сам. Не раз он сколачивал солидное состояние и терпел крах, но вновь и вновь с прежней энергией устремлялся к

своей заветной цели – разбогатеть во что бы то ни стало, любыми средствами.

Но вот эта ограниченность жизненной цели, неразборчивость и нечистоплотность в средствах ее достижения в итоге сводили на нет его положительные качества, опустошая его духовно, в конечном счете тоже превращая в мертвую душу.

Вместе с тем Чичиков – это очень емкий образ-тип. Недаром чиновники поочередно принимают его то за чиновника генерал-губернаторской канцелярии. Привсейнесуразности предположений перепуганных чиновников они не абсолютно беспочвенны: в Чичикове действительно есть нечто, роднящее его со всеми этими человеческими «экземплярами», к каждому из них он восходит какой-то своей стороной. Даже с Наполеоном у него имеется общее: тот же деятельный индивидуализм, переходящий в эгоцентризм и

обусловливающий ограниченность всех целей; та же неразборчивость в средствах их достижения; восхождение к этим целям буквально «по трупам», через страдания и смерть себе подобных. Едва приехав в город, Чичиков интересуется, «не было ли каких болезней в губернии, повальных горячек, убийственных каких-нибудь лихорадок, оспы и тому подобного». Лишь одна из догадок, «кто таков на самом деле есть Чичиков», оказалось совершенно несостоятельной, когда почтмейстер вдруг заявил: «Это, господа, не кто другой, как капитан Копейкин!». В «Мертвых душах», прежде всего для осмысления главной сюжетной линии, а через нее - и всей отображаемой действительности. Автор заставляет если не чиновников, то читателей поставить перед собой вопрос: а разве больше логики в повседневно совершаемых покупках и продажах «живых душ», живых людей?

Каким предстал бы Чичиков в финале трехтомной поэмы, сказать с определенностью затруднительно. Но, независимо от конечного замысла, в 1-м томе Гоголю удалось создать реалистический тип большой обобщающей силы. Его значительность сразу же отметил Белинский: «Чичиков как приобретатель не меньше, если не больше Печорина – герой нашего времени». Наблюдение, не утратившее актуальности и сейчас. Вирус приобретательства, приобретательства любой ценой, когда все средства хороши, когда забывается заветная истина: «не хлебом единым жив человек», - этот вирус настолько силен и живуч, что он беспрепятственно проникает всюду, минуя не только пространственные, но и временные границы. Тип Чичикова не потерял своего жизненно-обобщающего значения и в наши дни, и в нашем обществе, напротив, он переживает свое мощное возрождение и развитие. Обращаясь к читателям, Гоголь предлагал каждому задать себе вопрос: «А нет ли и во мне какой-нибудь части Чичикова?» При этом писатель советовал не спешить с ответом, не кивать на других: «Смотри, смотри, вон Чичиков... пошел!». Этот совет обращен и к каждому из живущих сегодня.

Лирический герой Пастернака постоянно обращается к природе. И понимание лирического героя было бы неполным без понимания значения природы в поэзии Пастернака. Д.С.Лихачёв размышления над романом Б.Л.Пастернака «Доктор Живаго» писал: «Начиная с детских воспоминаний и до последних дней, он всегда

видел мир в своей поэзии, лирической и традиционной прозе, в красках и линиях».

В изображении природы с особой силой проявился стихийно-игровой дар Б.Пастернака, тяготеющего к моментальной и бурной смене впечатлений, сплетению разнокачественных образов и ассоциаций. В природе, как ее видит поэт, преобладает беспорядок, свежий хаос, наплыв безудержных влечений, хлещущих через край. Это скорее беспрестанная игра, веселая и дерзкая: воздух «шипучкой играет от горечи тополя»; во время снегопада «крадучись, играя в прятки, // Сходит небо с чердака»; на море, поднятые ветром «барашки грязные играли»; «сколько надо отваги // Чтоб играть на века, // Как играют овраги, // Как играет река» («После дождя», «Снег идет», «Вакханалия»).

Ни у кого природа не одушевлена так, как у Пастернака; причем у нее душа озорницы, проказницы, движения которой суматошны и порывисты: «вырывается весна нахрапом», «за окнами давка, толпится листва», «сад тормозится», «рушится степь». У Пастернака, при отсутствии наружного сходства, очеловечиваются сами действия, повадки природы - своенравной, бесчинной, неугомонной.

Любимые пастернаковские образы – мелкие дробные части природы: ветки, почки, капли, льдинки, звезды, градинки, снежные капельки, стручки гороха, все, что сыплется, брызжет, катится, шевелится, трепещет, воплощая неусыпное кипение жизни («Ты в ветре, веткой пробуящем», «Душистою веткою машучи», «Определение поэзии», «Давай ронять слова»). Безусловное первенство в русской поэзии принадлежит Пастернаку по таким мотивам, как дождь и ливень («После дождя», «Дождь», «Лето», «Счастье», «Имелось» и др. - всего 15 стихотворений), гроза («Июльская гроза», «Гроза моментальная навек», «Наша гроза», «Приближение грозы» и др. - 14 стихотворений). Этим наглядно выражается представление поэта о том, что «кипящее белыми волнами // Мирозданье - лишь страсти разряды, // Человеческим сердцем накопленной» («Определение творчества», 1922): дождь и гроза, в соответствии с древними мифологическими представлениями, знаменуют страстное, оплодотворяющее соединение земли и неба, их священный брак.

По количеству стихотворений, посвященных временам года и отдельным месяцам, Пастернак также занимает первое место в русской поэзии.

Как никто, он чувствителен к смене дней, к продленному мгновению – «и дольше века длится день»; характерны для него «сезонные» и «суточные» названия, приурочивающие пейзаж к определенному моменту времени. Хотя «зимних» стихотворений у Пастернака больше, чем «летних» (18 и 12), именно последние резче выделяют его на фоне преобладающих зимне-осенних мотивов русской поэзии (так, на 139 стихотворений, посвященных зиме, и 170 - осени, лишь 41 - лету). Тонкая поэтическая интуиция тепла, жара, по летнему распаренного и «растрепанного» состояния природы («В лесу», «Лето», «Летний день», «Когда разгуляется» и др.) сказала и в стихах, посвященных Югу, Кавказу, Грузии («Мчались звезды. В море мылись мысы», «Волны», «Пока мы по Кавказу лазаем», «Путевые записки»). Выделяет Пастернака и его сравнительно редкое в отечественной поэзии пристрастие к морю, к этому «допотопному простору», единственному, чему «не дано примелькаться» («Девятьсот пятый год», «Тема», «Вариации» и др.).

Новое у Пастернака – и те образные ряды, с которыми он сопрягает природу, впуская ее в будничность и простоту повседневной жизни: выюга «вяжет из хлопьев чулок», «пыль глотала дождь в пилюлях», «сто слепающих фотографий ночью снял на память гром», «зари вишневый

клей» и пр.

Одна из своеобразнейших черт пастернаковского видения природы – стремление определить через нее сущность поэзии и вдохновения («это – щелканье сдавленных льдинок», «внезапные, как вздох, моря», «ты – лето с местом в третьем классе» – «Определение поэзии», 1922; «Так начинают. Года в два», 1922; «Поэзия», 1922; «Про эти стихи», 1920; «Весна», 1921-1923; «Определение творчества»; «Давай ронять слова»; «Во всем мне хочется дойти»). С другой стороны, поэтичность и словотворчество заложены в самой сути природы и составляют еще один устойчивой метафорический ряд («исписанный инеем двор», ливень кропает «акrostих, // Пуская в рифму пузыри», «нив алфавиты» – «Двор», 1917; «Поэзия»; «Любимая, – молвы слащавой», 1931; «Зима приближается», 1943).

Многие стихотворения о природе у Пастернака написаны о прошлом, это воспоминания, не потерявшие своей красоты и свежести. Практически все стихотворения этой темы – это мгновенные зарисовки, поэт старается запечатлеть именно нужный ему момент – талант художника дает о себе знать. Через все творчество Пастернака проходит ощущение волшебства, чуда природы, поэт благодарит небо за свою жизнь и возможность созерцать природу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Альфонсов В. Н. Поэзия Бориса Пастернака. – М., 2001.
2. Абдиров А. М. Анализ русской рок-поэзии: творчество Виктора Цоя и Александра Васильева // Научный редактор. 2022. – Т. 7.
3. Абдиров А. М. ГОРОД В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ А. ВАСИЛЬЕВА // Конструирова город: память о прошлом и проекты будущего. 2022. С. 6-8.
4. Виленкин В. О Борисе Пастернаке: Воспоминания // Театр. 1990. - № 3. С. 129-142.
5. Воропаев В. Статьи о Гоголе // <http://www.library.ru>.
6. Гиппиус В. Гоголь: Воспоминания. Письма. Дневники. В. Гиппиус. – М.: Аграф, 1999. 461-с.
7. Гус М.С. Живая Россия в "Мёртвых душах. – М.: Литература, 2007. 228-с.
8. Даулетбаев М. Бессоюзные сложные предложения в произведении А. Куприна «Поединок» // Лингвоспектр. 2024. – Т. 1. – №. 1. С. 159-160.
9. Заримбетов А. А. К ВОПРОСУ О СПОСОБАХ ПЕРЕВОДА КАРАКАЛПАКСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА РУССКИЙ ЯЗЫК // Запад и Восток в диалоге культур. 2021. С. 99-101.
10. Турабаева Н. А., Турабаева З. А. СЕМАНТИКА ЦВЕТА «КРАСНЫЙ» И ЕГО ТИПОЛОГИЯ В РУССКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ // Вестник науки и образования. 2021. – №. 6-2 (109). С. 33-36.
11. Турсынова М. М. ИНТЕГРАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ «Шет тиллерин оқытыўда инновация: машқалалар ҳәм перспективалар» атамасындағы халық аралық илимий-әмелий конференция. С. 195.
12. Ешнйазова Э. Н. ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА КФ РЫЛЕЕВА // Вестник науки и образования. 2021. – №. 6-2 (109). С. 52-55.

Шахноза АЛЛАМБЕРГЕНОВА,
преподаватель кафедры русского языка
и методики преподавания
Узбекского государственного университета
мировых языков
shahnoza777811@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация: цель исследования – раскрыть особенности использования пословиц и поговорок в обучении иностранным языкам. Пословицы и поговорки отражают образ жизни, являются ярким и выразительным иллюстративным источником при обучении испанскому языку. Использование пословиц и поговорок является целесообразным в ходе формирования лексических, грамматических и фонетических навыков.

Ключевые слова: пословица, поговорка, язык, иностранные языки, аспекты языка.

Annotatsiya: tadqiqot maqsadi chet tillarini o'qitishda maqol va matallardan foydalanish xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Maqol va matallar hayot tarzini aks ettiradi, ispan tilini o'rgatishda yorqin va ifodali tasviriy manbadir. Leksik, grammatik va fonetik ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida maqol va matallardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: maqol, matal, til, chet tillari, tilning jihatlari.

Annotation: the purpose of the study is to reveal the features of the use of proverbs and sayings in teaching foreign languages. Proverbs and sayings reflect the way of life, are a bright and expressive illustrative source in teaching Spanish. The use of proverbs and sayings is appropriate in the course of forming lexical, grammatical and phonetic skills.

Key words: proverb, saying, language, foreign languages, aspects of language.

Введение. Мудрость и дух народа проявляются в его пословицах и поговорках, а их знание способствует не только более глубокому знанию языка, но и пониманию образа мыслей и характера народа. Сравнение пословиц и поговорок разных народов показывает, как много общего имеют эти народы, что, в свою очередь, способствует их лучшему взаимопониманию и сближению. В пословицах и поговорках отражен богатый исторический опыт народа, представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Правильное и уместное использование пословиц и поговорок придает речи неповторимое своеобразие и особую выразительность.

Пословица – самый интересный жанр фольклора, изучаемый лингвистами, но во многом оставшийся непонятым и загадочным. Пословица – народное изречение, в котором выражается не мнение отдельных людей, а народная оценка, народный ум. Она отражает духовный облик народа, стремления и идеалы, суждения о самых

разных сторонах жизни. Все, что не принято большинством людей, их мыслями и чувствами, не приживается и отсеивается. Пословица живет в речи, только в ней она приобретает свой конкретный смысл. Это выражение мыслей, к которым пришел народ через вековой опыт. Пословица всегда поучительна, но не всегда назидательна. Однако из каждой следует вывод, который полезно принять к сведению.

Образное отражение действительности в пословице связано с эстетической оценкой разнообразных явлений жизни. Эмоциональный заряд формирует установку к действию, вызывая расширение смысла. Вот почему среди пословиц есть веселые, грустные, потешные, горькие. Вот как сказал об этой черте народных пословиц В.И. Даль: пословица – это «свод народной премудрости и суемудрия, это стоны и вздохи, плач и рыдание, радость и веселье, горе и утешение в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская, народная правда, своего рода судебник, никем не судимый» [2, с. 110].

Методика исследования. Вопрос определения пословиц и поговорок имеет свою историю. Свои трактовки давали В.И. Даль, С.И. Ожегов, М. Мещерякова и др. Так, например, А.Н. Афанасьев писал, что «пословицы по самой форме своей не подвержены искажению и потому являются памятником издавна сложившихся воззрений. Пословицы являются главным источником мудрости предков, хранителями памяти и орудием передачи человеческого опыта» [1, с. 15]. С.И. Ожегов писал: «Пословица – краткое народное изречение с назидательным содержанием, народный афоризм» [6, с. 568]. Как отмечает С.И. Ожегов, «поговорка – краткое устойчивое выражение, преимущественно образное, не составляющее, в отличие от пословицы, законченного высказывания» [6, с. 530].

Данное исследование будет опираться на трактовки С.Г. Лазутина, так как они дают предельно точное и ясное представление о данных терминах. Как указывает С.Г. Лазутин «Пословица – это краткое, нередко ритмизованное изречение, представляющее собой законченное предложение и выражающее определенное умозаключение» [5, с. 57]. «Поговорка – широко распространенное образное выражение, метко определяющее какое-либо жизненное явление. В отличие от пословиц, к которым они близки по своей форме, поговорки лишены прямого поучительного смысла и ограничиваются образным, нередко иносказательным определением какого-либо явления» [5, с. 57].

В пословицах выражаются обобщения и заключения по самым разнообразным жизненным явлениям: «Правда светлее солнца», «Каково сеется, таково и веется», «Учение – свет, а неученье – тьма» [5]. В пословицах выражается народная мудрость, их заключения и выводы имеют силу неписаного закона: «На пословицы ни суда нет, ни расправы», «От пословицы не уйдешь» [4]. По форме пословицы всегда представляют собой вполне законченные предложения. Причем пословичные предложения, как правило, бывают двухчастными или, другими словами, двучленными («Не топор тешет, а плотник», «Красна птица перьем, а человек ученьем») [3]. По своей структуре поговорка проще пословицы. В этой связи М.А. Рыбникова писала: «Пословица – это словесный организм; поговорка – это «заготовки» выразительной речи... Поговорка дает образ; окольным путем в переносной форме характеризует явление...» [9, с. 519].

В обучении как русскому, так и иностранному языку огромную роль играют выразительные средства. К.Д. Ушинский говорил о необходимости развития у ребенка языкового чутья, которое помогает ему отбирать языковые средства для образного высказывания. Писатель высоко оценивал значение художественной литературы и устного народного творчества. Уже в самом своем названии пословица содержит непосредственное указание на отношение к устной речи. В. И. Даль рассматривает пословицу как продукт исключительно народной среды общения: «Что за пословицами и поговорками надо идти в народ, в этом никто спорить не станет, в образованном и просвещенном обществе пословицы нет. Готовых пословиц высшее общество не принимает, потому что это картины чуждого ему быта, да и не его язык; а своих не слагает, может быть, из вежливости и светского приличия: пословица колет не в бровь, а прямо в глаз» [3, с. 353].

Результаты и их обсуждение. Одним из актуальных направлений деятельности преподавателя иностранного языка в вузе является лингвострановедение и привлечение лингвострановедческих знаний процесс преподавания для повышения интереса студентов. Пословицы позволяют учащимся соприкоснуться с культурой страны изучаемого языка. Они убеждают учащихся в том, что различным народам бывают свойственны одни и те же мысли и стремления, служат их нравственному воспитанию. Знакомство с пословицами вызывает у школьников положительные эмоции, что существенно влияет на мотивацию использования иностранного языка как средства межкультурной коммуникации. Огромное разнообразие пословиц обеспечивает возможность использовать их в работе с учащимися любого возраста и любого уровня развития. Глубокое содержание этих коротких высказываний не только развивает мышление учащихся, но и имеет большое воспитательное значение.

Так например, в процессе обучения испанскому языку пословицы и поговорки выступают в качестве выразительных средств, способствующих развитию языкового чутья. На разных этапах обучения в школе пословицы и поговорки помогают решать различные задачи. Существует три аспекта языка: фонетический, грамматический и лексический. С самых первых занятий начинается формирование произносительных навыков, отработка фонетического материала.

Также можно использовать пословицы или поговорки для отработки такого фонетического явления в испанском языке как синалефа. Например:

Un lobo a otro no se muerden. El tiempo es oro. Amigo en la adversidad es amigo de verdad.

Можно также использовать пословицы и поговорки при изучении количественных наречий: *De casi no se muere nadie*; наречий образа действий: *Cuidar como a la niña del ojo* и наречий времени: *La sogá siempre se rompe por lo más delgado*. Практика показывает, что процесс освоения степеней сравнения прилагательных не представляет сложности, если материал предлагается по возможности в виде пословиц и поговорок. Например: *Más vale tarde que nunca*. Можно использовать пословицы и поговорки при изучении артиклей: *Adonde va el caldero va la cuerda. La salud es la mayor riqueza*, при изучении предлогов: *Amor con amor se paga*.

Что касается лексического аспекта языка, то например самой типичной лексико-семантической чертой пословиц является образность. Не представляясь их обязательным атрибутом, образность всё же присуща большинству употребительных пословиц. С этой точки зрения все пословицы можно разделить на три группы:

а) полностью образные: *No hay mal que por bien no venga* (нет худа без добра); *En la piscina hay demonios* (в тихом омуте черти водятся);

б) частично образные: *La mentira no tiene pies* (у лжи короткие ноги);

Quien bien ama, tarde olvida (старая любовь не ржавеет);

в) необразные: *Mientras vivas, aprende* (век живи – век учись); *Más vale*

tarde que nunca (лучше поздно, чем никогда).

Выводы. Материалы исследования позволяют сделать следующие выводы – пословицы украшают речь, делают её более точной, экспрессивной, помогая избежать повторов. Пословицы и поговорки отражают образ жизни, являются ярким и выразительным источником при изучении испанского языка. Были выявлены методические и практические ценности использования пословиц и поговорок в процессе обучения испанскому языку.

Таким образом, использование пословиц и поговорок является целесообразным для иллюстрации грамматических явлений и закреплений их в речи. Благодаря своей лексико-грамматической насыщенности, пословицы и поговорки могут использоваться для обогащения словарного запаса. Также, в качестве стимула, они могут использоваться для развития речи. Изучение пословиц и поговорок способствует обогащению словарного запаса, позволяет развить память, а также приобщает к народной мудрости.

Литература

1. Афанасьев А.Н. Происхождение мифа / А.Н. Афанасьев. – М.: Высшая школа, 1996. 150-с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. Т.1-4. – М., 1863-66. С. 110.
3. Даль В.И. Пословицы русского народа / В.И. Даль. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во ННН. 2003. 616-с.
4. Кравцов Н.И. Русское устное народное творчество / Н.И.Кравцов, С.Г. Лазутин.– М., 1983. 200-с.
5. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы / С.Г. Лазутин. – М.: Высшая школа, 1990. 250-с.
6. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1999. 944-с.
7. Палей О.И. Работа с пословицами и поговорками на уроке английского языка в IX классе / О.И. Палей // Иностранные языки в школе. 2000. – №1. С. 40-42.
8. Рыбникова М.А. Русская поговорка / М.А. Рыбникова // Русское устное народное творчество. Хрестоматия по фольклористике : Под. ред. Ю.Г. Круглова – М.: Высшая школа, 2003. С. 159-166.
9. Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки / М.А. Рыбникова. – М.: Издательство Академия Наук СССР. 1961. 232-с.

Баходыр ДЕХКАНОВ,
 преподаватель кафедры методики русского языка
 Ферганского государственного университета,
Шухрат РАСУЛОВ,
 преподаватель кафедры методики русского языка
 Ферганского государственной университета

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ АСПЕКТАМ ВИДА РУССКОГО ГЛАГОЛА

Аннотация: статья посвящена проблемам усвоения грамматической категории вида русского глагола узбекоязычными учащимися. Анализируются лингвистические и методические трудности, возникающие в процессе обучения, включая интерференцию родного языка, сложности в понимании приставочных форм, употребление двувидовых глаголов и несовпадение временных и видовых значений. Особое внимание уделяется контрастивному подходу и использованию примеров, опирающихся на реальный контекст. Делается вывод о необходимости раннего парного введения видовых форм, опоры на контекст и поэтапной систематизации знаний в учебной практике. Статья предназначена для преподавателей РКИ, методистов и авторов образовательных программ для студентов с родным узбекским языком.

Ключевые слова: вид глагола, русский язык как иностранный, узбекоязычные студенты, методика преподавания, интерференция, контекст, двувидовые глаголы, приставочные формы, контрастивный анализ.

Annotatsiya: ushbu maqola rus tilidagi fe'lining aspektual (harakat turi) kategoriyasini o'zbek tilida so'zlashuvchi talabalarga o'rgatishdagi muammolarga bag'ishlangan. O'qitish jarayonida yuzaga keladigan lingvistik va metodik qiyinchiliklar tahlil qilinadi, xususan ona tilining interferensiyasi, prefiksli shakllarni tushunishdagi muammolar, ikki aspektli fe'llardan foydalanish va zamon bilan harakat turi orasidagi nomuvofiqlik masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada kontekstual yondashuv, real nutq namunalari asoslangan misollar orqali o'qitish samaradorligini oshirish usullari asoslab beriladi. Aspektual shakllarni erta bosqichda juft holda o'rgatish, kontekstga tayangan holda bosqichma-bosqich yondashuv zarurligi ta'kidlanadi. Maqola RKI (rus tili xorijiy til sifatida) o'qituvchilari, metodistlar va o'zbek tilida so'zlashuvchi talabalar uchun ta'lim dasturlarini tuzuvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: fe'l turi, rus tili xorijiy til sifatida, o'zbek tilida so'zlashuvchi talabalar, o'qitish metodikasi, interferensiya, kontekst, ikki aspektli fe'llar, prefiksli shakllar, kontrastiv tahlil.

Annotation: this article addresses the challenges of teaching the grammatical category of aspect in Russian verbs to Uzbek-speaking students. It analyzes linguistic and methodological difficulties encountered during the learning process, including native language interference, confusion with prefixal verb forms, the use of biaspectual verbs, and the mismatch between tense and aspect meanings. Special attention is given to the contrastive approach and the use of real-context examples to enhance teaching effectiveness. The article argues for the early introduction of aspectual verb pairs, a context-based strategy, and a gradual systematization of aspectual knowledge in the classroom. It is intended for teachers of Russian as a foreign language (RFL), methodologists, and curriculum developers working with Uzbek-speaking learners.

Keywords: verb aspect, Russian as a foreign language, Uzbek-speaking students, teaching methodology, interference, context, biaspectual verbs, prefixal forms, contrastive analysis.

Обучение грамматическим категориям русского глагола, в частности категории вида, представляет собой одну из наиболее сложных задач в преподавании русского языка как иностранного. Это особенно актуально в условиях работы с узбекоязычными студентами, для которых категория вида как грамматическое явление отсутствует в системе родного языка. Узбекский язык выражает завершенность, повторяемость или направленность действия другими способами – в частности, с помощью модальных слов, временных маркеров или синтаксических конструкций. В результате студенты, говорящие на узбекском языке, сталкиваются с необходимостью усваивать не просто новые формы, но и новое мышление, где одна и та же временная форма может отличаться по семантике в зависимости от вида. Наиболее распространенной ошибкой является неправильный выбор видовой формы в условиях предполагаемого результата. Так, узбекоязычный студент может сказать: *Я буду писать доклад и сдам его завтра*, имея в виду, что он намерен завершить написание. Однако в русском языке форма *буду писать* указывает на процесс, а не на результат. Корректное высказывание: *Я напишу доклад и сдам его завтра*. Ошибка возникает в силу того, что узбекская форма будущего времени *yozaman* не различает аспектуальной завершенности, как это происходит в русском языке. На начальных этапах обучения необходимо сознательно противопоставлять видовые пары: *писать – написать, делать – сделать, брать – взять* и пояснять, что выбор вида зависит от того, завершено действие или нет, а не только от времени [1, с. 114].

Серьезные трудности вызывает и система приставочного словообразования, с помощью которого в русском языке часто формируются совершенные виды. Студенты, изучающие язык по механизму «несовершенный плюс приставка – совершенный», быстро теряют

ориентацию в лексической семантике глагола. Например, от глагола *писать* образуются не только *написать*, но и *записать, вписать, переписать* – все они формально относятся к совершенным видам, но имеют разные значения. В результате учащиеся пытаются использовать любую приставочную форму как универсальный совершенный вид: «Я *записал письмо другу*» вместо «Я *написал письмо другу*». Такая интерференция требует систематической работы с примерами в контексте, где значение приставки раскрывается через ситуацию. Особенно эффективно применять упражнения, в которых нужно соотнести контекст и глагол: *вписать имя в список, переписать текст заново, написать сочинение до вечера* [2, с. 68].

Другая проблема касается двувидовых глаголов, которые особенно сбивают с толку студентов. Глаголы типа *арендовать, организовать, тренировать* могут быть как в совершенном, так и в несовершенном виде в зависимости от контекста. Узбекоязычные студенты часто воспринимают их как исключительно совершенные формы, так как в родном языке такие слова формируются из глагольных конструкций с постфиксом или вспомогательными словами (*ijaraga olmoq, tashkil qilmoq*). Проблема усугубляется, когда одно и то же слово в русском языке используется с разными видовыми значениями: «Мы *арендовали квартиру на неделю*» (результат) и «Мы *арендовали квартиру, но не переехали*» (процесс). Без осознания роли контекста учащиеся склонны к ошибкам, особенно в письменной речи. Для отработки видового значения таких глаголов полезны задания, в которых одна и та же форма должна быть осмыслена в разных ситуациях, а также переводные упражнения с узбекского языка, где смысл зависит от контекста, а не от формы [3, с. 22]. Кроме того, трудности вызывает несовпадение временных и видовых форм между узбекским и русским языками. В русском языке совершенный

вид часто используется для выражения будущего: «Я прочитаю», «Я сделаю», «Я напишу». В узбекском языке будущее выражается временем (глагол плюс личный аффикс), и для узбекского учащегося будущее совершенного вида часто воспринимается как прошедшее – по аналогии с формой *yozdim* (я написал). Поэтому студенты могут строить фразы вроде: «Я буду писать сочинение и напишу завтра» или «Я уже буду делать» – что приводит к речевым сбоям. Необходимо тщательно разъяснять, что совершенный вид в русском языке может указывать как на прошедшее завершённое, так и на будущее завершённое действие. Эффективно применять параллельные переводы и сопоставлять их с формами родного языка: «*Men ertaga yozaman*» – «Я напишу завтра», «*Men yozdim*» – «Я написал» [4, с. 156].

Методически оправдан подход, при котором виды вводятся не изолированно, а в виде парных конструкций с примерами, привязанными к жизненным ситуациям. Например, конструкция *читать – прочитать* вводится через сравнение: «Я читаю книгу сейчас» – «Я прочитал книгу вчера». Такая подача позволяет учащимся увидеть различие не только формальное, но и семантическое. Кроме того, важно создавать коммуникативные упражнения, в которых учащиеся делают выбор вида на основе речевой задачи, а не по образцу. Например, «Что ты сделаешь на

выходных?», «Что ты делал вчера?», «Что ты обычно делаешь утром?». Эти вопросы требуют от студента осознанного выбора между совершенным и несовершенным видом, а не механического использования одной формы. Дополнительное внимание следует уделить обучению глаголам движения, которые в русском языке активно связаны с категорией вида. Форма «*идти*» и «*пойти*», «*ехать*» и «*поехать*» отражают разницу в направленности и завершённости действия, что отсутствует в узбекском языке, где чаще используется одна форма (*borayapman, ketdim*). На занятиях желательно использовать визуализацию маршрутов и событий: «Он шел по улице, когда увидел друга» – длительность; «Он пошел в магазин» – начало действия. Такие различия удобно объяснять через иллюстрации, игровые упражнения и ситуационные диалоги [5, с. 91].

Таким образом, обучение узбекоязычных студентов аспекту русского глагола требует дифференцированного, поэтапного подхода, основанного на сопоставлении языковых систем, контекстуализации и внимании к семантическим нюансам. Только последовательная работа, опирающаяся на примеры, коммуникативные задания и лексико-грамматическое осмысление, способна сформировать у студента языковую интуицию, необходимую для свободного владения категорией вида.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Кустова Г. И. Виды глаголов в русском языке и трудности их усвоения иностранцами // Русский язык за рубежом. 2003. – № 1. С. 110–117.
2. Сковцова Л. Е. Употребление видов глагола в русском языке: учебное пособие для иностранцев. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2005. 136-с.
3. Балыхина Т. М. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Академия, 2013. 192-с.
4. Иванова С. Г. Категория вида русского глагола и ее отражение в родных языках учащихся // Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранные языки. 2010. – № 3. С. 154-159.
5. Бондарко А. В. Вид и видовые значения глагола в русском языке. – Л.: Наука, 1971. 278-с.

Умида ЮЛБАРСОВА,
преподаватель кафедры методики русского языка
Ферганского государственного университета,
Наргиза УСАНОВА,
преподаватель кафедры методики русского языка
Ферганского государственного университета

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ЧЕРЕЗ РЕАЛИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Аннотация: в статье, подготовленной двумя авторами, рассматриваются особенности включения национально-культурных реалий (НКР) в процесс преподавания русского языка как иностранного (РКИ) в Узбекистане. Авторы акцентируют внимание на необходимости формирования лингвокультурной компетенции у студентов, изучающих русский язык вне естественной языковой среды. Приводятся конкретные примеры реалий, вызывающих затруднения у узбекоязычных обучающихся, анализируются методические приёмы, направленные на преодоление межкультурной интерференции. В статье рассматриваются приемы сопоставительного анализа, включение в учебный процесс художественных текстов, элементов этнопедагогики и современных цифровых средств обучения. Делается вывод о том, что осознанная работа с НКР способствует не только более глубокому освоению языка, но и развитию толерантного межкультурного мышления.

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, национально-культурные реалии, Узбекистан, межкультурная коммуникация, РКИ, лингвокультурологический подход, преподавание, билингвизм, методика обучения.*

Annotatsiya: mazkur maqolada O'zbekistonda rus tilini chet tili sifatida o'qitish jarayonida milliy-madaniy realiyalarni (MMR) ta'limga kiritishning o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqiladi. Mualliflar rus tilini tabiiy til muhiti tashqarisida o'rganayotgan talabalarda lingvomadaniy kompetensiyani shakllantirish zarurligiga e'tibor qaratishadi. O'zbek tilida so'zlashuvchi auditoriyada tushunishda qiyinchilik tug'diradigan realiyalarga aniq misollar keltirilgan, madaniyatlararo interferensiyani bartaraf etishga qaratilgan metodik yondashuvlar tahlil qilinadi. Maqolada qiyosiy tahlil, badiiy matnlar, etnopedagogik yondashuv va zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Mualliflar xulosasiga ko'ra, MMR bilan maqsadli ishlash nafaqat til kompetensiyasini chuqurlashtiradi, balki talabaniy madaniyatlararo tolerant tafakkurini rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: *chet tili sifatida rus tili, milliy-madaniy realiyalar, O'zbekiston, madaniyatlararo kommunikatsiya, RCHS, lingvomadaniy yondashuv, ta'lim metodikasi, bilinguallik, o'qitish metodikasi.*

Annotation: this article, co-authored by two researchers, explores the integration of national and cultural realia (NCR) into the process of teaching Russian as a foreign language (RFL) in Uzbekistan. The authors emphasize the importance of developing students' linguocultural competence, particularly in contexts where Russian is studied outside its natural language environment. The article provides specific examples of realia that present challenges for Uzbek-speaking learners and analyzes methodological approaches aimed at overcoming intercultural interference. It also discusses the use of comparative analysis, literary texts, elements of ethnopedagogy, and modern digital tools in the educational process. The authors conclude that purposeful work with NCR not only deepens linguistic proficiency but also fosters tolerant and culturally aware thinking in students.

Key words: *Russian as a foreign language, national and cultural realia, Uzbekistan, intercultural communication, RFL, linguocultural approach, teaching methodology, bilingualism, realia instruction.*

Преподавание русского языка как иностранного (РКИ) в Узбекистане на сегодняшний день выходит за рамки лингвистической задачи. Это не только обучение грамматике и словарному запасу, но и полноценное введение обучающихся в мир другой культуры. Национально-культурные реалии (НКР) в этом контексте становятся не побочным, а центральным элементом образовательного процесса. Их роль особенно значительна в условиях, где русский язык функционирует не как родной, а как второй или третий язык, как это часто наблюдается в современной узбекской аудитории. Под НКР в методике РКИ понимаются элементы языка, неразрывно связанные с конкретной культурной традицией: слова и выражения, отражающие уникальные предметы, явления, события, понятия и формы поведения, присущие только данной нации. Это могут быть фразеологизмы, имена собственные, реалии быта, названия блюд, формы этикета, ритуалы и т.д. Например, такие слова, как «дача», «самовар», «блины», «прописка», «очередь», «пятилетка», несут в себе гораздо больше, чем просто значение; они содержат фоновое знание и образ мышления носителей языка [1, с. 17].

В условиях Узбекистана, где русский язык сохраняет статус одного из ведущих языков межнационального общения, несмотря на отсутствие официального статуса, преподавание РКИ требует от педагога систематической и методически осмысленной работы с НКР. Причина в том, что эти реалии зачастую не имеют точных эквивалентов в узбекской культуре и языке. Например, слово «дача» вызывает у узбекоязычного студента ассоциации с фруктовым садом, то есть «**боғ**» или «**чиҳорат боғи**», однако ни одно из этих слов не отражает историко-культурный и эмоциональный контекст «советской дачи», как места отдыха, труда и семейного быта [2, с. 94]. Особенно трудно воспринимаются реалии, связанные с советским и постсоветским опытом, поскольку молодые обучающиеся зачастую не имеют личного культурного фона, необходимого для их

интерпретации. Например, слово «очередь» – «**навбат**» на узбекском – в русском языке сопровождается устойчивыми ассоциациями: дефицит, контроль, жесткая социальная дисциплина. Узбекский эквивалент не отражает эмоциональной и культурной нагрузки, присущей российскому контексту [3, с. 36]. Чтобы обеспечить адекватное понимание, преподаватель использует визуальные и аудиальные источники: фрагменты из фильмов, комиксы, интервью и т.п., в которых учащийся может «увидеть» реалии в действии.

Рассмотрим более конкретный пример. На занятии в ташкентском вузе преподаватель предлагает студентам прочитать короткий рассказ В. Шукшина, в котором употребляется слово «самовар». Учащиеся пытаются объяснить его значение через привычные образы – «**чайнак**» (чайник), но при обсуждении выясняется, что в образе самовара заключен не только предмет – это целый пласт русской культуры: общение, застолье, тишина деревенского быта, традиция. Далее предлагается сопоставление: как выглядит чайная традиция в Узбекистане – за пиалой, на курпаче, в кругу родственников, часто в тени виноградника. Это не просто сравнение предметов, а осмысление двух культур через схожий ритуал – употребление чая [4, с. 59].

Работа с художественными текстами занимает особое место в преподавании НКР. Сказки, рассказы и притчи позволяют включить реалии в живой речевой контекст. Например, при анализе сказки «Морозко» преподаватель обращает внимание на слова «печь», «мороз», «тряпки», «дочка» и др. Слово «печь» для многих студентов незнакомо в его культурном значении – как символ уюта, тепла, центра дома. В узбекском быту аналогом может быть «**тандыр**», однако и здесь присутствует различие: тандыр – это прежде всего хозяйственное устройство, в то время как печь в русской культуре может играть роль почти сакральную, в том числе в сказках. Понимание таких реалий требует от преподавателя развернутой культурной интерпретации, иногда даже театрализации:

на одном из занятий преподаватель принес на урок модели русской и узбекской «печки» и предложил обсудить, что каждая из них символизирует [2, с. 97].

Преподавание реалий не ограничивается лексикой. Не менее значимым является интонационно-эмоциональный аспект, особенно в условиях узбекско-русской интерференции. Например, слово «женщина» в русском языке, произнесенное в транспорте или магазине, может звучать резко, даже грубо. В узбекской культуре аналогом является «**опа**» (сестра), которое несет теплое, уважительное значение. Обращение «опа-jon» («милая сестра») совершенно иначе воспринимается на слух. На уроке студенты анализируют аудиозаписи с речевыми ситуациями, в которых используется то или иное обращение, и выявляют различия в коммуникативных интенциях. Это помогает понять, как культурные реалии живут не только в словах, но и в интонациях, жестах, мимике [3, с. 39].

Использование современных информационных технологий позволяет погрузить обучающихся в мир НКР даже вне языковой среды. Например, преподаватель размещает в Moodle фрагменты российских телепередач, рекламы, интервью, где студенты сами должны найти, выписать и проанализировать реалии. В одном из заданий предлагалось просмотреть отрывок ток-шоу, в котором герои спорят об уровне жизни в «хрущевке». Студенты сначала не поняли, что означает это слово. Только после анализа видео,

фотографии и обсуждения выяснилось, что «хрущевка» – это не просто квартира, а целый пласт культурной памяти: теснота, коммунальный быт, запах краски и газа. На узбекском можно попытаться передать это как «**эски кўп қаватли уй**», но даже эта формула не охватывает всех культурных оттенков [5, с. 114].

Таким образом, преподавание НКР в узбекской аудитории требует комплексного подхода. Оно должно строиться не только на объяснении лексического значения слова, но и на введении в контекст, на сопоставлении с родной культурой студента, на развитии кросс-культурной интерпретации. Опора на художественные тексты, аудиовизуальные материалы, практические задания с сопоставительными элементами позволяет студенту осваивать не язык, а картину мира, за ним стоящую. Это особенно важно в условиях отсутствия русскоязычной среды, когда «живая» реалия может быть передана только через текст, образ и педагогическое мастерство.

НКР превращаются из трудностей в инструменты формирования устойчивой языковой личности. Они помогают преодолеть стереотипы, развивают эмпатию к иной культуре и создают основу для полноценного двустороннего диалога между русской и узбекской культурами. Именно через реалии студенты начинают не просто говорить по-русски, а думать и чувствовать в рамках русскоязычной коммуникативной модели.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. 384-с.
2. Карпова О. Н. Лингвострановедение и теория культурных реалий. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 2017. 215-с.
3. Муродова Ш. Б. Интерференция узбекского и русского языков: проблемы и пути их преодоления // Язык и культура. 2023. – № 1. С. 35-44.
4. Камалова Л. Л. Сказка как средство межкультурного обучения РКИ. – Казань: КФУ, 2020. 98-с.
5. Джураев А. Х. ИКТ в обучении русскому языку в Узбекистане // Педагогика и образование. 2022. – № 3. С. 9-14.

Мархабо КАМАЛОВА,
преподаватель кафедры современного русского языка
Узбекский государственный университет мировых языков

РОЛЬ КОНТЕКСТА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: в статье рассматривается влияние контекста на интерпретацию многозначных слов в русском языке, анализируются основные типы контекста – лексический, грамматический, ситуативный, речевой и культурный, а также их функции в устранении семантической неопределённости. Исследование основано на теоретических трудах отечественных и зарубежных лингвистов, а также на примерах из художественной, научной и разговорной речи. отдельное внимание уделено когнитивному аспекту восприятия полисемии.

Ключевые слова: многозначность, полисемия, контекст, интерпретация, семантика, когнитивная лингвистика

Annotation: the article examines the impact of context on the interpretation of polysemic words in the Russian language. It analyzes the main types of context—lexical, grammatical, situational, discursive, and cultural—and their role in eliminating semantic ambiguity. The study is based on theoretical works of Russian and foreign linguists, as well as examples from literary, scientific, and colloquial speech. Special attention is paid to the cognitive aspect of perceiving polysemy.

Key words: polysemy, multiple meanings, context, interpretation, semantics, cognitive linguistics.

Annotatsiya: maqolada rus tilidagi ko'p ma'noli so'zlarning talqiniga kontekstning ta'siri ko'rib chiqiladi. Asosiy kontekst turlari – leksik, grammatik, situativ, nutqiy va madaniy kontekstlar hamda ularning semantik noaniqlikni bartaraf etishdagi funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot mahalliy va xorijiy tilshunoslarning nazariy ishlari hamda badiiy, ilmiy va so'zlashuv nutqidan olingan misollar asosida olib borilgan. Alohida e'tibor polisemiya idrokining kognitiv jihatiga qaratilgan.

Kalit so'zlar: ko'p ma'nolilik, polisemiya, kontekst, talqin, semantika, kognitiv tilshunoslik.

Введение

Полисемия в русском языке – это явление, при котором одно слово имеет несколько связанных между собой значений. Другими словами, это многозначность слова. Например, слово «поле» может означать и участок земли, и место для игры, и область деятельности.

Целью данной статьи является всестороннее рассмотрение роли контекста в интерпретации многозначных слов. Задачи исследования: определить основные типы контекста, проанализировать примеры полисемии в разных типах текстов и рассмотреть когнитивные механизмы восприятия многозначных слов.

1. Полисемия как лингвистическое явление. Полисемия и омонимии разные понятия: в случае полисемии значения одного слова связаны между собой семантически, в то время как омонимы – это слова, совпадающие по форме, но не связанные значением. Пример омонимии, слово «ключ» может означать предмет (ключ от двери), источник воды

(родник) или способ решения проблемы (ключ к задаче).

Лингвисты различают радиальную и цепную полисемию. Радиальная характеризуется наличием одного центрального значения, от которого отходят другие, а цепная — последовательным развитием значений. Контекст позволяет понять, какое из значений активируется в конкретной речевой ситуации. Примеры радиальной полисемии:

Голова:

1. Часть тела, 2. ум, 3. руководитель, 4. начало чего-либо.

Пример для цепной полисемии: вкус – 1. Ощущение, возникающее в результате раздражения рецепторов, расположенных на языке.

2. Качество, свойство пищи, ощущаемое при еде.

3. Аппетит, удовольствие, получаемое от еды.

2. Контекст и его типы.

2.1. Лексический контекст – это окружение слова другими словами в предложении или тексте. Например, в выражении «ключ от сейфа» лексическая

сочетаемость с существительным «сейф» помогает определить значение слова «ключ» как предмет.

2.2. Грамматический контекст включает морфологические и синтаксические характеристики. Например:

«он лечит» (действие врача).

«он лечится» (пациент). Изменение формы глагола влияет на интерпретацию роли субъекта действия.

2.3. Ситуативный контекст включает в себя знание обстановки общения. Например, в бытовом диалоге выражение «Поставь чайник» будет означать просьбу вскипятить воду, а не переместить предмет.

2.4. Дискурсивный контекст. Этот вид контекста охватывает более широкий текст или речевой дискурс, в котором употребляется слово. В прозе А. Чехова или Л. Толстого значение многозначных слов нередко раскрывается постепенно через весь текст.

2.5. Культурный контекст. Культурные реалии могут влиять на интерпретацию. Например, слово «икона» в религиозном и культурном контекстах может означать святыню, а в массовой культуре – «икона стиля».

3. Контекст как средство устранения амбигуальности. Семантическая неоднозначность может препятствовать коммуникации. Контекст выступает как инструмент устранения такой неопределенности. Например, слово «мир» в заголовке «Борьба за мир» означает не «вселенную», а «отсутствие войны» – это становится ясно из общего идеологического контекста.

Восприятие многозначности связано с ассоциативным мышлением. Высокий уровень языковой компетенции способствует быстрому определению актуального значения без необходимости дополнительной интерпретации.

5. Многозначность в разных стилях речи.

Художественный стиль

В художественной литературе полисемия активно используется для создания образности, метафор и других тропов. Многозначные слова

позволяют авторам углублять смысл произведений, придавать им дополнительную выразительность и эмоциональную окраску. Например, слово «кровь» может означать не только жидкость, но и родство, жизнь, опасность, в зависимости от контекста.

Публицистический стиль

В публицистике полисемия может использоваться для привлечения внимания, создания ярких заголовков, но при этом важно сохранять ясность и точность высказываний. Например, заголовок «Игра престолов» может относиться как к политической борьбе, так и к одноименному сериалу.

Научный стиль

В научных текстах полисемия, как правило, ограничивается, чтобы избежать двусмысленности и обеспечить однозначность понимания. Термины в науке стремятся к моносемии, то есть к однозначному соответствию между термином и понятием. Например, термин «гемоглобин» в биологии имеет строго определенное значение.

Разговорный стиль

В разговорной речи полисемия является естественным явлением, позволяющим более кратко и неформально выражать свои мысли. Часто используются переносные значения слов, а также слова с размытым значением. Например, слово «прикол» может означать шутку, забавную ситуацию или нечто странное.

Официально-деловой стиль

В официально-деловом стиле также стремятся к однозначности, но иногда используются слова с разными значениями в зависимости от контекста. Например, слово «акт» может означать документ, действие или событие.

Заключение

Контекст является решающим фактором в интерпретации многозначных слов. Он не только уточняет значение, но и обеспечивает успешную коммуникацию. Изучение контекста в лингвистике позволяет глубже понять механизмы языкового мышления, а также развивать технологии автоматической обработки языка.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974.
2. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интерпретация текста. – М.: Логос, 1999.
3. Залезняк а.а., Шмелев а.Д. Полисемия в русском языке. – М.: Языки славянской культуры, 2007.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
5. Мелчук И.а. опыт теории лингвистических моделей «смысл – текст». – М.: Наука, 1974.
6. Рахилина Е.В. Современные направления семантических исследований. – М.: Языки русской культуры, 1999.
7. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
8. Cruse D.A. Meaning in Language. – Oxford: Oxford University Press, 2011.

Юлдашева САДАФ,

Учитель русского языка и литературы в старших классах
частной школы «Fergana school»

ЭВОЛЮЦИЯ ОБРАЗА ГЕРОЯ В РУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ: ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ И ЦЕННОСТЕЙ В РАЗНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭПОХИ

Аннотация: русские народные сказки являются уникальным источником для изучения социальных ценностей и ролей, отраженных в образах героев. Проблема исследования заключается в недостаточной систематизации данных об эволюции героических образов в русских сказках в контексте социальных изменений на разных исторических этапах. Цель статьи — проследить, как образы героев (Иван-дурак, богатырь, царевич) трансформировались под влиянием социальных, экономических и культурных изменений в Древней Руси, допетровской и петровской России, а также в XIX веке.

Ключевые слова: русские народные сказки, образ героя, социальные роли, ценности, исторический контекст, эволюция.

Annotatsiya: rus xalq ertaklari qahramonlar obrazida aks etgan ijtimoiy qadriyatlar va rollarni o'rganishda noyob manbadir. Tadqiqot muammosi turli tarixiy bosqichlardagi ijtimoiy o'zgarishlar kontekstida rus ertaklaridagi qahramonlik obrazlari evolyutsiyasi haqidagi ma'lumotlarni yetarli darajada tizimlashtirilmaganligidan iborat. Maqolaning maqsadi – qahramonlar (Ivan ahmoq, bahodir, shahzoda) obrazlarining Qadimgi Rus, Petrovgacha va Petrov Rossiyasidagi, shuningdek, XIX asrdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar ta'sirida qanday o'zgarganini kuzatishdir.

Kalit so'zlar: rus xalq ertaklari, qahramon obrazi, ijtimoiy rollar, qadriyatlar, tarixiy kontekst, evolyutsiya.

Annotation: Russian folk tales are a unique source for studying social values and roles reflected in the images of heroes. The problem of the study is the insufficient systematization of data on the evolution of heroic images in Russian fairy tales in the context of social changes at different historical stages. The purpose of the article is to trace how the images of heroes (Ivan the Fool, the hero, the prince) were transformed under the influence of social, economic and cultural changes in Ancient Rus', pre-Petrine and Peter the Great Russia, as well as in the 19th century.

Key words: russian folk tales, hero image, social roles, values, historical context, evolution.

ВВЕДЕНИЕ

Русские народные сказки — это не только культурное наследие, но и зеркало социальных процессов, происходивших в обществе на протяжении веков. Образ героя в сказках, будь то богатырь, царевич или Иван-дурак, отражает ценности, идеалы и ожидания, характерные для определенной исторической эпохи. Исследование эволюции героических образов позволяет понять, как социальные изменения — от языческих традиций к христианизации, от феодального строя к централизованному государству — влияли на формирование фольклорных персонажей.

МАТЕРИАЛЫ

Основным источником исследования являются тексты русских народных сказок, собранные А.Н. Афанасьевым в его сборнике «Народные русские сказки» (1855–1863) [1]. Дополнительно использованы сказки из сборников И.П. Сахарова [7] и других фольклористов XIX века. Для исторического контекста привлечены работы В.О. Ключевского [3], Б.А. Рыбакова [4] и современных исследователей, таких как Е.М. Мелетинский [5] и А.В. Кульков [6]. Анализировались сказки с типичными героическими

образами: богатырь (например, «Илья Муромец»), царевич («Царевна-лягушка»), Иван-дурак («Сивка-Бурка»).

МЕТОДЫ

1. Структурно-функциональный анализ (по В.Я. Проппу) [2] использовался для выделения функций героев в сказках и их ролей в сюжете.
2. Сравнительно-исторический метод позволил соотносить образы героев с социальными реалиями разных эпох.
3. Контент-анализ применялся для выявления ценностей, отраженных в характеристиках героев (например, смелость, хитрость, смирение).
4. Интерпретационный подход использовался для анализа современных интерпретаций сказок в контексте исторических изменений.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В сказках, зародившихся в период Древней Руси, герои, такие как богатыри (Илья Муромец, Добрыня Никитич), часто воплощали идеал защитника общины [4]. Эти персонажи тесно связаны с языческими мифами и эпическими традициями. Их основные черты — физическая сила, преданность общине и борьба с внешними угрозами (змей, чудовища). Например, в

былинах об Илье Муромце подчеркивается его роль как защитника земли русской, что отражает ценности воинского долга и коллективной ответственности в условиях раздробленности и внешних набегов [3].

Социальные роли героев в этот период соответствовали структуре раннефеодального общества, где воинская элита играла ключевую роль. Языческие мотивы, такие как связь с природными силами (например, богатырь получает силу от земли), постепенно адаптировались к христианской традиции после крещения Руси в 988 году. Это проявилось в появлении мотивов божественной помощи и смирения.

В допетровский период образ героя начинает отражать более сложные социальные отношения, связанные с укреплением феодального строя. Появляется образ царевича, который символизирует власть и наследственность. В сказке «Царевна-лягушка» герой (царевич) проходит испытания, демонстрируя не только силу, но и мудрость, что соответствует ценностям феодального общества, где власть должна была сочетаться с моральными качествами.

Иван-дурак, другой распространенный тип героя, начинает приобретать популярность. Его образ — хитроумного простолюдина, побеждающего благодаря находчивости, — отражает социальные конфликты между крестьянством и феодальной верхушкой [6]. Например, в сказке «Сивка-Бурка» Иван-дурак добивается успеха, несмотря на свое низкое происхождение, что можно интерпретировать как скрытую критику социальной иерархии [1].

Реформы Петра I, направленные на модернизацию России, повлияли на фольклор, в том числе на образы героев [3]. В этот период усиливается акцент на индивидуальных качествах героя, таких как предприимчивость и находчивость. Иван-дурак в сказках, таких как «Конек-Горбунук», становится более активным и самостоятельным, что соответствует новым ценностям, связанным с личной инициативой и рациональностью [7].

В то же время образ богатыря начинает утрачивать мифологическую основу, становясь более историзированным. Герои сказок начинают отражать идеалы служения государству, что

соответствует петровской идеологии укрепления централизованной власти. Например, мотивы военной службы и подчинения царю становятся более выраженными.

В XIX веке, в условиях нарастания социальных противоречий и отмены крепостного права (1861), образ героя в сказках становится более разнообразным. Иван-дурак превращается в символ простого народа, который благодаря хитрости и смекалке преодолевает социальные барьеры. В сказке «По щучьему велению» герой достигает успеха без особых усилий, что можно интерпретировать как мечту крестьянства о социальной мобильности.

Одновременно в сказках усиливаются сатирические элементы, направленные на критику бюрократии и социальной несправедливости. Например, в сказках о глупом барине герой-простолюдин перехитряет представителя власти, что отражает протестные настроения в обществе.

Современные адаптации русских сказок (в литературе, кино, анимации) переосмысливают образы героев в соответствии с ценностями XXI века. Иван-дурак часто интерпретируется как антигерой, чья индивидуальность и креативность противопоставляются конформизму [5]. Богатыри в современных мультфильмах (например, серия «Три богатыря») изображаются как носители патриотизма, но с элементами юмора и человечности, что соответствует современным представлениям о героизме.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Образ героя в русских народных сказках эволюционировал под влиянием социальных изменений, отражая ценности и роли, характерные для разных исторических эпох. В Древней Руси герои были мифологизированными защитниками, в допетровский период — символами феодальных иерархий, в петровскую эпоху — носителями индивидуальных качеств, а в XIX веке — выразителями социальных надежд. Современные интерпретации продолжают трансформировать эти образы, адаптируя их к новым ценностям. Исследование подтверждает, что сказки являются ценным источником для изучения социальных процессов и культурной динамики.

Список использованной литературы

1. Афанасьев, А.Н. Народные русские сказки: в 3 т. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957.
2. Пропп, В.Я. Морфология волшебной сказки. — М.: Лабиринт, 2001.
3. Ключевский, В.О. Курс русской истории. — М.: Мысль, 1987.
4. Рыбаков, Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987.
5. Мелетинский, Е.М. Герои волшебной сказки: происхождение образа. — М.: Восточная литература, 1958.
6. Кульков, А.В. Русский фольклор и социальная история. СПб.: Алетейя, 2010.
7. Сахаров, И.П. Русские народные сказки. — М.: Типография С. Селивановского, 1841.

Ranoxon AMANBAYEVA,
 Senior Lecturer
 Department of Foreign Languages
 Academic Lyceum of SamSU

LINGUISTIC COMPETENCE OF ACADEMIC LYCEUM AND HIGH SCHOOL STUDENTS (ENGLISH LANGUAGE LEVEL)

Annotation: In this research work, the level of linguistic competence in English among high school students of academic lyceums and secondary schools of our country is studied. The research was conducted using tests, written and oral assignments and questionnaires based on the criteria of the National Certificate. The results showed that the type of educational institution, teaching methodology and language environment have a significant impact on competence. Students of the academic lyceum showed higher results. The study substantiates the necessity of using a communicative approach, interactive methods and resources in language teaching. This article also puts forward practical recommendations for the development of language competence.

Key words: *linguistic competence, English, academic lyceum, high school students, CEFR, language environment, communicative approach, interactive methods, quality of teaching, language learning strategies, foreign language education.*

Аннотация: в данной статье изучен уровень лингвистической компетенции по английскому языку у учащихся старших классов академических лицеев и общеобразовательных школ Узбекистана. Исследование проводилось с использованием тестов, письменных и устных заданий, а также анкетирования, основанных на критериях CEFR. Результаты показали, что тип образовательного учреждения, методика обучения и языковая среда оказывают значительное влияние на компетенцию. Учащиеся академического лицея показали более высокие результаты. Исследование обосновывает необходимость использования коммуникативного подхода, интерактивных методов и ресурсов в обучении языку. В данной статье также выдвигаются практические рекомендации по развитию языковой компетенции.

Ключевые слова: *лингвистическая компетенция, Английский язык, Академический лицей, старшеклассники, CEFR, языковая среда, коммуникативный подход, интерактивные методы, качество обучения, стратегии изучения языка, обучение иностранному языку*

Annotatsiya: ushbu maqolada O'zbekistonning akademik litseylari hamda umumta'lim maktablarining yuqori sinf o'quvchilarida ingliz tilidagi lingvistik kompetensiya darajasi o'rganildi. Tadqiqot CEFR mezonlariga asoslangan testlar, yozma va og'zaki topshiriqlar hamda so'rovnoma orqali olib borildi. Natijalar ta'lim muassasasining turi, o'qitish metodikasi va til muhiti kompetensiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Akademik litsey o'quvchilari yuqoriroq natijalarni namoyon etgan. Tadqiqot til o'rgatishda kommunikativ yondashuv, interaktiv metodlar va resurslardan foydalanish zarurligini asoslaydi. Mazkur maqola til kompetensiyasini rivojlantirishga doir amaliy tavsiyalarni ham ilgari suradi.

Kalit so'zlar: *lingvistik kompetensiya, ingliz tili, akademik litsey, yuqori sinf o'quvchilari, CEFR, til muhiti, kommunikativ yondashuv, interaktiv metodlar, o'qitish sifati, til o'rganish strategiyalari, chet tili ta'limi.*

Introduction

The leading position of the English language in the spheres of international communication, science, technology, education and business have made it an integral part of modern education systems. A number of decrees and resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan, aimed at improving the quality of learning and teaching foreign languages, including the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan

dated May 19, 2021 No. PP-5117 and the initiative "On Stimulating Youth to Learn Foreign Languages", require the introduction of new approaches to teaching English (President of the Republic of Uzbekistan, 2021). In particular, the process of learning English in the upper grades of academic lyceums and general education schools is measured not only by the level of grammatical knowledge, but also by the acquisition of full linguistic competence (Savignon, 2002).

Linguistic competence is assessed as an important language skill, covering the phonological, lexical, grammatical and orthoepic knowledge of the language learner (Richards, 2001). This competence occupies a key place in modern education based on a communicative approach, forming students' abilities to communicate in various contexts, clearly express and understand thoughts. In particular, academic lyceums and high school students should master language not only as an object of learning, but also as a means of acquiring knowledge, searching for information and using it in personal development. In such conditions, the identification of the state of linguistic competence and the factors influencing its formation, their in-depth study, and the assessment of existing methodological approaches become an urgent scientific and creative task.

From this point of view, this article analyzes the level of linguistic competence in English among students of academic lyceums and upper grades of Uzbekistan, the factors influencing it, as well as the effectiveness of existing approaches. In the research process, the situation is assessed based on a scientific approach, relying on test results, questionnaires and samples of written and oral speech of students. This article not only reveals the problems in the process of language learning, but also puts forward methodological recommendations that serve the development of linguistic competence (Ellis, 2003; Little, 2011).

Methodology

In this study, an empirical-methodological approach was employed to assess the state of linguistic competence in English, measure its main components and evaluate students' practical skills. The study was conducted with the participation of senior students from five academic lyceums and three general education schools across three regions of Uzbekistan. The total number of participants was 180, consisting of students from grades 10-11 and lyceum students from years 2-3. The selection was carried out using random and convenience sampling methods, taking into account the students' English

language proficiency levels, gender and regional differences (Brown, 2007).

The study utilized a three-stage comprehensive methodological approach for data collection. In the first stage, the level of students' linguistic competence was assessed through diagnostic tests based on the CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) system (Little, 2011). These tests included tasks on lexical and grammatical knowledge, phonetic comprehension and text paraphrasing for levels A2, B1, and B2. In the second stage, students' language skills, particularly oral and written expression abilities, were analyzed based on written essays and dialogues. In the third stage, factors such as students' attitudes towards language, teachers' methodological approaches, resources used during lessons, and the language environment were studied through questionnaires and semi-structured interviews (Richards, 2001).

The collected data were processed using descriptive statistical analysis tools and the percentage distribution of students by competence level, overall average scores, and differences were determined using the SPSS program. Additionally, comparative analysis (chi-square test) and correlation analysis methods were employed to identify differences between various groups. This methodological approach ensures the objectivity, reliability and replicability of the research.

Results

The research results showed that the level of students' linguistic competence in English differs significantly depending on the region, type of educational institution, and approach. According to the results of the test based on the CEFR criteria, 58.3% of students of the academic lyceum recorded a result at the B1 level, 21.1% at the B2 level and 17.8% at the A2 level. In high school students, 46.7 percent showed A2, 39.4 percent showed B1, and only 8.1 percent showed B2. These figures indicate a relatively high level of linguistic preparedness of students of academic lyceums (Savignon, 2002).

Table 1. Comparison of students' levels of linguistic competence according to the CEFR criteria.

Type of educational institution	Level A2 (%)	Level B1 (%)	Level B2 (%)
Academic Lyceum	17.8	58.3	21.1
General education school (10-11 grades)	46.7	39.4	8.1

Significant differences were also observed in the results of assessing written and oral expression skills. Examples of written speech of academic lyceum students were highly evaluated in terms of logical structure, vocabulary and grammatical correctness. 63 percent of them made minimal grammatical errors in written assignments, while 72 percent of secondary school students were grammatically weak, logically unstable (Nation, 2001).

According to the survey results, 78% of lyceum students noted that interactive methods (role-playing, debate, group discussion) are used in the lesson process. In general education schools, this figure was only 35 percent. At the same time, classes with the participation of foreign teachers in academic lyceums also showed a high level of use of multimedia tools, which had a positive impact on linguistic competence.

Table 2. Frequency of use of interactive methods involving students.

Type of methodological approach	Academic lyceum (%)	General education school (%)
Group discussion	82	41
Role-playing and debates	74	27
Use of multimedia materials	68	22
Grammar Exercises Only	24	78

According to the results of the correlation analysis conducted through SPSS, a positive correlation was revealed between the English-language environment in the classroom and the test results of students ($r=0.68$). This indicates that the richness of the language of the learning environment significantly develops the linguistic competence of students (Ellis, 2003).

Discussion

The research results showed a significant difference in the level of linguistic competence in English among high school students of academic lyceums and general education schools. This difference is explained by a number of factors, including the intensity of the learning environment, the quality of methodological approaches, the use of interactive technologies in lessons, and the level of teacher qualifications. In particular, the high results shown by students of academic lyceums show that they have a deeper language environment, the possibility of using wide resources and the priority of practice-oriented methods (Brown, 2007).

It was noted that the main components of linguistic competence - phonetic, lexical, grammatical and orthoepic knowledge - are not uniformly formed in students. In particular, although the grammatical knowledge of students in general education schools is at the basic level, their correct use in communication and contextual application remains low. This situation

shows that the learning process is more oriented towards grammar, less attention is paid to real communicative situations. On the contrary, students of academic lyceums have a high need to use language as an active means of communication, which has had a positive impact on their linguistic competence (Richards, 2001).

In scientific literature, the richness of the language environment is also recognized as the main factor in the development of linguistic competence (Savignon, 2002; Little, 2011). It has also been established that the communicative approach and task-based methods are important in increasing the readiness of learners to use language in a real-life context (Ellis, 2003). The results of this study also support these conclusions, that is, the level of students' competence in lessons using interactive methods turned out to be significantly higher.

Analysis shows that the active use of language in the lesson, that is, the presence of opportunities for oral and written communication in English, develops students' ability to perceive and express language. This serves to strengthen the functional structure of linguistic competence. In addition, communication with foreign teachers, the use of audiovisual aids and access to independent language learning resources are also distinguished as factors contributing to linguistic growth.

However, it cannot be denied that there are some limitations. In particular, the high workload in general

education schools, the lack of resources, the lack of high qualifications of teachers, as well as the low level of student motivation are factors hindering the development of language competence. Therefore, it is advisable to organize additional interactive platforms, trainings and language clubs that serve to develop linguistic competence in lessons intended for students of this stratum.

In general, this study shows that linguistic competence is formed not only through theoretical knowledge, but also through active communication, cultural context, immersion in language and real communicative needs. Although academic lyceums have sufficient opportunities in this regard, it is necessary to gradually introduce similar approaches in general education schools. Only then will the process of learning English in the education system be effective and the foundation for the formation of full-fledged linguistic competence in students will be created.

Conclusion

The results of the above-mentioned research have proven that linguistic competence in English plays an important role in students' full language acquisition and the ability to use it as a means of practical communication. It has been established that the level of this competence is relatively higher in students of academic lyceums, which depends on their methodological approaches in the educational environment, the possibilities of using resources and

the richness of the language environment. In general education schools, the level of this competence is lower, and it was observed that the lack of interactive methods in lessons, lack of resources and weak motivation for language are the reasons for this (Ellis, 2003; Savignon, 2002).

It also became known that the development of linguistic competence is not limited to grammatical knowledge, but is formed through oral and written communication, understanding the cultural context and the use of language in real-life situations. During the study, in classes where active communication in English was organized, interactive and communicative approaches were used, the level of students' competence was high (Little, 2011).

Based on this, the following recommendations can be put forward for the development of linguistic competence in teaching English in the education system: firstly, the introduction of interactive teaching methods based on a communicative approach in all educational institutions; secondly, the widespread use of multimedia resources aimed at learning foreign languages; thirdly, the creation of an active language practice through specialized clubs, language projects and international relations that involve students in the language environment. Also, improving the qualifications of teachers, improving methodological support and deepening the diagnostic assessment system serve the effective formation of linguistic competence.

References

1. *President of the Republic of Uzbekistan*. On measures to raise the popularization of learning foreign languages to a qualitatively new level (Resolution No. PP-5117). – *Tashkent: Lex.uz*, 2021. 12 p.
2. Brown, H. D. *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education, 2007. 379 p.
3. Ellis, Rod; *Task-Based Language Learning and Teaching*; Oxford University Press; 2003; 387 p.
4. Little, David; *The Common European Framework of Reference for Languages: A Research Agenda*; Council of Europe Publishing; 2011; 144 p.
5. Nation, I.S. *Learning Vocabulary in Another Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 477 p.
6. Richards, Jack C.; *Curriculum Development in Language Teaching*; Cambridge University Press; 2001. 285 p.
7. Savignon, Sandra J.; *Communicative Competence: Theory and Classroom Practice*; McGraw-Hill; 2002. 272 p.

Nigora SALIYEVA,

Intern teacher

Samarkand State Institute of Foreign Languages

THE CREATION OF THE NOVEL “O‘TKAN KUNLAR” AND ITS PLACE IN UZBEK LITERATURE

Annotation: this article analyzes the process of creation of Abdulla Qodiriy’s novel “O‘tkan kunlar” (Days Gone By), its historical and literary sources, and its connection with societal and Jadidist ideas. The study also reveals the novel’s place in Uzbek literature, its ideological and artistic significance and its contribution to the development of the national novel. Additionally, scholarly conclusions are presented on the characters, the development of events, the language and stylistic features of the work.

Key words: Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, national novel, Jadidism, realism, literary style, historical basis.

Аннотация: в данной статье анализируется процесс создания романа Абдуллы Кадыри “O‘tkan kunlar”, его исторические и литературные источники, а также связь с идеями джадидизма и общества. Также раскрывается место романа в узбекской литературе, его идейное и художественное значение и вклад в развитие национального романа. Приводятся научные выводы о персонажах, развитии событий, языке и стилистических особенностях произведения.

Ключевые слова: Абдулла Кадыри, “O‘tkan kunlar”, национальный роман, джадидизм, реализм, литературный стиль, историческая основа.

Annotatsiya: ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanining yaratilish jarayoni, uning tarixiy va adabiy manbalari, jamiyat va jadidchilik g‘oyalari bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Shuningdek, romanning o‘zbek adabiyotidagi o‘rni, uning mafkuraviy va badiiy ahamiyati hamda milliy roman taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi ochib beriladi. Asar qahramonlari, voqealar rivoji, tili va uslubiy xususiyatlari haqida ilmiy xulosalar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, milliy roman, jadidchilik, realizm, adabiy uslub, tarixiy asos.

Introduction

The novel “O‘tkan kunlar” (*Days Gone By*), written by Abdulla Qodiriy, occupies a unique place in the history of Uzbek literature. Created in the early 20th century, it represents the first full-fledged national novel in Uzbek, reflecting both historical events and the cultural transformation inspired by Jadidism. The work combines realism with a deep social critique, offering readers a vivid picture of the past and a call for progress and reform. This article explores the novel’s creation process, its literary and historical sources and its enduring significance in the context of Uzbek literary heritage.

Abdulla Qodiriy is recognized as one of the founders of the national novel in Uzbek literature. His novel “O‘tkan kunlar” is of great literary and ideological importance, not only for his time but also for future generations. With this work, Qodiriy urged the Uzbek people to honor their national history and develop national consciousness.

Abdulla Qodiriy began his literary activity in the 1910s. His early stories and journalistic articles addressed the lives of ordinary people, social justice, education and culture. At that time, the need for reform in Turkestan society, the strengthening of the Jadidist movement and the

process of national awakening were reflected in Qodiriy's writings¹.

"O'tkan kunlar" is a milestone in literary history as the first example of a national novel in Uzbek literature, outstanding both socially and artistically.

At the beginning of the 20th century, ideological and social movements intensified in the Turkestan region. The Jadidist movement advocated for reforms in education, science and culture. As a creative figure who matured in this Jadidist environment, Qodiriy turned to national history.

Main Parts

The Historical and Literary Background

"O'tkan kunlar" was written during a period of significant social and cultural change. Jadidism, as a reformist movement, called for modernization, education and national awakening. These ideas deeply influenced Qodiriy, who sought to depict the struggles of a society torn between old traditions and new aspirations. Drawing inspiration from classical Eastern literature and Western narrative techniques, Qodiriy crafted a novel that was both rooted in Uzbek history and innovative in style.

Creation Process and Sources

The creation of "*O'tkan kunlar*" was informed by Qodiriy's extensive reading of historical chronicles, folk legends and contemporary social issues. His keen observation of the daily life of Tashkent and other Uzbek cities allowed him to portray authentic characters and settings. The novel is notable for its balanced blend of fictional narrative and historical facts, which helps to reconstruct the atmosphere of the 19th century.

Ideological and Artistic Significance

Beyond its historical narrative, "*O'tkan kunlar*" carries strong ideological messages aligned with Jadidism. It criticizes outdated social practices, highlights the importance of education and advocates for women's rights. Artistically, the novel employs rich language, realistic dialogue

and psychological depth in character portrayal, marking a turning point in the development of Uzbek prose.

The Novel's Place in Uzbek Literature

"O'tkan kunlar" is widely regarded as the foundation of the modern Uzbek novel. It established new standards for plot structure, character development and thematic complexity in Uzbek fiction. Its success paved the way for later works by Qodiriy himself and by other prominent writers, shaping the course of 20th-century Uzbek literature.

The events in "O'tkan kunlar" are set in the late 19th century in Tashkent, which the author used as a lens to reflect on the present through the past. The themes addressed in the novel—love, justice, freedom and modernity—align closely with the core ideals of the Jadidists.

Qodiriy wrote the novel between 1922 and 1924. It was first published in serialized form in newspapers. In 1925, it was released as a complete volume and enthusiastically received by a wide readership.

From the time of its creation, the novel was highly praised by critics and literary scholars. Some emphasized the successful blending of history and realism, while others recognized it as a novel that promotes the idea of national awakening².

Jadidist ideology had a strong influence on the novel³. Sharing the political stance of the Jadids, Qodiriy sought to expose societal contradictions and the destructive consequences of outdated traditions through his work. The novel's literary style is particularly notable. Qodiriy effectively incorporated folk oral traditions, proverbs and sayings while also introducing a modern prose style.

Qodiriy drew inspiration from Russian realist literature⁴. He studied the works of Turgenev,

2 Qodirov Yu. *Abdulla Qodiriy and Russian Literature: Influence and Creative Reflections*. — Tashkent: "Adabiyot", 2012. P.123

3 Turaev Sh. *History of Uzbek Literature (20th Century)*. — Tashkent: "Muharrir", 2020. P. 147

4 Saidali J. *National Consciousness and Ideology in the Works of Abdulla Qodiriy*. — Samarkand: "Ilm", 2018. P.101

1 Khamidov H. *The Doctrine of Jadidism and Modernity*. — Tashkent: "Fan", 2015. P. 94

Tolstoy and Chekhov, adapting their approaches to suit national literature. This influence is evident in his creation of characters and exploration of psychology.

The novel's protagonists—Otabek, Kumush and Zaynab—became symbols of love and social truth among the people. Qodiriy gave particular attention to character development, focusing on inner emotions and psychological depth.

Structurally, the novel is well-crafted, with events developing in a logical and artistic manner. The author's language is simple, expressive and close to the hearts of readers even today.

Otabek's internal conflicts and his pursuit of high ideals are portrayed powerfully through Qodiriy's realist style. Thus, beyond being a historical narrative, the novel also explores themes of ethics, enlightenment and love.

"O'tkan kunlar" is not merely a literary work—it is a call to revive national history and culture. Through the depiction of its female characters, Qodiriy paid special attention to the status, freedom and education of women in society⁵.

In this regard, the novel is in harmony with the Jadids' aim of building a new society. Through this work, new trends emerged in Uzbek literature, such as realism and a style based on individual psychology.

⁵ Qodiriy A. *Days Gone By*. — Tashkent, "Gafur Ghulom Publishing House", 2020. — P. 296

In writing the novel, the author utilized numerous historical sources, folk tales, memoirs and documents. His archival research, conversations with teachers and intellectuals of the time, helped ensure the historical authenticity to the events of the novel.

The depiction of social and family relations, as well as traditions in "O'tkan kunlar", was authentically rendered thanks to these sources.

Conclusion

In conclusion, Abdulla Qodiriy's "O'tkan kunlar" marked a new stage in the history of Uzbek literature. Its literary, ideological and historical value remains undiminished today. Through this work, Qodiriy called not only his contemporaries but also future generations to national identity, patriotism and enlightenment.

Abdulla Qodiriy's "*O'tkan kunlar*" is more than just a historical novel; it is a cultural landmark that reflects the intellectual and social movements of its time. Its creation was inspired by a rich blend of historical sources, literary traditions and reformist ideas. The novel's enduring value lies in its artistic merit, its social critique and its role in establishing the national novel as a central genre in Uzbek literature. As such, "*O'tkan kunlar*" remains a cornerstone of Uzbek literary heritage and a testament to Qodiriy's vision and talent.

List of references:

1. Khamidov H. *The Doctrine of Jadidism and Modernity*. — Tashkent: "Fan", 2015. 124 p.
2. Qodiriy A. *Days Gone By*. — Tashkent: "Gafur Ghulom Publishing House", 2020. 296 p.
3. Qodirov Yu. *Abdulla Qodiriy and Russian Literature: Influence and Creative Reflections*. — Tashkent: "Adabiyot", 2012. 143 p.
4. Turaev Sh. *History of Uzbek Literature (20th Century)*. — Tashkent: "Muharrir", 2020. 256 p.
5. Saidali J. *National Consciousness and Ideology in the Works of Abdulla Qodiriy*. — Samarkand: "Ilm", 2018. 101 p.

Durdona RAKHMONOVA,
English teacher
secondary school Number 10
Termiz, Uzbekistan

A LEXICO-SEMANTIC STUDY OF DIGNITONYM UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE

Annotation: this study explores the lexico-semantic features of dignitonym units - words and expressions used to convey dignity, honor and respect - in English and Uzbek languages. These units reflect a society's view on interpersonal relationships, power distance, and cultural values. While English typically emphasizes individual dignity with formal expressions, Uzbek dignitonyms are heavily tied to social roles, age and communal hierarchy. By analyzing various examples from both languages, this research identifies the core semantic fields of dignitonyms, their contextual functions and pragmatic features. The study provides insights into how language encodes social respect and identity, offering value for intercultural communication, translation studies and sociolinguistics.

Key words: *dignitonym, lexico-semantics, honorifics, English, Uzbek, cultural linguistics, comparative analysis.*

Аннотация: в данном исследовании изучаются лексико-семантические особенности дигнитонимов – слов и выражений, выражающих достоинство, честь и уважение – в английском и узбекском языках. Эти единицы отражают взгляд общества на межличностные отношения, дистанцию власти и культурные ценности. В то время как в английском языке достоинство личности обычно подчеркивается с помощью формальных выражений, узбекские дигнитонимы тесно связаны с социальными ролями, возрастом и социальной иерархией. Анализируя различные примеры из обоих языков, данное исследование выявляет основные семантические поля дигнитонимов, их контекстуальные функции и прагматические особенности. Исследование дает представление о том, как язык кодирует социальное уважение и идентичность, что представляет ценность для межкультурной коммуникации, переводоведения и социолингвистики.

Ключевые слова: *дигнитоним, лексико-семантика, гонорифики, английский язык, узбекский язык, лингвокультурология, сопоставительный анализ.*

Annotatsiya: ushbu tadqiqotda ingliz va o'zbek tillarida qadr-qimmat, hurmatni ifodalovchi so'z va iboralarning leksik-semantik xususiyatlari o'rganiladi. Bu birliklar jamiyatning shaxslararo munosabatlarga, kuch masofasi va madaniy qadriyatlarga qarashini aks ettiradi. Ingliz tili odatda, shaxsiy qadr-qimmatni rasmiy iboralar bilan ta'kidlagan bo'lsa-da, o'zbek qadr-qimmatini ijtimoiy rollar, yosh va jamoa ierarxiyasi bilan qattiq bog'langan. Har ikki tildagi turli misollarni tahlil qilib, ushbu tadqiqot dignitonimlarning asosiy semantik sohalarini, ularning kontekstual funksiyalarini va pragmatik xususiyatlarini aniqlaydi. Tadqiqot tilning ijtimoiy hurmat va o'ziga xoslikni qanday kodlashi, madaniyatlararo muloqot, tarjimashunoslik va sotsiolingvistika uchun qiymat taklif qilishiga oid tushunchalar beradi.

Kalit so'zlar: *dignitonim, leksiko-semantika, sharaf, ingliz, o'zbek, madaniy tilshunoslik, qiyosiy tahlil.*

Introduction

Language mirrors a society's values and worldview. One of the richest areas where language meets culture is in the expressions of dignity and respect—commonly realized through dignitonyms. Dignitonym units are lexical items or phrases that linguistically encode respect, honor and social standing. In English, these are often tied to professional titles or moral characteristics. In Uzbek, however, dignitonyms are deeply rooted in cultural traditions, often linked to age, social roles or moral purity. This article examines the lexico-semantic properties of dignitonyms in English and Uzbek, aiming to highlight both universal and culture-specific tendencies. The study is guided by the premise that dignitonyms reflect a society's communicative etiquette and sociocultural priorities.

Research Objectives:

To identify and classify dignitonym units in English and Uzbek.

To analyze the lexico-semantic features of these units.

To explore cultural and pragmatic influences on their usage.

To offer a contrastive analysis for academic and pedagogical application

Theoretical Background

The concept of dignitonym—although not always termed as such—has roots in various linguistic theories. Wierzbicka (1992) emphasizes cultural scripts embedded in language. Sharifian (2017) further argues that expressions of respect are culturally bound conceptualizations. Halliday's

systemic-functional linguistics also sees language as a tool for enacting social roles.

In Uzbek, expressions like muhtaram, qadrli, and domla do more than address people—they signal the speaker's recognition of social hierarchy and cultural obligations. In English, while words like sir, ma'am or honorable exist, their frequency and impact have diminished in contemporary, egalitarian societies.

Methodology

This study utilizes a comparative qualitative methodology: Corpus analysis: English data were sourced from the British National Corpus (BNC); Uzbek examples were gathered from the Uzbek National Corpus and contemporary media. Lexical categorization: terms were classified by semantic field (moral, social, professional, familial).

Contextual analysis: examples were interpreted based on use in written/spoken discourse. The analysis seeks to identify how dignity is lexicalized, what social roles are emphasized and how meaning shifts across contexts.

Lexical Inventory and Semantic Fields. English Dignityonyms. Examples: gentleman, lady, sir, madam, honorable, dignified, respectable, elder.

Moral: dignified, virtuous, respectable.

Professional: doctor, judge, professor.

Social: sir, lord, lady.

Familial: elder, matriarch.

In English, dignityonyms are often associated with status or achievement, rather than inherited or communal roles.

Uzbek Dignityonyms. Examples: muhtaram, domla, oqsoqol, aka, opa, ustoz, qadrli.

Moral: halol, obro'li, pokiza

Professional: ustoz, domla

Social: oqsoqol, muhtaram, hurmatli

Familial: aka, opa, dada, buva

In Uzbek, dignity is strongly tied to social harmony, age hierarchy and moral behavior.

Cultural and Pragmatic Analysis

Politeness and Hierarchy. Uzbek dignityonyms function as part of the nation's collectivist orientation, where every social interaction reflects status and mutual respect. For instance, addressing someone

as muhtaram domla is both a mark of politeness and a recognition of their social contribution.

In English, sir or ma'am might be used in formal settings (police, service roles), but they often carry a neutral tone and are sometimes even avoided to prevent sounding overly formal.

Lexical Depth and Redundancy

Uzbek offers a richer inventory of dignityonyms due to cultural expectations to show continuous verbal respect. A single sentence may contain multiple honorifics:

"Muhtaram ustoz, sizning donishmand fikringiz bizga yo'l ko'rsatadi."

In English, on the other hand, favors brevity:

"Dear Professor, your insights are appreciated."

Code-switching and Modern Usage

In modern Uzbek society, especially among youth, code-switching between Uzbek and Russian or English often affects dignityonym usage. For example, aka may be replaced with bro or sir in informal digital communication.

English speakers, especially in informal settings, increasingly avoid dignityonyms, opting for first names or usernames.

Conclusion

The lexico-semantic study of dignityonyms demonstrates that expressions of dignity are not just linguistic conventions—they are socio-cultural practices. English dignityonyms focus more on professional respect and personal dignity, while Uzbek dignityonyms embody a broader, socially-embedded view of honor, age and hierarchy.

Understanding these differences is essential for effective translation, language teaching and intercultural competence.

Recommendations.

1. Curriculum Development: language textbooks should include dignityonym usage in real-life dialogues.

2. Cross-cultural Training: educators and translators must be aware of honorific dynamics.

3. Further Research: a diachronic study could reveal how dignityonym use has evolved, especially among youth or in diasporic communities.

References:

1. Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition*. Oxford University Press.
2. Sharifian, F. (2017). *Cultural Linguistics*. John Benjamins.
3. Halliday, M. A. K. (1978). *Language as Social Semiotic*. Edward Arnold.
4. Uzbek National Corpus.
5. British National Corpus (BNC).
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*.
7. Cambridge and Oxford English Dictionaries.

Ramziya OSTONOVA,
Scientific reasearcher
Uzbek state World Languages University
Tashkent, Uzbekistan
Email: astonovaramziya@gmail.com

LINGUISTIC HARMONY IN CONSTRUCTION: A HISTORICAL COMPARISON OF ENGLISH AND UZBEK TERMINOLOGY.

Annotation: this article is based on an analysis and comparison of the formation periods of Uzbek-English construction terms. The construction sector has a global nature and nowadays, thanks to the acceleration, it is possible to notice the obvious influence of innovative technologies on the language, which in turn expands the lexical semantic field of construction terms. This article is based on an analysis and comparison of the formation periods of Uzbek-English construction terms. This article provides a translation of some terms resulting from globalization and analyzes some construction terms in English and Uzbek through the historical study method.

Key words: *genesis, construction terminology, term, period, process, formation of construction terms.*

Аннотация: это статья основана на анализе и сравнении периодов формирования узбекско-английских строительных терминов. Строительная отрасль приобрела глобальный характер в настоящее время, благодаря ускоренному развитию, можно ощутить явное влияние инновационных технологий на язык, что, в свою очередь, расширяет лексико-семантическое поле строительных терминов. Эта статья основана на анализе и сравнении периодов формирования узбекско-английских строительных терминов. Строительная отрасль приобрела глобальный характер в настоящее время, благодаря ускоренному развитию, можно ощутить явное влияние инновационных технологий на язык, что, в свою очередь, расширяет лексико-семантическое поле строительных терминов. В этой статье приводится вариант перевода некоторых терминов, возникших в результате глобализации, а также анализируются некоторые строительные термины на английском и узбекском языках с помощью метода исторического исследования.

Ключевые слова: *генезис, терминология строительства, термин, период, процесс, формирование терминов строительства.*

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbekcha-inglizcha qurilish terminlarining shakllanish davrlarini ko'rib chiqib, tahlil qilish hamda taqqoslashga asoslangan. Qurilish sohasi globallik xususiyatiga ega bo'lib, hozirgi kunda jadallashish tufayli innovatsion texnologiyalarning tilga yaqqol ta'sirini sezish mumkin, bu esa o'z navbatida qurilish terminlarining leksik semantik maydonini kengaytiradi. Ushbu maqolada globalashuv natijasida yuzaga kelgan ba'zi terminlar tarjima variant berilgan va ingliz va o'zbek tilidagi ba'zi qurilish terminlari tarixiy o'rganish metodi orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *genezis, qurilish terminologiyasi, termin, davr, jarayon, qurilish terminlarining shakllanishi.*

Today, architectural sectors are accelerating rapidly in our country. At the same time, new terms and expressions are emerging into the Uzbek language from foreign languages related to the fields of construction engineering and architecture. Sometimes we can use an alternative version of such terms in our language, and sometimes we have to use the term itself, which is not an alternative. Therefore, in order to find a solution to such problems, the wide use of world information resources is one of the urgent tasks. In the studies carried out in our country on the further development and improvement of the state

language, it is still observed that the terms related to the construction industry are used in Russian, and they are also taught in Russian even in educational institutions. This trend creates difficulties for our future professionals. It is clear that we need to make many reforms in many areas for the development of our language. Although some terms have equivalents in Uzbek, they are still used in Russian. Observing etymologic analysis contributes to take deeper insight towards construction terminology.

The history of the formation of the English language construction terminological system is described by

A. N. Pismichenko. It is possible to study in detail in the scientific work of Pismichenko. He divided three stages of the formation of the terminology of the construction of the English language. According to him:

1. Genesis stage of English language construction terminologies. At the first stage - the genesis (first, Origin) of the terminological system of construction of the English language, many terms appeared. This phase led to appear following construction-related terms:

concreting-betonlash

concrete mixing- beton aralashtirish

placement of concrete- beton quyish, beton yotqizish

armouring-mustahkamlash, armaturalash

reinforcing-temir-beton konstruksiyalarni

mustahkamlash, armaturalash

cutting of bars-armatura bo'laklarini kesish

erection welding- payvandlash

driving-in-qoziq qoqish

jacking of pile-domkrat o'rnatish

mounting- tayanchi biriktirish

dismounting-tayanchni olib tashlash

The features of the development of the construction industry, the transition to the creation of complex construction, led to the emergence at the end of this period of a number of new terms, mainly associated with the creation by the factory of building parts and specialized elements of construction structures.

2. The period of formation of the English language construction terminology.

The second stage was associated with the fact that the English language went to a fundamentally new stage in the development of construction methods. For example, the beginning of the use of reinforced concrete (wire concrete) in construction, designs and the need to designate these structures led to the emergence of the following terms: prestressed reinforced concrete, prestressed reinforcement, reinforced concrete, prestressed composite construction- temir beton (bu beton ichiga joylashtirilgan temir simlar yoki armaturalar).

3. The period of development of the English language construction terminology.

In the third stage, the development of the English construction term system, the third stage was again associated with the emergence of an innovative

construction system, as well as with technologies. The plant began to grow in the use of structures, and construction production developed, and a completely mechanized process arose. At this stage, the following terms appeared: high speed method of construction revolutson qurilish usuli(yuqori tezlikdagi qurilish usuli, dastlabki qurilish xarajatlari katta, qurilish elementlari zavodda tayyorlanib, maydonga olib kelinadi, vaqtni sezilarli darajada tejaydi).

straight line flow method-evolutson qurilish usuli(ketma-ket qurilish usuli, tejamli xarajat usuli ammo bir nosozlik keying jarayonlarni to'xtatadi).

Researchers who contributed to the study of Uzbek terminology X. Sarimsokovkov as well as N. Sh. Saloydinova the historical periods of development of architectural-building lexical units as well as sports-related terms have been studied by the following stage:

1. The era of folk
2. The period of the Arab invasion (632-1258 BC).y.);
3. The karakhanid period (999-1141 B.C).
4. The Mongols invasion (1220-1368 BC.).
5. The Timurid dynasty (1512-1920 y).
6. The Khanate period (1512-1920 y).
7. The Soviet Unions period (1870-1991 y).

We considered that it is advisable to analyze the Genesis and dynamics of the formation of construction terms in Uzbekistan according to the following stages of the period. These periods were analyzed in 4 stages, to focus mainly on the period of nationalization, as well as today's period.

The first period is compared with the initial period or the stage of formation of construction terms in the English language (A. The first period is compared with the initial period or the stage of formation of construction terms in the English language (A. N. Pismichenko) is the period of genesis. This period is considered the period of formation of traditional Uzbek construction terms, and construction work and practices were mainly carried out by manual labor and hand-made tools. The construction terms of the early period can be found mainly in folk oral creativity and in historical sources. Referring to historical sources, the socio-political system of medieval society and the ideology of the Islamic religion also strongly influenced the construction sector. Construction-related terms in this period are following: **tempera, mayolika,**

somonli suvoq, paxsali imorat, xom g'isht, sopol koshin, korizlar, bandlar, bannolar, ustozlar, somonli loy suvoq, ravoq, ganch, minora, ravoq, gumbaz, ustun, ayvon, darvoza which enriched the term system of construction domain.

The second period is the Soviet period: the period of the introduction of technical terms (19th-20th centuries): during this period, new terms were formed under the influence of a fundamentally changing technique of the same construction industry, which had a strong influence of the Russian language in the development of the construction terminology of Uzbekistan. The development of alternative forms of construction terms in Uzbek, which entered from the Russian language, was carried out at the next stage. We also analyzed the dynamics of construction terms in English at the same second stage as the emergence and formation of new construction terms influenced by technology. This shows that construction terminology has a global character. Following terms are appeared during this period: **fundament (poydevor), armatura (temir armatura), beton (beton), sement (sement), projekt (loyiha), zavod (zavod), kran(ko'taruvchi qurilma).**

The third period is the period of after the independence of Uzbekistan: the period of formation of construction terminology on the basis of the national language (period 1991 -2020): in the second period, new terms arose as a result of the integration of Russian construction terms

and techniques development of alternative options in Uzbek, the focus on native language began, alternatives translations of construction terminology were introduced into practice. They are followings:

**armaturali beton-temir beton
 projekt-loyiha
 krisha-tom
 armatura-mustahkamlovchi temir
 stroitelstvo-qurilish
 arka-ravoq**

The fourth period-today's period:

The period of the influence of modern technology on construction terms (period after 2020): today's period: the period of the influence of modern technology on construction terms. During this period, Uzbekistan is a period of radical turning in the development of construction terminology, covering the following:

- ✓ influence of innovative technologies on language;
- ✓ the period of formation of new terms under the influence of technology;
- ✓ the applying of words in English more often than in Russian;

To summarize, as the construction terminology owns global feature, the formation of Uzbek and English construction has some similarities in some extent- especially the periods genesis and today's period.

REFERENCES:

- 1.Письмиченко А.Н. Основные проблемы генезиса, становления и развития английской строительной терминологии: Дис. канд. филол. наук.– Киев, 1984.176-с
- 2.ЧЖАН Даньань Выпускная квалификационная работа Структурно-семантические особенности англоязычной терминологии строительства Санкт-Петербург 2022.
- 3.Saloydinova Nargiza Shuhratovna Arxitektura-qurilish terminlarining leksik-semantik xususiyatlari (Ingliz va o'zbek tillari misolida) 10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan (PhD) dissertatsiya.– Toshkent, 2023.
- 4.Sarimsokov X.A Ingliz va o'zbek tillarida sport terminlarining chog'ishtirma tadqiqi; Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan (PhD) dissertatsiya. – Toshkent, 2020.

The background is a light blue surface with various educational items. At the top left is a yellow ruler. At the top center is an orange with two green leaves. At the top right is a blue spiral notebook. On the left side is a pink book with a white label. On the right side is a rolled-up white diploma tied with a blue ribbon. At the bottom center is an open book with a yellow cover, and a globe of the Earth is placed on its pages. At the bottom left is a green pencil, and at the bottom right is a red pencil. Small white and colored dots are scattered across the background.

PEDAGOGIKA

Dilraboxon MALIKOVA,
pedagogka fanlari bo'yicha PhD
Qori Niyoziy nomidagi TPML mustaqil tadqiqotchisi

RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA DARS JARAYONIDAGI IJTIMOIIY-MADANIY MUHIT: YONDASHUVLAR, METODLAR VA AMALIY TAJRIBALAR

Annotatsiya: ushbu maqola rivojlangan mamlakatlar – AQSh, Finlyandiya, Germaniya, Yaponiya, Kanada va Janubiy Koreya misolida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida dars jarayonidagi ijtimoiy-madaniy muhitni shakllantirishning zamonaviy yondashuvlarini tahlil qiladi. Maqolada har bir mamlakatga xos pedagogik metodlar, loyihaviy ishlar, madaniy tadbirlar va ta'lim siyosati asosida ijtimoiy-madaniy tarbiya yo'llari yoritilgan. Metodlar tahlili, amaliy misollar va taqqoslov asosida milliy ta'lim tizimi uchun tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy-madaniy muhit, ta'lim, xorijiy tajriba, pedagogik metodlar, ta'lim siyosati, amaliy misollar, milliy ta'lim tizimi.*

Annotation: this article analyzes modern approaches to shaping the socio-cultural environment in classroom settings in general secondary education institutions in developed countries such as the United States, Finland, Germany, Japan, Canada, and South Korea. It highlights country-specific pedagogical methods, project-based activities, cultural events, and educational policies used to foster socio-cultural development. Based on method analysis, practical examples, and comparative evaluation, the article offers recommendations for improving the national education system.

Key words: *socio-cultural environment, education, international experience, pedagogical methods, educational policy, practical examples, national education system.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются современные подходы к формированию социально-культурной среды на уроках в общеобразовательных учреждениях развитых стран — США, Финляндии, Германии, Японии, Канады и Южной Кореи. Освещаются особенности педагогических методов, проектной деятельности, культурных мероприятий и образовательной политики каждой страны в контексте социально-культурного воспитания. На основе анализа методов, практических примеров и сравнительного подхода разработаны рекомендации для национальной системы образования.

Ключевые слова: *социально-культурная среда, образование, зарубежный опыт, педагогические методы, образовательная политика, практические примеры, национальная система образования.*

Kirish. Ijtimoiy-madaniy muhit bugungi kunda ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarda bu tushuncha o'quvchilarning madaniy ongini shakllantirish, ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish, inklyuzivlik va bag'rikenglikni qaror toptirish vositasi sifatida qaralmoqda. XXI asrda globallashuv, migratsiya va raqamli transformatsiya sharoitida maktablar o'quvchilarga madaniyatlararo muloqotda samarali ishtirok etish, turli ijtimoiy guruhlar bilan birga yashash va ishlash, tolerantlik va empatiya kabi jihatlarni o'rgatishga mas'uldir.

Mazkur maqolada AQSh, Finlyandiya, Germaniya, Yaponiya, Kanada va Janubiy Koreya singari rivojlangan davlatlar misolida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ijtimoiy-madaniy muhit

qanday shakllantirilayotgani, qanday metodlar qo'llanilayotgani va qanday natijalar kuzatilayotgani tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi – ushbu mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib O'zbekiston ta'lim tizimi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Metodlar. Tadqiqotda bir nechta tadqiqot metodlari uyg'unlashtirildi. Bu yondashuv chuqur, kompleks tahlil qilish imkonini berdi.

Komparativ tahlil (taqqoslov usuli)

- AQSh, Germaniya, Finlyandiya, Kanada, Yaponiya va Janubiy Koreya ta'lim tizimlari o'zaro solishtirildi.

- Mamlakatlar bo'yicha quyidagi mezonlar asosida tahlil qilindi: ta'lim siyosati, maktab dasturlari, madaniy komponentlar, metodik yondashuvlar, o'qituvchi tayyorlash tizimi.

Kontent-tahlil

• Har bir davlatning ta'lim vazirligi tomonidan e'lon qilingan milliy o'quv dasturlari (curriculum), madaniyat va fuqarolik ta'limi bo'yicha normativ hujjatlari, o'quvchilarga mo'ljallangan metodik qo'llanmalar tahlil qilindi.

• AQShning **Common Core**, Kanadaning **Ontario Curriculum**, Finlyandiyaning **National Core Curriculum**, Germaniyaning **Bildungsplan** kabi asosiy hujjatlari asos qilib olindi.

Amaliy misollar (case study). Har bir davlatda namunaviy maktablar faoliyati o'rganildi:

AQSh – *International High School at Lafayette* (Nyu-York)

Finlyandiya – *Kouvola Upper Secondary School*

Germaniya – *Berliner Gemeinschaftsschule*

Yaponiya – *Yokohama Municipal Minato Junior High School*

Kanada – *École secondaire publique De La Salle* (Ottava)

Janubiy Koreya – *Seoul Global High School*

Pedagogik-metodik tahlil. Quyidagi metodlar har bir mamlakat misolida o'rganildi:

Mamlakat	Qo'llanilayotgan metodlar
AQSh	Culturally Responsive Teaching, Socratic Seminars, Service Learning
Finlyandiya	Phenomenon-based Learning, Inquiry-based Learning
Germaniya	Projektarbeit, Interkultureller Unterricht
Yaponiya	Seikatsu Shido, Zest for Living modeli
Kanada	Holistic Citizenship Education, Equity Pedagogy
Janubiy Koreya	Global Citizenship Curriculum, Confucian-integrated Ethics

Ikkilamchi manba tahlili

• JST (UNESCO), OECD va World Bank ma'lumotlar bazalari orqali xalqaro statistikalar tahlil qilindi.

• Ilgari chop etilgan akademik maqolalar, doktorlik dissertatsiyalari asosida o'qituvchilarning, mutaxassislarning tajribalari umumlashtirildi.

Tavsifiy metod (descriptive method)

• Har bir mamlakatdagi darsda ijtimoiy-madaniy komponent qanday aks etishi tasvirlab berildi.

• O'quvchilar ishtiroki, o'qituvchi roli, dars tashkiliy shakllari, baholash tizimi tahlil qilindi.

Natijalar. AQSh – “**Culturally Responsive Teaching**” modeli asosida madaniy xilma-xillikni qadrlash.

Amerika maktablarida o'quvchilar etnik, diniy va madaniy jihatdan juda rang-barang bo'lganligi sababli **madaniyatga moslashtirilgan ta'lim (CRT)** asosiy yondashuv hisoblanadi.

Asosiy metodlar: Culturally Responsive Pedagogy (Geneva Gay): har bir o'quvchining madaniy kelib chiqishini inobatga olgan holda dars tashkil etiladi.

• **Service Learning:** jamiyatga xizmat qilish orqali ijtimoiy mas'uliyat va empatiya rivojlantiriladi.

• **Restorative Circles:** o'quvchilar orasidagi nizolarni madaniyatga hurmat asosida hal qilish usuli.

Amaliy misol: New York shahridagi *International High School at Lafayette* maktabida o'quvchilar darslar davomida o'z milliy madaniyatlarini taqdim qilish, muhokama qilish imkoniyatiga ega. Tarix darslarida afrikaliklar tarixi, ispancha madaniyat haftaliklari, musulmon o'quvchilar uchun Ramazon ta'lim modullari ishlab chiqilgan.

Finlyandiya – “Phenomenon-based Learning” asosida ijtimoiy va madaniy integratsiya. Finlyandiya ta'limi o'quv markazli va jamiyat bilan integratsiyalashgan modelga ega.

Asosiy metodlar: Phenomenon-Based Learning: biror hodisani ko'p fanlar kesimida o'rganish orqali o'quvchilar turli madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstlarni tahlil qiladi.

• **Team Teaching:** bir nechta o'qituvchilar bir mavzuni birgalikda olib boradi.

• **Learning Café:** o'quvchilar guruhlarda muayyan madaniy muammolarni tahlil qilib, hal qilish yo'llarini taklif etadilar.

Amaliy misol: *Kouvola Upper Secondary School* o'quvchilari “Migratsiya va jamiyat” mavzusida loyiha bajarishadi. Bu loyihada

migrantlar madaniyati, jamiyatdagi integratsiya, til o'rganish muammolari, empatiya mavzulari yoritiladi.

Germaniya – “Projektarbeit” orqali ijtimoiy faollik va fuqarolik madaniyati. Germaniyada darslar ijtimoiy va fuqarolik faolligini kuchaytirishga yo'naltirilgan.

Asosiy metodlar: Projektarbeit (loyiha asosidagi o'qitish): o'quvchilar real ijtimoiy muammolarga yechim izlaydi.

- **Interkultureller Unterricht:** madaniyatlararo bilim va bag'rikenglikni o'rgatish.

- **Diskussionstage (munozara kunlari):** siyosiy, diniy va madaniy mavzularda ochiq bahslar tashkil etiladi.

Amaliy misol: *Berliner Gemeinschaftsschule*da 9-sinflar “Diniy bag'rikenglik” loyihasini amalga oshirishadi: masjid, sinagoga, cherkovga tashrif, keyin esa maktabda turli din vakillari bilan uchrashuv va muhokamalar tashkil etiladi.

Yaponiya – “Seikatsu Shido” va jamiyat bilan uyg'unlik. Yapon maktablarida ijtimoiy-madaniy muhit juda tartibli va qadriyatlarga boy tarzda qurilgan.

Asosiy metodlar: Seikatsu Shido (hayotiy tarbiya): har kuni ertalab 20 daqiqa davomida jamiyatda qanday yashash, axloqiy qadriyatlar, o'zini tutish normalari o'rgatiladi.

- **Gakkyuu Kaigi (sinf majlisi):** o'quvchilar haftalik madaniy va axloqiy holatlar haqida fikr almashadilar.

- **Cleaning Together (soji):** sinf, maktabni birga tozalash orqali ijtimoiy javobgarlik va hamkorlik shakllantiriladi.

Amaliy misol: *Minato Junior High School*da o'quvchilar “Mahallamdagi faxriylar” loyihasini bajaradi – ular yoshi katta fuqarolar bilan suhbatlar

o'tkazib, Yaponiya madaniy merosi haqida hisobot tayyorlashadi.

Kanada – “Holistic Citizenship Education” va inklyuziv yondashuv

Kanadada ijtimoiy-madaniy muhit inklyuzivlik va madaniy xilma-xillik asosida quriladi.

Asosiy metodlar: Equity Pedagogy: barcha o'quvchilarga teng ta'lim imkoniyati yaratish.

- **First Nations Curriculum:** mahalliy aholining tarixi va madaniyati darslar orqali o'rgatiladi.

- **Community Service Projects:** o'quvchilar mahalla, ijtimoiy guruhlar bilan ishlaydi.

Amaliy misol: *École secondaire publique De La Salle* maktabida “Respecting Indigenous Cultures” loyihasi doirasida o'quvchilar mahalliy hindular qishlog'iga borib, ularning madaniy hayoti bilan tanishishadi.

Janubiy Koreya – “Global Citizenship” konsepti asosida tarbiya

Janubiy Koreya ta'limi Sharqona axloq va global fuqarolik g'oyalarini uyg'unlashtirgan.

Asosiy metodlar:

- **Character Education:** Konfutsiy ta'limoti asosida axloqiy tarbiya.

- **Global Citizenship Curriculum:** o'quvchilarga global muammolar haqida ta'lim berish.

- **Creative Expression Classes:** san'at orqali madaniyatni anglash va ifodalash.

Amaliymisol: *Seoul Global High School* o'quvchilari BMT modeli asosida xalqaro konferensiyalar tashkil etib, iqlim, madaniyat, migratsiya bo'yicha bahs olib boradilar.

Munozara. Rivojlangan davlatlar tajribasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har bir mamlakat o'zining tarixiy, madaniy va siyosiy kontekstiga mos yondashuvlarni shakllantirgan. Biroq ularning barchasida umumiy jihatlar mavjud:

Farqlar va o'ziga xosliklar:

Mamlakat	Yondashuvning o'ziga xosligi
AQSh	Etnik va irqiy xilma-xillik asosida madaniyatga moslashtirilgan ta'lim.
Finlyandiya	Real voqelikdan olingan hodisalarga asoslangan o'quv modeli – fanni hayot bilan bog'lash.
Germaniya	Loyihaviy faoliyatlar orqali siyosiy va fuqarolik ongini shakllantirish.
Yaponiya	An'anaviy qadriyatlar asosida ijtimoiy tartib va hurmat madaniyatini o'rgatish.
Kanada	Mahalliy xalqlar madaniyatini ta'limga integratsiya qilish.
Janubiy Koreya	Sharqona axloq va global fuqarolik konsepsiyalarini uyg'unlashtirish.

O'zbekistonning ko'p millatli, boy madaniyatli va islomiy qadriyatlarga asoslangan jamiyatida quyidagilarni e'tiborga olish lozim:

- **Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini** ta'minlash.

- **Madaniy merosni** darslar, loyihalar va to'garaklar orqali integratsiyalash.

- **Tolerantlik, jamiyatga sadoqat va madaniyatlararo muloqot** ko'nikmalarini mustahkamlash.

- **Ota-onalar va mahalla bilan uzviy hamkorlik** orqali ijtimoiy-madaniy muhitni kuchaytirish.

Xulosa va tavsiyalar.

Xulosa. Rivojlangan davlatlarning ta'lim tajribasi shuni ko'rsatadiki, maktab nafaqat bilim beruvchi, balki madaniy va fuqarolik tarbiyasining eng muhim institutidir. Ijtimoiy-madaniy muhit shaxsning ijtimoiylashuvi va madaniy jihatdan shakllanishida hal qiluvchi omildir. Xorijiy tajribalarni o'rganish va ularni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin. Shu bois, ta'lim tizimida xorijiy ilg'or yondashuvlar asosida milliy model yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi. Maktabdagi ijtimoiy-madaniy muhit o'quvchilarning jamiyatga moslashuvi, empatiya, tolerantlik, fuqarolik mas'uliyati kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi.

Tavsiyalar: 1. Madaniy moslashtirilgan ta'limni joriy qilish:

- Har bir o'quvchining oilaviy, mahalliy madaniy kontekstini inobatga olgan holda darslar tashkil etish.
- Tarix, adabiyot, musiqa darslarida milliy madaniyatga oid topshiriqlarni kengaytirish.

2. Loyihaviy va ko'p fanli yondashuvlar:

- "O'zbek xalqlari madaniyati" kabi mavzularda fanlararo loyihalar tashkil qilish.
- Migratsiya, atrof-muhit muhofazasi, ijtimoiy tenglik kabi global mavzularni o'rgatishni joriy qilish.

3. Madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish:

- Boshqa millat vakillari bilan uchrashuvlar, virtual darslar tashkil qilish.
- "Madaniyat haftaligi" doirasida o'quvchilar o'z milliy madaniyatini taqdim etish.

4. O'qituvchilar malakasini oshirish:

- "Madaniyatlararo pedagogika" bo'yicha o'quv kurslari tashkil etish.
- O'qituvchilar uchun xorijiy tajriba almashinuvi dasturlarini kengaytirish.

5. Ijtimoiy sheriklikni kuchaytirish:

- Mahalla, muzey, teatr, kutubxona bilan hamkorlikda tadbirlar o'tkazish.
- Ota-onalarni darslarga jalb qilish, madaniy forumlarda ishtirok etish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gay, G. (2018). Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice. Teachers College Press.
2. Sahlberg, P. (2015). Finnish Lessons 2.0. Teachers College Press.
3. OECD (2020). Education Policy Outlook: Germany.
4. Cave, P. (2016). Japanese Schooling and Globalization. Routledge.
5. UNESCO (2021). Education for Sustainable Development.
6. Ministry of Education, Japan. School Curriculum Guidelines.
7. Ontario Ministry of Education (2020). The Ontario Curriculum Grades 9 to 12.
8. Korean Ministry of Education (2021). Global Citizenship Education Curriculum.
9. Banks, J.A. (2016). Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum, and Teaching.
10. Darling-Hammond, L. (2010). The Flat World and Education. Teachers College Press.
11. Nieto, S. (2010). Language, Culture, and Teaching: Critical Perspectives.
12. World Bank (2020). Education and Social Cohesion in East Asia.
13. UNESCO IBE (2022). Intercultural Education Guidelines.
14. European Commission (2021). Key Competences for Lifelong Learning.

Nilufar TO'RAYEVA,
SamDU Kattaqo'rg'on filiali
Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti tyutori

YOSH AVLODDA MA'NAVİY-MA'RIFIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya: ushbu maqola, mamlakatimizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida, zamonaviy talablar asosida ta'lim sifatini oshirish, jumladan, yoshlar ma'naviy bilim darajasini tizimli yondashuvning ilg'or texnologiyalari asosida rivojlantirish jarayoni haqida so'z boradi

Kalit so'zlar: *milliy, mafkura, xalq, odob-axloq, jamiyat, allomalar, ta'lim-tarbiya, jamoa, tizim, orzu, maqsad, texnologiya*

Аннотация: в данной статье речь идет о процессе повышения качества образования на основе современных требований в результате комплексных реформ в сфере образования в нашей стране, в том числе развития уровня духовных знаний молодежи на основе передовых технологий системный подход.

Ключевые слова: *национальность, идеология, человек, нравы, общество, соседство, образование, община, семья, мечта, цель.*

Annotation: this article is about the process of improving the quality of education based on modern requirements as a result of comprehensive reforms in the field of education in our country, including developing the level of spiritual knowledge of young people based on the advanced technologies of a systematic approach.

Key words: *nationality, ideology, people, manners, society, neighbourhood, education, community, family, dream, goal.*

Kirish. Bugun milliy madaniyatimiz, ilm-fan, adabiyot va san'atimiz yuksalishiga ulkan hissa qo'shgan ma'rifatparvar ajdodlarimizning boy merosini o'rganish, targ'ib etish, uning mazmun-mohiyatini yosh avlod ong shuuriga singdirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar natijasida, zamonaviy talablar asosida ta'lim sifatini oshirish, jumladan, yoshlar ma'naviy bilim darajasini tizimli yondashuvning ilg'or texnologiyalari asosida rivojlantirish jarayoni ahamiyat kasb etmoqda.

2022—2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ijtimoiy sohani rivojlantirish masalalariga ham jiddiy e'tibor qaratilib, "Yoshlarning ma'naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishiga ko'maklashish" muhim vazifa sifatida e'tirof etilgan. {1} Shu nuqtayi nazardan qaraganda oliy ta'lim jarayonida talaba yoshlarni ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etishga tayyorlash texnologiyalarini takomillashtirish, yangicha ishlash mexanizmlarini joriy etish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Bilamizki, ma'naviyatning konseptual asoslari milliy maktablar zaminida vujudga kelgan g'oyaviy ta'limotlar, ma'rifiy qarashlar insoniyat madaniyati xazinasiga katta hissa bo'lib qo'shilgan uzoq o'tmishimiz bilan bog'liq. Demak, o'tmish va bugun bilan hamnafas talaba yoshlar ma'naviy olamini boyitish ta'lim va tarbiya nazariyasining tadqiqot predmeti bo'lib, quyidagi tushunchalar konseptual ilmiy talqinni talab etadi:

– ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar hamda ularning yoshlar tarbiyasiga ta'siri;

– pedagogik ta'lim jarayonida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishga tayyorlash mexanizmlarini

takomillashtirishning obyekti, predmeti, vositalari, samarali shakl va metodlari;

– ta'lim jarayonida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishga tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirishning ilmiy–nazariy asoslari;

– ta'lim jarayonida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etishga tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirishda oila, mahalla, ta'lim muassasalari, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari hamkorligi;

– yoshlar bilan hamkorlikda ma'naviy - ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etishning samarali mazmuni va yaxlit mexanizmi.

Metodologiya. Ta'lim tizimini zamonaviylashtirish jarayonlarini hisobga olgan holda uning asosiy tamoyillari, g'oyalari, uslubiy yondashuvlari ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni qo'llash, ma'naviyatimizni yoshlar ongiga singdirish, uning sifatini tizimli tashkil etishdagi muammolar, usul va vositalarni ilmiy va amaliy jihatdan asoslab, ta'limni ijodiy va individual tizimli tarzda tashkil etish va boshqa xususiyatlar bo'yicha izlanishlarni tashkil etmoqda.

Shu asnodan ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'lim sifatini yanada oshiradi. Oliy ta'lim talabalarini rivojlanib borayotgan texnologiyalar asosida bilim darajasini rivojlantirish, ajdodlarimizning ilmiy ma'naviy me'roslarini o'rganishda innovatsion texnologiyalarga tizimli holda yondashish samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri sifatida tan olinmoqda.

Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi ijodiy faoliyatiga yangilik, o'zgartishlar kiritish bo'lib, bu masalaga pedagogik faoliyatning psixologiyasi nuqtayi nazari bilan qaraganda,

ta'lim-tarbiya berish jarayonida professor o'qituvchilar qator vazifalarni bajarishi kuzatiladi. Ularning muhimlari sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin: axborot berish, hayot yo'lini tanlashni o'rgatish, madaniylashtirish, o'zini anglashni o'rgatish, pozitiv "Men"ni shakllantirish, kasbga tayyorlash, o'zini nazorat qilishni o'rgatish, motivlashtirish, muloqotga tayyorlash (jumladan kasbiy), qadriyatlarni shakllantirish, maqsadni shakllantirishni o'rgatish. Tizimli tahlilda tamoyillarni asoslash-uslubiy konsepsiyani belgilashning dastlabki bosqichi hisoblanadi [2].

Shuni ta'kidlash lozimki, axborot texnologiyalarining kompyuter imitatsion modellaridan foydalanish asosida ta'lim jarayonida yoshlar ma'naviy tarbiyasini rivojlantirish yo'nalishida kamdan-kam ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Boshqaruvda tizimli yondashuv masalasiga e'tibor qaratilganda shuni qayd etish mumkinki, tizimli yondashuv tashkilotni bir butun yaxlit elementlardan tashkil topgan tizim sifatida ifodalaydi.

Tahlil va natijalar

Tizimli yondashuv: Bugungi kunda deyarli barcha fanlar (uzviy va uzluksizlik nuqtayi nazaridan) tizimli asosda qurilgan. Tizimli yondashuvning muhim jihati – uni qo'llashning yangi tamoyilini ishlab chiqish – bilim, yagona va maqbul yondashuvni (umumiy metodologiyani) yaratish, uni obyektga qo'llash, kafolatlangan maqsadni olishga olib keladi. Binobarin, bilishning asosiy ilmiy usuli tahlil bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Tahlil tadqiqot muammosini hal qila oladigan shaklga keltirish imkonini beradi. Tahlil (qadimgi yunoncha o'nilus – parchalanish) - o'rganilayotgan obyektning tarkibiy qismlariga aqliy yoki haqiqiy qismlarga ajratish, qismlarning xususiyatlarini yoritib berish va butun xususiyatlarini qamrab olish amallaridan iborat (sintez).

Bugungi shiddat bilan odimlab borayotgan qarashlarimiz zahirida murakkab obyektning tekshirishda uning tarkibiy qismlari tahlil qilinadi va yaxlit obyektning xususiyatlari ularning xususiyatlaridan kelib chiqadi. To'g'ri tahlil qilganimizda, doim faoliyatimiz mobaynida tizimli yondashuv asosida tahlilni qo'llaymiz. Ammo, tizimli yondashuvni qo'llagan holda, biz murakkab obyektning tashkil etadigan tarkibiy qismlarga ajratmaymiz, balki boshqa ba'zi belgilari (asoslari) bo'yicha farqlaymiz. Masalan, ko'pgina tadqiqot maqsadlarida ijtimoiy guruh odamlardan

emas, balki bir qatorda fikrlaydigan insonlardan iborat deb hisoblanishi mumkin (va kerak). Bu tizimli yondashuv. Tizimli yondashuv, birinchi navbatda, o'rganilayotgan obyekt tizim – kompozitsion obyekt ekanligini anglashdan iborat bo'lib, uning xususiyatlari uning qismlari xossalari yig'indisiga kamaymaydi. Tizimli yondashuv bizni tizim xususiyatlarini uning tarkibiy qismlarining xususiyatlari orqali ifodalashni to'xtatishga va butun tizim xususiyatlarining ta'riflarini izlashga majbur qiladi. Tizimli yondashuv tizimga maxsus tadqiqot usullari va vositalarini – tizimli, funksional, korreksiya tahlilini va boshqalarni qo'llashni talab qiladi. Tizim bir butunlik sifatida qanday qilib faoliyat ko'rsatayotganligi yoki rivojlanayotganligi tushunib yetilmaganicha, uning tarkibiy qismlari to'g'risidagi bilimlar ushbu rivojlanish bo'yicha to'liq bo'lgan ma'lumotni bermaydi. Tizimga yangi elementlarni kiritish va eskirgan elementlarni chiqarib tashlash imkoniyatining mavjudligi uning faoliyatiga salbiy ta'sir etmasligi lozim. Tizimli tahlilda tamoyillarni asoslash – uslubiy konsepsiyani belgilashning dastlabki bosqichi hisoblanadi [3].

Xulosa. Virtual lavhalar yordamida she'rning mazmunida ifoda etilgan fikrlarni yanada tushunarliroq tarzda ko'rsatish imkoniyati mavjud. Bunday ko'rinishdagi virtual lavhalarining afzallik tomonlari shundan iboratki, ular yordamida katta yoshdagi insonlarga mo'ljallangan materiallarni kichik yoshdagi o'quvchilarga ham ko'rsatish va tushuntirish imkoniyati yaratiladi [4]. Bu esa axborot texnologiyalarining multimedia va dasturiy vositalari hamda pedagogik texnologiyalarni shaxsga yo'naltirilgan tamoyillari asosida matn ko'rinishida berilayotgan lavhalarining imitatsion modellarini yaratish orqali matnda aks ettirilgan materiallarning mazmun-mohiyatini ochib berishga imkoniyat yaratadi.

Shunday qilib, bilimning rivojlanib borishi ko'plab yangi faktlarni, hayotning har xil jabhalaridan bo'lgan ma'lumotlarni kashf etilishiga hamda ularni to'plashga va shu orqali insoniyatni ushbu to'plangan bilimlarni tizimlashtirishga, xususiylikda umumiylikni, o'zgaruvchanlikda turg'unlikni topishga majbur qilib qo'ydi. Shu asnoda ta'kidlash joizki, fikrlashni tahlilga, sintezga bo'linishi va bu qismlar o'rtasida o'zaro aloqaning mavjudligi tizimli tahlilning yaqqol nishonasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.
2. Ziyayeva M.F, Abduvahobova D.E, Xazratkulova A.V / Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2021-yil №6) Oliy ta'lim tizimida talaba yoshlarni ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishga tayyorlash texnologiyalari.
3. Ziyayeva M.F, Oliy ta'lim tizimida talaba yoshlarni ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishga tayyorlash texnologiyalari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. 2021-yil.
4. Lutfillayev M.H. Pedagogik dasturiy vositalar va ulardan multimediali elektron darsliklar yaratishda foydalanish // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2002-y. -№6. 99-101-b.
5. Yusup o'g'li, Madatov Ilhom. "OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA INKLYUZIV TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH: MUAMMO VA YECHIMLAR." *FAN, TA'LIM VA AMALIYOTNING INTEGRASIYASI* 5.1 (2024): 1-10.
6. Yusup o'g'li, Madatov Ilhom. "Mustaqil ta'limni blended learning texnologiyasi asosida tashkil etish." *FAN, TA'LIM VA AMALIYOTNING INTEGRASIYASI* (2022): 126-131.

Feruzabonu UMAROVA,
O'zbekiston–Finlandiya pedagogika instituti
mustaqil tadqiqotchisi
umarovaferuza997@gmail.com

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA PEDAGOGIK MULOQOT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING METODIK YONDASHUVLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari yoritilgan. Pedagogik muloqot – o'qituvchining kasbiy faoliyatida asosiy vositalardan biri sifatida qaralib, uning madaniy, axloqiy, kommunikativ va emotsional jihatlarini tahlil qilingan. Maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalari, kommunikativ treninglar, rolli o'yinlar va reflektiv yondashuvlar orqali talabalarda samarali muloqot ko'nikmalarini shakllantirish yo'llari ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari bo'lajak pedagoglarda muloqot madaniyatining rivojlanishi ularning kasbiy yetuklik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi. Shu bilan birga, maqolada samarali muloqotga to'sqinlik qiluvchi omillar va ularni bartaraf etish usullari ham tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *bo'lajak o'qituvchi, pedagogik muloqot, muloqot madaniyati, metodik yondashuv, kommunikativ kompetensiya, pedagogik texnologiyalar, refleksiya, interaktiv metodlar, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik kommunikatsiya, emotsional madaniyat, pedagogik ta'lim, muloqot etikasini shakllantirish, nutq madaniyati.*

Annotation: this article covers the theoretical and methodological foundations of the formation of a culture of pedagogical communication in future teachers. Pedagogical communication is considered one of the main tools in the professional activity of a teacher, and its cultural, moral, communicative and emotional aspects are analyzed. The article shows ways to form effective communication skills in students through modern educational technologies, communicative training, role-playing games and reflective approaches. The results of the study prove that the development of a culture of communication in future teachers directly affects their level of professional maturity. At the same time, the article also analyzes the factors that hinder effective communication and methods for eliminating them.

Key words: *future teacher, pedagogical communication, culture of communication, methodological approach, communicative competence, pedagogical technologies, reflection, interactive methods, professional training, pedagogical communication, emotional culture, pedagogical education, formation of communication ethics, speech culture.*

Аннотация: в статье рассматриваются теоретико-методологические основы формирования культуры педагогического общения будущих учителей. Педагогическое общение рассматривается как один из основных инструментов профессиональной деятельности учителя, анализируются его культурно-нравственные, коммуникативные и эмоциональные аспекты. Показаны пути формирования навыков эффективного общения у студентов посредством современных образовательных технологий, коммуникативного тренинга, ролевых игр и рефлексивных подходов. Результаты исследования доказывают, что развитие культуры общения будущих учителей напрямую влияет на уровень их профессиональной зрелости. Анализируются факторы, препятствующие эффективному общению, и методы их устранения.

Ключевые слова: *будущий учитель, педагогическое общение, культура общения, методический подход, коммуникативная компетентность, педагогические технологии, рефлексия, интерактивные методы, профессиональная подготовка, педагогическое общение, эмоциональная культура, педагогическое образование, формирование этики общения, речевая культура.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchli bo'lgan davrda yoshlarning kommunikatsiya qobiliyati sezilarli darajada o'zgarmoqda. Mobil texnologiyalar, qisqa muloqot shakllari, sun'iy emotsiyalar (emoji) orqali fikr bildirish holatlari yoshlarning og'zaki muloqot madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bo'lajak o'qituvchilar esa bu tendensiyaga qarshi turadigan, muloqotni jonlantiradigan, o'rnak bo'ladigan shaxs sifatida tayyorlanishi zarur. Bo'lajak o'qituvchilar — pedagogik institut yoki universitetlarda tahsil olayotgan talabalar bo'lib, ular kelajakda ta'lim-tarbiya beruvchi yetakchi shaxsga aylanishadi. Ular nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsiy namuna bo'luvchi tarbiyachi hamdir. Shu bois ularning shaxsiy madaniyati, ayniqsa, muloqot madaniyati, o'quvchilar ongiga bevosita ta'sir qiladi.

Pedagogik muloqot — bu o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida yuz beradigan murakkab, maqsadli, ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, uning mazmuni nafaqat axborot almashinuvi, balki o'quvchi shaxsini tarbiyalash, rivojlantirish, rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashni ham o'z ichiga oladi. Bu jarayonning samaradorligi o'qituvchining muloqot madaniyatiga, ya'ni uning nutq madaniyati, emotsional barqarorligi, ijtimoiy-hissiy sezgirliги va muomala etikasiga bog'liq.

Asosiy qism. Pedagogik muloqot madaniyati deganda, o'qituvchining o'z kasbiy vazifasini bajarish jarayonida o'quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan insonparvarlik, hurmat, e'tibor, sabr-toqat asosida samarali aloqa o'rnatish qobiliyati tushuniladi. Bu madaniyat o'qituvchining axloqiy me'yorlarga rioya qilish, adolatli baholash, konfliktlarni bartaraf etish, bahsni to'g'ri olib borish va emotsiyalarni boshqara olish darajasida namoyon bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi bir nechta omillar mavjud:

- Kam muloqotli ijtimoiy muhit – yoshlar orasida real hayotda muloqot qilish o'rniga onlayn muloqotning ustunligi.
- Nutq madaniyatining pastligi – og'zaki nutqning ifoda imkoniyatlari, sinonimlar, uslubiy moslikdan foydalanishning cheklanganligi.
- Emotsional boshqaruv qiyinligi – tanqidga nisbatan to'g'ri munosabat bildirolmaslik.
- Tinglash va empatiya ko'nikmasining sustligi – o'zaro hurmatli muloqotga to'siq bo'ladigan asosiy omil.
- Bahs madaniyati rivojlanmaganligi – fikrlar xilma-xilligini qabul qila olmaslik. Shuningdek, pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida muloqot

madaniyatiga oid darslarning yetarli bo'lmashligi ham muammolardan biridir.

Pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirishda quyidagi metodik yondashuvlar samarali deb topiladi:

Kommunikativ kompetensiyani shakllantirish

Bu yo'nalishda o'qituvchilarni: erkin fikrlash va ifodalash, og'zaki va yozma muloqotda uslubiy moslik, nutqni madaniyatli olib borishga o'rgatish asosiy vazifadir.

Mashg'ulotlar jarayonida: "Erkin mikrofon"; "Fikrlar galereyasi", "Bahs-munozara" metodlaridan foydalaniladi.

Rol o'yinlari va konflikt boshqarish mashg'ulotlari.

Simulyatsiya (mashqlar, sahnalashtirish, holatli o'yinlar) orqali o'qituvchi talabalar: noqulay vaziyatlarda o'zini tuta olishni, muammoni hissiy emas, mantiqiy yechishni, o'zini va boshqalarni tushunishni o'rganadi.

Reflektiv va metakognitiv yondashuv

Talabalar darsdan so'ng quyidagi savollar ustida fikr yuritadi:

- Bugungi muloqotim qanday bo'ldi?
- Qanday gaplar boshqalarga yoqmadi?
- Qanday qilib keyingi safar yaxshiroq qilaman?

Bu metodlar orqali o'z-o'zini baholash, o'zini tanish va shaxsiy muloqot uslubini tahlil qilishga o'rgatish mumkin.

Xulosa. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ularning pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish bugungi ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Zero, zamonaviy o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki barkamol shaxsni tarbiyalovchi muloqot yetakchisidir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, muloqot madaniyati – bu oddiy nutq emas, balki o'qituvchining shaxsiyati, kasbiy mahorati va ijtimoiy mas'uliyatining majmuasidir. Muloqotni samarali amalga oshirish uchun bo'lajak pedagoglarda kommunikativ kompetensiya, emotsional barqarorlik, empatiya va ijtimoiy-hissiy sezgirlik kabi muhim fazilatlar shakllanishi zarur. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar – jumladan, kommunikativ treninglar, rolli o'yinlar, reflektiv tahlil, metakognitiv metodlar va AKT vositalaridan foydalanish — bo'lajak o'qituvchilarda muloqot madaniyatini amaliy jihatdan rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik ta'limda muloqot madaniyati mustaqil yondashuv sifatida shakllanishi zarur. Bu esa ta'lim jarayonining insonparvarlik, demokratiklik va interfaol yondashuvlar asosida tashkil etilishini taqozo etadi. Bo'lajak o'qituvchining muloqotdagi madaniyati — uning kasbiy tayyorgarligi va ta'sirchanlik darajasining muhim mezonidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Ta'lim to'g'risida" Qonuni 2020-yil 23-sentyabrdagi O'RQ-637-son.
2. O'zbekiston Respublikasining "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi qonun 2024-yil 1-fevraldagi O'RQ-901-son
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son
4. Axmedova N. "Pedagogik muloqot madaniyati". – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
5. Xodjiahmedov N.X., Karimova N.Q. "Pedagogik mahorat". – Toshkent: Ilm Ziyo, 2021.
6. Jo'rayev O. "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat". – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
7. Nazarova D., Yo'ldosheva N. "Shaxs rivojlanishida muloqotning o'rni va ahamiyati" // Pedagogika va psixologiya muammolari. 2023. №1. 33–39-bet.
8. Amonov M. "Kasbiy-pedagogik muloqot asoslari". – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
9. Yusufova G. "Bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish usullari" // Professional ta'lim muammolari. 2024. №2. 45–52-b.
10. Vygotsky L.S. "Myshlenie i rech" (Fikrlash va nutq). – M.: Pedagogika, 1982.
13. www.ziynet.uz – O'zbekiston ta'lim portali (maqolalar, metodik tavsiyalar).
14. www.edu.uz – O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy sayti.

Bo'rigul HASANOVA,
NavDU tayanch doktoranti
g-mail: hasanovaborigul@gmail.com

AXBOROT TA'LIMI MUHITIDA AXLOQIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHDA O'QUVCHI SHAXSIGA YO'NALTIRILGAN PEDAGOGIK YONDASHUV

Annotatsiya: maqolada zamonaviy axborot-ta'lim muhiti sharoitida o'quvchilarda axloqiy dunyoqarashni shakllantirishning dolzarb masalalari o'rganiladi. Yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini saqlash, ularni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Shu nuqtayi nazardan, maqolada shaxsga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvning axloqiy tarbiyadagi roli va ahamiyati amaliy, ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *axborot ta'limi, ta'lim tizimi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, axloq, metod, strategiya, dunyoqarash, tamoyil.*

Аннотация: в статье изучаются актуальные вопросы формирования нравственного мировоззрения у учащихся в условиях современной информационно-образовательной среды. Сохранение духовно-нравственных ценностей молодого поколения и воспитание его как всесторонне развитой личности являются приоритетными задачами системы образования. С этой точки зрения в статье проводится практический и научно-теоретический анализ роли и значения личностно-ориентированного педагогического подхода в нравственном воспитании.

Ключевые слова: *информационное образование, система образования, личностно-ориентированное обучение, нравственность, метод, стратегия, мировоззрение, принцип.*

Annotation: here is the English translation of your paragraph: The article explores the urgent issues of shaping students' moral outlook in the context of a modern information-educational environment. Preserving the spiritual and moral values of the younger generation and educating them as well-rounded individuals is one of the priority tasks of the education system. From this perspective, the article analyzes the role and significance of a learner-centered pedagogical approach in moral education on both practical and theoretical-scientific grounds. If you need it in a more academic or Scopus-style format, let me know..

Key words: *information education, education system, learner-centered education, morality, method, strategy, worldview, principle.*

Kirish. Axborot ta'limi muhitida axloqiy qadriyatlar har qanday jamiyatning barqaror rivojlanishi va ma'naviy yuksalishining negizidir. Ular xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlar va madaniyatida mujassam bo'lib, har bir yangi avlodga uzviy ravishda o'tadi. Shu jihatdan, o'quvchilar ongida axloqiy dunyoqarashni shakllantirish ta'lim-tarbiya tizimining eng dolzarb vazifalaridan biri sifatida maydonga chiqadi. Zamonaviy ta'limda bu jarayonni samarali tashkil etish shaxsga yo'naltirilgan yondashuv

orqali amalga oshirilmoqda. Ushbu yondashuv o'quvchining psixologik holati, hayotiy tajribasi, individual ehtiyoj va qiziqishlarini e'tiborga olgan holda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishni nazarda tutadi.

Asosiy qism. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tez sur'atlarda rivojlanayotgan hozirgi davrda yoshlarning ongiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi axborot oqimi axloqiy dunyoqarash masalasini yanada dolzarb muammoga aylantirmoqda. O'zbekiston

Respublikasi Konstitutsiyasining 2-bo'lim 33-moddasi: "Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim istalgan axborotni izlash, olish va tarqatish huquqiga ega. Davlat Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanishni ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratadi. Axborotni izlash, olish va tarqatishga bo'lgan huquqni cheklashga faqat qonunga muvofiq hamda faqat konstitutsiyaviy tuzumni, aholining sog'lig'ini, ijtimoiy axloqni, boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jamoat xavfsizligini hamda jamoat tartibini ta'minlash, shuningdek davlat sirlari yoki qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sir oshkor etilishining oldini olish maqsadida zarur bo'lgan doirada yo'l qo'yiladi." [1] deya mazkur konstitutsiyaviy prinsiplar ta'lim jarayonida o'quvchilar bilan ishlashda ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralishi lozim. Axborotga erkin kirish imkoniyatining kengayishi bilan bir qatorda, undan to'g'ri, maqsadli va axloqiy jihatdan asoslangan foydalanishni o'rgatish zamonaviy pedagogning muhim vazifasiga aylangan. Bu borada o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan pedagogik yondashuv asosiy tamoyil sifatida e'tirof etilishi kerak.

Ta'lim tizimida o'quvchilarni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tayyorlash masalasi ko'plab ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. Jumladan, mustaqil bilim olish faoliyatini takomillashtirish masalasi T. Kudenov tomonidan o'rganilgan bo'lsa, mutaxassislarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishi hamda ularning kasbiy kompetensiyasi muammolari N. Muslimov tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Shuningdek, axborot kompetensiyasini shakllantirishga doir izlanishlar M. Xakimova, O. Tuqumbetov, M. Ne'matova va O. Tursunovlar tomonidan olib borilgan. [2] Hozirgi zamon ta'lim tizimi doirasida o'quvchilarning shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tayyorlanishi muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning muammoli ta'lim, modul ta'limi, dasturiy ta'lim, rivojlantiruvchi ta'lim, o'yin texnologiyalari, interfaol ta'lim, hamkorlik ta'limi, tabaqalashtirilgan ta'lim,

individual ta'lim, masofaviy ta'lim, mustaqil ta'lim va innovatsiya ta'lim kabi turlari mavjud. Avtoritar texnologiyada, pedagog yagona subyekt sifatida namoyon bo'ladi, o'quvchilar esa faqatgina "obyekt" vazifasini bajaradi xolos. Bunda o'quvchining tashabbusi va mustaqilligi yo'qoladi, o'qitish majburiy tarzda amalga oshiriladi. An'anaviy o'qitish asosan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, shaxsning rivojlanishini ko'zda tutmaydi. [3] Bundan tashqari avtoritar ta'lim texnologiyalarida esa pedagog yagona faol shaxs – subyekt sifatida namoyon bo'ladi, o'quvchilar esa passiv rol – ya'ni obyekt sifatida ishtirok etadi. Bunday ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tashabbus ko'rsatishi imkoniyati cheklanadi, ta'lim esa majburiy va biryoqlama yo'nalishda olib boriladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning afzalligi shundaki, u o'quvchini markazga qo'yadi va uning ehtiyojlarini, qiziqishlarini, individual qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etadi.

Bugungi raqobatbardosh jamiyatda ta'lim jarayoni endilikda an'anaviy uslublar bilan cheklanib qolmasligi zarur. Bunda o'yin texnologiyalari, rivojlantiruvchi va mustaqil ta'lim, individual va masofaviy yondashuvlar orqali o'quvchi faol ishtirokchiga, subyektga aylantiriladi. Natijada, o'quvchi nafaqat tayyor bilimni o'zlashtiradi, balki uni amaliyotga tatbiq eta oladigan, yangilik yaratishga qodir, ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanadi. O'qitishning shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalariga quyidagi asosiy tamoyillar xos bo'ladi:

- insonparvarlik, ya'ni insonga har tomonlama hurmat va muhabbat ko'rsatish, unga yordamlashish, uning ijodiy qobiliyatiga ishonch bilan qarash, zo'rlashdan to'la voz kechish;
- hamkorlik, ya'ni pedagog va o'quvchilar munosabatidagi demokratizm, tenglik, sheriklik;
- erkin tarbiyalash, ya'ni shaxsga uning hayot faoliyatini keng yoki tor doirasida tanlab olish erkinligi va mustaqillikni berish, natijalarni tashqi ta'sirdan emas, ichki hissiyotlardan keltirib chiqarish. [4]

Ushbu tamoyillar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchining mustaqil fikrlashi, shaxsiy qarorlar qabul qilishi va to'laqonli rivojlanishiga zamin yaratadi.

Muhokama va natijalar. Axloqiy dunyoqarashni shakllantirish bo'yicha shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasining algoritmik ketma-ketligi.

1. Diagnostik-tahliliy bosqich. Maqsad: o'quvchi shaxsida axloqiy dunyoqarashning shakllanish darajasini aniqlash. Tayyorlov: diagnostika maqsadi, vazifalari, mezon va metodlari aniqlanadi; o'quvchining axloqiy pozitsiyasini baholash vositalari ishlab chiqiladi. Tashxisli: o'quvchilar bilan kuzatuv, suhbat, test sinovlari orqali dastlabki axloqiy qarashlari va munosabatlari o'rganiladi. Tahliliy: Olingan ma'lumotlar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilinadi, individual va guruhviy ko'rsatkichlar ajratiladi.

2. Amaliy-integrativ bosqich Maqsad: axloqiy dunyoqarashni rivojlantirishga qaratilgan shaxsga yo'naltirilgan ta'limiy faoliyatni tashkil etish. Diagnostika asosida o'quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlariga mos ravishda ma'naviy-axloqiy faoliyat shakllari ishlab chiqiladi. Faol ta'lim metodlari (muammoli topshiriqlar, rolli o'yinlar, aks ettiruvchi tahlillar, hayotiy holatlarni

muohokama qilish) orqali o'quvchilarning ishtiroki ta'minlanadi. Psixolog va ijtimoiy pedagog bilan hamkorlikda o'quvchilarning axloqiy qaror qabul qilish mexanizmlarini faollashtirishga qaratilgan mashg'ulotlar tashkil qilinadi. Mustaqil fikrlash, fikrni asoslab ifodalash, bahs-munozarada ishtirok etish kabi kompetensiyalar rivojlantiriladi.

3. Reflektiv-umumlashtiruvchi bosqich. Maqsad: o'tkazilgan pedagogik eksperiment va ta'limiy faoliyat natijalarini baholash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Bosqich amallari: o'quvchilarning dastlabki va yakuniy diagnostika natijalari o'zaro solishtirib tahlil qilinadi. Axloqiy dunyoqarashdagi sifat o'zgarishlar, ijtimoiy faol pozitsiya shakllanishi darajasi baholanadi. Amaliy faoliyat samaradorligiga oid tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Xulosa. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasi axloqiy dunyoqarashni shakllantirishda tizimli va bosqichli yondashuvni taklif etadi. Bu model o'quvchining holatini tahlil qilish, uni ta'lim jarayoniga faol jalb etish va natijalarni baholash orqali samaradorlikka erishadi. Strategiya o'quvchilarning axloqiy fikrlashini, ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida shaxsni markazga qo'yish ularning axloqiy-ijtimoiy kamolotini ta'minlab, ularni jamiyatga tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi 2- bo'lim. "Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari" 30.04.2023-y 6-8-b <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. Kudenov T.M. (2023). Talabalarning mustaqil bilish faoliyatini takomillashtirish. Ustozlar uchun, 20(1), 236-239.
3. Indiaminov N. va b. Ta'lim samaradorligini oshirishda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. Ta'lim texnologiyalari. 2014(8)
4. "Science and Education" Scientific Journal August 2020 / Volume 1 Issue 5 www.openscience.uz 116
5. Farberman L.B, Musina R.G. Jumaboyeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. –T., 2002.
6. O.Tolipov, M.Usmonboyeva. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. –T., 2005.
7. Bogolyubov V.I. Evolyutsiya pedagogicheskix texnologiy // Shkolnie texnologii. 2004. № 4. S.12-21.
8. www.ziyonet.uz

Азиз КАСИМОВ,
*Навоийский государственный университет, самостоятельный соискатель
 Чирчикского государственного педагогического университета*

ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДИКА ИНТЕНСИВНОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ В СОПОСТАВЛЕНИИ С ИХ РОДНЫМ УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ

Аннотация: в статье рассматривается инновационная методика интенсивного обучения русскому языку студентов филологического направления с узбекским родным языком. Основное внимание уделено роли сопоставительного анализа в преодолении межъязыковой интерференции и активизации языковой рефлексии. Представлены элементы методики, направленные на интенсификацию усвоения языковых структур. Эффективность методики подтверждена экспериментальным обучением.

Ключевые слова: *интенсивное обучение, русский язык, сопоставительный подход, филологическое образование, узбекский язык.*

Annotatsiya: maqolada o'zbek ona tiliga ega bo'lgan filologiya yo'nalishidagi talabalarga rus tilini intensiv o'qitishning innovatsion metodikasi yoritilgan. Til tizimlarini taqqoslash orqali fonetik, grammatik va leksik farqlarni o'zlashtirish samaradorligi oshiriladi. Metodikaga interfaol mashqlar, taqqoslovchi jadval va vizual vositalar kiritilgan.

Kalit so'zlar: *intensiv ta'lim, rus tili, taqqoslovchi yondashuv, filologik ta'lim, o'zbek tili.*

Annotation: the article presents an innovative methodology for intensive teaching of the Russian language to philology students whose native language is Uzbek. The core of the method is comparative linguistic analysis, which helps overcome interference and enhances language awareness. Bilingual charts, comparative speech models, and digital tasks are used to accelerate learning. Experimental training confirms the method's effectiveness.

Key words: *intensive learning, Russian language, comparative approach, philological education, Uzbek language.*

Введение

В условиях усиливающейся роли русского языка как межнационального и академического средства общения, особенно в странах Центральной Азии, возрастает потребность в эффективных методиках его преподавания. Для студентов-филологов с родным узбекским языком актуальность освоения русского языка двойная: как средства профессиональной коммуникации и как объекта научного анализа. Преодоление интерференции, обусловленной различиями в типологических системах русского и узбекского языков, требует комплексного и инновационного подхода. Необходимость преодоления межъязыковой интерференции, формирования грамматически правильной и лексически точной речи ставит перед педагогами задачу поиска новых, более результативных методик обучения. Одной из таких методик является инновационная модель интенсивного обучения с сопоставительным компонентом, основанная на исследованиях Касимова А.Б. [2:986].

Основная часть.

Методы. Методика базируется на следующих принципах:

- интенсивного обучения с высоким уровнем языкового погружения;

- сопоставительного анализа грамматических, лексических и синтаксических структур;
- активного вовлечения студентов в процесс моделирования речевых ситуаций;
- использования цифровых инструментов (интерактивные таблицы, онлайн-карточки, кроссворды, билингвальные платформы).

Особое внимание уделяется следующим направлениям сопоставления:

Порядок слов: в русском языке он относительно свободный, в то время как в узбекском — фиксированный.

Система падежей: русские флексии сопоставляются с узбекскими послеложными аффиксами (напр.: «у брата» — «aka-da»). [1:20].

Категория рода: в русском существует род существительных, в узбекском отсутствует. Это требует введения специальных тренингов на согласование прилагательных с существительными.

Вид глагола: в русском — совершенный и несовершенный, в узбекском — видовая система выражена лексически и контекстуально.

Исследование проводилось в виде педагогического эксперимента в двух группах студентов 2 курса филологического направления. Одна

группа обучалась по традиционной программе, вторая — по разработанной инновационной методике.

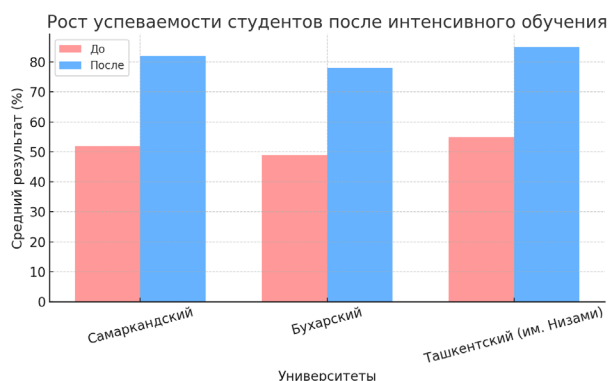

Диаграмма ниже отражает результаты экспериментального исследования, проведённого в трёх вузах: Самаркандском государственном университете, Бухарском государственном университете и Ташкентском государственном педагогическом университете имени Низами. Цель исследования — выявить эффективность интенсивной методики

при сопоставительном обучении русскому языку студентов с родным узбекским языком.

Диаграмма 1. Результаты эксперимента.

Университет	До (%)	После (%)
Самаркандский	52	82
Бухарский	49	78
Ташкентский (им. Низами)	55	85

Таблица 1. Сравнительные показатели успешности до и после внедрения методики.

Результаты

Экспериментальные данные показали:

- улучшение понимания грамматических категорий у студентов экспериментальной группы;
- рост количества правильно построенных фраз и снижение типичных ошибок;
- повышение мотивации за счёт наглядности и интерактивности материалов;
- развитие сопоставительного мышления при переводе и построении высказываний.

Показатель	Контрольная группа (%)	Экспериментальная группа (%)
Правильное использование падежей	56	83
Построение сложных предложений	48	76
Лексическая точность	61	85
Мотивация (по анкетированию)	64	92

Обсуждение

Полученные результаты подтверждают гипотезу о том, что использование сопоставительного подхода в рамках интенсивного обучения позволяет ускорить процесс овладения русским языком. Особо эффективным оказался билингвальный анализ, позволяющий студентам лучше осознавать структурные различия и сходства. Интерактивные материалы повышали интерес и вовлечённость, а коммуникативные задачи активизировали самостоятельное использование языка в профессиональном контексте. Учитывая типологическую разницу языков, обучение строится не на слепом заучивании, а на сопоставительном осмыслении конструкций.

Заключение

Инновационная методика, основанная на интенсивном и сопоставительном подходах, продемонстрировала высокую эффективность при обучении студентов-филологов русскому языку как неродному. Методика может быть рекомендована к применению в вузах, ориентированных на подготовку специалистов в области языка, перевода и межкультурной коммуникации. Особенно важно продолжать научные исследования в данной области с опорой на современные методические разработки узбекских и российских учёных.

Список литературы

1. Данияров Б. Х. Методика преподавания РКИ в национальной среде: принципы и подходы. — Ташкент: Муаллим, 2021
2. Касимов А. Б. ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДИКА ИНТЕНСИВНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ В СОПОСТАВЛЕНИИ С ИХ РОДНЫМ УЗБЕКСКИМ — Кокандский ГПИ. Научный вестник № 5/2025..

Khurriyat ABDIMUMINOVA,
English teacher
leaning centre ProfiEducation

A METHODOLOGY FOR DEVELOPING FUTURE TEACHERS' ASSESSMENT COMPETENCE BASED ON THE CONSTRUCTIVE ALIGNMENT APPROACH

Annotation: this article examines a methodology for developing assessment competence in pre-service English language teachers based on the constructive alignment approach. The study is grounded in the theoretical framework of Biggs' model, emphasizing the alignment of learning objectives, teaching methods and assessment tools. Empirical data were collected through classroom observations, document analysis and pre/post tests involving experimental and control groups. The findings indicate a statistically significant improvement in assessment-related competencies among students exposed to the proposed methodology. Practical recommendations are provided for teacher training programs.

Keywords: constructive alignment, assessment competence, English language teachers, pre-service training, methodology

Аннотация: в данной статье рассматривается методика развития оценочной компетентности у будущих учителей английского языка на основе подхода конструктивного согласования. Исследование опирается на теоретическую модель Дж. Биггса, подчеркивающую важность согласования целей обучения, методов преподавания и инструментов оценки. Эмпирические данные были собраны посредством наблюдений за учебными занятиями, анализа документации и проведения входных и выходных тестов с участием экспериментальной и контрольной групп. Полученные результаты демонстрируют статистически значимое улучшение компетентности в области оценивания у студентов, прошедших обучение по предложенной методике. В статье представлены практические рекомендации для программ подготовки педагогов.

Ключевые слова: конструктивное согласование, оценочная компетентность, преподаватели английского языка, педагогическая практика, методика подготовки.

Annotatsiya: ushbu maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining baholash kompetensiyasini konstruktiv muvofiqlashtirish yondashuvi asosida rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Tadqiqot J. Biggs modeliga asoslanib, o'quv maqsadlari, o'qitish usullari va baholash vositalari o'rtasidagi uyg'unlik muhimligini asoslaydi. Empirik ma'lumotlar dars kuzatuvlari, hujjatlarni tahlil qilish va tajriba hamda nazorat guruhlarida o'tkazilgan oldingi va keyingi testlar orqali yig'ildi. Natijalar taklif etilgan metodika asosida o'qitilgan talabalarning baholashga oid kompetensiyalarida statistik jihatdan sezilarli o'sish borligini ko'rsatdi. Maqolada pedagogik ta'lim dasturlari uchun amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: konstruktiv muvofiqlashtirish, baholash kompetensiyasi, ingliz tili o'qituvchilari, pedagogik tayyorgarlik, metodika

Introduction

In the modern landscape of higher education, particularly in teacher training programs, there is a growing emphasis on developing well-rounded professional competencies. Among these, assessment competence plays a crucial role, as it enables future educators to measure, interpret and improve student learning outcomes effectively. However, despite its recognized importance, many pre-service teachers enter the profession with limited practical understanding of how to design valid, reliable and pedagogically aligned assessment tools.

The traditional approach to teacher education often separates the teaching of content, methodology and assessment into disconnected units. This fragmentation can lead to a mismatch between

what teachers intend to teach, how they teach it, and how they assess student learning. To address this challenge, scholars have increasingly turned to the constructive alignment (CA) model, developed by John Biggs (1999), as a holistic pedagogical framework that emphasizes coherence between intended learning outcomes, teaching and learning activities and assessment strategies.

Constructive alignment is grounded in constructivist learning theory, which views learners as active participants in knowledge construction. Within this model, the role of the teacher is to create a learning environment in which all components - objectives, methods and assessment - are aligned to support deep learning. When applied to teacher training, constructive alignment not only models'

effective practice but also encourages future teachers to critically reflect on their own instructional design decisions.

The need for such research is particularly urgent in educational contexts where traditional evaluation practices still dominate, and where assessment is often limited to summative tests rather than seen as an integral component of the learning process. Through this study, we seek to demonstrate that when pre-service teachers are trained within a constructively aligned curriculum, their ability to plan, implement, and evaluate instruction improves significantly.

Therefore, the purpose of this paper is to:

- Analyze current gaps in pre-service teachers' assessment competence,
- Present a methodology for development based on constructive alignment,
- Evaluate its effectiveness through an empirical study involving experimental and control groups.

The findings are intended to contribute to the improvement of teacher education programs by offering **evidence-based strategies** that promote more coherent and effective professional preparation.

Methods

Research Design

The study adopted a quasi-experimental design, involving control and experimental groups from two pedagogical universities in Uzbekistan.

Participants

The participants were 80 third-year undergraduate students majoring in English language teaching. 40 students formed the experimental group, and 40 formed the control group.

Intervention

A teaching module based on the constructive alignment approach was developed and implemented. The module explicitly linked learning outcomes with assessment rubrics, peer-evaluation practices and reflective assignments.

Data Collection

- Pre- and post-tests on assessment design competence
- Content analysis of lesson plans
- Student reflections and interviews
- Classroom observation protocols

Data Analysis

Quantitative data were analyzed using paired-sample t-tests. Qualitative data from interviews and reflections were coded thematically using NVivo.

Results

Pre-Test Findings

Initial diagnostics showed both groups had similar low levels of assessment competence. Common gaps included the inability to formulate measurable learning objectives and match them with appropriate assessment methods.

Post-Test Findings

After the intervention:

- Experimental group showed a 32% increase in test scores on assessment tasks.
- Students demonstrated improved ability to use rubrics, self-assessment tools and performance-based evaluation.
- Lesson plans reflected stronger alignment between objectives and assessment.

Qualitative Insights

Students in the experimental group reported higher confidence in assessment tasks, a better understanding of "constructive alignment" and greater engagement in peer-assessment and feedback practices.

Discussion

The findings validate the constructive alignment approach as an effective framework for developing assessment competence in future English language teachers. Compared to traditional methods, this model emphasizes coherence and critical thinking in lesson planning and evaluation. The observed improvement in the experimental group suggests that integrating outcome-based rubrics, reflective tasks and peer review significantly enhances assessment literacy.

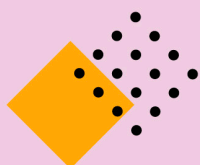
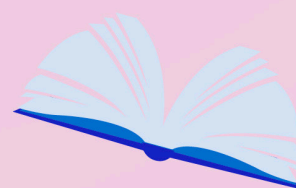
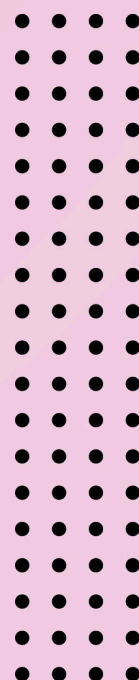
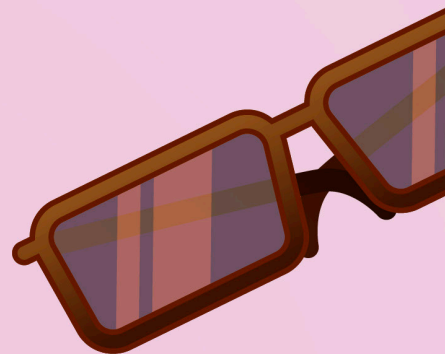
Conclusion

This study demonstrates the effectiveness of constructive alignment in enhancing the assessment competence of pre-service English teachers. Teacher education programs should integrate this approach into curriculum design, emphasizing alignment across objectives, methods and assessment. Further research may explore longitudinal impacts and scalability of the model across disciplines.

References

1. Biggs J. Teaching for Quality Learning at University / J. Biggs. – Buckingham: Open University Press, 1999. – 250 p.
2. Nitko A.J. Educational Assessment of Students / A.J. Nitko, S.M. Brookhart. – 6th ed. – Boston: Pearson, 2014. – 512 p.
3. Brown G.T.L. Assessment literacy for teachers: OECD Seminar Paper / G. T. L. Brown. – Paris: OECD, 2008. – 35 p.
4. Boud D. Rethinking Assessment in Higher Education / D. Boud, N. Falchikov. – London: Routledge, 2007. – 300 p.
5. Wiggins G. Understanding by Design / G. Wiggins, J. McTighe. – Alexandria: ASCD, 2005. – 370 p.

KICHIK TADQIQOT

Saboxat KUCHKOROVA,
Toshkentdagi Xalqaro Westminster
universiteti, magistratura bosqichi
TESOL fakulteti bitiruvchisi

RAQAMLI VOSITALAR VA TIL O'RGANISH TIZIMLARI: MAGISTRATURA BOSQICHIDA TALABALARNING FAOLLIGI VA YUTUQLARINI OSHIRISH

Annotatsiya: ushbu tadqiqot raqamli vositalar va til o'rganish strategiyalarining magistratura bosqichidagi talabalarning jalb etilishi va yutuqlariga ta'sirini o'rganadi. Aralash metodologiya asosida o'tkazilgan tadqiqotda Likert shkalasiga asoslangan so'rovnoma va ma'lumotlar tahlili qo'llanilgan. So'rovnomada kognitiv, emotsional va xulq-atvoriy jalb etilish darajalari baholangan. Natijalar emotsional jalb etilishning eng yuqori, kognitiv jalb etilishning esa ijobiy darajada ekanini ko'rsatdi. Shu bilan birga, xulq-atvoriy jalb etilish past bo'lib, bu izchillikdagi muammolarni anglatadi. Sifat tadqiqoti interaktiv o'qitish, real hayotga oid topshiriqlar va hamkorlikni ijobiy omillar sifatida, texnik muammolar va past davomatni esa salbiy omillar sifatida ajratib ko'rsatdi. Kelgusidagi tadqiqotlar xulq-atvoriy jalb etishni kuchaytirish va texnologik to'siqlarni bartaraf etishga qaratilishi kerak.

Kalit so'zlar: raqamli vositalar, til o'rganish, talabalar faolligi

Annotation: this study investigates how graduate-level engagement and achievement are impacted by digital tools and language learning techniques. This was accomplished using a mixed-methods approach that comprised extensive qualitative data coding and a sampling survey with Likert scales. Open-ended questions evaluating behavioral, emotional, and cognitive forms of participation on a scale of 1 to 5 made up the survey, which was disseminated via the platform. Qualitative coding and descriptive-analytical techniques were employed to gauge student experiences and involvement. Although cognitive engagement was very high, emotional involvement was determined to be the strongest. However, behavioral engagement was comparatively lower, suggesting that participants found it difficult to maintain consistency in their study habits. To increase the overall efficacy of the digital learning experience, future research should identify strategies to enhance behavioral engagement and get beyond technological obstacles.

Key words: digital tools, language learning, student engagement

Аннотация: данное исследование рассматривает влияние цифровых инструментов и стратегий изучения языка на вовлечённость и успеваемость студентов магистратуры. В рамках смешанной методологии были использованы анкета на основе шкалы Лайкерта и качественный анализ данных. В опросе оценивались уровни когнитивной, эмоциональной и поведенческой вовлечённости. Результаты показали, что эмоциональная вовлечённость была наивысшей, а когнитивная — на положительном уровне. В то же время поведенческая вовлечённость оказалась ниже, что указывает на проблемы с последовательностью в обучении. Качественный анализ выделил такие положительные факторы, как интерактивное обучение, задания, приближённые к реальной жизни, и мотивационное сотрудничество, а также негативные — технические проблемы и низкую посещаемость. Будущие исследования должны быть направлены на повышение поведенческой вовлечённости и преодоление технологических барьеров.

Ключевые слова: цифровые инструменты, изучение языка, активность студентов.

Kirish. Chettillarni o'rganishda raqamli vositalardan foydalanish ayniqsa magistratura bosqichida dolzarb tadqiqot mavzusiga aylangan. Ta'lim jarayonida texnologiyaga asoslangan metodologiyalarga o'tish natijasida raqamli vositalarning talaba faolligi va yutuqlariga ta'siri ko'proq e'tibor markaziga

chiqdi. Magistratura darajasida til o'rgatish jarayoni allaqachon texnologiyalarga yo'naltirilgan bo'lib, bu yondashuv ta'limni yanada dinamik va shaxsga mos shaklga keltirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasidan so'ng onlayn va aralash ta'limga o'tish zarurati raqamli savodxonlikdagi

kamchiliklarni yuzaga chiqardi (Şişianu, 2024). So'nggi tadqiqotlar esa chet tillarini o'rganishda bir qator raqamli vositalarning samaradorligini tasdiqlamoqda. Masalan, chatbotlar orqali ikkinchi tilni o'rganishda madaniyatlararo muloqot, tezkor fikr bildirish va madaniy kontekstni o'zlashtirish imkoniyati yaratiladi (Zhai & Wibowo, 2022). Shuningdek, mobil ilovalar o'quvchilarning motivatsiyasini oshirib, darsdan tashqarida ham o'rganish imkonini beradi (Kaceti & Klímová, 2019). Vazifaga asoslangan til o'rgatish yondashuvi ham dolzarb bo'lib, rejalashtirilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, o'rganish samaradorligini kuchaytirish va til o'rganishda asabiylikni kamaytirishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi (Wen va boshq., 2021). Umuman olganda, raqamli texnologiyalar til o'rganishni faollashtirib, talabalarning o'zlashtirish darajasini ijobiy tomonga o'zgartirishi mumkinligi ko'rsatib berilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ta'lim tizimida ingliz tilini chet tili yoki ikkinchi til sifatida o'qitish sezilarli o'zgarishlarga duch kelmoqda. Ushbu tezkor o'zgarishlar ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi hamda raqamli vositalarning keng va oson mavjudligi bilan izohlanadi. Natijada, nafaqat an'anaviy sinf mashg'ulotlari, balki mustaqil va o'zini-o'zi boshqaruvchi o'qish muhiti ham tubdan o'zgarib bormoqda. Raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish va ularni o'quv jarayoniga integratsiya qilish til o'rgatish samaradorligini oshirish uchun muhim imkoniyat sifatida qaralmoqda. Biroq bu, shu bilan birga, muayyan murakkabliklarni ham keltirib chiqarmoqda, chunki o'qituvchilar texnologiyani ta'lim jarayoniga shunday tatbiq etishlari kerakki, bunda o'quvchilar faolligi va pedagogik sifatdan voz kechilmasin.

Bundan tashqari, onlayn ta'lim muhitida samarali o'rganish uchun o'qituvchilar talabalarning faol ishtirokini rag'batlantirishlari zarur — go'yo ular an'anaviy sinfda qatnashayotgandek (Sadiku va boshq., 2018). Bunday sharoitlar talabalarning faolligi, o'zaro hamkorligi, muloqoti va faol o'rganishini nazarda tutadi. O'qituvchilar esa talabalar ehtiyoj va farqlarini inobatga olgan holda, ularga darhol fikr-mulohaza (feedback) berishi va qiziqarli, hayotga yaqin o'quv materiallarini yaratishi lozim. Mazkur maqsadlar uchun texnologik vositalar o'qituvchilarga innovatsion metodlarni qo'llashda yordam beradi, xususan, raqamli asrda zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda o'quvchilar uchun

tanish va motivatsion vosita bo'lib xizmat qiladi (Bates, 2022). Biroq o'qituvchilar texnologik, pedagogik va fanga oid bilimlarni egallashi va rivojlantirishi zarur (Mishra va Koehler, 2006).

Chet tillarini o'qitishda raqamli vositalarning istiqbolli imkoniyatlariga qaramay, bu yo'nalishda tadqiqotlar yetarli darajada olib borilmagan. Ko'pgina ishlar texnologiyani ta'lim jarayoniga umumiy integratsiya qilishni o'rgangan bo'lsa-da, ayniqsa magistratura bosqichida raqamli vositalar bilan til o'rganish strategiyalari o'rtasidagi uzilishlar chuqur tahlil etilmagan. Bu holat muhim ahamiyatga ega, chunki magistratura talabalari yuqori darajadagi til kompetensiyalarini egallashi talab etiladi. Bundan tashqari, Karsenti va boshq. (2020) hamda Şişianu (2024) tadqiqotlarida raqamli vositalarning o'quvchilarga ta'siri ularning til darajasi, madaniy omillari va texnologiyadan foydalanish qobiliyatiga bevosita bog'liq ekani ta'kidlanadi. Mazkur bo'shliqlarni to'ldirish zamonaviy texnologiyalar asosida samarali o'qitish yondashuvlarini shakllantirish uchun zarurdir. Raqamli vositalarning qo'llanilishi nafaqat o'quv natijalarini, balki talabalarning til o'rganishga bo'lgan munosabatini ham o'zgartirishi, ularni global ish bozorida raqobatbardosh qilishi mumkin (Soyombo-erdene, 2024). Shu bois, ayniqsa magistratura ta'limida raqamli vositalardan qanday foydalanish orqali til o'rganish strategiyalarini takomillashtirish mumkinligini chuqur o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Ushbu tadqiqot quyidagi savollarga javob topishga qaratilgan. Magistratura talabalari raqamli vositalarning til o'rganishdagi samaradorligi haqidagi fikri qanday va bu vositalar talabalar faolligini hamda natijalarini oshirishda qanday rol o'ynaydi? Ushbu savolga javob berish, magistratura talabalari o'qishidagi faollik va yutuqlarni oshirishda raqamli vositalar va til o'rganish strategiyalarining samarali qo'llanilishi haqida mavjud bilimlarni boyitadi.

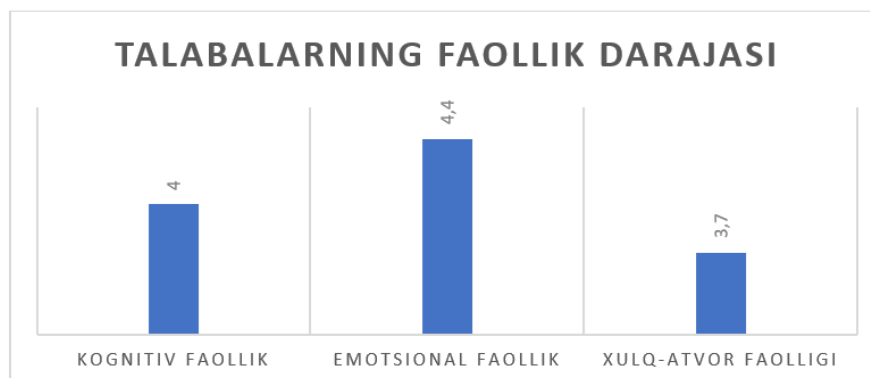
Metodologiya. Ushbu tadqiqotda raqamli vositalar va til o'rganish strategiyalarining magistratura talabalari faoliyati va natijalariga ta'sirini baholash uchun aralash yondashuvi qo'llanadi. Bu yondashuv sifat va miqdor tadqiqotlarini birlashtirish orqali natijalarning ishonchligini oshirishga imkon beradi. Miqdoriy qismda, magistratura bosqichidagi til kursi talabalarining vakil namunasi o'rtasida tuzilgan so'rovnoma o'tkazildi va unda 50 nafar talaba ishtirok etdi. So'rovnoma talabalarning raqamli vositalardan

foydalanish darajasi va baholariga oid fikrlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, tasdiqlangan shkalalar asosida olingan ma'lumotlar yordamida korrelyatsiya va regressiya tahlillari amalga oshiriladi (Korkealehto va boshq., 2021).

Sifat tadqiqoti esa talabalar bilan intervyular orqali yig'iladi. Bu qism til o'rganuvchilarning texnologiyani o'rganish jarayonida qanday qabul qilayotgani va undan qanday foydalanganini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Intervyular ochiq savollar asosida o'tkazilib, 6 nafar respondentning raqamli vositalardan foydalanishdagi tajribalarini aniqlashga yo'naltirilgan (Amrullah, 2024). Tadqiqotda sifat va miqdoriy yondashuvlarni birlashtirgan aralash metodlar qo'llaniladi. Bu usullar raqamli vositalardan foydalanish kontekstida talabalarning faolligi va yutuqlarini prognoz qilishda muhim omillarni aniqlash imkonini beradi (Almossa, 2021). Miqdor va sifat yondashuvlarning kombinatsiyasi yordamida, tadqiqot magistratura bosqichidagi til dasturlarida talabalar ishtirokini va muvaffaqiyatini oshirish uchun texnologiyadan foydalanishning samarali usullarini aniqlashga qaratilgan.

Natijalar. Ushbu tadqiqot magistratura talabalari orasida raqamli vositalar va til o'rganish strategiyalarining ta'limdagi faollik va natijalarga ta'siri haqidagi fikr va qarashlarni yoritadi. Talabalarning til o'rganishda raqamli vositalardan foydalanishga bo'lgan ishtiroki 1 dan 5 ballgacha Likert shkalasi asosida o'lchandi. Ushbu so'rov uchta o'lchovdan iborat edi: kognitiv, emotsional va xulq-atvor faolligi. Kognitiv faollikda raqamli vositalar yordamida tushunish, muammo yechish va tanqidiy fikrlash jarayonlari tahlil qilindi. Emotsional faollik motivatsiya, qoniqish va ishonchni o'z ichiga oldi, xulq-atvorli faollik esa talabalar tomonidan topshiriqlarni bajarish va onlayn muhokamalarda qatnashish darajasini o'lchadi.

So'rovnoma internet orqali taqdim etilib, 5 ballik shkalada ma'lumotlar yig'ildi va har bir o'lchov bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar hisoblandi. Quyidagi jadvalda raqamli vositalardan foydalanish orqali talabalarning til o'rganishga bo'lgan o'rtacha faollik darajalari uch o'lchov asosida ko'rsatilgan: kognitiv, emotsional va xulq-atvor. Ushbu o'lchovlar talabaning o'rganish jarayonida raqamli vositalardan qanchalik samarali foydalanganini ifodalaydi.

Kognitiv o'lchov talabalarning turli texnologiyalar yordamida tushunishni yaxshilashi, fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi va muammolarni hal qilishiga qaratilgan. Emotsional o'lchov raqamli vositalardan foydalanish jarayonida talabalarning motivatsiyasi, qoniqishi va zavqini aks ettiradi. Xulq-atvor o'lchovi esa internet texnologiyalari yordamida onlayn faoliyatlarda ishtirok etish va o'quv odatlarini muntazam bajarish darajasini o'lchaydi.

Yuqoridagi jadvalda emotsional faollik eng yuqori bahoga ega bo'lib, talabalar raqamli vositalardan til

o'rganishda foydalanishda quvonch, motivatsiya va ishtirok hissini boshdan kechirayotganini bildiradi. Bu esa raqamli vositalarning o'quvchilarning emotsional holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini anglatadi. Kognitiv faollik esa ikkinchi o'rinda bo'lib, talabalar tomonidan raqamli texnologiyalarni tushunish, o'rganish, tanqidiy fikrlash va muammo yechishda samarali qo'llayotganini ko'rsatadi. Bu natijalar raqamli vositalarning didaktik o'qitish va ta'lim jarayonida ishtirokni kuchaytirishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Biroq xulq-atvorli faollik boshqa yo'nalishlarga nisbatan biroz pastroq baholangan. Bu shuni anglatadiki, talabalar muntazam ravishda raqamli vositalardan foydalanayotgan bo'lsalar-da, barcha o'quv faoliyatlarida izchil ishtirok etish darajasi yetarli emas. Ushbu natijalar raqamli vositalarning til o'rganishda talaba ishtirokini ijobiy rag'batlantirayotganini, ayniqsa emotsional va kognitiv faollikda sezilarli darajada natijalar borligini ko'rsatadi. Quyidagi jadvalda sifat tadqiqoti asosida kodlash natijalari keltirilgan bo'lib,

u til o'rganishda turli raqamli vositalardan foydalanish holatlarini aks ettiradi. Ushbu vositalar o'quvchilarning o'rganish tajribasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi va o'yin o'ynash, mashq bajarish hamda real hayotga oid ko'nikmalarni qo'llash kabi faoliyat turlarini o'z ichiga oladi. Raqamli vositalar til o'rganish jarayonidagi funksiyalariga ko'ra tasniflanib, ularning har biri o'quvchilar tomonidan qanday foyda keltirayotgani bo'yicha tahlil qilindi. Bu tahrirlash natijalari talabalar bilan o'tkazilgan intervyular natijalariga asoslangan.

Til o'rganish uchun turli raqamli vositalar

Foydalanilgan raqamli vositalar	Kod nomi	Iqtibos (talaba fikri)
Video darsliklar, podkastlar	Tushunishni kuchaytirish Bosqichma-bosqich tushuntirish	“Podkastlar men uchun o'yin qoidalarini o'zgartirdi. Ona tilida so'zlovchilarning nutqini eshitish murakkab mavzularni yaxshiroq tushunishga yordam berdi.” “Video darsliklar grammatik mavzularni ayniqsa qulay tarzda bosqichma-bosqich tushuntirib berdi.”
Onlayn forumlar, til o'rgatuvchi ilovalar	Interaktiv va qiziqarli o'rganish Tushunchalarni aniqlashtirish	“Ilovalardan foydalanish o'rganish jarayonini interaktiv va qiziqarli qildi. Men o'zimga qulay sur'atda mashq qildim va istalgan vaqtda darslarga qayta murojaat qildim.” “Onlayn forumlardagi munozaralar dars paytida tushunarsiz bo'lgan tushunchalarni aniqlashtirishga yordam berdi.”
Ijtimoiy tarmoq guruhlari	Hamkorlik orqali motivatsiya Resurslar almashinuvi	“Ijtimoiy tarmoqdagi guruhlar orqali tengdoshlar bilan muloqot qilish o'rganishga bo'lgan motivatsiyamni oshirdi.” “Hamma o'z yutuqlari bilan o'rtoqlashgani va o'quv guruhimizda resurslar almashilganidan mamnun bo'ldim.”
Til almashish platformalari	Real hayotda amaliy mashq Madaniy tushunchalar	“Ona tilida so'zlovchilar bilan muloqot qilish o'rganish jarayonining eng qiziqarli va amaliy jihati bo'ldi.” “Til o'rganish davomida ushbu platformalarda madaniy qarashlar bo'yicha juda ko'p ma'lumotlarga ega bo'ldim.”
Mobil o'quv ilovalari	Qulaylik va ochiqlik Qiziqarli funksiyalar	“Ilovalar harakatda bo'lganimda ham mashq qilishni osonlashtirdi, ayniqsa kunlik eslatmalar foydali bo'ldi.” “Ba'zi ilovalarda o'yinlar kabi interaktiv funksiyalar bor edi, bu esa o'rganishni kamroq stressli va yanada jalb etuvchi qildi.”
Virtual sinflar	Jonli muloqot Texnik muammolar	“Instruktorlar bilan jonli muloqot foydali bo'ldi, lekin ba'zida bu shakl shaxsiyrog' his qilinmadi.” “Ba'zida texnik nosozliklar jarayonni to'xtatdi, lekin umuman olganda, virtual darslar qulay edi.”
Interaktiv til o'yinlari	Qiziqarli va rag'batlantiruvchi o'rganish Raqobat orqali faollik	“O'yin orqali o'rganish juda qiziqarli bo'ldi va meni o'rganishda doimiy rag'batlantirib turdi. Bu umuman o'qishga o'xshamasdi.” “O'yinlardagi raqobat elementi meni ko'proq mashq qilishga undadi.”

Dalillar shuni ko'rsatadiki, texnologiya til ko'nikmalarini egallashda turli yo'llar bilan sezilarli darajada yordam beradi. Talabalar murakkab mavzularni forumlar va til ilovalari orqali muhokama qilish orqali tushunarliroq qilib olishadi, shuningdek, shaxsiylashtirilgan mashqlar orqali bilimlarini mustahkamlash imkoniga ega bo'ladilar. Video darsliklar va podkastlar orqali esa bosqichma-bosqich tushuntirishlar yordamida mavzuni chuqurroq anglaydilar. Ona tilida so'zlovchilarning ishtiroki murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli qilishga xizmat qiladi.

Muhokamalar. Ushbu tadqiqotda miqdor tahlil shuni ko'rsatdiki, emotsional jalb etilish eng yuqori darajada bo'lgan, undan keyin kognitiv, eng past darajada esa xulqiy jalb etilish qayd etilgan. Bu esa shuni anglatadiki, talabalar raqamli vositalardan foydalanishdan zavqlanishadi va o'rganishga intilishadi, biroq amaliy ishtirok va muntazamlikda barqarorlik yetishmaydi. Sifat tadqiqoti asosidagi qo'lga kiritilgan ma'lumotlar ham bu holatni qo'llab-quvvatlaydi. Jumladan, onlayn forumlar, video lavhalar va interaktiv o'yinlar tushunishni oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ijtimoiy tarmoq guruhlari hamda til almashish platformalari esa motivatsiyani oshirish va jamoaviy ishni kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, mobil ilovalar va raqamli fleshkartalar istalgan joyda va vaqtda mashq qilish imkonini berib, o'quv ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shunga qaramay, ayrim muammolar ham mavjud – masalan, virtual darslardagi texnik nosozliklar va ba'zi hollarda talabalar diqqatining sustligi. Ushbu topilmalar raqamli vositalardan foydalanishda ularning imkoniyatlarini to'g'ri boshqarish zarurligini ta'kidlaydi, shunda foydali jihatlar mavjud kamchiliklardan ustun bo'ladi. Onlayn ta'lim platformalariga tobora ko'proq o'quv yurtlari o'tayotgan bir davrda, o'quvchilarni kognitiv jihatdan faol jalb etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tanqidiy fikrlash va chuqur tushunishni shakllantirish til o'rgatuvchi ilovalar hamda forumlar orqali amalga oshirilayotgan qiziqarli va interaktiv o'qitish metodlari yordamida kuchaytirilishi

mumkin. Bunday onlayn vositalar nafaqat o'quvchilarni ta'lim mazmuniga bog'laydi, balki ular orasida hamjamiyat va hamkorlik muhitini ham shakllantiradi. Guzel (2024) o'z tadqiqotida qayd etganidek, onlayn seminarlar kabi o'zini o'zi boshqaradigan o'quv muhitlari yanada faol, o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvlarni rag'batlantiradi — bunda bilim olish faol ishtirok, guruhli muhokama va amaliyot orqali yuzaga chiqadi.

Raqamli o'quv muhitida talabani o'qishga jalb etishda emotsional jihatdan faollik muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'quv guruhlari yoki ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotdan kelib chiqadigan motivatsiya emotsional jalb etilishning asosiy tarkibiy qismidir. Bunday platformalar o'quvchilar orasida hamjamiyat va tegishlilik hissini shakllantirib, ularni ta'limiy faoliyatda ishtirok etishga rag'batlantiradi. Tang va Hew (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mobil tezkor xabar almashish ilovalari orqali muloqot qilish talabalar uchun qo'llab-quvvatlovchi va xotirjam muhit yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarni haddan tashqari tashvishdan xalos etib, erkin, bevosita muloqot qilishga zamin yaratadi.

Talabalarni raqamli o'quv muhitida faol ishtirokka jalb qilishda turli omillar muhim rol o'ynaydi. Masalan, mobil ilovalar va elektron kitoblar o'quv jarayonini qulay va doimiy ravishda amalga oshirish imkonini yaratadi. Mobil qurilmalarning mavjudligi talabalar uchun o'quv materiallarini o'zlariga mos vaqtda va joyda ko'rish imkoniyatini kengaytirib, ta'limga kirishni sezilarli darajada yaxshilaydi. Ta'lim kontenti ko'paytirilganda, talabalar o'quv materiallariga ko'proq e'tibor qaratib, o'zlarining shaxsiylashtirilgan o'quv jadvalini tuzish va unga muntazam rioya qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turli raqamli vositalar, xususan, raqamli fleshkartalar, talabalar uchun lug'at boyligini oshirish va umumiy ta'lim jarayonini samarali qilishda juda muhim rol o'ynaydi. Raqamli fleshkartalar samarali yodlashga yordam berib, o'rganuvchilarning o'zini boshqarish va o'rganishga moslashish qobiliyatlarini

rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi tasdiqlandi. Shuningdek, talabalar o'z o'qish odatlarini samaraliroq tarzda moslashtirish imkoniga ega bo'lishdi. Shu bilan birga, tadqiqot raqamli ta'limning ayrim qiyinchiliklarini, masalan, talabalar jismonan mavjud bo'lmagan holatlarda onlayn ishtirok va qatnashuv past bo'lishi mumkinligi, texnik to'siqlar mavjudligini ham tan oladi. Ushbu tadqiqot talabalarni raqamli bilimlarni o'rganishni yanada qiziqarli va

samarali qilishda qo'llashga va yuzaga keladigan ijtimoiy hamda texnik muammolarni hal qilishga intilishlari kerakligini ta'kidlaydi. Kelgusida, raqamli o'quv dasturlarning samaradorligini ta'minlash muddati, turli yosh guruhlari va o'quv muhitlariga ta'siri, shuningdek, kengaytirilgan haqiqat kabi yangi texnologiyalarni raqamli o'quv vositalarining samaradorligini oshirishda qo'llash imkoniyatlari bo'yicha doimiy tadqiqotlar olib borilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Almossa, S. Y. (2021). University students' perspectives toward learning and assessment during COVID-19. *Education and Information Technologies*, 26(6), 7163–7181.
2. Amrullah, M. K. (2024). Elevating Arabic speaking skills: Plotagon and digital comics as catalysts for enhanced learning engagement and proficiency. **Al-Ta'rib: Jurnal Ilmiah Program Studi Pendidikan Bahasa Arab IAIN Palangka Raya*, 12*(1), 17–32.
3. Bates, A. W. (2022). *Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning* (3rd ed.). Tony Bates Associates Ltd.
4. Güzel, Z. T. (2024). An evaluation of personalized learning by online informal education in case of design education. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 25(2), 246–262.
5. Kacetl, J., & Klímová, B. (2019). Use of smartphone applications in English language learning—A challenge for foreign language education. *Education Sciences*, 9(3), 179.
6. Karsenti, T., Козаренко, О. М., & Skakunova, V. A. (2020). Digital technologies in teaching and learning foreign languages: Pedagogical strategies and teachers' professional competence. *Education & Self Development*, 15(3), 76–88.
7. Korkealehto, K., Lakkala, M., & Toom, A. (2021). Enrolled or engaged? Students' perceptions of engagement and oral interaction in a blended learning language course. *The JALT CALL Journal*, 17(1), 1–22.
8. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
9. Sadiku, M. N., Adebo, P. O., & Musa, S. M. (2018). Online teaching and learning. *International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering*, 8(2), 73–75.
10. Soyombo-erdene, U. (2024). Research on the application of artificial intelligence in second language teaching. *International Journal of New Developments in Education*, 6(4).
11. Şişianu, A. (2024). New technologies and foreign language learning: Transforming language education. *Journal of Social Sciences*, 7(1), 91–99.
12. Tang, Y., & Hew, K. F. (2022). Effects of using mobile instant messaging on student behavioral, emotional, and cognitive engagement: A quasi-experimental study. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 19(1).
13. Thage, E. M., & Mokgosi, P. N. (2021). Exploring the effects of implementing guided reading approach to enhance the reading proficiency of English second language learners in South Africa. *Problems of Education in the 21st Century*, 79(6), 971–992.
14. Wen, C. H., Ying, L., Huat, A. T., Azlan, M. A. B. K., Shy, F. P., & Baoshun, S. (2021). The effects of task-based language teaching and audio-lingual teaching approach in Mandarin learning motivation. *International Journal of Language Education*, 5(4), 396.
15. Zhai, C., & Wibowo, S. (2022). A systematic review on cross-culture, humor and empathy dimensions in conversational chatbots: The case of second language acquisition. *Heliyon*, 8(12), e12056.

Muqaddas BO'RIBOYEVA,
Toshkent davlat til va adabiyot
universiteti magistranti
muqaddaszayniddinovna@gmail.com

NAZAR ESHONQUL HIKOYALARIDA ISMNING POETIK VAZIFASI

Annotatsiya: maqola obyekti sifatida tanlangan hikoyalarda keltirilgan qahramonlarning nomlanishiga alohida to'xtalib o'tilgan. Nazar Eshonqul asarlaridagi noan'anaviy uslubda nomlangan personajlar guruhlariga bo'linib tasniflangan. Hikoya kompozitsiyasida imo-ishoralar, ramzlar, belgilarning o'zgachaligi, metaforalarning qo'llanilishi, noma'lum makonlar tasviri, vaqt me'yoring mavhumligi bo'rtib ko'rinadi. Yozuvchi hikoyalarini tadqiq qilar ekanmiz, ularni yo'nalish jihatdan hamda hikoya ibtidosidan to intihosiga qadar yangicha uslub namoyon bo'lgan asarlarni ikki katta guruhga bo'lingan.

Kalit so'zlar: nasr, hikoya, qahramon, kasb, obraz, detal, timsol, tasvir, tipik obraz, ko'chma ma'no, ruhiyat.

Аннотация: особое внимание уделяется именованию персонажей в выбранных для исследования рассказах. Персонажи, названные в нетрадиционном стиле, классифицируются и разделяются на группы. Композиция рассказа характеризуется использованием жестов, символов и уникальностью знаков, использованием метафор, изображением неизвестных мест и абстракцией временной шкалы. Изучая рассказы писателя, можно разделить их на две большие группы, по направленности и произведения, демонстрирующие новый стиль от начала до конца рассказа.

Ключевые слова: проза, рассказ, персонаж, профессия, образ, деталь, символ, изображение, типичный образ, переносное значение, психология.

Annotation: particular attention is paid to the naming of characters in the stories selected for the study. Characters named in an unconventional style are classified and divided into groups. The composition of the story is characterized by the use of gestures, symbols and uniqueness of signs, the use of metaphors, the depiction of unknown places and the abstraction of the timeline. Studying the writer's stories, they can be divided into two large groups, by direction and works demonstrating a new style from the beginning to the end of the story.

Key words: prose, story, character, profession, image, detail, symbol, picture, typical image, figurative meaning, psychology.

Kirish. Adabiyot insonning qalbini, ruhiyatini va hayotni tasvirlovchi san'at asari sifatida doimiy evrilishlarni boshidan kechiradi. Bu o'zgarishlarga millatlararo adabiy aloqalar, yangilanib borayotgan g'oyalar, ijtimoiy-siyosiy holat turtki bo'lsa, ba'zida esa yuqoridagilardan ta'sirlangan holatda turlicha tuslanayotgan inson "men"i ham sabab bo'ladi. Ijodkor tafakkuridagi o'zgarishlar asarlarida yangi obrazlarning paydo bo'lishiga, ularning kitobxon tomonidan e'tirof etilishiga sabab bo'ladi. Bu evrilishlarga yozuvchining shaxsiyati, ma'naviyati va ruhiyati qo'shilganda yangi va o'z o'quvchisining muhabbatini qozona oladigan asar paydo bo'ladi. Shunday asarlar sirasiga Nazar Eshonqulning an'anaviy va noan'anaviy uslubdagi asarlarini

ham kiritishimiz mumkin, yozuvchi hikoyalari bilan adabiyotimizni boyitish bilan bir qatorda yangi ruh va g'oyalar olib kirayotganining quvohi bo'lamiz.

Asosiy qism. Hikoya kompozitsiyasida imo-ishoralar, ramzlar, belgilarning o'zgachaligi, metaforalarning qo'llanilishi, noma'lum makonlar tasviri, vaqt me'yoring mavhumligi bo'rtib ko'rinadi. Yozuvchi hikoyalarini tadqiq qilar ekanmiz, ularni yo'nalish jihatdan hamda hikoya ibtidosidan to intihosiga qadar yangicha uslub namoyon bo'lgan asarlarni ikki katta guruhga bo'lishni ma'qul deb topdik.

Adibning "Qultoy", "Bepoyon osmon", "Shamolni tutib bo'lmaydi", "Haykal", "Farishta" kabi hikoyalarda bir necha obrazlar hamda kompozitsion qurilish

orqali real hayot tasvirlanganligini e'tiborga olgan holda an'anaviy hikoyalar qatoriga kiritdik. Berilgan hikoyalar ham badiiy kashfiyotlardan, aynan yozuvchiga xos takrorlanmas topilmalardan xoli emas, albatta. Lekin birinchi o'rinda Nazar Eshonqulning o'zbek hikoyachiligiga yangicha nafas olib kirgan

hikoyalarining talqiniga batafsil to'xtalishni, ushbu badiiy-uslubiy o'ziga xosliklarni tahlili qilishni maqsad qilib qo'ydik. Nazar Eshonqulning hikoyalaridagi qahramonlarning ismi nomlanishiyoq o'zidan oldingi hikoyalar bilan taqqoslaganda o'zbek nasriga adabiy yangilik sifatida kirib keldi.

"Qultoy"	<i>Uljon, Arzihol, Rajab cho'pon, Rohat, Boyqul chol, O'rol usta, Salom Chavondozi va ...</i>
"Bepoyon osmon"	<i>Oyto'ldi, Bibi Oyna, Xurram baxshi, dadam, amakim...</i>
"Shamolni tutib bo'lmaydi"	<i>Rayim polvon, Bayna momo, Zamon otboqar, Ollomurod tegirmonchi, Rajab ko'sa...</i>
"Farishta"	<i>Rahmon, Boyqul (Sancho), Abdulla baxshi, Panji muallim, Norsafar qizil, Shukur polvon va ...</i>
"Ajr"	<i>Ne'mat kal, Samad, Hasan cho'pon, Zubayda, Sori Haydar, Sayfulla eshon, Shukur qizil, Mulla Haydar, Begmat polvon...</i>
"Qo'l"	<i>Salom tegirmonchi, Keldiyor mulla, Azim rais, Mulla Ablaz...</i>
"Xayol tuzog'i"	<i>Voqif, Robiya</i>
"Yalpiz hidi"	<i>Samandar</i>

Ba'zi hikoyalarida qahramonlarning ismlari mavjud bo'lsa, biz yangilik sifatida qabul qilgan hikoyalarda nomlanish biroz farq qiladi. Ta'rifi keltirilayotgan no'anaviy nomlanish uch xil ko'rinishda uchraydi. Bular:

1. **Sen, Men va U kabi olmoshlar bilan nomlanadi.**

"**Ozod qushlar**". Hikoya qahramonlari roviy tomonidan murojaat qilinayotgan Sen hamda qahramon uyida paydo bo'lgan notanish Ayol. Hikoya syujetining o'ziga xos usulda yozilganligi bilan ham ajralib turadi. "*Hayot mo'jizalardan iborat ekanligiga sen ham ishonarding. Sen ham bu asrdan mo'jiza kutib yasharding. Holdan toyib ishdan qaytar ekansan, kichkinagina mu'jaz uyingda to'shakka cho'zilganча, yolg'izlik saltanatiday ko'rimsiz, huvillagan xonangda qandaydir mo'jiza ro'y berishini kutib yasharding. Bu mo'jiza bir necha daqiqadan so'ng yuz beradiganday o'z xayollaringdan o'zing lazzatlanarding. Sen mo'jizasiz ham baxtli eding*". [2:35] Hikoya bosh qahramoni ishdan uyga qaytayotganda bir ayolni ko'rib qoladi: "*Sen ayolning bu shaharlik emasligini sezganding; ayolning yuzi so'lim, tiniq va oppoq edi. Ko'nglingda mehmonni ko'rganda tug'iladigan mezbonlik tuyg'ulari jo'sh urib ketgandi. Ayol bizning ko'chaga adashib kirib qolgan bo'lsa kerak degan o'yga borganding*". [2:37] Qahramon yo'lda ketar ekan

ayolning go'zalligiga mahliyo bo'lib uning kimligiga qiziqadi, shu bilan birga bu savollar kitobxonni ham o'z domiga tortadi. Shu yerda hikoyaning tuguniga duch kelamiz. "Bu ayol kim? U qayerdan paydo bo'ldi va qayerga ketyapti?" degan savollar bilan hikoyani o'qir ekansiz, qahramonning bergan savollariga Ayolning "*...shu yerlikman*", "*shu ko'chada yashayman*", "*Men shu yerda tug'ilganman. Ota-onam ham shu yerda yashashgan*" deya javob berishi savollarimizni yanada kuchaytiradi va shu paytda na bosh qahramon, na kitobxon kutmagan hodisa ro'y beradi. "*— Mana shu mening uyim, — dedi ayol ham tantanavor, ham xayrlashgan ohangda. Sen jilmayding. Ayol seni yashaydigan bu uyni biladi va hazil qilyapti, deya o'ylading. ... Ayol sumkasidan xuddi sening qo'lingdagidek kalit chiqarib, eshikni ocha boshlagach, bir zum esankirab qolding*". [2:37] Bosh qahramonning uyi va ayolning uyi bitta bo'lib chiqadi. Qahramonimiz har qancha urinmasin uyidan o'ziniki ekanligini bildiradigan hech bir narsa topa olmaydi. Unda hikoyadagi Rovi kim? "*O'sha kuni Q. maydonida kabutarlarga don sepib, ularni orzumand va mastona kuzatib, yuzida azob va iztirob aks etib turgan parishon yigit senmidig yoki menmidim? Balki men kabutarlarga don sepayotganda va so'ng kimsasiz ko'chaga qorong'ulik qo'yniga singib ketganimda izimdan shafqat va achinish bilan qarab*

qolgan sendirsan, kaparlarning qanotlaridan mening orzularimni o'qimoqchi bo'lgan ham va kabutarlarning kichkina, hushyor ko'zlarida o'qilib turgan ham balki sendirsan?" [2:46] Keltirilgan parchadan ushbu savolimiz ozgina oydinlashadi. Hikoyani bizga so'zlab berayotgan ham, hikoyadagi bosh qahramon ham aslida bitta inson emasmikan?! Axir, modernizm adabiyotining muhim xususiyatlaridan biri ichki menni anglash, insonning ichki munozaralari, bahslari, iqrorlarini namoyon qilish bilan ajralib turmasmidi? Xuddi shunday. "Shundan so'ng men sen haqingda turli mish-mishlar eshita boshladim. Seni kimdir mast odamlarga qo'shilib, yer osti yo'llarida tunab yurganingni aytdi. Kimdir esa seni vokzalda yotib yuribdi dedi. Keyin esa ish joying yotoqxonasidan joy berdi. Sen haqingda men boshqa hech narsa eshitmadim. Kimdir seni uzoq joyga qurilishga ketgan dedi. Kimdir cho'lga ketgan dedi". [2:47] Hikoya qahramoni uyi bilan birgalikda o'zligidan ham ayrildi. Hikoya qahramonlari "men, sen" deya atalganining sababi bu o'sha davrda o'sha muhitda yashagan har kim edi. Hikoya tarixga ishora emasmikan? Qoniga "Mehmon otangdan ulug'" maqoli singib ketgan oxir-oqibatda yillar mobaynida o'z vatanida sig'indidek yashagan xalqning holi ham hikoya qahramonidek, nazirimda. Yozuvchi ham aynan mana shu holat

tasvirini hikoya orqali bizga yetkazib bergan.

"**Avtoportret**" – hikoya bosh qahramon tilidan so'zlab beriladi. Hikoyada bosh qahramon va u bilan ziddiyatga borgan kimdir. Bundan tashqari go'rkov obrazini ham uchratamiz. Hikoya qilinishicha, tasvirlanayotgan U bosh qahramonni muttasil qiynab, uning ustidan hukmronlik qilib kelgan. "Nihoyat uzoq ikkilanishlardan so'ng men undan butunlay qutulishga, o'zimni o'zim ozod qilishga ahd qildim. Bunday uqubatda, bunday xo'rlikda, bunday tahqirda yurgandan ko'ra uning qotili sifatida zabt-u zindon bo'lganim afzal degan o'y meni qilichday qayray boshladi". [2:463] Bosh qahramon uni kekirdagidan bo'g'ib o'ldiradi. Keyin do'pposlaydi. Hikoyani o'qiyotgan kitobxon U aslida kim ekanligiga qiziq boshlaydi. Bunga qahramonning U haqida bergan ta'riflari, unga o'z ongida aytgan so'zlari turtki bo'ladi. Qahramon uning jasadidan qutulish uchun uni qabristonga sudraydi. U kim degan savolga yechim esa qabriston tasvirida beriladi: "Do'mpaygan yana bir qabr paydo bo'ldi. Men o'zimning qabrimga bir zum ko'z tashladim-da, go'rkovning izidan yo'lga tushdim". [2:468] Xulosa shuki, hikoyada tasvirlangan jamiyki voqea-hodisalar, qahramonning ongida sodir bo'lgan. Jamiyatda ham ba'zi insonlar o'zligini o'ldirib ko'mib, yashamoqda.

Hikoyalar	Bosh qahramonlar
"Ozod qushlar"	Sen, Men, Ayol
"Qatl"	Sen
"Qalb to'zoni"	Men
"Evolutsiya"	U
"Sharpa"	Sen
"Avtoportret"	Men, Sen

II. Qahramonlar kasbi bilan nomlanadi.

Nazar Eshonqulning bir nechta hikoyalarining bosh qahramonlari kasbi bilan nomlangan. Jumladan, "Bevaqt chalingan bong" hikoyasining bosh qahramonlari Qorovul hamda kotib. Hikoya syujeti qaysidir posyolkada, cho'lda, bo'lib o'tadi. Hikoyada sovet tuzumiga xizmat qilgan Kotib va uning qorovuli hikoya qilinadi. Mana shu ikki qahramon atrofida personajlar orqali esa o'sha davrdagi insonlarning hayot tarzi, ruhiyati ochib beriladi. Qorovul obrazi sho'ro davrida "xalq dushmani", "Bosmachi" deya tamg'a bosilgan bir qancha insonlarning tipik obrazi

desak, adashmaymiz. Qorovul otasiga qo'yilgan ayb tufayli bolaligi, oilasini yo'qotgan personaj. Unga doim nafrat bilan qaralgan, u esa doim insonlardan o'zini olib qochib, faqatgina kotibni o'ziga yaqin olib ko'ngil saltanatiga kiritgan. Asarda hikoya qilinishicha, otasining vafotidan keyin ochlikda qolgan qorovulning onasi hosilotning yoniga un so'rab borishga majbur bo'ladi. Ular esa ojiza ayolni kaltaklashadi. Onasi or-nomusini himoya qilib bir zax uyda qon tupurib halok bo'ladi.

Kotib obrazining tasviri esa bizga shu hikoyagacha yozilgan roman va hikoyalardagi keltirilgan ko'plab

amaldorlarni eslatadi, shuning uchun ham bu qahramonga alohida ism berilmagan. Ya'ni u kabi kotiblar, raislar anchagina bo'lgan. Bunga ishora sifatida mehmonxona binosining kiraverishida ilingan qizil bayroqni olishimiz mumkin. Kitobxon hikoyani mutolaa qilar ekan, qorovulga do'stona munosabatda bo'luvchi, takabbur, yengiltak hamda mug'ombir kotibni taniydi. Ammo birgina uning qorovulga munosabati o'quvchida ushbu qahramonga nisbatan ilqlik uyg'otadi. Ammo asar so'ngida bu munosabat samimiy emasligi yaqqol ochiladi. *“–Menga qara, noz qilsang, qilmasang, bu yerdan sog' chiqmaysan, baribir hech kim eshitmaydi. Agar anavi qari to'riqdan najot kutayotgan bo'lsang, ovvora bo'lasan. U mening odamim. Agar unga bir shisha aroq bersam, qizini qo'ynimga solib qo'yadi. Bir hovuch un uchun hosilot onasini o'ynash qilib olgan. Ishonmasang, ana, o'zidan*

so'ra, bir qultum quyib bersam, bularning hammasini o'zi senga gapirib beradi...” [2:79] hikoyada ma'lum bir lavozim uchun nomusini osongina sotgan qizlar, qorovulning yengiltak xotini va or-nomus uchun jon bergan onasi ziddiyatga qo'yiladi. Barcha xo'rliklarga, kamsitishlarga chidagan qahramon onasining haqorat qilinishiga chidab turolmaydi va butun umrlik g'azabi uyg'ongan holda kotibni o'ldiradi. Yuqorida kotib obrazi haqida sovet tuzumiga xizmat qilgan amaldorlarning tipik obrazi degan xulosani berdik. Fikrimizni quyidagi parcha ham dalillaydi: *“O'rtada esa bir muddat uxlagan-u, hozir uyg'onib qoladigandek chap tirsagiga omonatgina bosh qo'ygancha, o'ziga o'xshash va o'zidek yashab o'tgan, yashayotgan minglab, millionlab odamlarga umrni qanday yakunlash kerakligini bir ko'rsatib qo'ymoqchidek...”* [2:83]

Hikoyalar	Bosh qahramonlar
“Bevaqt chalingan bong”	Qorovul va Kotib
“Muolaja”	Ro'znomachi, professor
“Tobut”	Me'mor (Professor, kimyogar, shahar boshlig'i)
“Bahouddinning iti”	Muharrir
“Sibizg'a volasi”	Sartarosh

III. Shaxs otlari bilan nomlanadi (kelin kabi).

Hikoyalar	Bosh qahramonlar
“Maymun yetaklagan odam”	Chol
“Ajr”	Chol va uning o'g'li
“Ochilmagan eshik”	Kelinchak
“O'lik mavsum”	Talaba, o'qituvchi
“Bitik”	Yo'lovchi

“Ochilmagan eshik” hikoyasida yoshligidan ona mehrini ko'rmay qarg'ishlar eshitib voyaga yetgan, ibo-hayoli, mehnatkash, bir vaqtlar eri tomonidan sevib-sevilgan, ammo farzandsizlik tufayli bu muhabbatdan ham ayrilgan, eri bilan orasi buzilib, yolg'izlanib qolgan kelinchakning o'y-xayollari, shubha-gumonlari, xotiralari tarzida voqealar taranglashib boradi. *“Kelinchak ba'zi-ba'zida o'ziga «kundosh» bo'lgan u ayolni xayolan tasavvur qilar ekan, ko'z oldida dunyoda eng suluv ayolning siymosi paydo bo'lardi. Erining nazari tushgan ayol bundan o'zgacha bo'lishi mumkin emas edi”.* [2:163] Hikoya qahramonining ismi

keltirilmagan, shunchaki kelinchak deb yuritiladi. Bu xiyonatga uchragan har bir kelinchak yoxud ayol bo'lishi mumkin. Buning natijasida qahramon his qilayotgan kechinmalar u yoki bu ayol qalbidagi inja tuyg'ularning mahv etilishi bilan o'xshashlik kasb etadi.

IV. Bosh harflar bilan nomlanadi.

“Xaroba shahar surati”. Hikoya qahramonlari roviy yigit (X.), professor hamda ro'znomachi yigit. *“Suratdagi birdan-bir menga yoqadigan manzara ham aslida mana shu xaroba edi: bu shaharni kim*

vayronaga aylantirgan, kim uni yoqib kul qilgan, men buni ham bilmasdim, ehtimol, rassomning o'zi ham bilmagandir". [2:48] Hikoya so'ngiga qadar bosh qahramonining ismi keltirilmaydi. Hikoya davomida roviyning ilmiy ish bilan shug'ullanayotgan insonligini, xonasida paydo bo'lgan suratdagi Tursoriyaga qiziqib qolganligining guvohi bo'lamiz. Hikoya yakunida esa ro'znomachi yigitning yozganlaridan uning kim ekanligi qaysidir ma'noda

oydinlashadi: "Xat bir parcha sarg'ish tusli qog'ozga aji-buji qilib, shoshib yozilgandi: «Men Tursoriyani izlab ketdim. Meni axtarib o'tirmanglar..." Men birdan dahshatga tushdim: yaqinda bir shoir ham devorga "Men so'z izlab ketdim" deb yozib, aqldan ozib qolgandi.

– Nima gap ekan? – so'radi uy egasi mening yuzim oqarib ketganini ko'rib. Hech gap yo'q. U o'zini izlab ketibdi, – dedim izimga qaytarkanman". [2:58]

Hikoyalar	Bosh qahramonlar
"Xaroba shahar surati"	X. (ro'znomachi yigit, professor)
"Zulmat saltanatiga sayohat"	M. (K., N., qiz, ro'znomachi yigit)
"Haykal"	N.

Shu o'rinda Nazar Eshonqul hikoyalarida jonlantirgan ro'znomachi obrazi e'tiborimizni tortdi. **Ro'znomachi obrazi keltirilgan hikoyalar:** "Zulmat saltanatiga sayohat", "Xaroba shahar surati", "Muolaja", "Qalb to'zoni" asarlarida bu qahramon bir xil tasvirlanadi. Buning asosiy sababi sifatida yozuvchi biografiyasi deb qabul qildik. Chunki yozuvchi shaxsiyati, psixologiyasi va uning dunyoqarashi uning qalamiga mansub asarlarda o'z izini, albatta, namoyon qiladi.

Rassom obrazi. Yozuvchi Xolli Norboy bilan suhbatlaridan birida "Odam o'z umrining rassomi har kim qanday yashasa, shunday surat chizadi, kunlarni, umrni, umrning fasllarini chizadi" degan edi. Shu sababdan ham bir necha hikoyalarida rassom obrazidan foydalanadi, bular: "Maymun yetaklagan odam", "San'at-1", "San'at-2" kabilar.

Xulosa. Bundan tashqari adib hikoyalarida professor obrazi ("Xaroba shahar surati", "Tobut", "Muolaja") hamda *Panji muallim* obrazi ("Qo'l", "Farishta") takrorlanib turuvchi personajlardan

biridir. Yozuvchi hikoyalaridagi qahramonlarni bu tarzda nomlanishining sababi bor. Komiljon Hamrayev yangi davr hikoyachiligi haqida so'z yuritarkan: "...qahramon tasviridagi yana bir evrilish bu ularning ismsizligidir. Hikoya qahramonlariga Men, Sen, U olmoshlari bilan yoki ularning hunari, kasbi, laqabi orqali murojaat qilingan. Bunday poetik tasvir usullari qahramon obrazining ichki dunyosini taftish qilishda, shaxs va jamiyat munosabatini ifodalashda, o'zbek hikoyachiligida yangidan-yangi obrazlarni yaratishda badiiy vosita vazifasini bajargan". [1:49] Yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha sifatida hikoyalarga e'tibor bersak, qahramonlar, asosan, ozodligidan ayrilgan, o'zligini izlayotgan hamda tuzum oldida o'z haq-huquqlarini yo'qotgan personajlardir. Hurligini yo'qotgan, shaxsiy fikrdan yiroq shaxslarga nom berishni, o'zi xizmat qilayotgan tuzum oldida zarracha qadri yo'q shaxslarning umumiy obrazlarini yaratish maqsadida ularni *kasb nomlari* bilan *kelin, er, talaba* kabi otlar bilan atashni ma'qul topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хамраев К. Хикоя композицияси. – Тошкент: Nurafshon business, 2020.49- б.
2. Эшонкул Н. Сайланма I (Хикоялар). – Тошкент: Академнашр, 2022.35- б.

Nodira SULEYMONOVA,
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti magistranti

GONZO VA JADID: JURNALISTIKADA SHAXSIY YONDASHUVNING TARIXIY TARAQQIYOTI

Annotatsiya: ushbu maqolada gonzo jurnalistikasi uslubining shakllanishi va asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Hanter Tompson tomonidan asos solingan gonzo matnlardagi shaxsiy yondashuv, syujetli uslub va muallifning pozitsiyasi yoritiladi. Shuningdek, Abdulla Qodiriyning feletonlari bilan Tompson ijodining qiyosiy tahlili o'tkazilib, zamonaviy gonzo jurnalistikasi ildizlarining XX asr boshidagi o'zbek satirik matbuoti bilan bog'liqligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: gonzo uslubi, feleton, jadid matbuoti, Abdulla Qodiriy, Hunter Tompson.

Annotation: this article analyzes the formation and key principles of gonzo journalism. It explores Hunter S. Thompson's personalized, narrative style and the role of the author's voice. The paper also offers a comparative study between Thompson's works and the satirical feuilletons of Abdulla Qodiriy, demonstrating that the ideological and stylistic roots of modern gonzo journalism can be traced back to early 20th-century Uzbek satirical literature.

Key words: gonzo style, feuilleton, Jadid press, Abdullah Qodiriy, Hunter Thompson.

Аннотация: в статье проводится анализ становления и основных принципов гонзо-журналистики. Особое внимание уделяется персонализированному, сюжетному стилю Хантера Томпсона и его авторской позиции. Также выполнено сопоставление между его произведениями и сатирическими фельетонами Абдуллы Кадыри, что позволяет обосновать идейно-стилистическую преемственность между современным гонзо и узбекской сатирической публицистикой начала XX века.

Ключевые слова: стиль Гонзо, фельетон, Джадид пресс, Абдулла Кадыри, Хантер Томпсон.

Gonzo jurnalistikasi ilk bor 1970-yillarda AQShda paydo bo'lgan bo'lsa-da, uning ildizlari ijtimoiy-siyosiy beqarorlik, urushga qarshi noroziliklar va davlatga bo'lgan ishonchsizlik muhiti bilan chambarchas bog'liq edi. Hanter Tompson asos solgan bu uslub an'anaviy jurnalistikadan tubdan farq qilgan: u faktlar ortida yashiringan haqiqatni ko'rsatishga intildi, jurnalist esa voqealarning passiv kuzatuvchisi emas, balki faol ishtirokchisiga aylandi. 1970-yillarda gonzo matnlarida asosan Vetnam urushi, Votergeyt mojarosi (Watergate scandal), narkotiklar siyosati va amerikaliklar ongidagi chuqur ijtimoiy ziddiyatlar tasvirlandi. Tompson kabi mualliflar o'zlarining subyektiv nigohi, hissiy ifodasi, hatto sarkazm va g'azabini yashirmasdan, o'quvchini voqelik bilan bevosita yuzlashtirishga intilgan.

Gonzo jurnalistikasi tarixan ham, zamonaviy davrda ham ijtimoiy-siyosiy muammolarni yoritishda muqobil, tanqidiy va ko'proq insoniy yondashuvni namoyon etadi. Bu uslub orqali jurnalist o'z ovozi eshittiribgina qolmay, balki o'quvchini ham o'z haqiqatini izlashga undaydi. Shu boisdan gonzo uslubidagi matnlarning ijtimoiy-siyosiy talqinini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda gonzo jurnalistikasi zamonaviy muammolarga qaratilgan tahliliy va tanqidiy yondashuvning o'ziga xos namunasi sifatida e'tirof etilayotgan bo'lsa-da, uning dastlabki namunalari ham siyosiy-ijtimoiy muammolarni fosh etish va jamiyatda uyg'oqlikni shakllantirishga xizmat qilgan. Ayniqsa, Hanter Tompson tomonidan yaratilgan ilk gonzo matnlar ushbu yondashuvning asosiy tamoyillarini aniq ifodalaydi. U har doim tizimdagi ziddiyatlar, yolg'on va ikkiyuzlamachilikni ochib berishga intilgan. Shu ma'noda, Tompsonning siyosiy jurnalistikadagi ilk va eng serbahs maqolalaridan biri bo'lgan "Tanishing: qo'g'irchoq Richard Nikson" maqolasi gonzo uslubining siyosiy-ijtimoiy masalalardagi ifoda kuchini yaqqol namoyon qiladi.

Hanter Tompson respublikachilar partiyasi va uning barcha rahbarlariga, ayniqsa, Richard Nikson shaxsiga nisbatan keskin tanqidiy munosabatda bo'lgan. U gonzo jurnalistikasi orqali faqat faktlarni emas, balki o'zining hissiy munosabati, g'azabi va fuqarolik pozitsiyasini ham oshkora bildirgan. Tompson uchun Nikson shunchaki siyosatchi emas, balki butun siyosiy tizimdagi ikkiyuzlamachilik, yolg'on va manipulyatsiyaning timsoli edi. U o'z maqolalarida

bu shaxs orqali AQSH siyosatidagi muammolarni fosh qilgan, bu orqali o'quvchini siyosiy jarayonlarga nisbatan hushyorlikka chaqirgan.

Jurnalistning Nikson haqidagi keskin tanqidlaridan biri 1968-yilda "Pageant" haftalik jurnalida e'lon qilingan "Presenting: The Richard Nixon Doll" ("Tanishib: qo'g'irchoq Richard Nikson") nomli maqolasida aks etadi. Ushbu maqola nafaqat o'tkir satira va keskin pichinglarga boy, balki o'zining radikal ohangi bilan ham ajralib turadi. Unda muallif Niksonni saylov kompaniyasida sun'iy imij yaratuvchi PR mutaxassislarining "qo'g'irchoq"i sifatida tasvirlaydi. Tompson bu orqali nafaqat Nikson, balki butun siyosiy tizimning sun'iyligi, shaffoflikdan yiroqligini fosh qiladi[4,8].

Maqola 1968-yilgi AQSH prezidentlik saylovi kompaniyasi avjiga chiqqan pallada e'lon qilingan. Bu davrda Nikson Demokratik partiyaning zaiflashgan raqiblariga qarshi kurash olib borayotgan, ommaviy axborot vositalari esa uning imijini targ'ib qilish bilan band edi. Aynan shunday muhitda chop etilgan ushbu maqola jamoatchilik e'tiborini siyosiy manipulyatsiyalarga qaratishga uringan. Tompson maqolada Niksonning shaxsiyati, siyosiy maqsadlari va ommaga ko'rsatilayotgan yuzining sun'iyligini ochib beradi. U Niksonning jamoatchilik bilan bevosita, samimiy muloqot o'rniga, PR mutaxassislarining ssenariylashtirilgan nutqlari orqali muloqot qilayotganiga tanqidiy yondashadi. Quyidagi parcha Tompsonning Nikson haqidagi keskin tanqidiy fikrlarini yaqqol ifodalaydi: "Richard Nikson hech qachon sevimli insonlarimdan bo'lmagan. Yillar davomida uni Amerikadagi orzularni buzg'uvchi chirigan genlar va nuqsonli xromosomalarning tirik timsoli deb bilib kelganman. U o'zining jirkanch karikaturasiga aylangan edi – ichki e'tiqodi yo'q, vijdotsiz, tulkidek hiylakor va zaharli qurbaqadek muomalaga ega odam. Men bilgan Niksonda hazil-mutoyiba degan narsa bo'lmagan.[4,10].

Tompsonning bu maqoladagi asosiy g'oyasi shundaki, Nikson kabi siyosatchilar aslida xalq irodasining emas, balki ommaviy axborot vositalarida yaratilgan obrazlarning mahsuli sifatida prezidentlik kursisiga o'tirishmoqda. Shu sababli ham u maqolada Niksonni "qo'g'irchoq" deb ataydi – u harakat qilmoqda, gapirmoqda, lekin buning orqasida boshqa bir kuch – siyosiy PR tizimi mavjud. Bu maqola gonzo jurnalistikasining mohiyatini yaqqol namoyon etadi: bu

uslubda jurnalist befarq kuzatuvchi emas, balki faol tanqidchi, jamiyatdagi muammolarning "ichkarisidan" turib gapiruvchi bo'lib chiqadi. Tompsonning Nikson haqidagi bu maqolasi keyinchalik uning siyosiy jurnalistikadagi eng radikal chiqishlaridan biri sifatida tarixda qoladi.

Garchi gonzo jurnalistikasi XX asrning ikkinchi yarmida AQSHda shakllangan bo'lsa-da, uning asosiy tamoyillari – shaxsiy pozitsiyaning ustuvorligi, jamiyatdagi muammolarni ochiq va radikal yondashuvda yoritish, satira va badiiylilikni tahliliy uslub bilan uyg'unlashtirish – bundan ancha ilgari, Jadid matbuotida paydo bo'lgan. Jumladan, o'zbek jadid matbuotida ham ijtimoiy-siyosiy mavzular feleton, pamflet singari keskin janrlar orqali yoritilgan. Jadid publitsistlari – ayniqsa A. Qodiriy, M. Behbudiy, A. Avloniy, Cho'lpon, Munavvar qori kabi ijodkorlar – o'z maqolalarida muammoga jurnalist emas, balki vijdonli fuqaro va ziyoli nigohi bilan qarashgan. Ularning matnlarida ham faqat xabar emas, balki fikr, munosabat, ijtimoiy harakatga da'vat ustuvor bo'lgan. Shu jihatdan, gonzo jurnalistikasining ayrim tamoyillari jadid matbuotidagi ilg'or publitsistik yondashuvlar bilan ma'lum darajada chambarchas bog'liqdir.

Jadid matbuotining yorqin namunalaridan biri bo'lgan Abdulla Qodiriyning "Dumbasi tushib qolgan emish" nomli feletoni ijtimoiy adolatsizlik, ma'muriy sustkashlik va oddiy xalqning kundalik ehtiyojlariga nisbatan befarqlik kabi muammolarni keskin satira vositasida fosh etadi. Qodiriy "Julqunboy" taxallusi ostida yozgan bu asarida go'sht olish orzusida umidsizlikka tushgan xalqning og'riqli hayotini shaxsiy kechinmalar, xalq og'zaki tili va ishtirokchan tasvir orqali ifodalaydi:

"Men o'quvchining go'sh haqidagi holini bilmayman. Lekin o'zim go'sh otini eshitsam, og'zimdin kalaba-kalaba suvlar keladir. O'zini qassob akalar qanorasida ko'rgandami? Ko'rganda vasliga yetolmay yurgan ma'shuqangga uchrashgan kabi hush boshingdan uchadir. Ixtiyorsiz ichingdan gulduros ila: "Ey, go'sh!" degan so'z tashqariga otiladir. Jonajoning, mehriboning bo'lgan go'shning ikki qadog'ini zolim noinsof qassobning qanorasidan ajratib olmoqchi bo'lub, qahramononasiga jekirib: "Go'shning qadog'i qancha?" Badbax qassob ovozi buzmay: "Go'shning qadog'i o'tguz olti so'm, mulla aka!" (Ul mulla aka!) O'ttuz olti so'm! Eshitgach daming ichingga tushib ketadir. Bir so'z qaytarmay

mazlumona go'shga termula-termula o'z yo'lingga jo'naysan. Do'sting bo'lgan go'sh ma'yusona bir ravishda orqangdan qarab qolur"[3,101].

Matnda muallif go'yoki voqeaning ichida, uning bevosita ishtirokchisi sifatida harakat qiladi, his-tuyg'ularini yashirmaydi, achchiq kulgi, kinoya va iztirob orqali o'quvchini muammoga sherik qiladi. Aynan shu jihatlar – muallifning markaziy o'ringa chiqishi, hissiy ochiqlik va muammoga chuqur singib ketish – keyinchalik gonzo jurnalistikasida asosiy uslubiy xususiyatlarga aylangan edi. Demakki, Qodiriyning ushbu asari nafaqat o'z davri ijtimoiy-siyosiy hayotining muhim hujjati, balki shaxsiy pozitsiyaga asoslangan tanqidiy jurnalistika – gonzo uslubining tarixiy ildizlari sifatida ham qaralishi mumkin. Jadid matbuotida bu kabi uslublar orqali jurnalist nafaqat kuzatuvchi, balki faol ishtirokchi, ba'zan esa dardkash rolini ham bajaradi.

Abdulla Qodiriyning "Bozor surishtirmaydir" maqolasi jadid matbuotida ijtimoiy tanqidning keskin va badiiy kuchga ega ifodasidir. Muallif bu maqolada o'z zamonidagi madaniy muhit, ayniqsa, teatr va adabiyotdagi sifatsizlik, tanqidiy fikrning zaiflashuvi va tomoshabin yoki o'quvchi didining pastligiga e'tibor qaratadi. Qodiriy bu muammoni bevosita emas, balki noan'anaviy, istehzo va shaxsiy kuzatuvlar orqali yetkazadi. Bu jihat maqolani Gonzo jurnalistikasiga yaqinlashtiradi. "Haligi "Teatr muziqa"ning buzuqligi to'g'risida o'ylabman. Nega bizning "Teatr muziqa" mundoq kishi buzuq bo'lur ekan, deyman.

Etukchining qo'li qo'lga tegmay biliska taqadir, bigiz tiqadir, ko'va uradir, teri kesadir, tilish til, deb shogirdini koyiydir, gazan qayriydir. Xulosa, shogirdi ila o'zi jonlik moshina. Man chalqancha yotaman. Etukchining harakati taajjubimni mujibi bo'ldi. Tikkan etugini olib ko'rdim: baxyasi katta, etuk chokig'a qo'l sig'adir, san'at yo'q. Kiyganda xizmat qilsa, bir kunga chidaydir. Mandek yalpi odam Toshkandning toshsiz, qishki loy deganidan o'n qadam kechsa ish tamom.

"Bu o'tukingni kim oladi?" – dedim. Etukchi: "Xayf bo'lmasin, bozor surishtirmaydir", – dedi. Tag'i chalqancha yotdim. Fikrim "Bozor surishgirmaydir"da to'xtadi. Yana "Teatr muziqa"chining tashvishiniga tushdim. To'xta, dedim. Hozir "Teatr muziqa"ni ham bozor surishtirmas ekan, dedim"[1,2].

Gonzo uslubida bo'lgani kabi, Qodiriy ham jurnalistik obyektivlikni rad etadi, muallif maqolada o'zi "dangasa", "chalqancha yotuvchi", "bozorga

qiziqmaydigan" obraz sifatida namoyon bo'ladi. Ammo aynan shu shaxsiy yondashuv orqali u chuqur ijtimoiy tanqidni ilgari suradi. "Teatr muziqa" va "etukchi" obrazlari orqali muallif ijtimoiy sifatsizlik, san'atda mas'uliyatsizlik va iste'molchi talabining yo'qligini yoritadi. Bu tilda emas, balki hayotiy voqealar ichidan topilgan metaforalar orqali amalga oshiriladi. Jumladan, "bozor surishtirmas ekan" degan jumla nafaqat savdo-sotiq, balki madaniy iste'molning ham sifatsizlashganini ko'rsatadi. Bu orqali Qodiriy jadid jurnalistikasining asosiy funksiyalaridan biri – jamiyatda uyg'onish, tanqidiy fikr va did tarbiyasiga xizmat qilish g'oyasini ilgari suradi. Shu jihatdan, Qodiriyning bunday yondashuvi Gonzo jurnalistikasining asosiy tamoyillari – shaxsiy tajriba, ironik til, va subyektiv yondashuv orqali ijtimoiy haqiqatni ochish bilan mushtaraklik kasb etadi.

Julqunboy taxallusi ostida yozilgan "Kula-kula o'lasan" maqolasi jadid jurnalistikasi doirasida hazil va istehzo orqali ijtimoiy tanqidni ifodalashning yana bir yorqin namunasi hisoblanadi. Muallif bu maqolada madaniy va siyosiy muhitdagi sun'iylik, riyo va o'ziga o'zi lavozim berish kabi illatlarni tanqidiy istehzo orqali fosh etadi. Bu tanqid Gonzo jurnalistikasining asosiy tamoyillariga yaqinlashadi: muallif o'zini orqaga tortmaydi, balki ochiqdan-ochiq pozitsiya bildiradi, jamiyatdagi kulgili-yu fojiaiy manzaralarni shaxsiy taassurotlar bilan aralashtirib beradi. Qodiriy ushbu maqolada "lo'ttichi", "majhullar", "noshir", "vakil" kabi obrazlar orqali ijtimoiy hayotdagi sun'iylik va jiddiylik niqobi ortidagi mazmunsizlikni ochib beradi[2,2]. Ayniqsa "Kula-kula o'lasan!" degan takroriy ohang vositasida muallif o'quvchini majburiy kulgi va befarqlik o'rtasida qoldiradi. Jadidlar asosan did, ma'rifat va uyg'onishga chaqirgan bo'lsalar, Gonzo jurnalistikasida bu chaqiriq ko'proq shovqin, paradoks va g'alati realizm orqali amalga oshiriladi. "Kula-kula o'lasan" maqolasida ham shaxsiy munosabat, madaniy kontekstdagi tanqid va shaklan "telbalik" tusidagi yozuv orqali jamiyatdagi muammolar yuzaga chiqariladi. Shu ma'noda, bu maqola jadid va Gonzo jurnalistikasi oralig'ida o'ziga xos ko'priq bo'lib xizmat qiladi.

Navbatdagi feletonda – "Ijmoli sayosiy" – Qodiriy o'sha davrdagi imlo islohoti atrofida kechayotgan mafkuraviy kurashlarni hajviy va kinoyali tilda tasvirlaydi. Matnning kirish qismida xalqaro siyosiy voqealarga (masalan, Genuya konferensiyasi,

Loid Jorj va Puanqara chiqishlari) ishora qilinadi, biroq bu voqealar imlo masalasining haddan ortiq siyosiyashtirilayotganini kulgili muqoyasa orqali ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Muallif imlo masalasidagi qarama-qarshiliklarni "imlo-harb maydoni", "muxoraba-qonliq bordi" kabi iboralar bilan tavsiflab, jarayonni urushga tenglashtiradi. Jadid yetakchilari – Fitrat, Munavvarqori, Ashurali Zohiriy kabi shaxslar diniy va siyosiy obrazlarda gavdalanirilib, ularning o'zaro raqobati ma'naviy-hazil ohangida beriladi[3,111].

Maqolada real voqealar va shaxslar ustida hazilomuz ohangda mulohaza yuritilishi orqali jamiyatda harf va imlo islohoti kabi madaniy masalalarga ideologik yuklama berilayotganiga e'tibor qaratiladi. Shu orqali muallif yozuv masalasining siyosiyashtirilishi fonida yuzaga kelgan ijtimoiy bo'linishlarni tanqid ostiga oladi. "Ijmolli sayosiy" maqolasi jadid jurnalistikasi doirasida shakllangan tanqidiy tafakkur va ijtimoiy-siyosiy hodisalarga nisbatan o'tkir, kinoyaviy yondashuvning yorqin namunasi sifatida baholanadi.

1920-yillar jadid matbuotida shakllangan tanqidiy va satirik jurnalistika an'anasi o'zining yorqin namunalaridan birini "Mushtum" jurnalining ilk sonida e'lon qilingan Abdulla Qodiriy (Julqunboy)ning "Mushtum ta'rifi" maqolasida namoyon qiladi. Mazkur matnda muallif "musht" metaforasidan foydalanib, zamon muammolarini – ijtimoiy beqarorlik, siyosiy loqaydlik va axloqiy inqirozni kinoyali tilda fosh etadi.

"Bu "Mushtum" – zo'rliq mushtumi emas, haqliq mushtumidir; bu "Mushtum" – zolimlar mushtumi emas, mazlumlar mushtumidir. Shuning uchun buning ma'nosi ham boshqachadir.

– Hammanikiga do'lona yoqqanda, biznikiga devona yog'di!

– Qovun, deb ekkanimiz shung'iya bo'lub chiqdi!

– Oltun qo'ng'uz deb maqtag'anlari qora qo'ng'uz ekanki, ro'molcha bilan burunni o'rashg'a majbur bo'ldiq...

– Bog'dan gapirsak-tog'dan keladilar!

– Ali, desak-bali, deydilar...

– Shu yo'sun: gulshan razolatda, gulzor safohatda, bozor siyosatda, maydon hamoqatda, boyimiz, mullamiz, eshonimiz, yoshimiz va moxovimiz, pesimiz sayru guluston etmoqda va jununi ma'rifat, fununi shaytanat vodiylarida masti-loya'qil kezmakdalar..."[5].

Musht bu yerda shunchaki jismoniy kuch emas, balki haqiqatni aytishga qodir, mazlumlarni himoya qiluvchi kuch sifatida talqin etiladi. Qodiriyning fikricha, "Mushtum" jurnali burjua yoki bo'yniyo'g'onlarning zo'ravonligini emas, balki proletar adolatini ifoda etuvchi timsol bo'lmog'i lozim. "Tumshug'ingiz ustiga yangi mehmon muborak bo'lsin, afandilar!" degan jumla bilan yakunlangan maqola o'sha davr ijtimoiy tartibsizliklaridan hafsalasi pir bo'lgan ziyolilar ruhiyati va ularning tanqidiy pozitsiyasini ifodalaydi. Muallif "bozorda siyosat, maydonda hamoqat" deya ijtimoiy haqiqatlar ustida istehzo bilan mulohaza yuritadi va jurnalning vazifasini "shaxsiy g'arazdan sof, to'g'ri yurmaganlarga musht – adolat bilan javob qaytarish" deb belgilaydi. Ushbu maqola o'z davri mafkurasi, til uslubi va satirik yondashuvi bilan jadid jurnalistikasi shakllangan tarixiy jarayonni aks ettiradi hamda axboriy-psixologik ta'siri bilan ijtimoiy fikrga ta'sir etishga qaratilgan kommunikatsion hodisa sifatida e'tiborga loyiqdir.

Qodiriyning navbatdagi "Yig'indi gaplar" maqolasi o'zining sarkazm va ijtimoiy-siyosiy tanqidi bilan diqqatga sazovordir. Maqola 1926-yilning 25-fevral kunida "Mushtum" jurnalida Ovsar taxallusi ostida e'lon qilingan. Bu maqola nafaqat Qodiriyning adabiy mahoratini, balki o'sha davrdagi siyosiy va ijtimoiy muammolarga bo'lgan qarashlarini ham yoritadi.

Maqolada Qodiriy o'zbek jamiyatidagi noxush holatlar, o'lkadagi yirik amaldorlar va ularning siyosiy faoliyatini tanqid qiladi. Ayniqsa, o'sha paytdagi O'zbekiston rahbarlari – Yo'ldosh Oxunboboyev va Akmal Ikromovga qarshi o'zining keskin tanqidini bildiradi. U maqolada rahbarlarning siyosatini "axboriy-psixologik manipulyatsiya" sifatida ta'riflab, ularning xalqni aldaganini va o'zlarining shaxsiy manfaatlarini ko'zlaganini iddao qilgan[3,239].

Bu maqola e'lon qilinishi bilan Abdulla Qodiriy qattiq ta'qibga uchradi. O'zbekistonning o'sha davrdagi rahbarlari, ayniqsa Yo'ldosh Oxunboboyev va Akmal Ikromov tomonidan obro'ni tushirishda ayblanib, qamoqqa olingan. 1926-yil iyun oyida o'tkazilgan sudda Qodiriy, o'zining ma'ruzalarida, "Bir necha shaxslarning orzusicha ma'naviy o'lim bilan o'ldirildim. Endi jismoniy o'lim menga qo'rqinch emasdir", deb aytgan. Bu so'zlari Qodiriyning siyosiy erkinlik va adolatga bo'lgan qat'iyatini namoyish etadi.

Maqola davomida, Qodiriy jamiyatdagi umumiy befarqlik va aqliy sustlikni tanqid qiladi. Uning

so'zlarida mamlakatda mavjud bo'lgan nohaqlik, ijtimoiy adolatsizlik, ta'lim va iqtisodiyotdagi kamchiliklar ko'rinadi. U ko'plab ishlovchilar, dehqonlar va o'qituvchilarni yoritib, ularning ta'lim va iqtisodiy ahvolini tanqid qiladi. Qodiriyning maqsadi faqatgina jamiyatning kimgadir to'g'ri kelmagan holatlarini ochish emas, balki o'zbek xalqi uchun chinakam rivojlanish va o'sish uchun zarur bo'lgan o'zgarishlarni ko'rsatish bo'lgan.

“O'qug'uchilar bilan dardlashmaganimga qariyb bir yarim oy bo'ldi.

– Qaysi burchakda uxlab qolding? – deb so'rama, jiyan. Bu o'lkada nima ko'b ekan, uxlaydirg'an burchak va unda o'mpayib, to'mpayib uxlag'uchi menga o'xshash ovsarlar! Men senga aytsam, o'zbekning ishchisi, dehqoni, ma'orifi, madaniyati, iqtisodi, shaltay-baltayi, xullas, barchasi ham uxlaydi. Ammo o'choqboshini xoli topqan olaqarg'alar bo'lsa, xo'bam bilgan noma'qulchilagini qilayapti! Qilaversin, egasiga tovoq-qoshiq kerak bo'lsa, axir bir kun qatron-patron qilib olar-ov, og'ayni! Ish qilib o'lmasdan bahorga chiqib olsa bo'pti... “O'psa netar, yuvsa ketar”, degan ekan ota-bobo.

Men shu dunyodagi odamzodning kuydi-pishtisini temirtakda qiynab o'ldursam deyman.

– Yerlilashdirish! O'zbeklashdirish! Falonchining vijdoniga kuydirgi chiqq'anmi? O'lib bo'ldik-ku! (To'ng'iz qo'psang yo'q dedimmi!) Yaram yangilandi! Ko'rchipqonimni kimning oldida yoray?! (Buvingni oldida yor!) Mahallamdan munchasi ishsiz, falonchasi och! (Och bo'lsa kafanini hozirla!)

Ko'chaga chiqsang ko'ringan kishidan eshitadigan so'zing shu. Qulog'ingg'a paxta tiqmasang, boshqa iloji yo'q!”[3,239].

Shuningdek, maqolada ba'zi siyosiy va madaniy rahbarlarning faoliyatiga ham shubha bilan qaraladi. Qodiriy, o'z vaqtida Yo'ldosh Oxunboboyevning ta'lim va maorif siyosatini keskin tanqid qilgan, uning so'zlaridan esa o'zbek xalqining ma'naviy va

iqtisodiy farovonligi uchun haqiqiy islohotlarning amalga oshirilishi kerakligini ta'kidlagan. Shu tarzda, Abdulla Qodiriy o'zining “Yig'indi gaplar” maqolasida nafaqat o'z davrining siyosiy amaldorlarini tanqid qilib, jamiyatdagi mavjud beqarorlikni ochib beradi, balki o'zining adabiy faoliyatida jamiyatni o'zgartirishga bo'lgan intilishlarini ham ko'rsatadi. Bu maqola nafaqat o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy muhitini yoritadi, balki bugungi kunda ham o'qilishi, tahlil qilinishi va qadrlanishi lozim bo'lgan adabiy-badiiy meros sifatida qadrlil bo'lib qoladi.

Gonzo jurnalistikasi siyosiy-ijtimoiy muammolarni yoritishda an'anaviy axborot yetkazish shakllaridan tubdan farq qiluvchi, subyektiv yondashuvga asoslangan o'ziga xos uslubdir. Bu uslubda muallif hodisalar markazida faol ishtirok etadi, fakt va his-tuyg'ularni uyg'unlashtirgan holda, o'quvchini nafaqat xabardor qiladi, balki uni chuqur fikrlashga, muammolar mohiyatini anglashga va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga da'vat etadi. Jadid matbuoti namoyandalari tomonidan boshlangan muammolarni ochib berish, mas'ullarni tanqid qilish an'anasi gonzo uslubida yangi kuch bilan qayta namoyon bo'ldi. Bu esa uni faqatgina jurnalistik uslub emas, balki jamiyatdagi siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlarning faol ishtirokchisiga aylantiradi.

Zamon o'zgarishi bilan ijtimoiy-siyosiy muammolar shakli ham, ularni yoritish uslubi ham o'zgardi. XXI asrga kelib gonzo uslubining o'ziga xosligi saqlangan holda, yangi mavzular – global isish, irqiy tengsizlik, gender masalalari, immigratsiya, va texnologik nazorat kabi murakkab muammolarni yoritishda davom etdi. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi gonzo uslubiga yangi platformalar ochib berdi. Bugungi kunda gonzo ruhidagi blogpostlar, YouTube reportajlari, podkastlar orqali mualliflar shaxsiy tajribasi va fikrini jamiyatdagi nohaqliklar bilan bog'lab, o'quvchi yoki tinglovchida kuchli emotsional ta'sir uyg'otmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Julqunboy, “Bozor surishtirmaydir”, “Ishtirokiyun” // — 1920 yil, 16 aprel, 76-son, 2-bet.
2. Julqunboy, “Kula-kula o'lasan”, “Ishtirokiyun” // — 1920 yil, 13 iyun, 120-son, 2-bet.
3. Qodiriy A. “She'rlar, hikoyalar, ocherk, drama, hajviya va kichik asarlar”. “Zabarjad Media”, 2022. – 240 B.
4. Thompson H. “Presenting: The Richard Nixon Doll. “Pageant” journal // - July 1968, p. 6–16.
5. «Муштум» таърифида. URL: <https://www.gazeta.uz/uz/2023/02/19/tarifida/>

Safarmo RAXIMJONOVA

JADID SHE'RIYATI VA ZAMONAVIY O'ZBEK ADABIYOTIDA MA'RIFATPARVARLIK VA DINIY QARASHLAR TALQINI

Annotatsiya: ushbu maqolada XX asrda faoliyat olib borgan jadidchilik vakillarining nazmiy asarlarida aks etgan ma'rifatchilik va diniy g'oyalar talqiniga, shuningdek, ularning zamonaviy o'zbek she'riyatiga transformatsiyasi xususidadir. Ta'kidlash lozimki, jadid adabiyoti vakillari tomonidan ilgari surilgan ma'rifat va din g'oyalari zamonaviy o'zbek shoirlari tomonidan ham qabul qilindi. Maqoladan o'rin olgan ikki davr adabiyotiga xos tanlangan tematikaning umumiy va farqli jihatlari, milliy o'zlik g'oyalari aks ettirishdagi umumiylik tamoyillari hamda transformatsiya jarayonida sodir bo'lgan o'zgarishlar ushbu tadqiqotning asl mohiyatini ochib berishga xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: *jadid adabiyoti, zamonaviy o'zbek adabiyoti, ma'rifatchilik, din talqini, an'ana, transformatsiya, milliy o'zlik, qiyosiy tahlil.*

Аннотация: в статье рассматривается интерпретация просветительских и религиозных идей, отраженных в поэтических произведениях представителей джадидизма, творивших в XX веке, а также их трансформация в современную узбекскую поэзию. Следует отметить, что просветительские и религиозные идеи, выдвинутые представителями джадидской литературы, были восприняты и современными узбекскими поэтами. Общее и различное в выбранных темах, присущих литературе двух рассматриваемых в статье периодов, принципы общности в отражении идей национальной идентичности и изменения, произошедшие в процессе трансформации, позволили раскрыть истинную суть данного исследования.

Ключевые слова: *джадидская литература, современная узбекская литература, Просвещение, интерпретация религии, традиция, трансформация, национальная идентичность, сравнительный анализ.*

Annotation: this article is about the interpretation of the Enlightenment and religious ideas reflected in the poetic works of representatives of Jadidism who worked in the 20th century, as well as their transformation into modern Uzbek poetry. It should be noted that the Enlightenment and religious ideas put forward by representatives of Jadid literature were also adopted by modern Uzbek poets. The common and different aspects of the selected themes inherent in the literature of the two periods included in the article, the principles of commonality in reflecting the ideas of national identity, and the changes that occurred in the process of transformation served to reveal the true essence of this study.

Key words: *jadid literature, modern Uzbek literature, Enlightenment, interpretation of religion, tradition, transformation, national identity, comparative analysis.*

O'zbek adabiyotiga xos asl uyg'onish davri, bizning nazarimizda, jadidchilik harakati vakillari tomonidan olib borilgan amaliy va nazariy ishlarga aloqadordir. Jadidizm ishtirokchilari tomonidan ilgari surilgan har bir ideologiya – milliyat, madaniyat, qadriyat, ma'rifat va din

tushunchalari – bularning barchasi xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishga qaratilgandir. Ularning ijod namunalari xos har bir tematika, xususan, ma'rifatchilik va din talqini masalalari zamonaviy o'zbek she'riyatida ham o'zining in'ikosini qoldirgan. Jadid adabiyoti vakillari tomonidan

ilgari surilgan ushbu g'oyalarning zamonaviy she'riyat vakillari tomonidan davom ettirilishi haqida bayon etilgan ushbu maqolada tanlangan tematikaning ilmiy xususiyatlari batafsil ochiqlangan.

Istiqlol davrlarida o'zbek adabiyoti tarixiy evolyutsiyani boshidan kechirdi. Bu davrda millatimiz tomonidan milliy o'zlikni tiklash, tarix, madaniyat, qadriyatlarimizni tiklash kabi jihatlariga, asosan, urg'u berildi. Zamonaviy o'zbek nazmiyatida ham jadid adabiyoti vakillari tomonidan boshlab berilgan ma'rifatchilik, shaxs ma'naviyatining yuksalishi hamda dinning jamiyatdagi tutgan rolini aks ettiruvchi g'oyalar muhim mavzular sirasidan o'rin egalladi.

Jadidizm nazmida ma'rifat – millatning jaholatdan qutulish yo'li sifatida tasvirlangan. Shoirilar o'z ijod namunalarida yosh avlodni ilm istashga, ilm egallashga undaganlar, kerak bo'lsa, jon fido etganlar. Bu borada olib borgan yangi usul maktablarini targ'ib qilish, darsliklar yaratish, maktab ta'limini isloh qilish kabi masalalarga, asosan, diqqat qaratganlar. Shuningdek, bu jihat ularning nazmiy asarlarida ham yaqqol ifodasini topgan. Ijodkorlarning ilm egallashga bo'lgan undash g'oyalari, Islom dinining go'zal tasvirlari aks etgan badiiy asarlari jadidchilik ideologiyasining ajralmas qismi sanalgan.

Zamonaviy o'zbek she'riyati vakillari esa bu borada jadidlarning "qo'lidan tutganlar". Ko'plab zamonaviy shoirilar ilm-fan, ma'rifatning shaxs hayotini tartibga solishdagi ahamiyatini nazmiy yo'l ila bayon etganlar, o'z asarlarida targ'ib etganlar. Buni jadid adabiyoti vakillari boshlab bergan ideologiyaning zamonaviy o'zbek she'riyatidagi transformatsiyasi deyish mumkin.

Ammo diniy mavzularni aks ettirishda zamonaviy adabiyot vakillari biroz boshqacharoq yondashuvga tayandilar. Islom dinining muqaddas qadriyatlari, uning inson ruhiyatiga ta'siri borasida shoirilar ash'or bitmoqdalar. Jadidchilik vakillari ijodida esa dinga biroz "og'irroq" qarash mavjud. Ularning asarlarida din mavzusi an'anaviylikka asoslangan. Jadid adabiyoti namoyandalari, xususan, Behbudiy tilning sofligini saqlash masalalarida bevosita dinning ham ta'siriga to'xtalib, unga nisbatan, nazarimizda, birozgina g'arazgo'ylikka yo'l

qo'yadi (asosan, nasriy asarlarda), ammo dinning asl mohiyatida ijodkor Islom aqidalariga sodiq inson sifatida gavdalanadi.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida ham ushbu holatga barham berilgan. Islom dinining go'zal an'analari shoirilar tomonidan go'zallik ila tarannum etilgan. Yuqorida qayd etib o'tgan nazariy fikrlarimizni quyida qiyosiy tahlilga asoslangan holda bayon etamiz. Ta'kidlab o'tganimizdek, jadid adabiyoti vakillarining nasriy asarlarida tildan "begona" so'zlarni chiqarib yuborish uchun unga nisbatan Islom dinining ham ta'sirini belgilash jadidlar tomonidan ilgari surilgan fikrat edi: "Turkchada so'z ko'pligi bormi? (arabchilarimizcha aytganda kasrati kalimot mavjudmi?) Bu so'z bukun emas, necha yuz yil burun oraga chiqmish deya Navoiyning Muhokamatul lug'atayn" otli kitobindan o'z javobini olmish. Navoiyning kitobi turkchani boyligini ochibg'ina bildirsa ham, turkchada so'z ko'pligini (u) yaxshi biladir"¹. Keltirilgan fikrga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning tarkibidagi "arabchi" ifodasi ostida bevosita din nazarda tutilganligiga guvoh bo'lamiz. Ammo jadidizm vakillari shu bilan bir vaqtda din masalasiga aqidalariga poklik ila yondashganlar, dinlarini mustahkam himoya etganlar:

*Xizmati millat payg'ambarlarni af'oli erur,
Etmasa ummatga xizmat loyiqli dargoh emas.
Millati islom huquqidur.....jumlaga,
Demadi Haq birni past, birini volo emas².*

Ibratning "Ahli Turkiston bu kunda..." deb boshlanuvchi yuqoridagi misralarida Islom diniga xos bo'lgan tamoyillar borasida so'z boradi, muallif ta'kidicha, millatga xizmat qilish payg'ambarlardan qolgan tutumdur. Kimki millatga xizmat etmasa, u hurmatga loyiq emas. Islom huquqida jumlayi olamda kimnidir oliy yoki kimnidir past sanash mumkin emas, deya o'z fikrlarini yakunlaydi. Ushbu shoirona yo'sin orqali anglashimiz mumkinki, jadidchilik vakillari orasida Islom dini go'zal din, uning yo'l-yo'riqlari esa muqaddas aqoidir. Keltirilgan she'riy satrlar

1 Ozod Sharafiddinov. Fitrat va uning ikki maqolasi («Tilimiz», «Yopishmagan gajjaklar») & Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild | Xurshid Davron kutubxonasi

2 Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2005. 63 -6.

Abdulla Oripovning "Haj daftari" kitobidan olingan "Tenglik" she'rida transformatsiya qilingan:

*Yonma-yon bitikmiz taqdir toshida,
 Birimiz yoqa-yu, birimiz yengmiz.
 Rasululloh demish:— Haqning qoshida
 Taroq tishlaridek barchamiz tengmiz³.*

Shuningdek, Allohning "O'qi!" amriga mutanosib holda shakllangan Islom dinining buyuk ta'limotlaridan biri bu ilm olish, ilm egallash bo'lib, bu, bizningcha, Islom dini va ma'rifatchilik kesishgan nuqtada yuzaga kelgan integratsiyadir va bu quyidagi misralarda yaqqol namoyon bo'lgan:

*Bu O'rta Osiyoda ikki jarida bori,
 Islom eli o'qurga "Turkiston" va "Tujjor"⁴.*

Jadidlar elat orasida kitobxonlikni targ'ib etdilar, gazeta o'qish g'oyasini ilgari surdilar va o'qish Islom dini targ'ib qilgan amal ekanligini irod etdilar...

3 Oripov A. Haj daftari.21-b.

4 Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2005. 61-б.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida ham Islom aqidalariga amal qilish buyurilgan g'oyalarga asoslangan nazmiy asarlar salmoqli, xususan:

*Yarim jahon bunyod etgan Sohibqiron,
 Alisherning avlodlari, ilm istang⁵!*

Ha, keltirilgan misralardan ko'rish mumkinki, ma'rifat va din bir nuqtada kesishadi, ularni bir-biridan ayro tasavvur qilishning imkoni yo'q.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, jadid she'riyatida ma'rifatchilik va din mavzusi zamonaviy o'zbek adabiyoti vakillari tomonidan transformatsiya qilingan, qayta tiklangan. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan milliy uyg'onish, ilmfan, ma'rifatparvarlik g'oyalari zamonaviy adabiyotning ham muhim mavzulari bo'lib qoldi. Ammo bu g'oyalarning talqinini o'ziga xos aks ettirishda, tanlangan uslubiyatda va ijtimoiy kontekstda sezilarli farqlar mavjud.

5 <https://abituriyentlar.uz/sherlar-toplami/muhammad-yusuf-sherlari/?ysclid=mdjwzbsexc152699688>

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avazov N. Behbudiy ijodida millat va milliyat masalalari talqini. Filol.fan.dok.diss... avtoref... – Toshkent, 2024.
2. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 5 jildlik. 1-jild. [Selected works. 5 volumes. Volume 1]. – Tashkent: Ma'naviyat, 2000.
3. Fitrat. Muxtasar Islom tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
4. Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2005.
5. Худайбердиев А. АБДУРАУФ ФИТРАТ ИЖОДИДА "БАТАН" ВА "МИЛЛАТ" БАДИИЙ КОНЦЕПТЛАРИ. LITERARY STUDIES УДК: 821.512.133. 46-54- б.
6. Бехбудий М. Баёни ҳақиқат / Улуғ Туркистон. – Тошкент, 1917 йил. 12 июнь.
7. Бехбудий М. Бизни кемиргувчи иллатлар / Ойина. – Самарқанд, 1915. – №13.338-342- б.
8. Бехбудий. Миллатлар қандай тараққий этарлар? Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2018. 389-390- б.
9. Эгамкулова Н. XX аср бошларида адабий жараён муаммолари (1906-1917-йиллар ўзбек вақтли матбуоти мисолида. Филол.фан.док.дисс... – Тошкент, 2021.
10. Mahmudxo'ja Behbudiy. Til masalasi (1915)
11. Ozod Sharafiddinov. Fitrat va uning ikki maqolasi («Tilimiz», «Yopishmagan gajjaklar») & Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild | Xurshid Davron kutubxonasi

Charos QUCHQOROVA,
ToshDO'TAU magistranti

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA SURATNING MAJOZIY TALQINI

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida suvrat va siyrat tushunchalari tahlili bayon qilingan, suratning majoziy talqini tavsiflanadi. Shuningdek, shoirning she'rlaridagi zohir va botin tushunchalari namunalar asosida sharhlanadi.

Kalit so'zlar: zohir va botin, surat va siyrat, riyo, komillik.

Annotation: in this article, Alisher Navoi's work describes the analysis of outer and inner, the figurative of the image. Also, the materiality and spirituality in the poet's poems are commented on the basis of samples

Key words: image and character, inner and outer, hypocrisy, perfection.

Аннотация: в данной статье анализируются понятия «суврат» и «сиярат» в творчестве Алишера Навои, описывается образное толкование понятия «суврат». Также на примерах интерпретируются понятия «захир» и «батин» в стихотворениях поэта.

Ключевые слова: внешнее и внутреннее, внешность и характер, показ, совершенство.

Navoiy hazratlari Alloh taolo dunyoni go'zal suratda yaratganiga tasannolar aytadi. Olam shunchalik munavvar, nurli yaratilgan bo'lsa-da, bu yaratilishlar Allohning butun go'zalligini ko'rsatib bera olmaydi. Navoiy she'riyatida "Azal naqqoshi" tushunchasi tez-tez uchraydi. Azal sifati berilayotgan eng birinchi naqqosh kim ekanligi hammamizga ayondir. Albatta, bu barcha mavjudotning, yer-u osmonning yaratuvchisi bo'lgan Zotdir.

*Bas ajab suvratdurur, qaysig'a jon aylay fido,
Suvrating naqshig'a yo ul naqshning
naqqoshig'a [1:35].*

Mavlono Rumiy shu ma'noda Alloh taoloning Dovud alayhissalomga qarata aytgan, "Men bir xazina edim va Meni bilishlari uchun bu dunyoni yaratdim", degan kalimani misol qilib keltiradi. Chinakam oshiq o'z qalbini yarqiroq, shaffof

oynaga aylantiradi va unda Mahbubining jamolini ko'radi. Mahbub unga o'zidan-da, jon tomiridan-da yaqinroqdir.

*Umrin bo'yi olislardan tinglardim Uni.
Tushlarimda quchog'imga olardim Uni.
Hozir esa, oyna bo'lib oldiga chiqsam,
U o'zini ko'rdi-yu, men ko'rmadim Uni [4:155].*

Shu sababli yaratqilarga oshiq bo'lgan qalb asli qay biriga oshiqligini angolmaydi. Yaratqilar Yaratganning aksi ekan, demak, yaratqqa ko'ngil qo'ygan solik Yaratganga oshiqdir aslida. Naqshning go'zalligi Naqqoshning mahoratidandir. Naqshning jilosi Naqqoshning nuridan munavvar bo'lgandir.

*Bu bog' gullarini yerga sochmayin qo'ymas,
Xazon yelini ko'runq, charxi bevafoq'a boqing.
Navoiy o'ldi jamol ahlidin vafo topmay,
Ne bo'ldi bir nazar ul zori benavog'a boqing
[1:311].*

Alloh dunyoni go'zal suratda yaratgani nafaqat insoniyat uchun foyda, balki katta sinovdir. Dunyo go'zalligiga aldanish, hoy-u havaslarga berilib qolish hech gap emas. Ko'zni quvontiruvchi oltin-kumush inson ko'zini basirga aylantirishi mumkin. Insonning o'zi va so'zi, ko'rinishi va kiyinishi, yurish-turishi, nutqi va xulqi go'zal bo'lsa, u albatta ibrat namunasidir. Undan o'rnak olishga intiluvchi, unga o'zini o'xshatishga harakat qilib, ergashuvchilar ko'payadi. Go'zallik insonga Tangri tomonidan berilgan bebaho ne'mat. Bir donishmanddan so'rashadi: Nega odamlar o'zgalarning aybini ko'radi-yu o'zlarining ayblarini ko'rolmaydi? U shunday javob beradi: Chunki inson o'ziga oshiq. Oshiq esa ma'shuqaning aybini ko'rolmaydi. Bu hikmat bejiz emas. Tashqi ko'rinish bilan emas, inson qalb go'zalligi bilan el ichra e'zoz va ehtirom topadi. Zohiran suluv bo'lib, botinan go'zal bo'lmagan inson tili va dili, qalbi va qiyofati, shakl-u shamoyili o'zgacha bo'lgan inson singaridir. U bamisoli bug'doysiz boshqqa yoki mag'izsiz, puch yong'oqqa o'xshaydi. Uning ko'rinishi bo'lgan bilan qadr-qimmati bo'lmaydi. Insonning qalbi Alloh bergan chinakam ezgu xislatlar bilan sug'orilgan bo'lsa, butun borliq jannatiy go'zallikka loyiq topiladi. Agar oshiq go'zalning faqat husniga oshiq bo'lsa, bilsinki, bu go'zallik o'tkinchidir. Xazon yeli kelib, bu go'zallik o'rini qarilik egallashi mumkin. Shu sababli ham Navoiy jamol ahlining bevafoigidan oshiqni xabardor etadi. Oshiq ichki go'zallikka, botiniy axloqqa oshiq ekan, bilsinki, u ko'ngil qo'ygan botiniy jamol abadiydir. Navoiy uchun insonning ichki olami muhim, tashida go'zal bo'lmagan qanchadan-qancha insonlar ichki olami pokiza va munavvardir.

Husn itibdur, ey musavvir, tortibon bir turfa shakl,

Qayg'uluq ko'nglumni ul suvrat bila gohe ovut [2:59].

Ma'lumki, Alloh taolo insonlarning suratini go'zal shaklda yaratib qo'ygan. Bu go'zallik insonni Alloh taolo yaratgan boshqa maxluqotlariga qiyoslaganda yaqqol namoyon

bo'ladi, agar inson o'z siyratini ham, xulqini ham go'zal qilsa, haqiqiy komil inson bo'ladi. Allohning go'zal ismlaridan biri "Musavvir"dir. Alloh taoloning "Musavvir" (tasvirllovchi) ismi arab tilidagi "tasvirladi" ma'nosini ifodalaydigan "savvara" fe'lidan olingan. Imom Tabariy rohimahulloh Alloh taoloning ushbu ismini ta'riflab shunday deydi: "Musavvir – yaratgan narsalariga o'zi xohlaganidek shakl beruvchidir". Alloh bu dunyoni go'zal yaratishiga sabab, bu dunyo mo'minlar uchun do'zax, kofirlar uchun jannatdir. Suvratga aldanuvchi zohirbinlar bu dunyo go'zalligiga aldanib, qalblarini unutib qo'yishadi. Bu dunyoga muhabbat qo'yish insonni tubanlikka chorlaydi. Navoiy fikriga ko'ra, ilohiy ishqqa yetishmoq uchun avval majoziy ishqni boshdan kechirmoq lozim.

"Badoye ul-bidoya" devonining "Yor chun istarki..." (340) g'azalini insonning zohiri va botini turli xil bo'lishi, zohirga qarab botin haqida fikr bildirish noto'g'ri ekanligi haqidadir. Insonlar o'zlarini ayb-u nuqsonlardan xoli ko'rsatish uchun harakat qilishlari, taqvodor, parhezkor qilib ko'rsatishlari mumkin, ammo ularning botini asl yuzlaridir. Botinlari go'zal bo'lmas ekan, zohirlarining xushsurat ekanligi ularning martabalarini ko'tarib bera olmaydi.

Yaxshilarg'a bas yomondur holkim, yor ollida Tengdurur yaxshi-yomon, balkim yomonroq yaxshiroq [1:280].

Yuqoridagi bayt orqali Hazrat Navoiy xalq ko'ziga yaxshi bo'lib ko'rinishga harakat qiladigan insonlarning asli Alloh oldida yomon ekanligi, yoki xalq uchun yaxshiligi kam bo'lgan yomon odamlarning Yaratgan oldida yaxshilar qatorida ekanligiga urg'u berganlar.

Mahjabinlardin siyahdilliq ne tongkim, oyning Botinin ko'rsang qarodur, gar ko'runur zohir oq [1:280].

Ikkiyuzlamachi, riyokor insonlar o'z tashqi ko'rinishlariga oro berish orqali xalq ichida obro' topishga urinishadi, ammo ularning ichki dunyosi qashshoq bo'lgani sababli Xoliq oldida obro'sizdir. Zohirbinlar ibodatlarini xalq ko'zi uchun ko'rsatib qilishadi, namozlarini el ko'zi

uchun o'qiydi, yuzlari qiblaga qarasa-da, qalbi qiblaga yuzlanmaydi, ro'zalarini atrofdagilar ro'zador deyishi uchun tutishadi. Ular faqat zohir uchun kurashadilar, ularning qalblari botin kasalliklari bilan og'rigan. Suvratga zeb bermish zotlar, asli mohiyat siyratda ekanligini anglashmaydi.

Alisher Navoiy "Badoye' ul-bidoya" devonidagi 6-qit'ada shunday bayt bor:

*Botin harimida tilasa maxzani huzur,
 Zohir uyi asosig'a vayronaliq kerak [1:629].*

Botiniy huzur-halovat xohlagan kishi zohiriy dunyoga e'tibor bermasligi kerak. Tashqi olamni unutgan insonga ichki olamida halovatga erishadi. Haqiqiy komil inson xalqning emas, Xoliqning nazaridan tushib qolishdan qo'rqadi. Shunday insonlarga chinakam Haq oshiqlaridir. Dunyo moliga ko'z olaytiradigan ko'zi och, to'ymas kimsalar, suvratlari bilan mashg'ul bo'lib, botinlarini boy berib qo'yishadi.

Navoiy fikriga ko'ra, anglashimiz zarur bo'lgan mohiyat shakl-shamoyilda emas, balki ma'nidadir. Surat ma'noni yuzaga chiqarish uchun vosita vazifasini o'tashi kerak.

*Qil, Navoiy, so'z aro ma'ni qasd,
 Istama o'ylaki suratbin lafs [3:285].*

Navoiy o'ziga murojaat qilish orqali butun insoniyatga kerakli bo'lgan fikrni qalamga oladi, ya'ni so'zlashdan maqsad ma'ni erurki, "suratbin lafs" – bo'yoqdor so'zlardan, jimjimador kalomlardan uzoq bo'lish lozim. Xuddi shu

tushunchani ahli maoniy va ahli suratga ham tatbiq etish mumkin. Riyokor, ikkiyuzlamachi bo'lgan suratga qiziquvchi suratbinlar davrasidan uzoq bo'lish va so'zlagan so'zidan ma'no durlari sochiladigan insonlarga yaqin bo'lish lozim.

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda shunday xulosaga kelish mumkin: odamlarning maqtovinini istab yoki bировlar ko'rsin uchun qilingan amallar evaziga Alloh taolo bu dunyoda bandaning maqsadini hosil qiladi. Ammo, oxiratda savob ato etmaydi. Bu haqida Payg'ambarimiz (s.a.v) shunday marhamat qiladilar: "Kim bu dunyoda biror amalni odamlar eshitsin deb qilsa, Alloh uni odamlarga eshittirib qo'yadi. Va kim odamlar ko'rsin deb qilsa, Alloh uni odamlarga ko'rsatib qo'yadi". Demak, bu dunyoning obro'sini istab qilingan amalga faqat bu dunyoning o'zidagina mukofot beriladi, oxiratda esa nasiba bo'lmaydi. Mo'min odam har bir amalini xolis Alloh taolo uchun bajarmog'i lozim. Odamlarning maqtovinini istagan kishi esa ikki dunyo saodatidan ajrab qolishi mumkin. Jandab ibn Abdulloh ibn Sufyon roziyallohu anhudan rivoyat qilindi: Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallam aytdilar: "Kim eshittirsa, Alloh uni ham eshittiradi. Kim ko'rsatsa Alloh uni ham ko'rsatadi". Ya'ni, kimki odamlar eshitsin uchun amal qilsa, qiyomat kuni Alloh uni xaloyiq oldida sharmanda qiladi. Kimki agar, odamlar ko'rsin, bilsin, deb amal qilsa qiyomat kuni Alloh uning qalbini butun xaloyiqqa ko'rsatib, uyaltirib qo'yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Бадоеъ ул-бидоя. Йигирма жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Асарлар. Мукаммал асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Фавойид ул-кибар. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990.
4. Жалолитдин Румий. Маънавий маснавий. Куллиёт. 2-жилд. Биринчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 1999.

Madinabonu NABIJONOVA,
Namangan davlat pedagogika instituti talabasi

“ALPOMISH” DOSTONIDA QO‘LLANILGAN ANTROPONIMLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada onomastika va uning paydo bo‘lishi, o‘zbek antroponimlarini ilmiy asosda to‘plash va o‘rganish, ularning ma‘nosi va vazifalari hamda “Alpomish” dostonida qo‘llanilgan antroponimlarning lug‘aviy tarkibi va funksional-semantik jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: antroponim, real nom, noreal nom, atoqli otlar, onomastika, fonetik jihat, variatsiya.

Annotation: this article analyzes onomastics and its origin, the scientific collection and study of Uzbek anthroponyms, their meaning and functions, as well as the lexical composition and functional-semantic aspects of anthroponyms used in the epic “Alpomish.”

Key words: anthroponym, real name, unreal name, proper names, onomastics, phonetic aspect, variation.

Аннотация: в данной статье анализируются ономастика и ее возникновение, сбор и изучение узбекских антропонимов на научной основе, их значение и функции, а также лексический состав и функционально-семантические аспекты антропонимов, используемых в эпосе «Алпамыш.»

Ключевые слова: антропоним, реальное имя, нереальное имя, имена собственные, ономастика, фонетический аспект, вариация.

Onomastika tilshunoslikning har qanday atoqli otlarni, ularning paydo bo‘lish va o‘zgarish tarixini o‘rganuvchi bo‘limi, shuningdek, tildagi barcha atoqli otlar yig‘indisini o‘zida ifodalaydi. Onomastika fani atoqli nomlarni olgan obyektlarni toifalariga ko‘ra bo‘limlarga ajratadi. Shulardan biri antroponim (yunoncha: antropos - antropos + onoma-atoqli ot) – kishi atoqli oti (ism, familiya, laqab, taxallus, patronim va boshqalar). Atoqli ot tiplaridan biri. Ma‘lum bir tilda mavjud bo‘lgan barcha kishi atoqli otlari majmuyi, fondi antroponimiya deb yuritiladi. Antroponimika yoki ismshunoslik esa onomastikaning kishi atoqli otlari (antroponimlar)ning paydo bo‘lishi, rivoji va vazifaviy xususiyatlarini o‘rganuvchi bo‘limidir. O‘zbek antroponimlarini ilmiy asosda to‘plash va o‘rganish ishlari XIX asr oxiri-XX asr boshlarida boshlangan edi. Dastlab Ye.T.Smirnov (1899), keyinchalik N.S.Likoshin (1916) va boshqa rus geografiya jamiyati Turkiston bo‘limining a‘zolari (V.F.Oshanin, A.Samoylovich kabilari) o‘zbekcha ismlarni to‘plash va ularni ruscha transliteratsiyada ifodalash masalalari bilan shug‘ullanganlar. N.Ostroumov (1910), A.Samoylovich (1911), S.Oldenburg (1928), V.Ya. Nalivkin, M.Nalivkina (1897) kabilarning ishlarida o‘zbekcha ismlar va laqablarning etimologiyasi,

etnografiyasiga oid ayrim masalalar o‘rganilgan edi. N.S.Maliskiy esa Toshkent shahridagi mahalliy aholi ismlari, urf-odati masalalari bilan shug‘ullangan (1928). S.Ibrohimov, M.Rahmonlar esa o‘zbekcha ismlar va familiyalarning imlosiga doir kuzatishlar olib borganlar (1935). XX asrning 70-yillarida o‘zbek nomshunosligi mustaqil soha sifatida shakllanishi bilan uning tarkibidagi antroponimika (ismshunoslik)ka oid tadqiqotlar ko‘lami ham kengaydi. Shu davrdan boshlab o‘zbek antroponimiyasi xilma-xil yo‘nalishda o‘rganiladigan bo‘ldi. Mustaqillik yillarida o‘zbek antroponimikasiga oid tadqiqotlar doirasi yana ham kengaydi. Masalan, S.Rahimov Xorazm vohasi misolida mintaqaviy (regional) antroponimiya masalalariga doir kuzatish ishlari olib bordi, shu asosda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Atoqli otlar bir marta nomlangan predmetlardan bittasini ajratish uchun qayta nomlangan ikkilamchi nomlardir. Atoqli otlar bilan obyektiv olamdagi narsalar o‘rtasidagi aloqa so‘zlovchi tomonidan o‘rnatiladi. Agar ma‘lum bir atoqli ot so‘zlovchi tomonidan muayyan bir obyektga bog‘lanmasa, u hech narsa bildirmaydi. “Alpomish” dostonidagi atoqli otlarni ma‘nosiga ko‘ra ikki xil nomlarni uchratish mumkin:

1. Ma'nosi aniq sezilib turuvchi nomlar.

Bunda atoqli otlarning ma'nosi aniq sezilib turadi. Masalan:

Burungi o'tgan zamonda, o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida **Dobonbiy** degan o'tdi. **Dobonbiydan Alpinbiy** degan o'g'il farzand paydo bo'ldi. **Alpinbiydan** tag'i ikki o'g'il paydo bo'ldi: kattakonining otini **Boybo'ri** qo'ydi, kichkinasining otini **Boysari** qo'ydi. **Boybo'ri** bilan **Boysari** — ikkovi katta bo'ldi. **Boysari** boy edi, **Boybo'ri** esa shoy edi, bul ikkovi ham farzandsiz bo'ldi.

Yuqoridagi dostonidan keltirilgan parchada qo'llanilgan antroponimlar (**Dobonbiy, Alpinbiy**) tarkibidagi **"biy"** so'zi fonetik jihatdan variatsiyaga uchragan bugungi kundagi **"bek"** so'ziga ayni ma'nodoshdir. Ya'ni, Alpin+bek, Dobon+bek kabi. Bu atoqli otlar tarkibidagi **"biy"** so'zi mansab-unvon ma'nosida qo'llanilib, ularning beklar avlodiga mansubligini ham anglatadi. **Boybo'ri, Boysari** antroponimlari esa kompozitsiya usulida yasalgan bo'lib, yasashga asos qism sifat so'z turkumida. **Boybo'ri** qo'shma so'zi tarkibidagi **"bo'ri"** qismi esa azaldan ramziy ma'noda kuch-qudrat ma'nosida qo'llanilib, bu yerda ham ayni shu ma'noda qo'llanilgan deb hisoblasak adashmagan bo'lamiz. Boysari so'zi tarkibidagi **"sari"** qismi esa **"shoh"** ma'nosini anglatadi. Fikrimiz isboti sifatida dostonidan olingan quyidagi parchani keltirishimiz mumkin: Boysari **boy** edi, Boybo'ri esa **shoy** edi, bul ikkovi ham farzandsiz bo'ldi.

Shohimardon piri Boybo'riining o'g'lining otini **Hakimbek** qo'ydi, ...Qizining otini **Qaldirg'ochoyim** qo'ydi. Boysarining qizining otini **oy Barchin** qo'ydi (Alpomish, 16-bet).

Shohimardon piri- dostonida payg'ambar ma'nosida qo'llanilgan.

Hakimbek (ar.)- tengsiz aql va hikmat sohibi.

Barchinoy (o'z.)- shoyi mato, ipak mato, parchin yoki go'zal, zebo qiz.

Qaldirg'ochoyim antroponimi esa turdosh otdan o'tgan atoqli ot hisoblanadi. Ya'ni, asl turdosh ma'nosi qushni anglatadi. Undan tashqari yana Qaldirg'ochoyim nomi **"Bozirgon"** va **"Yusuf va Ahmad"** dostonlarida ham antroponim sifatida qo'llanilgan.

2. Ma'nosi hozirda qorong'ilashgan ismlar.

Atoqli otlarning ma'nosi hozirgi kunga kelib bir oz xiralashgan, ma'no anglashilishi qiyin bo'ladi. Masalan: Qalmoqshohning **Tovka** degan qizi bor edi. Alpomish aytdi: — o'g'rining piri hazrati **Joltong** deguchi edi, hazrati Joltonga sirina qolg'in.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, **"Alpomish"** dostonida qo'llanilgan antroponimlar leksik-semantik jihatdan xilma-xil bo'lib ulardan ayrimlari bugungi kunda o'g'uz lahjasi vakillari shevasida aynan saqlanib qolgan. Bularga tahlil jarayonida yana bir bora amin bo'ldik. **"Alpomish"** dostonidagi atoqli otlarni ma'nosiga ko'ra ikki xil nomlarni uchratish mumkin:

1. Ma'nosi aniq sezilib turuvchi nomlar.

2. Ma'nosi hozirda qorong'ilashgan ismlar.

Asarda eng ko'p qo'llangan anomastik birliklar sirasiga asar qahramonlari ismini ifodalovchi antroponimlar hisoblanadi. o'zbek antroponimikasining erishgan yutuqlari juda salmoqli, lekin bu sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar, qator muammolar ham bor. Bular kelgusida albatta yechimini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. — Наманган, 2006. 13-бет.

2. Раҳимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимларининг баъзи бир фонетик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997.

3. Раҳимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимиясига оид кузатишлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1997.

4. Раҳимов С.М. Хоразм минтақавий антропонимияси. — Тошкент, 1998.

5. Alpomish- o'zbek xalq qahramonlik dostoni. Nashrga tayyorlovchilar: Hodi Zarif va To'ra Mirzayev. —Toshkent: Sharq nashriyot matbaa, 2010.

6. Olloyorov Q., Madiyorova V., Xorazm xalq dostonlaridagi atoqli otlar lug'ati. —Toshkent, 2017-yil.

Xayrullo TEMIROV,
Buxoro davlat pedagogika instituti talabasi
temirovxayrullo@gmail.com

SOMERSET MOEMNING “BO‘YSUNMAGAN” HIKOYASIDA URUSHNING SALBIY OQIBATLARI FONIDA MILLIY G‘URUR TASVIRI

Annotatsiya: ushbu maqola mashhur ingliz yozuvchisi Somerset Moemning “Bo‘ysunmagan” (“The Unconquered”) hikoyasini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Urush insoniyat tarixidagi eng mudhish ofatlardan biri bo‘lib, u nafaqat jismoniy vayronagarchilik, balki ruhiy va axloqiy inqirozlarni ham keltirib chiqaradi. Maqolada aynan urushning inson hayotiga olib kelgan fojiali oqibatlari va uning milliy g‘ururga ta’siri atroflicha yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *urush, milliy g‘urur, bo‘ysunmaslik, insoniy qadriyatlar, psixologik tahlil, Annette obrazi, axloqiy qaror.*

Annotation: this article is dedicated to the analysis of the short story “The Unconquered” by the renowned English writer Somerset Maugham. War is one of the most devastating tragedies in human history, bringing not only physical destruction but also spiritual and moral crises. The article explores the tragic consequences of war on human life and its impact on national pride. Special attention is given to how the concept of national pride is portrayed in the context of war and occupation.

Key words: *war, national pride, resilience, human values, psychological analysis, character of Annette, moral choice*

Аннотация: данная статья посвящена анализу рассказа «Непокорённая» известного английского писателя Сомерсета Моэма. Война — одно из самых страшных бедствий в истории человечества, которое приносит не только физические разрушения, но и духовные и моральные кризисы. В статье подробно рассматриваются трагические последствия войны для человеческой жизни и её влияние на национальную гордость. Особое внимание уделено тому, как в контексте войны и оккупации раскрывается тема национальной гордости.

Ключевые слова: *война, национальная гордость, непокорность, человеческие ценности, психологический анализ, образ Аннетт, нравственный выбор.*

XX asr adabiyoti insoniyat tarixidagi eng dahshatli voqealardan biri — Ikkinchi jahon urushini har tomonlama aks ettirishga intildi. Bu urush adabiyotda nafaqat tarixiy faktlar orqali, balki inson qalbidagi chuqur jarohatlar, ijtimoiy va axloqiy inqirozlar, ruhiy bosimlar orqali ham ifodalandi. Mazkur davr adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo‘lgan Uillyam Somerset Moem o‘zining chuqur psixologik tahlillari, falsafiy qarashlari va insoniy qadriyatlarni murakkab hayotiy vaziyatlar orqali tasvirlay olish mahorati bilan ajralib turadi.

Uning “The Unconquered” (“Bo‘ysunmagan”) nomli hikoyasi urush fojialarini individual ruhiy kechinmalar fonida yoritgan muhim asarlardan biridir. Asarda shafqatsiz real voqealar fonida

bosh qahramon — yosh fransuz qizi Annette obrazida insoniylik, ruhiy irodaning kuchi va milliy qadriyatlarga sadoqat badiiy mahorat bilan ifodalanadi. Annette jamiyat tomonidan ayollarga yuklangan an‘anaviy rollarga bo‘ysunmay, o‘zining axloqiy qarorlarini mustaqil ravishda qabul qiladi. Bu esa uning timsolida millatning bo‘ysunmas ruhi, g‘ururi va erksevarligi ramziy tarzda ifodalanadi.

Hikoya Ikkinchi jahon urushi yillarida Germaniya tomonidan bosib olingan Fransiya yuz beradi. Unda nemis askari tomonidan zo‘rlangan, biroq ruhan bo‘ysunmagan Annette obrazi orqali yozuvchi urushning gender jihatlarini, jamiyatdagi ayollar zimmasiga yuklangan stereotipik rollarni va insonning ichki

tanlov erkinligini ochib beradi. Asarda urushning g'alaba yoki mag'lubiyat doirasidan tashqarida — insoniy qadriyatlar, axloqiy tanlov va ruhiy qarshilik nuqtayi nazaridan tahlil qilinishi uni o'ziga xos va dolzarb qiladi.

Maqolada, shuningdek, "Bo'ysunmagan" hikoyasi boshqa urush mavzusidagi asarlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi hamda tinchlikning bebaho ne'mat ekanligi adabiy parcha va badiiy tasvirlar vositasida asoslanadi. Asar dramatik, fojiali va chuqur hissiy tusga ega bo'lib, urush sharoitida inson qadr-qimmatini qanday saqlab qolish mumkinligi haqida jiddiy mushohadalarga undaydi.

Moem dastlab tibbiyot sohasida tahsil olgan va shifokorlik faoliyati davomida to'plagan kuzatuvlari asosida ilk badiiy asarlarini yaratgan. Uning birinchi romani — "Liza of Lambeth" (1897) unga katta muvaffaqiyat keltirdi. Asarda Londonning ishchi sinfiga mansub ayolning fojiali hayoti tasvirlanadi.

Birinchi jahon urushi yillarida Moem Britaniya maxfiy razvedkasida faoliyat yuritadi. Bu tajribalar asosida u "Ashenden" (1928) nomli realistlik josuslik hikoyalari to'plamini yaratadi. Ushbu to'plam Britaniya adabiyotidagi eng ilk realistlik josuslik asarlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Moem ayniqsa qisqa hikoya janrida yuksak mahorat ko'rsatgan yozuvchilardan biridir. Uning hikoyalari sodda, lo'nda uslubda yozilgan bo'lib, chuqur falsafiy va axloqiy mazmunga ega. Asarlarida insoniy ziddiyatlar, axloqiy tanlovlar, jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik kabi muammolar yoritiladi.

Shujihatdan, uning eng mashhur asarlaridan biri bo'lmish "The Unconquered" ("Bo'ysunmagan") hikoyasi urushning salbiy oqibatlarini chuqur aks ettirgan adabiy namunalardan biridir. Dastlab 1940-yillar boshlarida yozilgan ushbu hikoya ilk bor 1947-yilda to'plam holida chop etilgan. Bu asar urushdan keyingi davrda yozilgan eng ta'sirchan qisqa hikoyalardan biri hisoblanadi.

Urush — insoniyat tarixidagi eng og'riqli sinovlardan biridir. "Bo'ysunmagan" hikoyasida urush nafaqat jismoniy, balki ruhiy va ijtimoiy tahlikalar vositasida yoritiladi. Asarda nemis armiyasi tomonidan bosib olingan Fransiyadagi voqealar tasvirlanadi. Hikoya bir fermerning

uyidagi yosh fransuz qizi — Annette obrazi atrofida shakllanadi. Uni nemis askari Hans zo'rlaydi, biroq Annette ruhan bo'ysunmaydi. Hans vaqt o'tib unga nisbatan mehr uyg'otganini his qilib, uning holidan xabar olish uchun qayta-qayta tashrif buyuradi. Biroq bu Annette uchun zo'ravonlikning davomiy eslatmasi bo'lib, u yurti va sha'ni ustidan o'tkazilgan tajovuz uchun Hansdan nafratlanadi.

Annette obrazida yozuvchi insoniy g'urur, or-nomus, vatanparvarlik va ruhiy iroda timsolini yaratgan. Uning nafrati shaxsiy emas, balki xalqiga yetkazilgan ozor, milliy g'urur va qadriyatlarga nisbatan qilingan tajovuzga nisbatan bo'lgan munosabat sifatida talqin etiladi. Hikoyada Annette tomonidan aytilgan quyidagi so'zlar uning ichki dunyosini chuqur ochib beradi:

"Men undan nafratlanaman. Uning manmanligi va kibri meni jirkanch harakatlarga chorlaydi..."

Bu obraz orqali Moem insoniy qadriyatlar, axloqiy tanlov va ruhiy qarshilikni urush sharoitida qanday saqlab qolish mumkinligini ko'rsatadi. Hikoya dramatik, fojiali va chuqur hissiy tusga ega bo'lib, urushning ayollar hayotidagi gender jihatlarini ham yoritadi.

Garchi Annette dushman askari tomonidan jismoniy tajovuzga uchragan bo'lsa-da, u ruhan bo'ysunmaydi. Hikoya nomining o'zi "Bo'ysinmagan" ("The Unconquered") Annette obrazining ichki qarshilik ruhini ifodalaydi. Ya'ni, dushman uning tanasini egallagan bo'lsa ham, uning ruhini va tafakkurini zabt eta olmaydi. Annette ozod tafakkurli va mustaqil irodali ayol sifatida tasvirlanadi. U zo'ravonlikka duchor bo'lganiga qaramay, dushmanni hech qachon inson sifatida qabul qilmaydi. Muallif bu holatni quyidagi jumla orqali yoritadi:

"U uning tanasini zabt etdi, ammo ruhini bo'ysundira olmadi."

Ushbu jumla hikoyaning asosiy g'oyasini ochib beradi. Urush tanani, hududni, moddiy boyliklarni egallashi mumkin, ammo inson ruhini va tafakkurini zabt eta olmaydi. Annette Hansga nisbatan hech qanday iliqlik ko'rsatmaydi. U Hansning sovg'alarini rad etadi, uning so'zlariga javob bermaydi. Bu sovuqlik va sukutli qarshilik uning ruhiy mustaqilligini aks ettiradi. Annette

qarshilikni so'z bilan emas, balki o'zining sovuq, befarq munosabati bilan namoyon qiladi. Bu esa milliy g'urning ramzi sifatida talqin etiladi.

Hikoyaning eng dramatik nuqtalaridan biri bu Annette o'z farzandini cho'ktirib yuborishi bilan bog'liq. Bu voqea insoniylik va axloqiy mezonlar nuqtayi nazaridan og'ir baholansa-da, Annette uchun bu harakat o'z hayotini boshqarish, tanlov qilish huquqining namunasidir.

"She hated the child as she hated the man who had sired it."

Bu satr Annette azobining chuqurligini va bolasini qabul qila olmaslik sababini aniq ifodalaydi. Oddiy holatda ona bolasini har narsadan ustun qo'yadi, ammo Annette uchun bu bola zo'ravonlikning, tajovuzning va urushning timsoli bo'lib qoladi. Shu bois, u uni hayotdan olib tashlash orqali urush mevasini rad etadi.

Annette obrazida Moem milliy g'ururni balandparvoz shiorlar orqali emas, balki hayotning eng og'ir sharoitida or-nomusni saqlab qolish orqali ko'rsatadi. Bu g'urur sukutda, sovuqlikda, qat'iylikda yashiringan. U erkaklar kabi qurol bilan emas, ayollarga xos ichki iroda bilan dushmanga qarshilik ko'rsatadi. Shu sababli Annette yurtga sodiqlik ramziga aylanadi.

Bugungi kunda ham bu hikoya dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki dunyoning turli

burchaklarida, xususan Falastin, Ukraina, Sudan, Afg'oniston va Suriya kabi hududlarda urushlar tufayli minglab begunoh insonlar, ayniqsa ayollar jabr ko'rmoqda. Ko'plab ayollar Annette kabi ruhan mustahkam turib, insoniylikni yo'qotmasdan, ichki qarshilik orqali zulmga javob qaytarishmoqda.

Annette obrazidagi ruhiy iztirob, ichki qarshilik va mustahkamlik bugungi ayollar uchun ham ibrat maktabidir. Hikoyaning eng og'riqli sahnasi — bolasini cho'ktirib yuborishi — zulm va tajovuz mevasini rad etish, hayotini o'zi boshqarish akti sifatida talqin qilinadi.

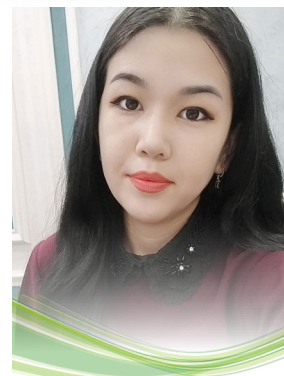
Xulosa. Moemning "Bo'ysinmagan" hikoyasi insonni bo'ysundirish uchun zo'ravonlik yetarli emasligini isbotlaydi. Asl g'alaba — bu insonning o'z qadriyatlariga sodiqligida, or-nomusni saqlay olishidadir. Bu g'alaba esa, urushdan so'ng ham davom etadi. Bugungi kunda ham dunyo bo'ylab ko'plab insonlar, ayollar, yoshlar Annette singari ichki iroda va ruhiy mustaqillik orqali zulmga qarshilik ko'rsatishmoqda. Annette nafrati shaxsiy emas, balki butun xalqning, insoniyatning noroziligi sifatida talqin etiladi.

"Bo'ysinmagan" hikoyasi bu o'tmishda yozilgan bir adabiy asar emas, balki doimiy va abadiy kurash timsolidir — inson oriyatining zulm ustidan g'alabasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Analysis The Unconquered -1170 Words." StudyMode, www.studymode.com/essays/Analysis-The-Unconquered-467655.html. Accessed 8 July 2025.
2. "The Unconquered (Short Story)." Infogalactic: The Planetary Knowledge Core, infogalactic.com/info/The_Unconquered_%28short_story%29. Accessed 8 July 2025.
3. "W. Somerset Maugham." Wikipedia, Wikimedia Foundation, en.m.wikipedia.org/wiki/W._Somerset_Maugham. Accessed 8 July 2025

Aysuliw KAMALOVA,
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti
1-bosqich magistranti
aysuliw.12@gmail.com

QORAQALPOG'ISTON TELEVIDENIYESIDA INFORMATSION DASTURLARNING RIVOJLANISH TARIXI VA BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya: mazkur maqolada Qoraqalpog'iston televideniyesining informatsion dasturlari, ularning tarixiy shakllanish bosqichlari va bugungi kundagi ijtimoiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda informatsion tahririyat faoliyati, axborot yetkazishdagi uslub va zamonaviy jurnalistik mezonlarga qanday amal qilinayotgani, tarixiy-hujjatli manbalar va teleefir materiallari asosida o'rganiladi. Telekanal faoliyatidagi yutuqlari, muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: axborot, "Ha'ptelik", Qoraqalpog'iston televideniyesi, reportaj, tahlil, xabar, yangiliklar

Аннотация: в данной статье анализируются информационные программы Каракалпакского телевидения, этапы их исторического формирования и их современное социальное значение. В исследовании на основе историко-документальных источников и материалов телеэфира изучается деятельность информационной редакции, стиль подачи информации и соблюдение современных журналистских стандартов. Также в статье рассматриваются достижения телеканала, выявленные проблемы и предлагаются рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: информация, «Хаптелик», Каракалпакское телевидение, репортаж, анализ, сообщение, новости.

Annotation: this article analyzes the informational programs of Karakalpakstan television, their historical development stages, and their current social significance. The study examines the activities of the news editorial office, the methods of information delivery, and adherence to modern journalistic standards based on historical-documentary sources and broadcast materials. The article also highlights the channel's achievements, identifies existing problems, and offers recommendations for their resolution.

Key words: information, Ha'ptelik, Karakalpakstan television, reportage, analysis, news, updates.

Kirish. Televideniye – bu nafaqat axborot vositasi, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi kuchli kommunikatsiya vositasidir. Ayniqsa mintaqaviy telekanallar – aholiga yaqin, ular bilan bevosita aloqa o'rnatuvchi, mahalliy muammolarni yorituvchi vosita sifatida alohida o'rin tutadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi hududidagi yagona davlat telekanali "Qaraqalpaqstan" televideniyesi ana shunday vositalardan biri bo'lib, undagi informatsion dasturlar hududda ijtimoiy barqarorlik va axborot savodxonligini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Qoraqalpog'iston televideniyesidagi informatsion dasturlarini o'rganishdan avval ushbu kanalning tarixi va rivojlanish bosqichlarini bilib olishimiz zarur.

Asosiy qism. Televideniye tarixiga nazar soladigan bo'lsak Qoraqalpog'iston ("Qaraqalpaqstan") televideniyesi paydo bo'lishi o'tkan asrning 60-chi yillari sobiq Sovet ittifoqi davriga to'g'ri keladi. 1964-yili Nukusda telemarkaz quriladi[6]. Shu yildan boshlab Qoraqalpog'iston aholisi o'z milliy televideniyesiga ega bo'ladi. Qoraqalpog'iston televideniyesining sal kam 60 yildan beri davom etib kelayotgan faoliyati, bugungi kunga qadar rivojlanish tarixini bir necha davrlarga ajratib o'rganishimiz maqsadga muvofiq.

1-bosqich: 1964-yil 5-noyabrdan 1980- yillar oralig'ida "Qoraqalpog'iston" (Qaraqalpaqstan) televideniyesining paydo bo'lishi va ilk ko'rsatuv va dasturlari.

1964-yil 5-noyabrda “Nukus telemarkazi” rasman foydalanishga topshirilgan. Mazkur tarixiy voqea qoraqalpoq xalqining madaniy-ma’rifiy hayotida olamshumul yangilik bo’ldi. Shu kuni soat 19:00 da Nukus, Taxiotosh, Xo’jayli shaharlaridagi 5 minggayaqin aholi xonadonlarida “No’kis ko’rsetedi” (“Показывает Ныкыс”) degan titr yozuvlari paydo bo’lgan. Qoraqalpoq xalqi uchun bu tarixiy sana katta bayramga aylangan, chunki aholi ilk bor o’z mamlakatida sodir bo’layotgan voqealardan “Televizion yangiliklar” (“Televiziyaliq jan’aliqlar”) orqali xabardor bo’la boshlagan. Ilk ko’rsatuvni Qoraqalpog’iston TVning birinchi diktori Orazgu’l O’teniyazova, rus tilida esa Svetlana Shapochnikovalar olib borgan [1;13]. Kanalning ilk faoliyati davrida ko’rsatuvlar faqat kechqurun bir yarim soat davom etgan [5]. Endi shakllanib kelayotgan telekanal nafaqat Qoraqalpog’iston hududidagi tumanlar, undan tashqari qo’shni Turkmanistonga ham o’z efirlari uzatilgan. Har qanday ishning boshlanishida qiyinchiliklar bo’lgani kabi Qoraqalpog’iston Tv da ham dastlabki yillarda moddiy texnik baza va uskunalarining yetishmasligi, malakali yetuk kadrlarning kamligi ko’rsatuvlar sifatiga tasir qilgan va xodimlarning joylardan reportajlar tayyorlash va tasvirga olish jarayonlarida qiyinchiliklar tug’dirgan. Shunga qaramasdan televideniye malakaviy va texnik tarafdin asta –sekin rivojlanib bordi.

Qoraqalpoq milliy televideniyesining 1964-yildan efirga uzatilishi boshlandi va 1971-yili Gazli-Urgench-Nukus shaharlari o’rtasida aloqa qurilib, rus va o’zbek televideniyesi ko’rsatuvlari efirga uzatilgan. Qoraqalpog’iston ko’p millatli xalq yashaydigan hudud hisoblanadi. Shu bois ko’rsatuvlar qoraqalpoq, o’zbek, rus, turkman, qozoq tillarida ham olib borilgan [3]. 1965-yil 13-fevralda Qoraqalpog’iston ASSR Vazirlar Kengashining “Televideniye ko’rsatuvlari vaqtini ko’paytirish to’g’risida” gi qarori qabul qilindi, unga ko’ra, 1-maydan Qoraqalpog’iston televideniyesi haftada 4 marta efirga chiqdi (seshanba, payshanba, shanba va yakshanba kunlari efir vaqti 2,5 soatga uzaytirildi [7].

Kanaldagi ilk informatsion dasturlar qoraqalpoq va rus tillarida olib borilgan. Endi aholi o’z ona tillarida mintaqadagi sodir bolayotgan yangiliklardan xabardor bo’lishi mumkin edi. Informatsion dasturlarda tasvirli syujetlar nisbatan kam berilgan, ba’zan suxandonlar videotasvirlarsiz matnlarni o’qishgan. Fotosuratlar harakatsiz bo’lgani bois e’tiborni tortmagan, tomoshabinni zeriktirgan. 1972-yilda O’zbekiston Respublikasida yagona bo’lgan “Qoraqalpog’iston” telekanali o’z tinglovchilariga “Teleyangiliklar” axborot dasturini o’zgartirilgan holda “Xabar” deb atagan. Yurtimizdagi ilk yangiliklar dasturi rus tilida soat 19:00da, qoraqalpoq tilida esa soat 19:30da efirga

uzatilgan [2]. “Xabar” informatsion dasturida yangi rubrikalar, qisqa reportajlar, intervyular efirga uzatildi. 1978-yildan boshlab “Xabar” sarlavhasini (“shapka”) efirga berishdagi tasvir o’zgardi. Ekranida globus va teleantenna multiplikatsiya usulida tantanavor ohangli musiqaga mos tarzda “Xabar” so’zi harakatli tasvir fonida aks etdi [1;34].

Barcha ommaviy axborot vositalari kabi Qoraqalpog’iston televideniyesi ham o’sha davr siyosatiga xizmat qilgan. Yani Sovet Kommunistik partiyasi siyosati, targ’ibot-tashviqot ishlari informatsion dasturlar va ko’rsatuvlarda muntazam yoritilib borildi.

Sobiq ittifoq davrida mamlakatimizga agrar davlat sifatida qaralgan. Shu bois, ko’rsatuvlarda partiya ishi va dehqonchilik, paxta yetishtirish, qishloq xo’jaligining targ’ibotiga urg’u berildi.

2-bosqich: 1980—1991-yillar qayta qurish davridagi Qoraqalpog’iston televideniyesi.

O’tgan asrning 80-yillari sobiq Sovet ittifoqi tarkibiga kiruvchi davlatlar hayotida ijtimoiy- siyosiy o’zgarishlar sodir bo’lib, bu holat qayta qurish davridagi ommaviy axborot vositalari va televideniye faoliyatiga ham o’z tasirini ko’rsatmay qolmadi. Bu vaqtga kelib Qoraqalpog’iston televideniyesi ancha takomillashgan, ko’rsatuvlar sifati bir qancha yaxshilanib, dasturlar soni va turlari ortgan, xalq orasida ham o’z obro’ va tomoshabinlariga ega edi.

Shu vaqtga qadar turli dasturlar bilan bir qatorda “Xabar” axborot dasturi ham dastur vaqtining yarmidan ko’pi qishloq xo’jaligi sektori bilan bog’liq materiallar egallagan. Chunki davlat siyosati darajasiga ko’tarilgan paxta va g’alla mahsulotlari mahalliy aholining asosiy daromad manbayi hisoblanadi [2].

Bu davrga kelib, garchi o’sha davr partiya siyosati ulug’lanib, televideniye orqali targ’ibot-tashviqot ishlariga alohida e’tibor berilgan bo’lsa da, tanqidiy mavzudagi ko’rsatuvlar soni ortib bordi. Informatsion dasturlarda ham tanqidiy materiallarga, uni yoritishning turli usullariga keng o’rin berildi. 1987-1989-yillar ichida “Xabar” axborot muharririyati tomonidan “Xavotirli signal” sarlavhasi ruknida 50 dan ortiq tanqidiy syujetlar, reportajlar namoyish etildi. Ko’tarilgan muammolarning yechimiga ahamiyat berildi. 1985-1991-yillarda ham televideniye partiya organlari nazoratida, qat’iy kommunistik partiya mafkura doirasida faoliyatini davom ettirgan. Teledasturlar ustidan kuchli nazorat o’rnatilishi natijasida televideniye partiyaviy boshqaruvning monopoliyasiga aylangan. Shu bois “Xabar” informatsion dastur ijodkorlarining kontenti qisqa, lo’nda va mazmunli tayyorlashga qilingan harakati zoye ketib, aksincha, ayrim sonlarida faktlar tahlil va talqin qilinmagan [1;54].

Shunday qilib, qayta qurish davrida Qoraqalpog'iston televideniyesidagi informatsion dasturlarning asosiy g'oyasi partiya siyosati, agrar hayotning yutuq va kamchiliklari shu bilan birgalikda tanqidiy materiallarning ham rivojlanib borishi bilan ahamiyatga ega.

3-bosqich: 1991-2025-yillar Mustaqillikdan keyingi va hozirgi davr Qoraqalpog'iston televideniyesi faoliyati.

1991-yil O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng jamiyat va xalq hayotida tubdan burulishlar yuz berdi. Bu esa o'z navbatida OAV va Qoraqalpog'iston televideniyesi faoliyatiga ham tasir etdi. Informatsion dasturlarda jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy muammolar yoritib borildi. Qayta qurish davridagi qarashlar, ya'ni O'zbekistonga, shu jumladan, Qoraqalpog'istonga agrar davlat sifatida qarashlar istiqolning dastlabki yillarida ham Tvda yaqqol sezilar edi. Xususan, Qoraqalpog'iston televideniyesining "Xabar" axborot dasturining 80 foizini qishloq xo'jaligi sohasiga oid xabarlar tashkil qilardi. 1996- yillardan keyin televideniye efirlarida Sobiq ittifoq mafkurasidan yiroq, Mustaqillik g'oyasi singdirilgan ko'rsatuvlar namoyishi ko'paygan [1;64].

1992-yilda mamlakat Teleradiokompaniyasi, 2002-yilda esa Qoraqalpog'iston Respublikasi teleradiokompaniyasi deb o'zgartirildi. Mustaqillik yillarida "Qoraqalpog'iston" telekanali faoliyati tubdan o'zgardi. Ajoyib yangi janrdagi shoular va teleko'rsatuvlar yaratildi. 2013-yil aprel oyida "Qoraqalpog'iston" telekanali raqamli eshittirish tarmog'iga kiritildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisining 95-98 foizi Qoraqalpog'iston televideniyesini tomosha qiladi [4].

2000-yillarga kelib, Qoraqalpog'iston televideniyesi endilikda hududda yangi paydo bo'layotgan nodavlat telekanallar bilan raqobatbardosh muhitni yaratib, tomoshabinlarga sifatli, tezkor va aniq faktlarga asoslangan yangiliklar yetkazishga harakat qila boshladi. Bu esa kanalning yanada rivojlanishga, ishchilarning yanada malakalarini oshirishiga turtki bo'ldi.

Bilamizki, 2019-yil butun dunyo bo'ylab "Covid-19" pandemiyasi e'lon qilindi. Bu esa butun O'zbekiston va Qoraqalpog'iston televideniyesi uchun katta sinov va tajriba maydoni bo'ldi. Xalqning ishonchli xabar va manbalarga ehtiyojini ta'minlash uchun hududlardan onlayn xabarlar tayyorlanib, hattoki mobil aloqa telefonlari orqali ham lavhalar tayyorlanib efirga uzatildi.

2022-yilda "Xabar" axborot-tahlil muharririyati tomonidan qoraqalpoq, o'zbek tillarida 1058 dan ortiq reportaj, lavha va yangiliklar tayyorlangan [1;104].

Hozirda Qoraqalpog'iston televideniyesi 24 soat davomida tomoshabinlar uchun turli xil mazmundagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, badiiy va informatsion dasturlarini efirga uzatib boradi. Kunlik efirning ma'lum qismi informatsion dasturlar uchun ajratilgan. Ko'rsatuvlar uch tilda, qoraqalpoq, o'zbek, rus tillarida olib boriladi. Respublika hududidagi shahar va tumanlarda ro'y berayotgan so'nggi, ishonchli yangiliklar, Prezident tashriflari, buyruqlar va farmonlar mazmuni bilan batafsil tanishish mumkin. "Maxsus reportaj", "Reportaj-24" ko'rsatuvi tegishli hududlardan yangiliklar, turli xil muammolar va ularning yechimlari, farmon va buyruqlar ijrosi to'g'risida maxsus reportajlar tayyorlanadi. Hafta davomidagi yangilik, voqealarning rivoji, qisqacha mazmuni va tahliliy soni "Ha'ptelik" ko'rsatuvi har yakshanba kuni efirga uzatiladi.

Informatsion dasturlar	Efir kunlari	Efir vaqti	Mazmuni
"Xabar" (qoraqalpoq tilida)	Har kuni	08:00 20:00	Qoraqalpog'iston hududidagi yangiliklar, farmon va buyruqlar.
"Xabar" (o'zbek tilida)	Har kuni	10:00 18:00	Qoraqalpog'iston hududidagi yangiliklar, farmon va buyruqlar.
"Xabar" (rus tilida)	Har kuni	11:00 17:00	Qoraqalpog'iston hududidagi yangiliklar, farmon va buyruqlar.
"Jan'aliqlar" (Yangiliklar) (qoraqalpoq tilida)	Har kuni	13:00 16:00 05:00	Qoraqalpog'iston hududidagi yangiliklar, farmon va buyruqlar tahlili.
Reportaj-24 (qoraqalpoq tilida)	Dushanba, seshanba chorshanba, payshanba, juma	13:10 20:50	Hududlardan maxsus reportajlar, muammolar, yangiliklar, tashriflar.
Maxsus reportaj (o'zbek tilida)	Dushanba, seshanba chorshanba, payshanba, juma	13:10 20:50	Hududlardan maxsus reportajlar, muammolar, yangiliklar, tashriflar.
"Ha'ptelik"	Yakshanba	20:00	Hafta davomidagi yangiliklarning informatsion-tahliliy ko'rsatuvi

Bu jadval orqali shuni ko'rishimiz mumkinki, informatsion dasturlar Qoraqalpog'iston televideniyesining muntazam efirga uzatilib boriladigan, aholini eng so'nggi yangiliklar bilan ta'minlovchi ko'rsatuvlar hisoblanadi.

Yangilik dasturlari har qanday telekompaniyaning "yuzi", efir kunining asosiy nuqtalaridir. Ular zamonaviy insonning mamlakat va dunyoda ro'y berayotgan voqealardan xabardor bo'lishga bo'lgan eng muhim ehtiyojini qondiradi. Jiddiy reytingga ishonadigan har qanday telekompaniya yangiliklardan boshlanadi va unga birinchi navbatda e'tibor beradi [8]. Shunday ekan, Qoraqalpog'istondagi yagona davlat kanali bugungi rivojlangan mass-media talablariga javob beradigan ko'rsatuv va axborot-informatsion dasturlarini yana har tomonlama rivojlantirishga, tezkorlikni oshirishga harakat qilishi zarur.

Efirga uzatilgan informatsion-yangilik va tahliliy dasturlari "Telegramm" ijtimoiy tarmog'idagi rasmiy kanalida doimiy yuklanib boriladi. Bu esa yangiliklardan doimiy, istalgan vaqtda xabardor bo'lish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog'iston televideniyesi salkam 60 yillik rivojlanish tarixiga ega davlat kanali va bugungi kunda O'zbekiston

hududidagi boshqa barcha davlat va nodavlat kanallari bilan har taraflama tenglasha oladi. "Xabar", "Jan'aliqlar" (Yangiliklar), "Reportaj-24", "Maxsus reportaj", "Ha'ptelik" informatsion dasturlar orqali qoraqalpog'iston aholisini Respublika hududidagi barcha yangiliklar bilan yaqindan tanishtirib kelmoqda. Televideniye va undagi xodimlar har taraflama bosqichma-bosqich malakalarini oshirib, rivojlanishi davom ettirmoqda. Kanalda konvergensiya, integratsiya jarayonlari rivojlanib, o'z ko'rsatuvlarini "Youtube", "Instagramm", "Telegramm" ijtimoiy tarmoqlaridagi rasmiy sahifalarida joylab bormoqda. Lekin, xabar-informatsion dasturlarning asosiy kamchiligi, faqatgina hududiy yangiliklar bilan cheklanib qolishi va Qoraqalpog'iston hududidagi boshqa nodavlat telekanallarga nisbatan tezkorlikning pastligi va ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyatining yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi. Yangilik yetkazishdagi asosiy talab esa tezkorlik va xabarning haqiqiyligi, faktga asoslanganligi hisoblanadi. Agarda, ushbu kamchiliklar bartaraf etilib, televideniye faoliyati yaxshi, mukammal rejalashtirilsa, kanalning reytingi va tamoshabinlar sonining ortishiga asos bo'ladi. Shunga qaramasdan, Qoraqalpog'iston televideniyesi o'zining doimiy, keng sonli auditoriyasiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allamberganova P. Televideniye evolyutsiyasi va zamonaviy tendensiyalar (Qoraqalpog'iston televideniyesi misolida) Monografiya. – Toshkent: Ma'rifat, 2024.
2. Alimbetova Sh. Historical aspects of the Karakalpak tv channel. (2025). Conferencea, 49-51. <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/3763>
3. Айтмуратов Ж. Культура Каракалпакстана в 70-90-годы: Общее состояние и тенденции развития: Автореферат. – Нукус, 1997.
4. Bazarbaeva A. History of television and radio in Karakalpakstan. https://www.researchgate.net/publication/365871281_History_of_television_and_radio_in_Karakalpakstan
5. Nietullaev R. Zamonaviy televideniye sohasida ovoz rejissyorligining tutgan o'rni va mehnat faoliyatining samarali jihatlari <https://cyberleninka.ru-2023>
6. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А. Каракалпаки – Ташкент: Фан, 1971.
7. Утепбергенова А. Становление и развитие радио и телевидение в Каракалпакстане. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 4(5), 194-200. Retrieved from <https://cajotas.centralasianstudies.org/index.php/CAJOTAS/article/view/113>
8. Шейхова Ш., Ибрагимова П.А. (Махачкала) Особенности современных информационных программ на отечественном телевидении-03.04.2018

Muxabbat BEQQULOVA,
O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti magistranti

GLOBALLASHUV DAVRIDA BOLALAR UCHUN MILLIY KONTENT: MUAMMO, EHTIYOJ VA YECHIMLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada bolalar jurnalistikasida milliy kontentni rivojlantirish - nafaqat media makonda bolalar manfaatlarini ta'minlash, balki ularning ongini, dunyoqarashini, madaniy va ma'naviy rivojini qo'llab - quvvatlash uchun muhimligi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: axborot xavfsizligi, bolalar OAV, globallashuv, identitet, media tarbiya, milliy kontent, qadriyatlar

Аннотация: в данной статье рассматривается развитие национального контента в детской журналистике как важный фактор не только для обеспечения интересов детей в медиапространстве, но и для поддержки их сознания, мировоззрения, культурного и духовного развития.

Ключевые слова: глобализация, детские СМИ, Идентичность, Информационная безопасность, Медиа-воспитание, Национальный контент, Ценности.

Annotation: this article discusses the development of national content in children's journalism as an important means not only to protect children's interests in the media space but also to support their consciousness, worldview, cultural and spiritual development.

Key words: children's media, cultural identity, globalization, information security, media education, national content, values.

Kirish. "Bolalar har bir millatning ertasi, kelajak jamiyatning quruvchisi sanaladi. Ular millat ma'naviyati bardavomligini ta'minlovchi asosiy kuch bo'lgani bois bolalar adabiyoti, bolalar matbuoti, bolalar mediakontentiga alohida ahamiyat qaratib kelingan. Ayniqsa, bugungi globallashuv davrida "o'rgimchak to'ri" deb atalmish Internet tarmog'ining keng tarqalishi bolalar ongu shuuriga salbiy ta'sir ko'rsatib, ommaviy madaniyat, yot g'oyalar singishiga sababchi bo'lmoqda. Shiddat bilan tarqalayotgan axborot bolalarning tafakkurini ham o'zgartirib yuborayotgani sir emas. Shuning uchun ham bolalar uchun teleko'rsatuv va radioeshittirishlarning mazmun-mohiyatiga katta e'tibor qaratiladi".¹

O'zbekiston ommaviy axborot vositalari tizimida bolalar jurnalistikasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalar kontentiga bo'lgan ehtiyoj esa dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Ushbu muammo jamiyatdagi demografik holat, raqamli transformatsiya, axborot xavfsizligi va madaniy identitet bilan chambarchas bog'liq.

Zamon va avlodlar ruhiyatidagi o'zgarishlar bolalar bilan ishlash uslublarini ham yangilashni talab qiladi,

aks holda muammolarni hal etishdagi harakatlar samarasiz bo'lib qoladi. Bolalar masalasiga davlat siyosati darajasida yondashuv mavjud bo'lsa-da, uni aholiga to'g'ri va samarali yetkazish ommaviy axborot vositalarining professional yondashuviga bog'liq.

Mana shunday sharoitda O'zbekiston OAVda **bolalar uchun milliy kontentni rivojlantirish** mamlakatimiz kelajagi uchun ahamiyatlidir. Chunki yosh avlod milliy kontent orqali o'zini jamiyatning bir qismi sifatida anglab, xafsiz va ishonchli his qilishadi. Milliy mavzularda yaratilgan asarlar, multfilmlar, o'yinlar bolalarning tafakkurini, tasavvurini va ijodkorligini rivojlantiradi. Tarixiy shaxslar, xalq ertaklari orqali milliy merosga mehr uyg'onadi. Davlatimiz OAV tizimidagi mavjud bo'shliqlar, jurnalistlar oldida muhim vazifalarni belgilaydi.

"Jamiyatda mavjud bo'lgan har qanday sohaning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning ommaviy axborot vositalarida nechog'lik yoritilishi bilan bog'liq. Xususan, bolalar masalasi nihoyatda serqirra va murakkab muammolardan iborat ekanligidan kelib chiqilsa, hayotimizda ko'ndalang bo'layotgan muammolarning deyarli barcha jabhasi ommaviy va ommabop muloqotlar jarayoni bilan chambarchas

¹ Zohidova Y, Xonnayeva U. International journal of media international journal of media and communications in central asia. 4: 79-93

bog'liqligi rad etib bo'lmas haqiqatdir. Bolalar tarbiyasining davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani, bu masalaga nihoyatda ulkan ahamiyat qaratilgani va hokazo sa'y-harakatlar, birinchi navbatda, ommaviy axborot vositalari, jumladan, bosma nashrlar orqali keng omma e'tiboriga yetkaziladi. Bolalar hayoti, istiqboli va taqdiri har jihatdan ommabopmasala ekan, u har qanday milliy ommabop matbuotning bosh mavzularidan biri bo'lib qolishi, tabiiy. Zero, matbuot bolalarimizni tarbiya qiluvchi, ularga foydali axborot yetkazuvchi, yo'naltiruvchi, uyushtiruvchi, qiziktiruvchi, ma'naviy sog'lomlashtiruvchi ulkan vosita hisoblanadi. Bugungi kun bolalari kechagi kundan farq qilishi, ularning yashash tarzi, o'y-fikrlari, orzu-umidlari va hatto muammolari ham o'zgacha ekanligi, endilikda, hech kimga sir bo'lmay qoldi. Hamon shunday ekan, ular bilan bog'liq muammolarni hal qilishga qaratilgan ishlar ham muttasil yangilanmog'i, davr va bolalar ruhiyatidagi o'zgarishlardan ortda qolmasligi kerak " 2

So'nggi yillarda bolalar tarbiyasi jamiyatning eng dolzarb masalalaridan biri sifatida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Bu borada ommaviy axborot vositalari, ayniqsa matbuot, bolalarning ma'naviy-axloqiy kamoloti va to'g'ri shakllanishida muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy bolalarning hayot tarzi, qarashlari va muammolari o'zgargani bois, ularning tarbiyasiga zamon ruhiga mos, yangilangan yondashuvlar zarur bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tashabbuslari va qo'llab-quvvatlashlari bilan tayyorlanayotgan "Bek va Lola" — O'zbekistonda yaratilgan milliy animatsion serial bo'lib, ushbu multiserial bolalarning ongini sog'lom shakllantirish, ularni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash va axloqiy fazilatlarini singdirishda muhim rol o'ynaydi.

Multiserialning asosiy tarbiyaviy jihatlari:

Do'stlik va o'zaro hurmat Bek va Lola o'rtasidagi mehr, do'stlik, bir-biriga yordam ko'rsatish holatlari orqali bolalarda insoniy munosabatlar, empatiya va do'stlik tushunchasi shakllanadi. Oila va ota-ona hurmatiga o'rgatadi. Serialda ota-ona, buva-buvi kabi obrazlar ishtiroki orqali oila muqaddasligi, ota-onaga hurmat, katta-kichikka izzat g'oyalari ilgari suriladi. Milliy qadriyatlar va urf-odatlar targ'ibi O'zbek xalqining milliy kiyimlari, taomlari, marosimlari, bayramlari, xalq og'zaki ijodidan lavhalar ko'rsatiladi.

2 Yunusov.M.A. Mustaqillik davrida O'zbekistonda bolalar jurnalistikasining taraqqiyoti: yutuqlar, muammolar va yechimlar (bosma nashrlar misolida): filol. fan.nomz. ... diss. — Toshkent, 2020.17-b.

Bu orqali bolalarda madaniy identitet shakllanadi. Axloqiy tarbiya beruvchi mavzular :

To'g'rilik, halollik, birovning haqiga tegmaslik, va'daga vafo qilish kabi insoniy fazilatlar har bir seriyada turli voqealar orqali yoritiladi. Atrof-muhit va tabiatga mehr, tabiatni asrash, hayvonlarga mehr ko'rsatish, tozalikka rioya qilish mavzulari orqali ekologik tarbiyaga e'tibor qaratiladi.

Har bir seriyada qahramonlar biror muammoga duch keladi va uni o'ylab topish, maslahatlashing, xulosa chiqarish orqali hal etadilar. Bu esa bolalarda ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarga to'g'ri yondashish ko'nikmasini rivojlantiradi.

"Bek va Lola" multiseriali — zamonaviy shakldagi milliy-tarbiyaviy kontent namunasi bo'lib, u orqali bolalar milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, oilaviy munosabatlar haqida bilib oladi. U har bir bola uchun ma'naviy ozuqa, ota-onalar uchun esa ishonchli tarbiyaviy vosita hisoblanadi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev boshchiligidagi bo'lib o'tgan videoselektor yig'ilishida 2025-yil 15-may kuni qabul qilingan Qarorga asosan, (PQ-183- COH) Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi qoshida Bolalar kontentini rivojlantirish markazi tashkil qilindi va markaz direktori etib taniqli rejissyor Jahongir Ahmedov tayinlandi va quyidagi vazifalar tayinlandi:

Bolalarning tarbiyasi va sog'lig'iga salbiy ta'sir qiluvchi kontentni tahlil qilish;

Mahalliy ijodkorlarga milliy kontent yaratish bo'yicha buyurtmalar berish;

Soha uchun kadr tayyorlashni tashkil etish.

Ushbu qaror soha rivojiga muhim turtki bo'ladi.

Mamlakatimizda bolalar uchun milliy kontentni rivojlantirish bo'yicha jamoatchilikning fikri juda muhim. Milliy kontentning sifatini oshirish va ularning ehtiyojlariga mos, milliy qadriyatlar asosidagi kontentni shakllantirishda ota-onalarning fikr va qarashlarini o'rganib chiqish kerak. Telegram messenjerida o'tkazilgan. "Bolalar uchun yaratilayotgan milliy kontent tahlili" mavzusidagi So'rovnomamizda quyidagi savollar o'rtaga tashlandi:

1.O'zbekistonda bolalar uchun milliy kontentning holati:

56% ishtirokchilar kontent juda kam ekanini ta'kidlagan.

Faqat 7% uni yetarli deb hisoblaydi. 28% bu borada yangiliklar bo'layotganini sezmoqda.10% esa bu masala haqida xabarsiz. Aksariyat ota-onalar va foydalanuvchilar mavjud milliy kontentni yetarli deb hisoblamayapti. Bu esa kontent hajmi va sifati borasida jiddiy ishlash zarurligini ko'rsatadi.

2. Qaysi turdagi milliy kontent zarur?

43% — multfilmlar, 41% — kitoblar, 37% — turli platformalarda joylashtirilgan kontent, 14% — kinolar deb javob bergan. Multfilmlar va kitoblar eng ko'p ehtiyoj sezilgan turlar bo'lib, ayniqsa yosh bolalar uchun kontent ishlab chiqishda bu ikki yo'nalishga alohida e'tibor qaratish lozim. Shu bilan birga, kontentni raqamli platformalarda kengaytirish ham dolzarb.

3. Kontent qanday bo'lishi kerak?

69% — bolalar tushunadigan, sodda tilda bo'lishi kerak, 33% — milliy qadriyatlarni aks ettirishi zarur, 18% — zamonaviy formatda bo'lishini istaydi.

Foydalanuvchilar kontentda bolalar tili va tushunchasiga mos yondashuvni ustuvor deb hisoblamoqda. Shu bilan birga, kontent tarbiyaviy qadriyatlarga boy va zamonaviy shakllarda taqdim etilishi kerak.

So'rovnomadan maqsad: ota-onalarning talab va istaklarini o'rganish, bolalar uchun qanday turdagi milliy kontent afzalligini bilish, hozirgi kontentdan qoniqish darajasini aniqlash edi.

Natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekistonda bolalar uchun milliy kontentga talab yuqori, ammo taklif hanuzgacha bu ehtiyojni to'liq qondira olmayapti. Foydalanuvchilar asosan multfilmlar, kitoblar va raqamli platformalarga joylashtirilgan kontentni istashmoqda. Kontent esa bolalar tushunadigan soddalikda, milliy qadriyatlarni aks ettirgan va zamonaviy formatda bo'lishi zarur. Bu natijalar asosida kontent ishlab chiqaruvchilarga strategik yo'nalishlar belgilash va ota-onalar ehtiyojlariga javob beruvchi loyihalar yaratish uchun muhim asos bo'la oladi.

Kichik tadqiqotimiz quyidagi xulosa va tavsiyalarni taqdim etadi:

Xulosa. O'zbekistonda bolalar uchun milliy kontentni rivojlantirish nafaqat axborot xavfsizligini ta'minlash, balki yosh avlodning ma'naviy-axloqiy rivoji, madaniy identiteti va milliy qadriyatlarga asoslangan ongini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Raqamli transformatsiya, globallashtirish va axborot oqimining keskin kuchaygan bir davrida bolalarning ongiga yot g'oyalar kirib borayotganligi muammoli

holatlarni yuzaga keltirmoqda. So'nggi yillarda bolalar tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan bo'lsa-da, milliy kontent hajmi va sifati hali ham ehtiyoj darajasida emas. "Bek va Lola" multiseriali kabi loyihalar ijobiy namuna bo'lsa-da, sohada tizimli va keng ko'lamli yondashuvlar zarur. Telegram orqali o'tkazilgan so'rovnoma natijalari esa jamoatchilik tomonidan milliy kontentga katta talab borligini, ammo mavjud kontent bu ehtiyojni to'liq qondira olmayotganini ko'rsatmoqda.

Tavsiyalar:

1. Strategik kontent siyosatini ishlab chiqish

Bolalar kontentini rivojlantirish bo'yicha milliy strategiya qabul qilinib, u orqali ishlab chiqarish, tarqatish va monitoring mexanizmlari yo'lga qo'yilishi zarur.

2. Multimedia mahsulotlar ko'lamini kengaytirish

Multfilmlar, audio-kitoblar, raqamli o'yinlar va mobil ilovalar kabi zamonaviy shakldagi kontentlar soni va sifati oshirilsin. Ayniqsa, yosh bolalar uchun interaktiv va milliy ruhdagi mahsulotlar yaratishga alohida e'tibor qaratilsin.

3. Kontentning soddaligi va tarbiyaviyligi

Kontent bolalar tili va dunyoqarashiga mos, tushunarli bo'lishi lozim. Shu bilan birga, u axloqiy va tarbiyaviy qadriyatlarga boy bo'lishi kerak.

4. Mahalliy ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash

Yozuvchilar, rassomlar, animatsiya ustalari va dasturchilarga milliy kontent yaratish bo'yicha grant va buyurtmalar berish tizimi mustahkam yo'lga qo'yilsin.

5. Media pedagogikani rivojlantirish

OAV, ayniqsa bolalar jurnalistikasida ishlaydigan kadrlar uchun malaka oshirish kurslari, treninglar va ilmiy-amaliy konferensiyalar tashkil qilinsin.

6. Ota-onalar va jamoatchilik fikriga tayanish

Doimiy so'rovnomalar, ijtimoiy tarmoqlarda fikr almashinuvi orqali ota-onalar va foydalanuvchilar ehtiyojlari asosida kontent ishlab chiqish yo'lga qo'yilsin.

7. Bolalar kontentini rivojlantirish markazi faoliyatini kuchaytirish

Yangi tashkil etilgan markaz doirasida monitoring, kontent sifati baholash, xalqaro tajribani o'rganish va integratsiya qilish yo'nalishlari tizimli ishlansin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yunusov.M.A. Mustaqillik davrida O'zbekistonda Bolalar jurnalistikasining taraqqiyoti: yutuqlar, muammolar va yechimlar (bosma nashrlar misolida): filol.fan.nomz. ... diss. — Toshkent, 2020. 17-b.

2. Zohidova Y, Xonnayeva U. International journal of media international journal of media and communications in central asia .4: 79-93 .

Jamila RUZIYEVA,
 Master's student
 Bukhara International University

PRAGMATIC ANALYSIS OF SPEECH ACTS EXPRESSING WISHES AND DESIRE

Annotation: this article studies the pragmatic aspects of speech acts expressing wishes and desires. Based on the theory of speech acts, various linguistic (morphological, syntactic, lexical) means of expressing wishes/desires and their relationship with the communicative purpose and context were analyzed from a scientific point of view. The scientific novelty of the article is that this study analyzes the pragmatic spectrum of wishes and desires, that is, the linguistic expression of modality and intensity from simple desire to strong desire, and the role of extralinguistic factors (situation, attitude of participants) in this. The results of the study serve to deepen understanding of the pragmatic features of communication in the Uzbek language.

Keywords: pragmatics, speech act, wish, desire, modality, intensity, context, linguistic means, extralinguistic factor, Uzbek language.

Аннотация: в статье рассматриваются прагматические аспекты речевых актов, выражающих желания и стремления. На основе теории речевых актов с научной точки зрения проанализированы различные языковые (морфологические, синтаксические, лексические) средства выражения желаний/пожеланий и их связь с коммуникативной целью и контекстом. Научная новизна статьи заключается в том, что в данном исследовании на материале узбекского языка анализируется прагматический спектр пожеланий и желаний, то есть языковое выражение модальности и интенсивности от простого желания до сильного желания, и роль в этом экстралингвистических факторов (ситуация, отношение участников). Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию прагматических особенностей общения на узбекском языке.

Ключевые слова: прагматика, речевой акт, желание, стремление, модальность, интенсивность, контекст, языковые средства, экстралингвистический фактор, узбекский язык.

Annotatsiya: ushbu maqola tilak va istaklarni ifodalovchi nutq harakatlarining pragmatik tomonlarini o'rganadi. Nutq harakatlari nazariyasi asosida istak/istaklarni ifodalovchi turli lingvistik (morfoloqik, sintaktik, leksik) vositalar va ularning kommunikativ maqsad va kontekst bilan aloqasi ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilindi. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, mazkur tadqiqotda istak va istaklarning pragmatik spektri, ya'ni oddiy istakdan kuchli istakgacha bo'lgan modallik va intensivlikning lingvistik ifodasi va bunda ekstralingvistik omillarning (vaziyat, ishtirokchilar munosabati) o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi muloqotning pragmatik xususiyatlarini chuqur tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: pragmatika, nutqiy akt, tilak, istak, modallik, intensivlik, kontekst, lingvistik vositalar, ekstralingvistik omil, o'zbek tili.

INTRODUCTION

We all know that speech acts are an integral part of pragmatics, and their study in linguistics allows us to study the specific manifestations of verbal communication forms. In this article, the linguistic aspects of speech acts expressing wishes and desires were chosen as the object of research, and their linguistic study was conducted based on many sources.

LITERATURE REVIEW

The theory of speech acts by J. Austin and J. Searle studied language not only as a means of transmitting information, but also as a set of actions performed to achieve certain goals. From this point of view, in any language there are special speech acts that express various goals of the speaker (informing, asking, ordering, promising, making a wish, etc.). Expressing wishes and

desires also plays an important role in human speech pragmatics. People express their wishes and desires in different ways. The study of how these speech acts linguistically formed and what pragmatic functions they perform is one of the current issues in linguistics.

METHOD AND METHODOLOGY

This study uses descriptive analysis and pragmatic analysis methods to reveal the pragmatic features of speech acts expressing wishes and desires. Examples from various communicative situations in the Uzbek language (based on observations from works of art and oral speech) were considered, and the linguistic means through which wishes and desires are expressed, what pragmatic functions these means perform and the role of context in the formation of meaning were studied.

RESULTS AND DISCUSSION

The pragmatic analysis of speech acts expressing wishes and desires in the process of oral communication is not limited to the study of explicit expressions such as “men istaymanki”, “men xohlayman”, “Men istayman” [www.wiktionary/pragmatika]. Such acts often arise through indirect, contextually significant linguistic means. In the Uzbek language, there are morphological (e.g., -sa/-sa edi), lexical (e.g., koshki, kani edi, Insholoh, etc.) and syntactic (e.g., inversion, use of interrogative or exclamatory forms) resources for expressing wishes and desires.

According to speech act theory, each speech act has three levels: locative (the plan of expression of words), illocutionary (the speaker's intention, purpose) and perlocutionary (the effect on the listener). The illocutionary force of the act of expressing a wish/desire is manifested in the fact that the speaker wants a certain situation to occur or not to occur. Although these acts, according to Searle's classification, are mainly expressive (expressing feelings and attitudes), depending on the context, they can also express directive (a wish in the form of a command-desire) or even commissive (a desire in the form of a promise or obligation) functions.

Pragmatics, by studying how language is used in context, can show that linguistic rules alone

are not enough to understand the speaker's true intention, but that extralinguistic factors such as the situation, the social roles of the participants, and general knowledge play an important role. Speech acts expressing wishes and desires are also interconnected with these extralinguistic factors. Although there are studies on speech acts, modality and inclination categories in Uzbek linguistics, the pragmatic spectrum of acts expressing wishes and desires, their intensity, and modality at the intersection of linguistic and extralinguistic factors, has not been sufficiently studied. This allows for extensive research in this area.

In Uzbek, speech acts expressing wishes and desires can be expressed in various linguistic forms. These forms reflect not only the presence of a wish, but also its intensity, the speaker's attitude towards it (such as hope, regret, desire, demand), as well as the level of formality of speech. For example, the conditional mood (-sa/-sa edi) can reflect a specific form of speech acts expressing wishes. These affixes are one of the most common means of expressing wishes. In the sentence “Ertaga kelsa, yaxshi bo'lar edi”, a simple, weaker level of desire is expressed. However, this same affix can also express a stronger desire, for example: “Eh, bir marta uchrashsam edi” - in this sentence, not only the form “-sa edi” but also the specific participation of the interjection “eh” is of great importance in expressing a strong desire. Also, a desire based on a condition-result relationship can be directly illustrated using this addition: Although the sentence “Komila ishga kirsam yaxshi bo'lardida” expresses the condition of getting a job and the result that everything would have been fine, the context essentially implies Komila's desire and desire to get a job.

The modal words “koshki” and “atigi” also have a stronger expressiveness than the above-mentioned -sa/-sa edi form in expressing the intensity of the fulfillment of wishes and desires and the speaker's emotional relations. For example, in the syntactic whole in which the word koshki participates, “Koshki yoshligim qaytsa edi”, the expression of expressiveness and emotionality is stronger than the conditional mood, and its inconsistency in reality serves to strengthen the

pragmatics inherent in the content of the sentence. The lexeme *atigi* is also considered a unit with a degree of intensity in the clear manifestation of strong desire and desire. For example, in the sentence "*Atigi bir bor ko'rsam mayli edi!*", the unit "*atigi*" reflects the meaning of "being limited to this only", further strengthening the practical significance of the word in the sentence.

Speech acts expressing wishes and desires, expressed in the form of the imperative-desire mood, are considered much stronger than the above-mentioned classification group: in the form of "*U bugun kelishi kerak*", along with the meaning of a request, the meaning of a wish and desire is also "*barq urib turibdi*" at its core.

The next level belongs to the category of units expressing rhetorical wishes in the form of interrogative sentences. In the syntactic whole "*kelsang yaxshi bo'lmasmidi?!*", a strong expression of desire and desire is manifested through a rhetorical question. In this case, the speaker does not expect an answer to his question, but rather expresses dissatisfaction with the fact that the situation is disproportionate to his wishes.

The cultural factor also plays an important role in this gradation. The use of speech acts expressing wishes and desires through lexical

means in a cultural context is also important in language studies. For example, lexical units such as "*nasib qilsa*", "*xudo xohlasa*", "*Inshoollah*" are generally manifested in the structure of a sentence as units reflecting a desire. Such units are usually widely used in informal communication.

As can be seen from the analysis of the above examples, speech acts expressing wishes and desires in the Uzbek language do not have a single form. They have pragmatically different modality and intensity as a result of the interaction of linguistic means (affixes, modal words, sentence types) and context. In reflecting this type, the pragmatic spectrum classification is used, ranging from simple wishes and desires to strong gradations.

CONCLUSION

In conclusion, speech acts expressing wishes and desires in the Uzbek language are realized through rich linguistic and pragmatic resources. The pragmatic analysis of these speech acts should cover not only their formal expression, but also the interaction of the speaker's intention, context, modality and intensity. The results of this study contribute theoretically and practically to the study of the pragmatics of the Uzbek language, as well as to the practice of language teaching and translation.

LIST OF REFERENCES:

1. Austin J. How to Do Things with Words. - America: Oxford University Press, 1952.
2. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. - America: Cambridge University Press, 1969.
3. Leech G. Principles of Pragmatics. Longman, 1983.
4. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. 1967.
5. Safarov Sh. Pragmalinguistics. - Tashkent, 2008.
6. Shaikhislamov N. Comments on paralinguistic and extralinguistic means of speech // ISSN: 2181-2489 VOLUME 2 | ISSUE 10 | 2022
7. Mamadaliyeva M. Connotative meanings of nominative units in the Uzbek language. Candidate's thesis. Tashkent, 1998.
8. Mahmudov N. Presupposition and speech. UTA. 1986, issue 6, p. 30.
9. Mahmudov N. The development of Uzbek linguistics. //J. Uzbek language and literature. 2001.№4. P.57.
10. Mahmudov N., Nurmonov A. Theoretical grammar of the Uzbek language. Syntax. - T.: Teacher. 1995. 166 p.
11. Mengliev B. Semantic features and syntactic possibilities of morphological means: Candidate of Philological Sciences ... dis... author's ref... - T.,1996.t of Uzbek linguistics. //J. Uzbek language and literature. 2001.№4. P.57.

Ilmiy-metodik elektron jurnal

TAHRIR HAY'ATI:

Nizomiddin Mahmudov, Yorqinjon Odilov,
Jabbor Eshonqulov, Baxtiyor Daniyarov,
Abdurahim Nosirov, To'lg'in Saydaliyev,
Barno Buranova, Zulxumor Mirzayeva,
Qozoqboy Yo'ldoshev, Bahodir Jovliyev,
Salima Jumayeva, Qayum Baymirov, Manzar
Abdulxayrov, Alijon Safarov, Husniddin
Norqulov, Odiljon Boynazarov, Madina
Nuriddinova, Barno Kadirova, Nargiza
Mirzayeva, Guli Shukurova, Yuldos
Raxmatov, Ramziddin Abdusatorov, Feruza
Manukyan, Gulchexra Keldiyorova, Gulsanam
Xolikulova, Komiljon Qarshiyev, Svetlana
Umirova, Xolmo'min Fayzullayev, Nilufar
Namazova, Dilbar Niyazova, Sayyora
Halimova, Shaxnoza Yunusova, Nigoraxon
Ro'zibayeva, Tadjixon Sabitova, Oqila
To'raqulova, Mohigul Fozilova, Maxpuza
Karaxodjayeva, Dilfuza Toshniyozova,
Gulboxor Ernazarova, Uyg'unjon
Turdimurodov, Normuhammad Ubaydullayev,
Muxayyo Vafoyeva, Bobomurod Mirsanov,
Ra'no Abdullayeva, Sharif Yarashov,
Sharifboy Bobojonov.

Bosh muharrir:
Nargiza Berdiyeva

Muharrirlar:
Bibimaryam Rahmonova,
Shabnam G'aniyeva, Bonu Do'smatova

Sahifalovchi:
Rustambek Yusupov

Tahririyat manzili:
100038, Toshkent shahri,
Navoiy ko'chasi 30-uy.

Telefonlar:
(93) 759-43-66, (77) 003-34-33,
(94) 095-96-22, (90) 288-32-92.
E-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com

Axborot hamkorimiz:
TIL VA ADABIYOT TA'LIMI
ilmiy-metodik jurnali

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasi Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi
338/6-sonli qarori bilan Filologiya, Pedagogika
hamda Psixologiya fanlari bo'yicha doktorlik
dissertatsiyalari (PhD, DSc) asosiy ilmiy natijalarini
chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrdir.
<https://oak.uz/pages/4802>

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU

Dildora OMONOVA. ONA TILI DARSILIKLARI MAZMUNINI TAKOMILLASHTIRISH ZARURATI	3
Abdulhamid XOLMURODOV. QISSADA YANGICHA TALQIN: TABIAT VA INSON	6
Nasiba BOZOROVA. MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING "KITOBAT UL ATFOL" O'QUV QO'LLANMASI XUSUSIDA	9
Shavkat IBRAGIMOV. A.KARIMOV. IQTISODIY TELEKO'RSATUVLARDA BOSHLOVCHI MAHORATI MASALALARI	12
Adolat NURALIYEVA. ALISHER NAVOIYNING «LAYLI VA MAJNUN» DOSTONIDAGI QAHRAMONLARINING FOLKLORDAGI ZAMINI	16
Ro'zixon MAVLONOVA. OSHIQ KO'NGILLAR IZHORI	19

TILSHUNOSLIK

Dilnoza JUMAYEVA. OG'ZAKI NUTQNI TANIB OLISH TIZIMIDA MATNDAGI TINISH BELGILARINI TIKLASH USULLARI	24
Xusan BERDIYEV. Charos ISMOILOVA. LINGUISTIC INTEGRATION OF TURKISH WORDS INTO ENGLISH: HISTORICAL. CULTURA AND PSYCHOLINGUISTIC BASIS	27
Nilufar KOMILOVA. TILDA GENDER HODISASINING UMUMLISONIY NAZARIYASI MUAMMOLARI	29

Gulnoz SAMANDAROVA. RAQAMLAR ORQALI IFODALANGAN SEMANTIK STRUKTURALARNING UMUMIY XUSUSIYATLARI	32

Gulmira ABSALAMOVA. FRANSUZ ADABIY TERMINLARINING SEMANTIK VA DEFINITSION TAHLILI: "DICTIONNAIRE DES LITTÉRATURES DE LANGUE FRANÇAISE" LUG'ATI ASOSIDA.....	35

Maftuna UBAYDULLAYEVA. O'ZBEK VA QIRG'IZ MORFOLOGIK TERMINLARI: OT SO'Z TURKUMI TAHLILI.....	37

Nigina RASHITOVA. PSIXOLINGVISTIK KONTEKSTDAGI INSON XARAKTERINI IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLAR TAHLILI.....	40

Malika IBODOVA. O'ZBEK TILIDA SHAXS MA'NAVIYATINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING TADQIQI MUAMMOLARI.....	43

Nargiza QODIROVA. KOMPONENT TAHLILDA MISOLLAR.....	47

Nafisa KHAMROYEVA. THE RICHNESS OF THE LANGUAGE. ITS FUNCTIONS AND IMPORTANCE IN DIALOGIC DISCOURSE.....	50

ADABIYOTSHUNOSLIK

Asliddin ISMATOV. XALQ ERTAKLARIDA O'XSHASH OBRAZLAR	54

Sanobar ULLIYEVA. O'TKIR HOSHIMOVNING "DUNYONING ISHLARI" QISSASIDA LISONIY SHAXS VA NUTQIY PORTRETNI SHAKLLANTIRUVCHI LINGVISTIK OMILLAR.....	57

Shohsanam ABDUMANNAPOVA. ALISHER NAVOIYNING "FARHOD VA SHIRIN", "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONLARIDA BADIY SAN'ATLAR VA QOFIYA MUNOSABATI	60

To'ra Tosh Muhammad ZARIF. HOFIZ XORAZMIY DEVONINING ILMIY MONOGRAFIK TAVSIFI	64

Dilorom SHOMURODOVA. SHAROF BOSHBEKOV DRAMALARIDA ZIDDIYAT (KOLLIZIYA)LAR TALQINI.....	67

Dilnoza OLIMOVA. ALISHER NAVOIY ORIFONA G'AZALIDA ISHQ VA FANO TUSHUNCHALARI: "TARIQI ISHQ ARO GAR O'ZNI FARD QILSA BIROV..." G'AZALI ASOSIDA.....	71

Gulruh KENJABOY. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODIDA "MUBAYYAN" ASARINING TUTGAN O'RNI.....	74

Агата ОСИПОВА. ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЕ НАЧАЛО В ТВОРЧЕСТВЕ ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА	76

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

G'olibjon OTAMURODOV. O'tkirjon XAPIZOV. SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TABIIY FANLARNI O'QITISHDA SHAXSIYLASHTIRILGAN TA'LIM METODIKASI.....	80

Zarnigor SHAROPOVA. BOSHLANG'ICH SINF ONA TILI DARSLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH	83

Sanobar SUBXONOVA. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA TO'G'RI YOZISHGA O'RGATISHNING PEDAGOGIK, PSIXOLOGIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI.....	86

Baxtiyar NAMANOV. THE ROLE OF LITERATURE LESSONS IN EDUCATING YOUTH IN THE SPIRIT OF NATIONAL VALUES.....	89

TADQIQOTLAR

Nodir RAMAZONOV. "BOBURNOMA"DA "YUKUNMOQ" FE'LI VA ETIKET	92

Lola RASHIDOVA. TALABALARNING LINGVISTIK KOMPETENSIYASINI VR VA AR TEXNOLOGIYALARNING INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH	95

To'lqinjon ERGASHEV. O'ZBEK TILIDAGI LUG'ATLARDA NEOLOGIZMLARNING BERILISH HOLATLARI	97

Dilafroz ERGASHEVA. "YAXSHI NIYAT - YARIM DAVLAT" O'ZBEK PAREMILOGIYASIDA IJTIMOY QADRIYATLARNING IFODALANISHI.....	99

Iroda MIRMAXMUDOVA. DIPLOMATIK MATNLAR TARJIMASIDA KOMPOZITSION YAXLITLIGINI SAQLASH MASALALARI	102

Maftuna QURBONOVA. SURXONDARYO VILOYATIDAGI ETNOTOPONIMLARNING TARIXIY-ETNIK ASOSLARI VA LEKSIK -SEMANTIK TAHLILI.....	105

Zumrad ABDURAHMONOVA. QASHQADARYO VILOYATI ZIYORATGOH NOMLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI	109

Nilufar ABDUKARIMOVA. BADIY DISKURSDA SO'ZLOVCHI-INSON ROLINING PRAGMALINGVISTIK XUSUSIYATLARINING IFODALANISHI	112

Shahzoda MIRSHARIPOVA. SHODIMULK SULTON OBRAZI: TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TALQIN	115

Parizoda AXRORXO'JAYEVA. CHO'LPONNING "QOR QO'YNIDA LOLA" HIKOYASIDA ZAMON KAYFIYATINING NAMOYON BO'LISHI.....	118

Gulmira ABDIRAIMOVA. SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA XALQ HAYOTI VA MILLIY XARAKTER TASVIRI	120
Madina YULDOSHEVA. JADID MATBUOTIDA SATIRA JANRI VA ABDULHAMID MAJIDIYNING O'RNII	123
Feruza USMONOVA. "O'TKAN KUNLAR" ROMANI NASHRLARINING QIYOSIY O'RGANILISHI.....	126
Abdug'ani MALLAYEV. INGLIZ TILIDA KAUZATIVLIK MA'NOSINI IFODALOVCHI TIL BIRLIKLARIDA PARADIGMA TUSHUNCHASI	128
Fotima XAMIDULLAYEVA. XORIJLIK TALABALARGA O'ZBEK TILINI O'RGATISHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI	132
Xamza AVAZOV. INGLIZ TILIDA ELLIPSIS HODISASI VA UNING SINTAKTIK TUZILISH TURLARI.....	135
Intizor SAPAROVA. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BOYLIK KONSEPTIGA OID MAQOLLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI	138
Umida NAMAZOVA. FAKE NEWSNING STILISTIK VA DISKURSIV XUSUSIYATLARI	141
Muborak MADRAXIMOVA. QO'RQUV" IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARINING VERBALLASHUVI.....	144
Shaxzada ERIMBETOVA. BADIIY ASARDA LINGVOMADANIY BIRLIKLARINING TURLARI	147
Zarina BARNOYEVA. IMOM G'AZZOLIY ASARLARIDAGI MAQOLLAR VA HIKMATLI SO'ZLARINING LINGVISTIK TADQIQI	150
Majnuniso KAMOLOVA. XILVAT VA UNING TASAVVUFIIY TALQINI	153
Sayfulloxon MUHAMMADSOLIYEV. "MIFTOH UL-ADL" VA "GULZOR" ASARLARINING QO'LYOZMA NUSXALARI VA ILMIY TANQIDIY MATNI XUSUSIDA	155
Shahlo HALIMOVA. "QUSH TILI" TURKUM DOSTONLARINING MATNIY XUSUSIYATLARI TAHLILI	157
Sabina PULATOVA. BAXTLI BOLALIK - V. NABOKOV IJODIY DUNYOQARASHINING POYDEVORI	159
Aziza SHOAZIZOVA. CHET TIL O'RGANISHDA TALABALARINING HISSIY VA IRODAVIY MOTIVLARINI OSHIRISH YO'LLARI.....	161
Mexri NOROVA. ZAMONAVIY INGLIZ VA O'ZBEK SHE'RIYATIDA RAMZ KO'RINISHLARI HAMDA ULARNING BADIIY-ESTETIK VAZIFALARI.....	163

Muxlisa SABIROVA. INTERNET MATNIDA IJTIMOIIY DEYKSISGA ISHORA QILUVCHI LINGVISTIK VOSITALAR	166
Саида ЭРГАШЕВА. ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ИНДУСТРИЕЙ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА.....	169
В.А.ГИЁСОВА. ДИАГНОСТИКА АФАЗИИ В РАЗНЫХ СТРАНАХ: ОТ БОСТОНСКОГО ТЕСТА ДО СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ	172
ГУЛАЙЫМ ТОЛЕГЕНОВА. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА Г.Г.ГОГОЛЯ И Б.П.ПАСТЕРНАКА	174
Шахноза АЛЛАМБЕРГЕНОВА. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ	177
Баходыр ДЕХКАНОВ. Шухрат РАСУЛОВ. ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ АСПЕКТАМ ВИДА РУССКОГО ГЛАГОЛА	180
Умида ЮЛБАРСОВА. Наргиза УСАНОВА. ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ЧЕРЕЗ РЕАЛИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	183
Мархабо КАМАЛОВА. РОЛЬ КОНТЕКСТА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	186
Юлдашева САДАФ. ЭВОЛЮЦИЯ ОБРАЗА ГЕРОЯ В РУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ: ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ РОЛЕЙ И ЦЕННОСТЕЙ В РАЗНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭПОХИ	188
Ranoxon AMANBAYEVA. LINGUISTIC COMPETENCE OF ACADEMIC LYCEUM AND HIGH SCHOOL STUDENTS (ENGLISH LANGUAGE LEVEL).....	190
Nigora SALIYEVA. THE CREATION OF THE NOVEL "O'TKAN KUNLAR" AND ITS PLACE IN UZBEK LITERATURE	194
Durdona RAKHMONOVA. A LEXICO-SEMANTIC STUDY OF DIGNITONYM UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE	197
Ramziya OSTONOVA. LINGUISTIC HARMONY IN CONSTRUCTION: A HISTORICAL COMPARISON OF ENGLISH AND UZBEKTERMINOLOGY.....	199
PEDAGOGIKA	
Dilraboxon MALIKOVA. RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA DARS JARAYONIDAGI IJTIMOIIY-MADANIY MUHIT: YONDASHUVLAR, METODLAR VA AMALIY TAJRIBALAR	203

Nilufar TO'RAYEVA.
YOSH AVLODDA MA'NAViy-MA'RIFIY QADRIYATLARNI
SHAKLLANTIRISHNING
PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI.....207

Feruzabonu UMAROVA.
BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA PEDAGOGIK
MULOQOT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING
METODIK YONDASHUVLARI.....210

Bo'rigul HASANOVA.
AXBOROT TA'LIMI MUHITIDA AXLOQIY
DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHDA
O'QUVCHI SHAXSIGA YO'NALTIRILGAN
PEDAGOGIK YONDASHUV.....212

Азиз КАСИМОВ.
ИННОВАЦИОННАЯ МЕТОДИКА
ИНТЕНСИВНОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
СТУДЕНТОВ В СОПОСТАВЛЕНИИ С ИХ
РОДНЫМ УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ.....215

Khurriyat ABdimuMINOVA.
A METHODOLOGY FOR DEVELOPING
FUTURE TEACHERS' ASSESSMENT
COMPETENCE BASED ON THE CONSTRUCTIVE
ALIGNMENT APPROACH 217

KICHIK TADQIQOT

Saboxat KUCHKOROVA.
RAQAMLI VOSITALAR VA TIL O'RGANISH TIZIMLARI:
MAGISTRATURA BOSQICHIDA TALABALARNING
FAOLLIGI VA YUTUQLARINI OSHIRISH..... 220

Muqaddas BO'RIBOYEVA.
NAZAR ESHONQUL HIKOYALARIDA ISMNING
POETIK VAZIFASI..... 226

Nodira SULEYMONOVA.
GONZO VA JADID: JURNALISTIKADA
SHAXSIY YONDASHUVNING
TARIXIY TARAQQIYOTI..... 231

Safarmo RAXIMJONOVA.
JADID SHE'RIYATI VA ZAMONAVIY
O'ZBEK ADABIYOTIDA MA'RIFATPARVARLIK VA
DINIY QARASHLAR TALQINI 234

Charos QUCHQOROVA.
ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA
SURATNING MAJOZIY TALQINI..... 239

Madinabonu NABIJONOVA.
"ALPOMISH" DOSTONIDA QO'LLANILGAN
ANTROPONIMLAR..... 242

Xayrullo TEMIROV.
SOMERSET MOEMNING
"BO'YSUNMAGAN" HIKOYASIDA URUSHNING
SALBIY OQIBATLARI FONIDA
MILLIY G'URUR TASVIRI..... 244

Aysuliw KAMALOVA.
QORAQALPOG'ISTON TELEVIDENIYESIDA
INFORMATSION DASTURLARNING
RIVOJLANISH TARIXI VA BUGUNGI
KUNDAGI AHAMIYATI 247

Muxabbat BEQQULOVA.
GLOBALLASHUV DAVRIDA BOLALAR
UCHUN MILLIY KONTENT: MUAMMO,
EHTIYOJ VA YECHIMLAR..... 251

Jamila RUZIYEVA.
PRAGMATIC ANALYSIS OF SPEECH ACTS
EXPRESSING WISHES AND DESIRE..... 254

